

Баҳодир Карим

Рухият алифбоси

ИЗЛАНИШ ФАСЛИ

БАДИИЙ ТАЛҚИН
ЖОЗИВАСИ

НАСРДАГИ
НАЗОКАТ

БАҲОДИР КАРИМ

РУҲИЯТ АЛИФБОСИ

Адабий-илмий мақолалар

хр.

Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи
Тошкент – 2018

УЎК: 82-95
КБК: 83.3(5Ў)
К 25

Масъул муҳаррир:
Умарали Норматов

филология фанлари доктори, профессор

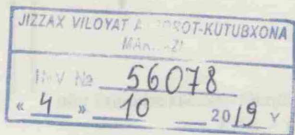
Карим, Баходир

Рухият алифбоси / Б.Карим. – Тошкент: Гафур Гулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018. – 364 б.

Адабиёт рухият алифбосидир. Инсон рухиятини англаш муш-
кул, машаққатли. Бадиий адабиёт инсон калбини, рухиятни тушуниш
сари йўл очади...

Ушбу китобга адабиётшунос, мунаққид Баходир Каримнинг нас-
рий ва шеърий асарлар таҳлили, адабий танқидчилик ва устоз ада-
биётшунос олимлар ҳамда адабиётшунослик методлари тўғрисида
ёзган мақолалари жамланган. Мақолаларда бадиий ижоднинг кўп-
гина назарий масалалари дунё адабиётшунослиги мезонлари асосида
талкин қилинган. Китоб филолог мутахассислар, адабиёт муаллим-
лари ҳамда бадиий ижодга кизиқадиган адабиёт мухлибларига мўл-
жалланган.

УЎК: 82-95
КБК: 83.3(5Ў)

© Баходир Карим

© Гафур Гулом номидаги
нашриёт-матбаа ижодий уйи,
2018

ISBN 978-9943-52-941-0

МУАЛЛИФДАН

Инсон зоти орзу-умидлари, эзгу ниятлари билан тирик. Айниқса, ижод аҳлининг ҳаёлида кўплаб илмий, адабий, ижодий режалар кезиб юради. Пишиб етилади. Қоғозга тушади. Ўқувчиларга етиб боради. Нимадандир кўнгли тўлса, шукрона айтади; мундайроқ бўлса, очилдастурхон ё кайнархумчадан умидланиб сабр билан йўлида давом этади. Юракдаги сурур, дард, алам, кемтик ва ўпқонлар режалар ҳаракатини таъминлайди. Ижодкор сири ёлғиз ўзига аён. Режаланган сарлавҳа, кичкина қайд, ҳаёлда юрган, аммо охири номаълум кўнгил дардлари қачондир рўёбга чиқиши мумкин. Агар нимадир ёзган ва уни орадан йиллар ўтиб қайта ўқиганида одам завқланса, қисиниб қизармаса, бундан ортиқ саодат йўк...

Яқин танишлар баъзида бирор адабий мақоламиз матбуотда чикса, илик сўз айтишади. Баъзан матбуотда камроқ кўринганимиз сабабини сўрашади. Шу иккинчи ҳол изоҳида ёзмасликни ҳам машқ қилиб туриш заруратидан гапирман. Бунда бир оз дағишма – ҳазил бўлиши мумкин. Бироқ одам тинимсиз ёзишга ружу қўйганидан, бу йўлда қимўзарга пойга ўйнагани ва ёзганларини бетўхтов нашрга беришидан кўра, назаримда, ёзмасликни ҳам машқ қилгани, айниқса, ўз кўнглига ортикча озор бермагани маъқул. Шунда мухлислар мамнун бўлади, ўқувчи қочмайди. Чунки саёз асарларда муаллифнинг аъмоли, сўзи, руҳи, ўзи, киёфаси йўқолади.

Адабий танқидий мақолалар ҳам чин ҳақиқат йўлидаги изланиш, изтироб, меҳнат, машаққат, илҳом, жазава, эҳтирос ва бошқа кўплар маънавий-руҳий омиллар маҳсули. Қаловини топиб ҳақиқатни айтмоқ керак. Ҳақиқат сўзини айта билмаслик сўз ҳақиқатига хиёнат қилиш саналади.

Оригинал фикр айтиш – қийин иш. Фикр аввал ўз эгасини хайратлантирсин, завклантирсин, ўз соҳиби юрагини титратсин. Шунда бошқаларни гангитади. Айтиладиган, ёзиладиган сўзни донишмандлардан бири қопга солинган бигизга ўхшатган экан. Дарддан қутулиш, жароҳатга малҳам босиш, сўздан мухташам иморат барпо этиш, аслида, чинакам ижод завқи шудир. Ҳақиқий адабиёт руҳият алифбосидан дарс беради; ақл ва туйғулар ўйинидан яралади. Ҳар қандай ижодда чин юракдан ёзиш, ўйлаб ва ўйнаб ёзиш, сўйланиб ёзиш, ўчириб ёзиш, ёзиб ўчириш, энг муҳими, иймон ва виждон билан ҳақиқатни ҳолис ёзиш лозим. Кўрганларидан кўчириб, бировларнинг иншоларини стилистик тарафдан ўзлаштириб китоб ясаш билан изтиробли ижод, ижод завқи ўртасида фарқ бор.

Ижод майдонида Ҳазрати Аюб алайҳиссаломнинг сабри керак одамга. Чунки оригинал асарлардан кўра бу адабий майдонда турли қутқулар ва мишмишлар кўп. Ўқувчини ҳар доим санъат асарларининг бетакрор олами, адибларнинг саргузаштлари, таржимаи ҳоли, суврати, маҳалласи, оиласи, севгилиси, касаллиги ёки ўлим-етими қизиқтириб келган. Ижод аҳли маънан тубанлашиб, майдалашган муҳитда бадий жихатдан юксак ва умрбоқий санъат дурдоналарининг пайдо бўлиши қийин. Назаримда, улўғлик, баландлик, орномус, мардлик, виждон, ҳақиқат ва бошқа неки гўзал фазилатлар бўлса, барча-барчаси «ижодкор» сўзига муқобилдир. Ўйлаб қаралса, ўй кўп, режа кўп, фикр кўп. Аммо уларнинг бетакрор баёни ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Вакт ҳам кутиб турмайди. Одамнинг жисмоний имкониятига нисбатан ҳар доим орзулари, режалар қамрови кенг бўлади...

Энг аввало ўзимга тегишли шундай ўй-фикр ва тафтишлар билан ўн йиллар ичида ёзганларимни қайта ўқидим; минг истиҳола билан уларни бир муқовага жамладим. Ўқиб баҳо беришни сизларга ҳавола қилдим, мухтарам ўқувчи!

2015 йил, 25 июль

Биринчи фасл

НАСР ҲАҚИДА

«Ҳаётни, одамлар руҳиятини, поэтик тафаккур табиати ва, айниқса, санъат қонуниятларини билмай туриб, инсоният учун зарур, фойдали, умрибоқий асарлар ёзиб бўлмайди».

«...Бадиий матн таркибидаги биргина шоҳиста сўз бошқа бир одамни, ўзга бир оламни, ажиб бир муҳитни, тоза бир кўнгилни англашга ёрдам беради ва ёки аксинча».

«Бадиий асарда инсон вужудида сизмаётган руҳий пўртаналар, тошқинликни, кўнглида тугилган эзгу ниятларни баён этиш учун имконият кўпроқ бўлади».

«Сўз санъати инсон руҳияти билан иш кўрар экан, руҳиятни амперметр, барометр, ацеллограф, кардиограф, анализатор, аэромагнитометр каби физик асбоб-усқуна билан ўлчаб ҳам, ҳар лаҳзада минг товланадиган инсон руҳиятини аниқ бир математик формулаларга солиб ҳам бўлмайди».

БАДИЙ ТАЛҚИН ЖОЗИБАСИ

(Ўн йиллик киссаларга қисқа бир назар)¹

I

Кейинги йилларда ёзилган ўзбек киссаларининг бадий-эстетик савияси ҳам, мавзу-мундарижаси ҳам, тасвирлаш ва баён этиш усули ҳам ранг-баранг; бири иккинчисини такрорламайди. Албатта, ҳар бир қисса моҳиятидаги ютуқ ва ёки нуксон муаллиф дунёсини, даражасини кўрсатади. Ёзувчилик санъатини нисбатан яхши эгаллаган, сўз масъулиятини, нафосатини ҳис этган ва оқибат тасаввуримизга муҳрланиб қоладиган ойдин манзараларни чизаётган чин санъаткорликка муносиб киссанависларимиз бор, шукр. Айни пайтда бадий адабиётни факатгина эга-кесимли ёзишдангина иборат жараёнга айлантириб қўйган, ижодни оддий тирикчилик фаолияти тарзида тушунадиган ўртамиёна ва ҳатто ундан ҳам паст савияда ёзадиган ёзувчиларимиз ҳам мавжуд, таассуф. Зеро, бу қўш хусусият бадий адабиётга, умуман, санъат оламига азалдан ҳамроҳ. Паст савияли асар замон синовларидан ўта олмайди; ўқувчисини йўкотади. Юксак санъаткорлик руҳияти билан йўғирилган бадиият намуналари эса ҳар доим йиллар, асрлар гирдобидан омон чиқади; ҳар вақт китобхон эътиборини ўзга жалб этади ва умрбоқийлик йўлида давом қилаверади...

Кейинги йиллар қиссачилиги борасида фикрлар эканмиз, улар сон-санок, ҳажм эътиборидан салмоқли эканини таъкидлаш жоиз бўлади. Аммо мутахассислар назарига тушган, адабиёт гулшанида бадий кашфиёт рутбасига чиққан, янгилик илинжида мутолаага шўнғи-

¹ Маколада Мустақилликнинг аввалги ўн йилида ёзилган киссаларга диққат қаратилган – Б.К.

ган чанқок ўқувчи эътирофига муносиб қиссалар, афсуски, кўп эмас. Адабиётимиздаги айни жанр билан боғлиқ мавжуд манзарани тасаввур этмоқ ва умуман ўзига хос қирраларини ойдинлаштирмоқ учун қиссаларнинг аниқ илмий талқини, маълум бир тавсифи лозим.

Бугун анъанавий ёзиш услубидан нисбатан бошқача тарзда юзага келаётган асарларга «модернистик» сифати берилмоқда. Биз ҳам ушбу мақолада ноанъанавий йўлда битилган қиссалар учун шартли равишда шу атамани ишлатармиз, эҳтимол. «Шартли равишда» дейишимизнинг боиси шуки, биз ҳалигача жаҳон адабиётидаги модернизмни, унинг турли-туман ички йўналишларининг адабий-назарий моҳиятини тўла идрок эта олганимизча йўқ. Модернизм дунё адабиётида туғилган ва ўлган оқим, модернизм яшаётган ва яшашга даъвогар, яшашга ҳақли оқим; модернизм ҳам қора, ҳам оқ, ҳам бадбин кайфиятли, ҳам юксак пафосли оқим; модернизм – реализмдир, унда романтик, фантастик, натуралистик, сюрреалистик элементлар мужассам; модернизм – «модерн» сўзининг таржимасига, ҳарфхўрликка кўра «замонавий» адабиёт; модернизм – ўтмиш ва истиқбол; модернизм – ҳамма нарсаси ва ҳеч нарсаси; модернизм чекланган ва чексиз имкониятлар майдони... Алҳол, бу тарздаги ўзаро узвий, давомли ва зиддиятли таъриф-тавсифларни айни атамага қўллашда ҳеч ғайритабиийлик йўқ.

Ўзбек насридаги «модернизм» ноанъанавий ифода услубида, воқеликни янгича бадиий талқин этишда, шунингдек, шаклий ўзгаришларда кўзга ташланади. Инчунун, ўзбек насридаги янгилик ўлароқ талқин қилинаётган майдон ҳам адабиётимиздаги айнан шу бадиий-эстетик ҳодиса билан боғлиқ.

Ижодини «Уруш одамлари» номли анъанавий услубда қисса ёзиш билан бошлаган истеъдодли адиби-миз Назар Эшонқул ноанъанавий йўлда «Қора китоб», «Тун панжаралари» деган фикр-мулоҳазага ундайдиган қиссалар ёзди. Бадиий адабиёт борасида бошқачароқ та-

факкур юритаётган адибнинг ўзига хос овози яккол сезилди. Айниқса, «Қора китоб» қиссасида файласуфона донишмандлик ва руҳий кечинмалар баёни ҳамда бош қахрамоннинг ўз-ўзини тафтиш этиши етакчилик қилади. Қисса биринчи шахс тилидан ёзилган бўлиб, қахрамон ўз ҳаётига назар ташлайди, ҳаётининг елга совурилганини,⁴ умри бесамар ўтганини англаб қолади. Бир замонлар ўз ҳаёти учун дастур бўлган қора китобдан нафратланади.

Қисса матнида «Инсон ёвузликнинг ижодкори», «Рост гап фақат фалокат келтиради», «Умр бу осмонга тупуриш, сўнг осмондан тушган тупутини ютишдир», «Қайси санъаткор адашиб, ўз изтиробига қовирилиб, яратмаса у ҳақиқий санъаткор эмас», «Адашаётган одам йўл излаётган одамдир», «Кимнинг қўли қон – у адолат пешвоси, кимнинг ёлғон ва алдов пири – у ростгўйлик тимсоли, ким жаҳолатпараст – у донолик рамзи, ким зулмкор ва хўрловчи – у раҳм-шавқат кўзгуси» каби ҳақиқатнинг аччиқ ва кинояли мевалари бўлган ҳикматлар кўп учрайди. «Қора китоб» қиссасини тушуниш ва тушунтириш осон эмас. Унда муаллиф кўринмайди. Жаҳон адабиётида «муаллифнинг йўқолиши» (буни Р.Барт «смерть автора» деб атайди) деган адабий воқелик мавжуд. Эҳтимол, XX аср жаҳон адабиётидаги энг машҳур асарлар айна адабий-эстетик ҳодиса туфайли хилма-хил йўсинда талқин қилинаётгандир. Шунга монанд Назар Эшонкулнинг «Қора китоб» қиссасини ҳам турли нуктаи назардан таҳлил этиш мумкин. Матн шунга имкон беради. Умуман олганда, раҳмоний китоблардан чекиниб, Чўққи соқол эътикод қўйган қора китобдек иблисона дастурлар воситасида тарбияланган авлоднинг ҳоли хароб бўлади. Шу маънода «Қора китоб» қиссаси огоҳликка даъват изҳори ҳамдир.

Шодикул Ҳамроевнинг «Қора кун» («Ёшлик» журнали, 1995 йил 5-сон) қиссаси ҳам ноанъанавий услубда ёзилган. Унда қахрамонларнинг исми йўқ. Воқеа-ҳодисалар оксокол, жувозкаш, жинни қиз, сомсапаз, қассоб, фолбин хотин, тобуткаш уста, икки нотаниш ўспиринлар

воситасида ҳикоя қилинади. Қисса нисбатан ғайритабиий ва трагик ҳодисалар баёни асосига қурилган. Масжид олдидаги тобутнинг қутилмаганда йўқолиб қолиши, қаергадир ғойиб бўлиши, балким ҳаётдаги реал воқеликка уйғун келмас — аммо мазкур бадиий детал тафаккурни фожеавий, қўрқинчли қора кун сари йўналтиради. «Қора кун»нинг моҳиятида инсон қилган гуноҳлари учун жазо тортади, нопокликнинг оқибати жаҳаннамдир, деган фикр ётади. Зеро, ёзувчи тамонидан Александр Пушкиннинг «Кўнгил жаннат истайди-ю, аммо бўйнимда гуноҳларим кўп-да...» деган гаплари қисса учун эпиграф ўрнида танлаиш ҳам шундан далолат беради.

Ёзувчи қисса давомида қайта-қайта тобут деталига қайтади; унинг қаерда йўқолгани-ю ёки ким тарафидандир ўғирланганига гўё аниқлик киритмоқчи бўлади. Турли тахминлар берилади. Аммо муҳими булар эмас. Тобут — восита. Тобут воқеалар силсиласи жойлашган чизик. Тобут — барча ҳодисаларни ўзида жамлайдиган, айна пайтда, китобхонни ҳар қадамда сергаклантирадиган бадиий детал. Тобут — ҳар қандай инсонни охириги абадий маконга элтувчи кўлик-улов. Бироқ воқеалар тасвири берилган кишлоқда ифлослик, фахш, ноҳақлик, ҳаромдан ҳазар, ҳалолга назар қилмаслик шу даражада авж олганки, гўё тобутга жон кирган ва бундай одамлар лошини қабрга элтишдан бош тортгандек аллақаергадир ғойиб бўлган.

Қиссанинг ичига кирайлик. Кишлоқ оксоқоли жувозкашнинг уйига мой олиш учун боради. Жувозкаш — тоза зиғир ёғига пахта ёғини аралаштириб сотадиган алдамчи одам. У оксоқолнинг хурматини жойига қўйишни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Ҳақгўй хотинига дағдаға қилади. Нафс эҳтиёжини қондиришда нопоклик — унинг дастури. Бундай одамлар маскан қурган макон устига қора кун келиши табиийдир.

Бошқа бир саҳифани очамиз. Жинни қиз, унинг тоғаси ва янгаси. Қиз шу уйда яшайди, яшайди эмас қон юта-

ди. Янгаси унга кун бермайди, сабаб-бесабаб калтаклайди. Жинни кизнинг молларни далага ҳайдаб чиқиши, табиат кучоғидаги кайфияти қиссада романтик, лирик либосларда берилганки, бу нажиб кайфият уйидаги фожеаларга мувофиқ келмайди. Энг дахшатлиси, қишлоқ ахлидан яна бир кишининг жаҳаннамга, қора қисматга, қора кунга лойиқлиги юзага қалкиб чиқади: Тоға оғилхонада ақл-хуши носоз жинни кизни зўрлайди. Жинни киз тоғасидан ҳомиладор бўлади...

Сомсапаз билан шогирд ҳалол – покиза одамлар эмас. Улар ҳаром ўлган наввоснинг гўштидан сомса ёпиб сотадилар; шу йўл билан даста-даста пул йиғади...

Қишлоқдаги уста ҳам холис одам эмас. Унинг тили бошқа, дили бошқа. Янги тобут ясатиш учун келган оқсоқолга қараб бир сўзлайди, ичидан бошқача ўйлайди...

Ҳатто одамлар учун гўр казишдек беминнат иш билан машғул гўрковнинг ҳам гуноҳлари кўп, чамаси. Уни ҳам тупроқ босиб қолади; тупроқ «ақлбовар қилмайдиган аснода метиндек» қотади.

Қиссада тобут йўқолиши тасвири фонида қишлоқ болаларининг кимлиги, қандайлиги ҳам – аникроғи, уларнинг қалбида эзгуликдан нишона йўқлиги кўрсатилади: болалар кушларга азоб беради, тухумларини синдиради, шундан хузурланади: «Шу тобда уларнинг кўзларига ҳеч нарса кўринмасди, гўё қонларида мудраб ётган ёвуз ва шавқатсиз бир туйғу бирдан жунбушга келгандек, ҳамма-ҳамма нарсани унутганча кушларга тухум отишар, ёввойи ва хунук товушда қийқириб-қийқириб кулишар эди». Болалар одамларнинг суякларини, бошчанокларини ёқиб ўйнайди. Уларда қандайдир ваҳшийлик сифати бор. Зотан, улар ҳам устига бало-қазо «мўру малахдай бостириб келаётган» қишлоқ болаларидир.

Поклик, ҳалоллик, эзгулик ва яхшилик ўрнини нопоклик, фаҳш, ҳаромхўрлик ва ваҳшийлик эгаллаган юртнинг айвони вайронадир; одамлари гарангсиган; фожеавий воқеалардан ҳайронадир. Уларнинг жазосини Аллоҳ беради.

Айни фикрга ишоратан бир ўринда: «Худо фақат ўз назаридан қолган бандаларнинг бошига шундай дарду балони солади. Ҳаммамиз бўғизимизгача гуноҳу азимга ботиб кетганмиз, шунинг касри уриб, бу кўргуликка йўликиб ўтирибмиз», дейилади. Буни фолбин хотин, яна бир ўринда тобуткаш уста айтади. Қисса моҳиятига жойланган бу ҳақиқатни нисбатан покизароқ қаҳрамонлар тилидан айтилса, яна ҳам ўринли бўлар эди.

Қисса қишлоқдан бутун аҳолининг чикиб кетиши, у ерда жинни қизнинг ёлғиз қолиши, хуввиллаган қишлоқ тасвири билан якун топади. Бу тарздаги интиҳо ҳам асарни яккафикр, яккағоя ҳукмронлигидан халос этади. Бундай якунни ҳар ким ўзича шарҳлайди, ҳар ким ўз тушунчаси, ўз тушуниши ва ақл-фаросатидан келиб чиққан ҳолда изоҳлайди...

«Қора кун»да мавҳумот ва шиддат бор. Муаллиф воқеа-ҳодисалар тасвирига берилар экан, матнда «аллакандай», «кандайдир», «аллақачон», «алланималар», «аллақайси», «нимадир» сингари гумон олмошларини, шунингдек, «туйқус», «дафъатан», «кутилмаганда», «буткул», «бирдан» каби ҳолат равишларини тинимсиз, ҳатто меъёридан ортиқ қўллайди. Мавҳумот ва шиддат – услубга, баён этиш усулига дахлдор бу хусусият қиссанинг мазмун-моҳиятига ҳам ўз таъсирини ўтказади.

Бадий асар маълум бир замонда муайян ижодкор томонидан иншо этилади. Замон, давр муаммолари унда ўз ифодасини топиши керакми? Адабиёт жамиятга, давлат мафкурасига, катта-кичик сиёсатга хизмат қилиши лозимми? Адабиёт тарбия воситасими? Адабиёт оддий ва осон соҳами? Адабиёт фақатгина ҳаётга муҳаббатдан таълим бердими? Бадий асар илмий талқини ҳар доим социал муҳит билан боғланиши шартми?...

Менинг назаримда, кейинги йилларда ўзбек адабиётига янги бир нафас, янги бир иқлим об-ҳавосини олиб киришга интилаётган ижодкорлар тафаккурида чарх ураётган бундай саволларнинг адоғи йўқдир.

Адабиётимиз сувратдан сийратга, жамиятдан инсонга, ташқаридан ичкарига қайтаётгандек, ирмоқдан денгизга уланаётгандек... Ўз асарларини даврнинг ижтимоий-сиёсий муоммолари билан безашни ўзларига эп кўрмаган, бадий адабиётни рамзлар тили, эзгулик ва қабоҳатнинг мангу жанггоҳи, инсон қалбидаги чексиз изтироблар чизгиси эканини ҳис этаётган ёш иқтидор эгалари, имкони борича, инсонларнинг ботинига, хис-туйғулари тўлқинига, орзу-армонларига диққатни қаратаётгандек таассурот беради.

Шу маънода юқорида баъзи фикрлар баён этганимиз – «Қора китоб» ва «Қора кун» қиссалари ёнида Улугбек Абдулваҳобнинг «Ёлғизлик» қиссасини («Ёлғизлик», Тошкент. «Қатортол-Камолот», 1998 йил. Олинган кўчирмалар ёнида китоб саҳифаси қавс ичида бериб борилади) ҳам қўйиш мумкин.

Мазмуннинг янгиланиши шакл ўзгаришини таъминлайди. «Қора китоб» ва «Қора кун»га ўхшаб ноанъанавий йўналишда битилган «Ёлғизлик» қиссасининг қаҳрамони ҳам исмсиздир. Бош ҳарф билан ёзилган муайян исми қаҳрамондан фарқли ўлароқ унда ижод жараёни билан олишаётган, дунёнинг сирлари билан тиллашаётган, баъзан сокин, баъзида тугънли фикрлаётган, гоҳ силлиқ, гоҳида зиддиятли хаёллар оғушида қолган, баъзида донишманд, баъзан алжираётган кишидек сўзлаётган Инсон қиёфасини кўрамыз.

Қиссанинг композицияси ҳажм жиҳатидан бири-бирига тенг келмайдиган уч қисмдан таркиб топган. Асардаги асосий моҳият иккинчи қисмда намоён бўлади. Биринчи қисм вақеалар тафсилотига, ижодкор қаҳрамон йигит дафтаридаги қайдларни ўқишга киришув учун ибтидо вазифасини ўтаса, муаллифнинг асл муддаоси рўёбга чиккач, учинчи қисм шу дафтарни ёпиш ҳамда қиссани якунлаш учун интиҳо вазифасида келади.

«Ёлғизлик» муайян бир қизиқ воқеа-ҳодисанинг бадий талқинига бағишланган эмас, унда анъанавий об-

разлар, тасвирлар, манзаралар, диологлар йўқ; у – монолог қисса. Шу маънода «Ёлғизлик» инсон руҳиятидаги жўшқин ва тушқин, ўйчан ва ўйсиз кайфиятлар, исмсиз изтироблар маҳсули сифатида майдонга келган. Муаллиф ўз иншолари билан бировга ақл ўргатиш ёки дидактика сўқишни мақсад қилиб қўймайди. Назаримда, бунда инсон, хусусан, ижод дардига ёзиш – яратиш хуморига йўлиққан инсоннинг бор-йўғини – ичкарисини ва ташқарисини тавсифлаш асосий ўринга чиққан. Шу боис жуда кўп ўринларда қаҳрамоннинг қийналишлари, дард-аламлари, изтиробларининг чинлиги рўйи-рост кўриниб туради.

«Ёлғизлик»да муайян ҳолат ёки воқеа баёнидан кейин ора-орада дарахтзор тасвири, деразадан борликнинг томошаси келади. Дарахтлар қўшиғи, шовуллаши, тебраниши, шитирлаши – қаҳрамон руҳиятининг оғочларга қўчган моддий ҳолати. Қиссада лирик чекиниш тарзида келадиган бу манзара умумий пофосдаги изтироблар бўронини сокинлаштиргандек бўлади: «Дарахт эса тагин ва тагин шовулларди... Ниҳоят, у мени тамом асир этган-да, шовуллаш шунчаки сас эмас, балки, мусика-улуғвор оҳанг эканлигини идрок этдим» (8-9 бет). «Шошиб дераза қанотларини очдим...» (21-бет), «Шамолда бир маромда шовуллаб турган дарахтларнинг очик деразамдан кираётган қўшиғи мени барвақт уйғотди (35-бет). «Шундоқ дераза ортида шовиллаб чайқалаётган дарахтга қўшилиб олам тебранар...» (44-бет). Онда-сонда такрорланиб турадиган бундай тасвир қаҳрамон руҳиятидаги шовқин-сурон ва сокинлик билан табиатнинг уйғунлиги асар матнидаги қандайдир оҳанг темпини мувозанатга келтиради. Агар чизги лозим бўлса, бадиий воқеликнинг тартибсиз чизгисини ҳам, назарий истилоҳ билан айтганда, сюжет чизгисини ҳам шу икки ҳолат уйғунлигида кўриш мумкин.

«Ёлғизлик» – янгича ёзиш йўлидаги машқ. Унда анъанавий насрга хос ижтимоий муоммаларни байроқ ки-

лиш йўқ; даврни изоҳлашга берилиш ҳам сезилмайди. Аммо унда давр-замон тасвири муаллиф мутолааси маъносида ўз асоратини қолдирган. Қаҳрамон ёзувчи йигит ғарб адабиётини ҳам, шарқ фалсафасини ҳам ўқиган. Кўчирма: «Тавба... мен ўғлим билан, Худодан тилаб олган ўз жигарбандим билан рақобатлашаяпманми? Ўз гўдагим билан ҳокимият талашаяпманми?!... Негадир Фрейдни эслайман ва мавзуни ривожлантирса бўларкан, деб ўйлайман». Ота – ижодкор йигит ўринлими-ўринсизми ўз хотинини гўдак ўғлидан рашк этади. Шубҳасиз, ғарб психологизмининг, фрейдизмининг қайсидир даражада бунда изи бор.

Нафақат бу, балки марксизмнинг моддийончилик таълимотидан фарқли ўлароқ бизнинг зиёли ўқувчилар ғарбнинг иррационал фалсафасини ҳам ўқиди. Борлиққа, турмушга нисбатан исённи, яшашнинг беъманилигини, ўлим ва ҳаёт чегарасидаги ҳолат тасвирини ўз бадиий-фалсафий асарлари моҳиятига сингдирган экзистенциализм фалсафасига доир қарашлари кенгайди. «Ёлғизлик» муаллифи ва қайсидир даражада муаллиф маънавий-рухий оламини ифодалаётган қаҳрамон ҳам бу фалсафадан бебаҳра эмас.

Илгариги саҳифаларимизда ҳам айтиб ўтганимиздек, биографик метод вакиллари, шу илмий усул замирида майдонга келган психоаналитик мактаб олимлари кўп ҳолларда муаллиф ва қаҳрамон орасига тенглик аломати қўйишни маъқул биладилар. Формалистлар ва уларнинг давомчилари бўлган структуралистлар эса муаллифни мутлақо эсдан чиқардилар. Бизнингча, бадиий асарни мукамал талқин этиш амри маҳолдир; унда ҳар вақт баҳсли нукталар, очик майдонлар мавжудлигича қолади. Нисбатан етук талқин эса адабиёшунослик илмида мавжуд назарий қарашлар омухталигидан келиб чиқади.

Шу боис «Ёлғизлик» муаллифи билан унинг қаҳрамони муносабатига уйғунлашган назарий асослар воситасида қараш самарали натижа берар, эҳтимол.

Қисса қаҳрамони шарқни ўқиган, Бобурнинг дарду аламга, изтиробга тўла ҳаётини ҳам, «Шоирманми мен?» дея туйғуларни таржимасига ожиз қолиб, тажохилу орифона савол қўяётган Чўлпонни ҳам билади. Демак, бунда нафақат илмий-назарий ёндашув методидаги уйғунлик, балки асар моҳиятини теран англашда фалсафий уйғунлик ҳам лозим бўлади.

«Ёлғизлик» қаҳрамони жазавага тушганда, исёни ақли чегарасини ёриб чиққанда ва ёки қандайдир алам-изтироб ичида довдираб, нималарнидир алжираб қўяди: «Қўлингни берсанг-чи, Худо» (10-бет), «Ё Парвардигор, ўзинг мадаккорсан! Бироқ қанисан? Сени кидириб дунёни остин-устун қилдим...» (11-бет), «Ниҳоят, бу олам сенинг бутун қудратинг эмас! Мен сенинг қудратингни кўрмоқ ва кўрмоққа кифоя қудрат истайман, эй Парвардигор!» (14-бет) «Эй Худо! Қарамайсанми, дунёни расвонгда нималар бўлаяпти?...» (23-бет), «Неки ёздим, сен туфайли, Сенинг борлигингдан илҳомланиб ёздим. Ахир, инсон орзуларини-оғриқларини билгувчисан! Бироқ йўқдайсан?!... Ҳайҳот, мен буни ёзмаслигим керак эмасмиди?...» (25-бет). Дард чекаётган, изтироб тортаётган «Мен кимман?» дея ўзига савол бериб этқизувида хис-туйғулар жиловини қўлдан бериб қўйган қаҳрамон қалбини, шубҳаю гумонларини шу зайлда достон қилади. Энг муҳими, ёзувчиликка ишқи тушган қаҳрамон жазава аралаш нимадир деганини, эҳтимол, гуноҳга ботганини хис этароқ тавба қилишни, Яратгандан мағфират тилашни унутмайди. Юқоридаги кўчирмада келган: «Ҳайҳот, мен буни ёзмаслигим керак эмасмиди?» дея ёзиши шундан. Бошқа бир ўринда эса қуйидагиларни кўрамиз: «Ёмонлик ҳам худди яхшилик сингари Сендандир! Йўкса чаласавод, чалафаросат муллалар валдираётганидай, расолик Сенингу расволик менинг эмас, асло! Бари Сеники, бори ўзингга ҳавола! Мана – мен, бир банданг: исёнкор, шаккок – чаламуллалар наздида. Бироқ мен иккиюзламачи эмасман, мунофиқ эмасман! Мен-да

Сенга эргашиб борини дастурхон қияпман... Майли, кимлардир «кофир» десин, фақат носамимий демасин, диндан чиққан десин, аммо ҳақсўздан тонган, демасин... Тўғриси Сен билгувчисан!» (32-бет).

Табиийки, бу сатрлар қаҳрамоннинг даражасини ўзида жамлайди. У иккиюзламачи, мунофиқ кимлигини ҳам, кофир ва диндан чиққаннинг кимлигини ҳам, чалламулла ва чин мулланинг фарқини ҳам теран ҳис этади, чамаси.

Ҳаяжонли кўчирма: «Мана-мен, ҳей дунё! Кўриб қўй, сен менинг бир лаҳзалик жунбушимга арзимаёсан! Мен-ман ўшал қиммат! Мен! Менсиз жамики диний китобларинг – эртақ, Худо ҳақида айтганларинг сафсата! Баридан мурод-мен! Сен эса мен қолиб – инсон қолиб, кимга ғамхўрлик қияпсан? Инсонсиз Таврот нимаю Қуръон нима? Улар менинг қалбимга юқибгина қадриятга айланиши мумкин, холос...» (32-бет).

Бу жунбушни ҳам чаламулла ўзича, чин мулла ўзича талқин этиши мумкин. «Дунёнинг нуқсонлидир, Оллоҳим, унда адолатинг ўрнатилмаган. Дунёнинг кўнгимга қаттиқ ботди жудаям» (33-бет) – қаҳрамон шундай деб юбормоқчи бўладию, тагин тиз чўкиб, Аллоҳдан узр сўрайди, эрка шаккоклиги учун кечирим сўрайди.

Фожеага, аниқроғи, синовга дуч келган қаҳрамоннинг исён ва тавба оралиғидаги ҳолатини бошқа саҳифаларда ҳам кўриш мумкин: «Ўзимни босолмайман, дод! дея Худонинг ёқасига ёпишгим келади... Бироздан сўнг, ҳовуридан тушгач, ҳақсизлигим ва чорасизлигимдан ўзимни ўзим ейман, тиз чўкиб яратгандан мағфират сўрайман...» (57-бет).

«Ёлғизлик» қаҳрамони баимкони қадар ўзини-руҳини ҳам, танасини ҳам, исён ва тавбасини ҳам, изтироб ва ҳаловатини ҳам, кўнгли ва воқеликни ҳам кўриб, сезиб, ҳис этиб туради. Шу боис гоҳ-гоҳида ўзининг додираб қолганига иқроп бўлади, «хаёли пароканда, фикрлари тўзик»лигини тан олади, исёнини жиловлаётганини сўйлайди, «бутун хаёти аросатда» эканини баён қилади. Унинг қалби, юраги кўкрак қафасида сиқилади, руҳи,

руҳиятига дунё олами торлик этади. Унинг кўнгли юксакликни, «инсонлик деб аталмиш мағзавадан» кўра олий мақомни истайди. Аммо дунё дунёдир. Чекингга тушгандан сўнг чорасизликдан ўзга чора йўқ.

Кўнгил майлининг тополмаслиги, ижод учун қулай шарт-шароитнинг йўқлиги қаҳрамонни бадтар қийнайди. У фариқликка, қўликалталикка лаънатлар ёғдиради. Қиссада кўнгил ва воқелик мувозанатидаги бузишлар ифодаси учун қаҳрамоннинг оилавий турмуш тарзи ҳам берилган. Хусусан, унинг фарзанди ва хотинига муносабати, хотини билан зимдан олишувлари бир қадар баён этилган. Қиссадаги айни эпизодларни ўқий туриб, негандир менинг хаёлимга: «Солиҳа хотин диннинг ярмидир», деган шарқ ҳикмати келади ва юнон файласуфи Сукротнинг: «Қандай бўлмасин уйланинг. Аёлингиз яхши чиқса, омад сизники, акси ҳолда файласуф бўласиз», деган доно фикрини ҳам эсга олдим.

«Ёлғизлик» қиссасининг қаҳрамони адабиёт, санъат, ижод машаққати борасида бош қотиради. Баъзида яланғоч, натуралистик тасвирларидан завқ олади; баъзан назокат устига, покиза тўйғулар денгизига, илоҳий, инжа сўзлар устига пешоб қилиб қўяди ва беихтиёр пешоб тафтидан туйғуланади. Шу аросатда чинакам адабиётни изохлайди: «Ҳақиқий адабиёт қандай бўлишини намоён эта олган ва буни сизга маъқуллата билган тақаббур ёзувчи бўлиб ич-ичимдан ғурурланиб қўяман...» (17-бет). Гоҳида ўқувчига мурожаатан: «Тушуняпсанми, ўқувчи, ёзувчининг меҳнатини асарлари қиммати қай даражада эканини идрок этипсанми? Ҳеч бир санъат дурдонаси фақат сен учун, сенинг манфаатинг учун ёзилмаслигини пайқадингми, ниҳоят?» тарзидаги психобиографик иқроларни битади.

Қисса матнида шафқатсиз эътирофлар, инсон ва ижод хусусида ҳикматнома иборалар, зиддиятли қарашлар кўп. Зотан, инсон тафаккури ҳам, ҳаёти ҳам силлиқ эмас. Уни санъаткор аҳлигина баъзида муайян тизимга, санъат

JIZZAX VILOYAT AXBOROT-KUTUBXONA MARKAZI		
INV №	56078	
«	4	» 10 2019 Y

колиплари ичига жойлаб, баъзан эса ўз ҳолича ўқувчига тақдим этади. «Ёлғизлик» иккинчи ҳолатга мисол бўлади.

Бир тоифа асарлар бўладик, жўн образлар, ҳиссиз тасвирлар, зерикарли диалогларни кўриб афсусга ботасиз, ҳатто танқид ва эътироздан бошқа бирон илиқ фикр айтишга асос бермайди улар.

Аммо У.Абдувахобнинг қиссаси кишини ўйлашга, баҳс-мунозарага, завқ-шавққа, тасдиқ ва инкорларга чорлайдиган фикр майдонидир. Унда файласуфлик кучли, ифода тарзи, шубҳасиз, адабиёт тилида. Агар муболаға бўлмаса, қиссанинг муфассал таҳлили учун энг камида айни асар ҳажмича илмий тадқиқот ёзиш мумкин, назаримда.

Биз бу ўринда янгича бадий тафаккурнинг мажзуб самаралари бўлган айрим қиссалар хусусида имкони борича фикримизни мухтасар баён этишга интилдик.

II

Қиссачилигимизда кўзга ташланадиган иккинчи бир хусусият шуки, тасвирда, мушоҳада ва қаҳрамон оламида диний-фалсафий, диний-тасаввуфий, диний-мифологик унсурларнинг намоён бўлишидир.

Диний билимнинг кенгая бориши, тасаввуфга бўлган қизиқишлар кейинги давр насрий асарларида ҳам қайсидир даражада — чуқур ҳаётий-фалсафий ёки саёз сунъий ботилий моҳиятидан қатъи назар ўз ифодасини топти. Диний эркинлик, тасаввуфий тадқиқот-китоблар учун очилган кенг йўл гўё узок вақт дарёга босиб қўйилган бўғат (тўсик)нинг бирдан олиб ташлаганидек бўлди. Бу оқим ўз инерцияси билан бадий адабиёт бўстонига гўё оби-ҳаёт олиб кирди. Бир катор асар муаллифлари ўз асарлари учун тўғридан-тўғри Қуръони Карим оятларини эпиграф қилиб танладилар. Қаҳрамонларнинг турли-туман мураккаб муомала-муносабатлари, ҳаёт йўллари, тасвир этилган воқелик эътиқодли муаллифларнинг покиза тушунчалари призмасидан ўтди.

Масалан, Тохир Маликнинг анъанавий йўсинда битилган саргузашт асарларининг моҳиятида ҳам айтилган хусусият етакчилик қилади. Ёки айнан шу ёзувчининг «Ов» («Ўғизхондан қолган мулк» мажмуаси, Тошкент., 1995 йил) қиссасини эсга олайлик. Анъанавий услуб. Унда фантастика билан асосланган «илоҳий» ёрдамчи буғи образи бор. Қиссада қатоғон балосига учраган, 1938 йилларда Сибирь маҳбусхоналарида кун кечираётган кишилар – Раҳматуллоҳ, Мирҳосил, Комиссар, Қизил командирларнинг қисқача ҳаёти берилади. Бунда Раҳматуллоҳ иймон-этиқодли, метин иродали киши сифатида тасвирланади. Диний пафоси кучли бўлган бу қиссада этиқод ва этиқодсиз кишиларнинг азоб-уқубатларга, синовларга бардошлари ботинан муқояса қилинади.

Умуман олганда, ишқ-муҳаббат мавзуси каби этиқод ва этиқодсизлик, бахт ва бахтсизлик, диндорлик ва даҳрийлик бадиий адабиётнинг, жаҳон адабиётининг азалий мавзуларидандир. Шарқ мумтоз адабиётида, сир эмаски, тасаввуфга, илоҳий ҳикматларга ошно тутинган комил инсон образи, шунингдек, тарихий шахслар ҳар вақт юксак мавқеда бўлган. Мумтоз адабиётимиз бағридаги бу ёғду қайсидир маънода замонавий адабиётимиз майдонига кўчаётганга ўхшайди.

Бу фикрни Исожон Султоннинг «Муножот», Баҳриддин Умрзоқнинг «Шамси-моҳ», Аъзам Ўктамнинг «Хабар» қиссалари мисолида асослаш мумкин.

Исожон Султоннинг «Муножот» («Ойдинбулоқ» китоби, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1995 йил) қиссаси ғалати, ғайритабиий ҳодиса тасвири билан бошланади. «...Бало қутилмаганда келади...» – биринчи жумла дарров этиборни тортади, этни жунжиктиради, кейинги гапни ўқишга ундайди.

Қисса қаҳрамони – Ғариб. Туғилиши ҳам, исм танла-ниши ҳам, ўсиб-улғайиши ва умуман борликка қараши ҳам «ғалатирок», «девона»ча, эҳтимол, муаллиф наздида сўфиларчадир. Ғариб «ақлли кўзлар» билан туғилган; ха-

ёлчан ўсади. У теварак-атрофидаги ҳар нарсадан маъно топади, баъзан ҷумоли, ўсимлик, баъзан дарахт ва буталар билан тиллашади. Ёзувчи уни Машрабга, унинг ғазалиётига ошуфта, туғма истеъдодли, жазавади, илҳомли, ғайриоддий сувратлар чизадиган рассом сифатида тасвирлайди. Унинг расмларида илоҳий илҳом изи бўлади: зотан, кисса номи ҳам Ғариб чизган расмлардан бирининг номини олган. «Муножот» – Ғарибнинг шоҳ асари. Бу сувратини у шаҳарга Салимхон исмли донгдор рассом тоғасига кўрсатиш учун олиб боради. Рассом эса Ғарибга хат ёзиб, у чизган расмнинг яроқсизлигини айтиб, танбех беради.

Ғарчи киссадаги ижтимоий муаммоли эпизод бир оз бадиий – мантикий саёз бўлса-да, Ғарибнинг руҳиятига, истеъдодига жиддий таъсир этади. У расм чизмай кўяди.

Кисса бошида тушда кечган йўсинда балонинг келгани, аллаббалоларнинг юз бергани аён этилади, орада Ғариб вақеаси хикоя қилинади ва яна асар охирида аввал бошдаги тушнинг давоми ўлароқ ҳалиги балонинг ердан кўтарилгани баёни келади. Бу ғайритабиий туш каби ҳодисани Ғариб вақеасига қандай боғлаш мумкин? Келган бало нима эди? Ғариб руҳиятини алғов-далғов этган Шайтон эдими? Кетган бало нима эди? Ғариб руҳиятини тарк этган илҳом эдими?...

Биз бандаи ожиз ғирт моддиюнча саволлар гирдобиди қолдик. Инчунун, киссада бир неча қатлам бор, чамаси; биз унинг ҳар бир қатламини илмий, психосоциологик талқин этиш ниятида эмасмиз. Қурбимиз етганича унинг бир жиҳатига назар соламиз.

Бир нарса аниқки, кисса қаҳрамони руҳий – ғайбий оламга ошна этилиб, дунё фалсафасидаги, хусусан, хинд ва юнонлардаги инсон руҳининг ўлгандан кейин бошқа нарсага кўчиш ҳақидаги «таносух» эътиқодига боғлаб қўйилади. Чунончи, Ғариб шундай фикрлайди: «Назаримда худди минг йил яшаб қўйганга ўхшайман. Ҳамма нарсани биладигандекман. Ростдан, мен биламан, она,

бир вақтлар дарахт бўлганман шунинг учун ҳам дарахтларни яхши кўраман. Дарахтлар ҳам менга ўхшашади — кеча ариқ бўйидаги тол йиғлади. Назаримда, мен ҳам қачондир шунақа... ариқ бўйида йиғлагандекман», дейди Ғариб онаси билан суҳбатда.

Яна бир ўринда: «... Одамзод, масалан, нега тирик жонни сўйиб ейди?... Кимнингдир руҳи шу сўйилажак жонда яшаётган бўлса-чи?», дея ўйлайди.

Бир куни онаси Ғарибнинг қандайдир бута билан гаплашаётганлигини кўриб қолади, бу эпизодда ҳам у, тоза эътиқод назаридан қаралганда, ботил эътиқод измида фикр юритади: «... Палакларга энгашсам, яна овоз келди. Қарасам, шу бута. Биласизми, у бир вақтлар одам бўлган экан. Жуда қадим замонларда... Мен соҳид эдим, дарахт остида туну кун ибодат қилардим деяпти...

Шу бутада ўша соҳиднинг зарралари бор экан. Мен ҳам аввалига тушунмадим. Кейин ўйлаб қарасам, бари рост — соҳид шу ерда ўлган, она. Сўнг бўтага айланиб, ўсиб чиққан. Ўлганлар ҳавода, ўт ўланларда, ҳатто одамларда ҳам яшар эканлар...».

Бу эътиқод, яъни ўлган одамнинг руҳи дунёга қайтиб қандайдир чумоли, сичқон, ит ёки ўсимлик ёхуд дарахт танасида соҳир бўлиши ботил ҳисобланади. Зотан, таносух — руҳнинг дунёга қайта келиш назариясига оид охириги ҳукм Аллоҳнинг китобида баён этилгандир: «Ва айтинг: «Парвардигорим, мен Сендан шайтонларнинг васвасаларидан паноҳ беришингни сўрайман. Яна мен Сендан (ё) Парвардигорим, улар менинг ҳузуримга келишларидан паноҳ беришингни сўрайман». Токи қачон улардан (яъни мушриклардан) бирига ўлим келганида: «Парвардигор, мени(яна ҳаётга) қайтаринглар. Шояд, қолган умримда яхши амал қилсам», деб қолур. Йўқ! (У асло ҳаётга қайтарилмас). Дарҳақиқат бу (ҳар бир жон бераётган кофир) айтадиган сўздир. Уларнинг ортида то қайта тириладиган кунларигача (дунёга қайтишларидан тўсиб турадиган) бир тўсиқ бўлур» (Мўминлар сураси, 97-100-оятлар).

Афтидан, муаллиф бу ҳақиқатни яхши билади. Асарига «Муножот» номини ҳам бежиз қўйган эмас. Бу арабий сўзнинг ўзбекча маъноси «яширин мулоқот», «сирли суҳбат» демакдир. Ўзагида эса «нажот топиш», «кутилиш» маъноси ҳам бор. Балонинг кутилмаганда келиши билан бошланган кисса воқеалари Ғарибнинг «Муножот» номли расмининг чизилиши воситасида тиниқлашади. Қахрамоннинг алмойи-алжойи карашлари, ботил тушунчалари тиниқлашади, бало ҳам орадан кўтарилади. Осмонда юлдузлар чарақлайди, ҳақиқий байрам нашидаси зоҳир бўлади. Чунончи қиссада руҳияти шайтон васвасаси боис алғов-далғов бўлган Ғарибнинг «Муножот» туфайли нажотга эришгани кўринади...

Биз негадир қиссани шу зайлда талқин этишни лозим топдик. Эҳтимол, ўзгалар наздида бошқача бўлиши ҳам мумкин.

Нима бўлганда ҳам «Муножот» инсон руҳияти билан боғлиқ асар, унинг қахрамони покиза эътиқод йўлига чиккан ғарибдир. Комил қахрамонлар тарбияси билан машғул бўлиш, шубҳасиз, Исожон Султоннинг доимий ижодий безовталигининг манбаидир, адашмасак.

Адабиётимиз XX асрда илохий масдардан узиб қўйилди. Эркинлиги буғилди. Кемтиклари пайдо бўлди. Эҳтимол, бугунги насримиздаги абадий кадриятлар томон юзланиш ўша кемтик ва маънавий эҳтиёжларни тўлдирар. Албатта, бу йўналишда таълим-таҳсил муҳим аҳамият касб этади.

Аъзам Ўктам қаламига мансуб «Хабар» номли қиссада («Шарқ юлдузи» журнали, 1995 йил 1-2 сон) бу таълим-таҳсил ўзининг яхши натижасини берганга ўхшайди.

Қиссада XX асрнинг биринчи чорагидаги алғов-далғовларга, ўзгариш ва таҳликаларга тўла давр воқеалари қаламга олинади. Шўро идорасининг кириб келиши, номигагина ўтказилаётган сайловлар, бойлар, босмачилар ва ниҳоят, динни бидъат-хурофотдан тоза кўриш ниятидаги йигитларнинг интилишлари – барча-барча қиссада тоза на-

зардан ўтказилади. «Хабар»да турли тоифа кишиларининг кийёфасини, ички ва ташқи оламини бир мунча теран тасаввур этиш мумкин. Қиссада тигизлик бор, воқеа-ҳодисалар жуда ихчам-мухтасар баён этилган.

«Хабар» қиссасининг якунида Акрам Тавфукбекка хат ёзиб эл-юрт шўролар кўлига ўтгани хабари берилади. Асар сарлавҳасидаги «Хабар»нинг бир сабаби шу. Иккинчидан, айтилиши маънавий Қуръони каримнинг «Набаъ»-«Хабар» сурасининг сажли-гўзал таржимаси келади. Айтилиши моҳияти қисса мазмунига қайсидир маънода боғлиқ, албатта.

Ривоятларнинг, мифларнинг, оғзаки ижод намуналарининг бадиий асарга сингдириб юборилиши умуман дунё адабиёти тажрибаларида мавжуд эстетик ҳодиса. «Уйшун ота ғори» («Шарқ юлдуз» журнали, 1993 йил 9-сон) қиссасининг муаллифи Ғофур Йўлдошев шу тажриба йўлидан боради. Қиссада табиатан бири иккинчисига тесқари, ўт билан сувдек, тун билан кундек зид бўлган иккита ёрқин образ бор: 1) жайдаритабиат, чўртқесар, мардсўз, меҳрибон ва ҳақиқатгўй Чўғол; 2) ҳасис, писмиқ, бемехр Ёвбасар гўшкетти.

Воқеалар кўпроқ Чўғол теғрасида, унинг ўтмиши, қизи Улжамолнинг қайфияти атрофида содир бўлади. Муаллиф ўз қаҳрамонлари маънавий дунёсини қишлоқ чеккасидаги эзгулик, яхшилик рамзи бўлган, булоғидан беморлар шифо топадиган Уйшун ота ғори билан боғлайди. Қиссадаги оддий реалистик, ижтимоий-маиший ҳодисалар бағрига оддий, ғайритабиий ривоятнинг сингиши бир оз қийин кечгани ҳам сезилади. Зотан, Чўғол билан боғлиқ йўналиш алоҳида бир сюжет қизиғидан, Уйшун ота ривояти алоҳида сюжет қизиғидан иборатдек таассурот қолдиради.

Аммо шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, носирларимиз, қиссанависларимизнинг ўз миллий-тарихий илдизларимизга, ўз миллий қадриятларимизга, ота-боболаримизнинг шон-шухратини оламга ёйган иймон-эътиқодимиз асосларига жиддий эътибор бераётганлари, улар билан ўз

тасвир ва бадиий тасаввурларини уйғунлаштиришга интилаётганлари қувонарли ҳолдир. Бу ҳам бир тажриба, ҳам истиқлол инъоми. Эҳтимол, буюк адабиёт истиқболидир. Чунки жаҳон адабиётидаги юксаклик бир томондан мифларга, иккинчидан ҳар миллатга хос хикояту ривоятлар, шунингдек, иймон-этикод заминига дахлдорлиги сир эмас.

Қиссаларимизда, умуман, катта-кичик насримизда юз кўрсатаётган янгиликлар, азалий қадриятларимиз – тасаввуф ва ислом дини фалсафасига таяниш, уларни қаламга олинган воқелик ёки индивидуал шахс психологияси билан омукталаштириш, алалокибат, гўзал, юксак савияли санъат намуналарининг майдонга чиқиши учун асос бўлишига ишонгимиз келади.

III

Кейинги ўн йиллар давомида ёзилган қиссаларнинг катта қисми анъанавий насримиз услубида битилгандир. Булар орасида мазмун-моҳиятига кўра бадиий-эстетик жиҳатдан пишиқ, китобхон қалбини ларзага соладиган, ўй-қарашлари ва бадиий тафаккур тарзига ўз босим қувватини ўткази оладиган нисбатан сара қиссалар бор. Бу қиссаларнинг мавзуси, мазмун-мундарижаси ҳам хилма-хил: жиддий ва ҳажвий, ишқий ва саргузашт, тарихий ва ҳужжатли...

Булар орасида таниқли, қалами ўткир адиблардан Тоҳир Маликнинг «Мурдалар гапирмайдилар» («Шарк юлдузи» журнали, 1999 йил 1-2-сонлари), Эркин Аъзамнинг «Пақананинг ошиқ кўнгли» («Шарк юлдузи» журнали, 1993 йил 10-12-сон), Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Ҳижроним мингдир менинг...» («Ёшлик» журнали, 1996 йил 5-сон) сингари қиссалари бор.

Шунингдек, Шойим Бўтаев («Муюлишдаги уй», «Шўродан қолган одамлар», «Бир қунлик меҳмон»), Нормурод Норқобилов («Ҳазина», «Увлаетган ит», «Тоғ одами»), Наби Жалолиддин («Ўлимнинг ранги», «Йиғи», «Ковак»), Абдуқаюм Йўлдошев («Сунбуланинг илк шан-

баси», «Бегона шаҳарнинг намозшомлари», «Катта ўйин») каби ёзувчилар ўзларининг бир неча қиссаларини ўқувчилар ҳукмига ҳавола қилдилар.

Х.Дўстмухаммад адабиётнинг абадий ва азалий мавзуси – муҳаббат бобида калам тебратар экан, «Ҳижроним мингдир менинг...» қиссасида мактуб услубини танлайди. Инсон қалбининг жавҳари бўлмиш ишқ туйғусини мактуб ёзишлари йўсинида ифода этади. Муаллиф муҳаббатдек покиза, бокира, тоза ҳис-туйғуни ҳар нарсадан устун қўяётган рассом йигитнинг дардларини қоғозга муҳрлашга муваффақ бўлади.

Абдуқаюм Йўлдошевнинг қаҳрамони ҳам айнан ишқ дарди билан ҳасталанган йигит. Бу «Сунбуланинг илк шанбаси» («Сирли олам» журнали, 1993 йил, 2-3-сонлар) қиссасидаги дарди-дунёси изтиробларга тўла қалб соҳибидир. Қисса шубҳасиз, муҳаббат можароси, ошиқ қалбидаги исмсиз туғёнлар билан алоқадорлиги боис ҳаяжонли эпизодларга бой. Йигитнинг ғайритабиий қилиқлари, сабр-тоқатсизлиги, ошиқлиги, ёшлигида қилган гуноҳи эвазига орттирган безовталиги – барча-барчасини баён этар экан, ёзувчи баъзан ҳаёт мантиғидан чекиниб, асосий юкни бадиий мантиқ устига ташлайди.

Ёзувчи воқеани муваффақиятли танланган бир неча маконда баён этади: таҳририят, иккинчиси – шифохона (бунда қаҳрамонни бир неча нигоҳ орқали кузатиш мумкин), яна бири – учрашув жойи. Гарчи йигитнинг ички дунёсига бевосита дахлдор бўлмаса ҳам, ҳикоячи бир неча хонимлар билан айнан шу учрашув жойида «тўқнаш» келади ва сюжетнинг жиддий равишда қизикарли тус олишини таъминлайди.

«Сунбуланинг илк шанбаси»да афсус-надомат, илинж ва умид, ғам ва шодлик ёнма-ён; унда ички бир тавба-ғазарруъ, очилмай сўлган ғунчалар ифори, орзулари кунпаякун бўлган йигитнинг дарди-алами, сир-асрори бор. Зотан, бу кейинги омил – йигит ила қиз орасидаги кечмиш бир оз пардаланиши ҳам ўқувчини фикрлашга ундайди.

Бу типдаги кассаларда воқелик нисбатан индивидуал хусусият касб этади; бир инсон бахти, фожеаси, изтиробларининг манзараси берилади. Аммо шу ўтган ўн йиллик ичида ёзилган бир хил асарлар борки, иложи борида, уларда яқин ўтмишдаги инсонларнинг умумий – ижтимоий дарди-дунёси акс эттиришга бағишланади. Шойим Бўтаевнинг «Шўродан қолган одамлар» кассаси («Шарк юлдузи» журнали, 1998 йил, 5-6-сонлар), бизнингча, бу йўналишдаги асарларнинг энг яхши намунасидир.

Ш.Бўтаев услубида пичинг, киноя, юмор ва жиддий уйғунлиги бор; кўпсўзлик – батафсиллик устувор. «Шўродан қолган одамлар»да ҳам ёзувчи асосий ўзак воқеликка қадар Назоратчининг психологиясини, табиатини ёрқин очишгача бўлган саҳифаларда жуда кўп тафсилотларни ёзади. Назоратчининг кимлиги, қандай одамлиги, шўроларга нақадар дахлдорлиги ўз хизмат вазифасини бажарадиган ҳисобхона постидаги вазиятда – касбдошлари, ҳисобхона бошлиғи ва Суннат ўғри билан бўлган узук-юлуқ мулоқотларида очилади. Ёзувчи уни кам сўзлатади, кўп ўйлатади.

Назоратчининг ҳисобхонада ўтирган ўғли Тошмуродга муносабатида оталик меҳридан кечиб, тошга-работга дўнган Мэлс (Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин исмларининг бош ҳарфидан тўқилган исм) киёфаси кўринади.

Дарвоқе, Мэлс назоратчининг исми, у ҳарбий хизматда ўз исмини шунга ўзгартирган, раҳматномалар эшитган, «Красная звезда» газетасида бу ҳақда хабар босилган.

Мэлс назоратчи ишига содик, тўғри одам, аммо ундаги инсоний ҳис-туйғу ўлган. Ўғли Тошмуродни ўлим тўшагида ётган онаси олдида олиб боришни турма бошлиғидан ийманиб-тортиниб рухсат сўраганда ҳам «Тўқсон олтинчи» дея ўғлининг махбуслик рақами билан атайди. Назоратчининг Махбусни олдида солиб, конвойлик қилиб, йўлга чиқиши, йўл бўйи миқ этмасдан уйларида етиб боришлари, уйдаги таъзия ва ўз уйидаги

маъракада ҳам назоратчининг ўз формасини ечмагани, уйдаги абгор-аянчли ҳолат — буларнинг барча-барчаси киссада қойилмақом суратда тасвирланади.

Дахшатлиси, хотини ўлган Назоратчининг кўзидан ёш чиқмайди, ҳеч нарсага ачинмайди ҳам. Чунки, чунки, «Унинг фикри-ўйини бошқа нарса банд этганди.

«Тўксон олтинчи»... эсон-омон жойига етказиб қўйиб, бошликка «доложит» қилишни, ундан раҳматнома эшитишни ўйлаётганди». Бадиий асарнинг эстетик киймати ундаги тирик инсоннинг, ташки суврати ва ички руҳий дунёси теран бадиий талқини берилган шахснинг, адабиётшунослик тили билан айтганда, характернинг намоён бўлиши билан белгиланади. Шу маънода «Шўродан қолган одамлар»да бутун бўйи-басти, қилиқлари-ю киёфаси, ўй-кечинмалари-ю ўйсизликлари билан кўз олдимизда Назоратчи пайдо бўлади. Шўро замонининг тартиб-интизомлари, ғоялари, орзу-истаклари қон-қонига сингиб кетган бу қаҳрамон, ҳеч шубҳасиз нафақат ёзувчи Шойим Бўтаевнинг ютуғи, балки умуман кейинги йиллардаги анъанавий ўзбек насрида юзага келган ўзига хос оригинал бадиий тафаккур, бадиий талқин ҳосиласидир.

XX аср тарихидаги, ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги шўролар сиёсати, шўролар давлат тизими билан боғлиқ бахт ва бахтсизлик, эзгулик ва ёвузлик қайта-қайта қаламга олинар; янгидан-янги талқинлар майдонга ҳам келар, эҳтимол. Аммо ўша замон кишисининг жуда кўп қирраларини ўзида мужассам этган бир томондан типик ва иккинчи тарафдан қараганда ўта индивидуал бир характернинг «Шўродан қолган одамлар» киссасида кўришиб тургани ҳақиқатдир.

Шўро замонидан қолган энг катта асоратлардан бири афғон урушидир. Бу мавзунинг адабиёт оламига кириб келганига анча бўлди. Кичик ҳикоялар ёзилди; хужжатли-публицистик асарлар битилди; йирик-йирик романлар учун ҳам мавзу бўлди. Агар эътибор берилса, кейинги ўн йилликда айни мавзуда Қўчқор Норқобилнинг «Дарё ор-

тидаги йиғи» («Шарқ юлдузи» журналы 1992 йил, 5-сон), «Қаронғу уй» («Ёшлик» журналы, 1997 йил, 5-6 сонлар), Наби Жалолиддиннинг «Ўлими ранги» («Шарқ юлдузи» журналы, 1996 йил, 1-сон), Маматқул Ҳазраткуловнинг «Афғонли кунлар» («Шарқ юлдузи» журналы, 1999 йил, 5-6 сонлар) каби қиссалари майдонга келди. Уларда қаламга олинган умумий воқелик – уруш, афғон уруши.

Қиссаларда урушнинг фожеалари, ўзлари тушуниб-тушунмай қўлга қурол олган аскарларнинг изтироблари, шўро армиясидаги «оққулоқлар» билан «қорақулоқлар» ўртасидаги тенгсизлик, адолатсизлик, тирик қолиш илинжи, тирик юрган ўликлар – булар имкон қадар тасвирга тортилади. «Жангчиларнинг яшагиси келади. Биз истак-хоҳиши ватан ниқобини кийган давр сиёсати қўлида эзгиланаётган шўрпешоналар эдик, холос. Бизни шармандаларча алдадилар, руҳан мажруҳ қилиб ташладилар, энди билсам. Қисқаси, Кремлнинг гуноҳлари бўйи баробар юксалаётган эди. Негаки бу ёқларда эндигина оқ-қорани таниётган йигитлар қирилаётган эди, тириклар ҳам ўлиб бўлган эди». «Тирикларнинг ҳам ўлиб бўлган»лиги Қўчқор Норқобилнинг бири иккинчисининг таркибий қисмидек таассурот берадиган қиссаларида кўп такрорланадиган изтиробли ва ойдин ҳақиқат. Иккинчидан, айбдорни ўз номи билан атаб ёзиш, оқ-қорани таниган йигитлар дардининг бор ҳолича қоғозга тўкилиши, Кремль гуноҳларининг нақадар чексиз эканлигини журъат-ла айтиш – бу мустақиллик даврининг қалам аҳлига берган имконияти ҳамдир.

«Урушнинг кўзи кўр, қулоғи қар. У еб тўймас юҳо, факат одам ейди. Урушда ҳамма ўлади, ҳатто тирик қолганлар ҳам». Наби Жалолиддиннинг «Ўлимнинг ранги» қиссасидан олинган бу иқтибос Қ.Норқобил асаридан келтирилган қўчирмага уйғун келади.

«Ўлимнинг ранги»да ҳужжатий-хотиравийликдан кўра воқеа-ҳодисаларни бадиий талқин этиш, Абдукодир характери эркинроқ кўрсатиш учун муайян таъсир-

ли эпизодларни моҳирона уюштириш кучли. Айниқса, Абдуқодир кўзи олдида содир бўлган, унинг қалбида ачиниш, диндошлик туйғусини уйғотган бир эпизод ҳар кимнинг хотирасига муҳрланиши мумкин: афғон қизини зўрламоқчи бўлган зобитга Абдуқодир қаршилиқ кўрса-тади; ҳўрлиги келган киз қочиб бориб, паншаха (бешлик) ни кўксига кадаб жон беради...

Абдуқодир «шўровий»ларнинг қилмишлари-ю бу дунёи дуннинг алғов-далғовлари адолатсизлик, тенгсизликлари олдида ҳайратланади. Қиссада табиий-реал эпизодлар кўп, ҳам таъсирчан ёзилган.

Бизнинг аксарият ёзувчиларимизда сўз кўп, эпизодлар бисёр. Гоҳида саҳнага милтиқни ҳам осиб қўядилар, бироқ унинг отилишига эътибор қилмасдан ўтадилар. Мен негадир ортикча кўринган саҳифаларни, кераксиздек туюлган табиат тасвири ёки қаҳрамонлар тарихлари битилган ўринларни ўқиганда устоз адибларнинг сўзга нақадар «зикна» бўлганини ўйлайман.

Бу ўринда Алишер Навоий ё Абдулла Қодирийнинг ёки жаҳондаги машҳур файласуф-адибларнинг сўз сўйлашдаги андиша, сўз тежамкорлиги хусусидаги ҳикматларидан «гулдаста» келтиришга эҳтиёж йўқ. Биз ҳар соҳада ҳар жиҳатдан пишиқ, оргинал, баркамол асарга муҳтожмиз: жиддий насрда ҳам, тарих саҳифаларини ёритган бадиий талқинда ҳам, ҳажвий йўналишдаги насрда ҳам.

Ҳар қандай асар – ҳажман кичик ёки катта бўлишидан қатъи назар-мукамал характерлари, хотирага муҳрланиб қоладиган бетакрор эпизодлари билан адабиёт майдонида воқеа бўлади; умрбоқийлик мақомига эришади.

Биз кузатган яна бир талай қиссалар борки, ниҳоятда жўнлиги, муаллифларнинг нўноклиги, қиссалар структурасида (тузилишида), воқеалар баёнида санъатнинг оддий қоидаларига амал этмагани ҳам кўринади.

Қиссалар кузатилар экан, имкони борича бадиий тафаккур ва талқин йўсинига, асосий тамойил ва умум-

моҳиятга аҳамият берилди. Чунки, немис донишманди И.В.Гёте таъкидича: «Ҳар қандай санъат асарида, у хоҳ катта ё кичик бўлсин, барча воқеалар моҳиятга бориб тақалади». Моҳият эса ҳар қандай бадиий асарнинг ички устини; ижодкор дунёқараши ҳамда иймон-этикодининг ифодасидир.

Умуман олганда, ҳар қандай жанр, ҳар қандай йўналишда гўзал асарлар ёзиш мумкин. Бунинг учун орзу – истакнинг ўзи етарли эмас, албатта; энг танқис неъмат – истеъдод керак.

Истиклолнинг аввалги ўн йилида ёзилган айрим қиссаларни ўқиб, умрбоқий, гўзал асарлар, адабиёт оламида воқеа бўладиган санъат дурдоналари ҳар куни, ҳар йили ҳам майдонга келавермайди, деган ақиданинг нақадар ростлигига амин бўлиш мумкин.

Муҳими – қиссалар ёзилмоқда. Биздаги адабий кечим ҳаракатда, изланишда, янгиланишда. Қувонарлиси ҳам – шу.

2001 йил

ИЗЛАНИШ ФАСЛИ

Шоир таъбирича, «ёшлик – зангор фасл». Бу фаслда қалб мусаффо, тил бурро бўлади. Ёшлар ижодий биографиясининг илк даврида бир олам орзулари билан яшайди. Уларнинг поэтик дунёсида шижоат, исён, нигилизм ва бошқа турли теран ва зиддиятли ҳис-туйғулар жамланади. Бир зарб билан дунё муаммоларини чилпарчин, кунпаякун қилмоқ истайди улар. Аслида биргина белги-товуш эвазига «олам» «алам»га, «одам» «адам»га ўзгаради. Аслида инсон танасидаги биргина бебаҳо юрак деган аъзо эзгулик томон юриши билан бутун вужудда ўзгаришлар содир бўлади. Ижод – шу ўзгаришлар, изланишлар, дардланишлар, ҳарфларга нарвон қўйиб, маънавият уфқлари томон интилиш ва тармашишлар жараёнидир.

«Олтин кўприк» китобидаги («Noshir», 2010) шеърларни бир сидра ўқидим. Наср қисмини таснифлаш, баҳолаш, тушуниш ва тушунтириш учун бир неча топкир мутолаа этдим. Табиийки, ҳар ким ўзи, ёзган асари ҳақида бирор хох алқов ёки танқид бўлсин – фикр эшитишни истайди. Айниқса, ёш ижодкор учун ўзига ишончи қатъийлашишида бундай фикр жуда муҳим.

Ёшлар тўпламидаги ҳар бир муаллифга, ҳар бир ҳикоя остида берилган иншоларга алоҳида, индивидуал ёндашиш лозим. Фаррух Жабборовнинг «Қайтиш» ҳикоясида бир беғуборлик бор. Ота-она бағрини соғиниш, сафардан қайтиш, шаҳардан қишлоққа қайтиш – бу адабиётда, айниқса, лирик асарларда кўп маротаба каламга олинган мавзу. Бу мавзунинг ўзига хос бадиий талқини – «сен»га томон бурилиш. Иккинчи шахс номидан ҳикоя қилиш тарзида янгилик сезилади. «Балогини туриб», «ҳавасак», «лойсувоқ», «эланмоқ», «саримой» каби сўзларни қўллаш – яхши изланиш. Абу Бакрнинг «Тугалланмаган саёҳат»и маърифатга чорлов, содда, оддий воқеа баёни. Бир ўқишда тушунилади.

Бунёд Абдуллаев ёзган «Чўпоннинг ори»да яхши воқелик, деталлар, дейлик «*ичи ковак зарангтаёқ*» бор. Бироқ бундаги эпизодларнинг ҳар биридан гўзал бир ҳикоя яшаш мумкин. Курбоннинг топилиши – бир ҳикоя мавзуси. Отининг ўлимига сабабчи Нурали билан отаси ўртасидаги конфликт алоҳида бир ҳикоя учун асос. Сочилгандек таассурот қолдирган бу ҳикоянинг композицияси ишланиши, «сахнага осиб қўйилган милтиқ отилиши» зарур эди.

Нурилла Чорининг «Лўлитопмаслик чол»идаги яхши эпизодлар, «*парранданинг пойчасига тиши ўтмаган қари итдай гингишиб*» тарзидаги оригинал ифодалар эсда қолади; маъқул ёки Қулмат «*Оёгининг бош бармоқларини бир-бирига теккизиб боғлаб, таёқдай ётади*» – бу ўлимини бўйнига олиб уйкуга кетган одам ҳолининг тасвири. Аммо Қулматнинг тугал қиёфасига кўпсўзли-

лик, сюжет чизигидан ёнга четлашиш соя ташлайди. Бир ўринда шу кимса Яратганга: «*Ўзи сен тўғри билан эгри-ни фарқлай оласанми, айт!?*» дейди. Ўзлигини англаган, боз устига, шукрона нелигини билган одам бу саволни беришдан кўрқади... Ҳикоядаги айрим ретротасвирларни, дейлик, «*кўккўз хотин ва унга эргашиб келган ...вич*» каби бугун урфдан қолган қистирма тафсилотларни ҳам ўйлаб кўриш керак.

Салим Абдурахмон шу пайтгача икки-учта ҳикоя ёзди. «Қайтиш», «Қадр» деган ҳикоялари босилди. «ЎзАС»да чиққан ҳикоясида икки кимсанинг «*битта суякни навбат билан кечириб*» ошно тутинганини жуда жонли қилиб ёзди. Бу яхши, образли, қаҳрамон характери очадиган тасвир бўлгани учун эсда қолди. Салим «Қарз»ида яна ўзига яхши маълум кишлок одамининг туриш-турмуши, Холмат қассобнинг ажиб-ғариб ҳаёт тарзини беришга уринади. «Одамни ҳаётда ширин хотиралар тутиб туради!» Асарда бундай ҳикматлар бўлиши — фазилат. Баҳарҳол, реалистик ҳикоя талаблари шундай. Аммо қассобнинг ўрлиги, индивидуал табиатидан келиб чиққан ҳолда, бировнинг эшигига ўз қарзини сўратиб, «етаклаб» обормаган маъқул эди. Салим орқага тисарилиб, «бормайман» дегани бутун турки-тароватидан кўриниб турган қаҳрамонни мажбурлаб, судраб олиб боради ҳалиги бойнинг эшигига. Ва негадир осонгина ўлдиради қўяди. Ҳолбуки, ҳикоя учун ишонтира билиш санъати муҳим саналади.

Умид Яъқубнинг «Рамақ»и алоҳида мавзу. Унга анъанавий ҳикоя жанри мезонлари билан ёндашиб, баҳолаб бўлмайди. Чунки унда биз ўрганган воқеа ҳам, образ ҳам йўқ. Бу сўзқўргон ичига кириш анча қийин, чунки унинг эшиклари тамбалаб, беркитиб ташланган. Анъанавий кичик жанр талабига кўра бу иррационал ҳикояни роса танқид қилиш қийин иш эмас. Аммо Умидда бировга ўхшамаслик, ўзининг индивидуал услубини излашдек жасорат мавжуд экан. Бундан қувониш керак. Бир қарашда

мутлақо бемаъни, қовушмаган сўзлар уйимидек кўринган бу тоифа асарларга, бундай тасвир йўсинига жаҳон адабиётшуноси нонсенс номини беради. Эҳтимол, ўзбекона бадий тафаккурнинг янгиланаётган парвози ана шундай тажрибалардан бошланар. Умид бизни ноанъанавий ва яхши асарлар ёзишга умидлантиради.

Жасур Кенгбоевнинг «ҲавОчун»и рамзли ҳикоя. Аниқ бир одам, айниқса, бўғиқ муҳитда нафас ола билмасдан димикиб ўтирган кимсанинг қиёфаси кўз олдимизга келади. Ҳавочун — бундай мослама, балким, ҳаётда йўқдир. Аммо муаллифни бу топилма билан табриклаш керак. Ижодкор кўнгил дарди ифодаси учун бундай бадий деталларни, турли асбоб-ускуналар ўйлаб топишга, чигирткаларга ҳатто, гарчанд маъноси бўлмаса-да «Чирскин»га ўхшаш исмлар қўйишга ҳам ҳақлидир. Бадий ижоднинг шартлилик хусусияти бундай топилмалар учун изн беради. «Эврилиш», «Жазо калонияси», «Муолажа», «Оғриқ лаззати» каби жаҳон ва ўзбек адабиётидаги айрим намуналар бу ҳикоя пафосига яқин туради. Бадий ижодда, менинг кузатишимча, воқеани қуруқ баён қилиш, воқеани бадий ният учун қўллаш ҳамда воқеани санъат тилида ўзи яшаш ҳолатлари учрайди. «ҲавОчун»да воқеа санъат тилига қўчирилиб ясалган ва ўзининг яхши эффектини берган, деб ўйлайман.

Дилмурод Содиковнинг «Ўзидан қочаётган одам» ҳикоясига алоҳида тўхтаб ўтишни истар эдим. Менга ҳикоядаги инсон ва табиатнинг уйғунлиги, тоғадек жўмард бир инсон билан Бозикдек номарднинг контраст ҳолатда ишонарли тасвирлангани маъқул келди. Ҳикоядаги тасвирлар табиий, воқеларни уюштиришда муаллиф ўзини ортиқча зўриқтирмайди. Табиат тасвирларини мароқ билан, кўнглини ёзиб ёзади. *«Тунги осмон сержилва эди. Юлдузлар бодроб ётарди. Қарасанг, чақнаб ўйнайди...», «...Елвизак ела бошлади. Қушлар чуғури, молларнинг тишқириги, гимирлашлар эшитилди. Кўзимни очдим. Ос-*

мон кўкиш, кунчиқар томон ёришиб келарди». Кўнгил ёришади. Тасвир содда, аммо табиий. Бундаги овозни бемалол эшитиш, тасвирни ҳатто кўл билан ушлаш мумкиндек. Ёш ёзувчи қахрамон табиатини образли топилмалар билан сифатлайди: «*Калта кесимдан келган, озгин бу кўса одамнинг тишлари тўкилиб адо бўлган, гапирганида икки лунжи товукнинг жигилдонидай кириб-чиқарди*». Шу одамнинг: «*Бандасидан имон қайтди, айнам. Одамлар бузилди*», дегани гапига тоға чиппа-чин ишонади-да. Отасининг: «*Одамга нафинг тегмаса, одамгарчиликдан кеч*», деган ҳикматини эслайди-да, яхшилик қилади. Бир кун келиб қараса, Бозикбой шу юргани юрган – эски ҳамом, эски тос. Ўзгармаган. Яна қуллигини қилиб юрибди ҳалиги бойга. Ҳикоянинг тили яхши. «*Шу сози қайтиб келмади*». Жуда халқона гап бу. Биттагина сўз жумлага жон киритиб юборади. «*Шу кетганча*», «*шу билан*», «*шу бўйи*» эмас, балки «*шу сози*» – жонли тилда ифода айнан шундай. Агар бу муаллиф ҳаётнинг, табиатнинг ичига кирган бўлса, бисотидаги бундай ҳодисаларнинг бадиий шаклини топса, келажакда гўзал асарлар ёзади.

Таъкидлаш жоизки, бадиий адабиётдаги муҳим бир мавзу, бир хусусият «Олтин кўприк» ҳикояларини бир махраж остида бирлаштиради. Бу ҳаётнинг моҳияти, ҳаёт неъматининг қадри, айниқса, ўлим ҳодисасига қайта ва қайта мурожаат қилиниши ушбу ҳикоялар мундарижасида, воқеалар баёнида, сарлавҳаси ёки якунида кўзга ташланади. «Қарз»нинг охирида Холмат қассоб ўлиб қолади, «Юлдуз»нинг сўнгида гўё «Чол ва денгиз»ни севиб ўқийдиган китобхон чол ҳаётдан кўз юмади, «Лўлитопмаслик чол»даги Қулматнинг қаддини ўғли ва хотини Зубайданинг ўлими дол қилади, бош қахрамон ўлимига ким эгалик қилишини ўйлаб юради; «Ўзидан қочаётган одам» ҳикоясидаги Бозикбойни тоға-жиян бир ўлимдан қутқариб қолади, «Рамак»нинг луғавий маъноси – ўлимолди нафаси, «ҲавОчун»да бир ютим тоза ҳавога зор ўтир-

ган, нафасдан узилиш ўлим эканини билган одамнинг холи тасвирланади. «Кўркинч бағишлаган севинч»даги одам қабрлар орасида тентийди. Бу ҳикояларни, шоир айтганидек, «ўлим бирлаштирар», «ўлим бирлаштирар бегоналарни, одамлар бир ёқдан йиғилар келар». Аммо ички манера, воқеалар баёни, рамзларда ифодаланган туйғулар, образни бериш усуллари ҳар бир ёш ёзувчининг ўз таланти даражасидадир. Л.Толстой, И.Тургенев шу мавзуда ёзган ҳикояларида: «Рус кишилари умуман ғоят ажойиб тарзда – мардона ўладилар», деган поэтик ғояни қойилмақом қилиб тасвирлаганини биламиз. Ҳар ҳолда, ҳар қандай инсон бошига бир кунмас-бир кун етиб келадиган бу ҳодисани табиий қабул қилиш туйғусини тарбиялаш ҳам бадиий адабиёт зиммасидаги ишдир.

Умуман олганда, «Олтин кўприк»даги ҳикояларда фазилятлар кўп, камчиликлар ҳам етарли. Балки хато ва камчиликларини кўпроқ тилга олгандирман. Начора?! Бир олмон файласуф шоиридан олинган қарз гапга ишоратан, ҳар вақт «ҳақиқатни топишдан кўра хатони топиш осон»роқдир. Эҳтимол, биз ҳам шу сўқмоқдан юрдик...

Ёшларнинг қўлига қалам олганини, сўзга муҳаббатини, бадиий ижодга қизиқиши ва интилишларини табрикламоқ керак. Лекин ёш ижодкор бировга тақлид этмасин, бошқалар яратган боғдаги ҳашаматли дарахтлар соясига кўчат ўтқазиб вақтини бесамар кетказмасин.

Дунё адабиётида сўздан ўзининг мухташам ва бетакрор Йокнапатофа каби «мамлакат»ларини бино этган гигант санъаткор адиблар борлигини яхши биласиз. Бугуннинг ёш адиби ана ўшалар билан бўйлашиб оригинал бадиий асарлар ёзиши, бу зарурат ва масъулият тақозосини жуда теран англаши ва ҳис этиши лозим.

2010 йил

КООРДИНАТАЛАР ТЕКИСЛИГИДАГИ УЧ ҲИКОЯ

ёхуд

эпик тасвир мувозанати

I

Санъат асарининг бадиий мукамаллиги, умрбокийлиги, мафтункорлиги талай адабий-эстетик омилларга боғлиқ. Ўқувчи кўнгилга завқ берадиган, инсон олами, воқелик кўлами, ҳис-туйғулар жуда тиниқ тасвирланган, айнаи чоғда, умуминсоний муаммоларни бетакрор услубда, ўзига хос санъат тилида образли талқин этган бадиий асар қандай жанр ёки ижодий методда ёзилганидан қатъи назар энг сара саналади. Адабиётшунослик илми бадиий асарга бу каби талаблар асосида ёндашиш ва уларни шундай назарий мезонларга таяниб таҳлил этишда муайян тажрибага эга.

Дунё адабиёти ва адабиётшунослиги билан кенгрок танишган сари воқеликни янгича бадиий талқин этиш, адабий асарни ўзгача йўсинда психологик, биографик, экзистенциявий, герменевтик, феноменологик, тасаввуфий, шунингдек, семиотик, структуравий талқин қилиш имкониятлари мавжудлиги аён бўлиб бормоқда. Бу илмий усулларнинг ўз тарихи, асосчилари, манифестлари, ўзига хос тамойиллари, таниқли вакиллари бор, албатта.

Дунё адабиётшунослигида, хусусан, социологик таҳлилдан ўзгачароқ йўлни излаган француз адабий-илмий муҳитида «янги танқид» йўналиши структурал таҳлил тамойиллари негизида майдонга келди. Бу йўналишга ўз вақтида рус формал мактаби вакиллариининг назарий қарашлари таъсир кўрсатди. Рус формалист олимлари биринчи навбатда бадиий асар шаклига, шакл ўзгаришларига, сюжет, композицияга, шаклий комбинацияларга, сўз ва товушлар рокировкасига, бўғин ва фонемалар табиатиға эътибор берди. Дунё адабиётида уларга маслак-

дош адиблар ижодида янгича шакл излаш, янги сўз яшаш ва ҳатто: А – қорадир; оқдир – Е; И – қизилдир; У – яшил» (А.Рембо); «А – қизил, О – қирмизи, И – мовий, У – қорамтир-қўк» (Август Шлегел); «А – тиниклик, рутубат, М – нотинч, О – завқ-шавқ, У – қўрқинч» (Бальмонт), деб товушларни рангларга ажратиш, уларга махсус маъно бериш ҳолатлари ҳам кузатилади¹. Товушлар ранги кўзга кўринмайди, бироқ улар тасаввурда тусланади. Тўғриси, дунё адабиёти тажрибаларида товушларнинг такрор ўйинлари ёки адабий матнни маълум бир геометрик шаклга мослаш машқлари кўп учрайди. Масалан, немис тилида шундай бир «пирамида» шеър ёзилган:

die zeit vergeht
 lustig
 luslustigtig
 lusluslustigtigtig
 luslusluslustigtigtigtig
 lusluslusluslustigtigtigtigtig
 luslusluslusluslustigtigtigtigtigtig

Бу кўчирмадаги «die zeit vergeht» – «вақт ўтаётир» бирикмаси сарлавҳа саналади. «lustig» – «қувноқ, шодон, чоғ, хушчакчак» маъноларини англатади. Изоҳда «lustig» сўзи «lus – tig» тарзида икки бўғинга ажратилиб, уларнинг ўзаро симметрик ҳолати, шунингдек, бўғиндаги «tig» қисмининг такрори вақт ўтиши – соатнинг чиқиллаш саси сифатида тушунтирилади². Ўзбек тилига уни тахминан қуйидагича таржима қилиш мумкин²:

¹ Гарин И. Пророки и поэты. Том второй. "Терра". Москва. 1992. Стр. 200.

² Эрнст Яндль. Предпосылки, примеры и цели одного из способов поэтического письма. / Называть вещи своими именами. Изд. "Прогресс". Москва. 1986. Стр. 395.

Ушбу таржимадаги «хушчақчақ» сўзининг такрори, хусусан, «чақчақ» қисми «шеър»нинг аслиятига яқин тарзда соатнинг чиқиллашини, вақт ҳаракатини ифодалаши мумкин. Товушларнинг такрори, умумий тенг томонли учбурчак шакли ўқувчи эътиборини тортади. Бу каби шаклий изланиш тажрибалари дунё шеърляти тарихида Г.Аполлинер, И. Карст, И.Руковишников, А.Вознисенский, Ҳ.Исмоилов каби шоирлар ижодида ҳам учрайди. Бироқ бундай машқ ва тажрибаларда барибир нимадир етишмайди. Чунки санъат асари учун шакл ва мазмун уйғунлиги ҳар доим муҳим, бири иккинчисини такозо қилади; улар ўзаро жисму жондек бирикиши, ялакатмағз каби бутунлиги билан мукаммал саналади. Фикримизча, муайян ҳаётий воқелик ёзувчи томонидан бадиий талқин қилинар экан, қаламга олинган объектнинг шакли, дейлик, ёзилажак бадиий асар тарҳи аниқ тасаввур қилинмаса, мазмун ҳам, тасвир ҳам ноқис бўлади. Бинокор кураётган қошона тарҳи, режаси, макони, шунингдек, ташқи кўриниши – фасадини бир қадар аниқ тасаввур этади; эскизини чизиб, митти макетини ясайди. Америкалик адиб Э.По «Ижод фалсафаси» маколасида бадиий асарнинг ясалишига доир нодир фикрларни баён этади. Унинг эътирофига кўра, адиблар тасаввурида бадиий асар ғояси хаотик пайдо бўлиб, кейинчалик ижод жараёнидаги рухий-психологик вазиятлар-комбинациялар деярли эсдан чиқади. Бироқ Э.По ўзининг ҳар бир асарини ёзишда бошидан кечирган ҳолатларни, азобли ва сурурли

дамларни асло унутмаганини таъкидлайди. Ишоти учун «Қарға» шеърини танлар экан, ўз мақсадини «Мазкур асарнинг яратилиши жараёнида бирорта лаҳзаси ҳам тасодиф ёки интуицияга алоқадор бўлмаганини, ижодий иш бами-соли математик масалани ечиш занжиридек якунига қараб даражама-даража, зинама-зина жуда аниқ ва узвий давом этганини кўрсатишдан иборат», деб изоҳлайди¹. Адиб ниятига кўра тажрибаси асосида ўша «Қарға» шеърини қандай «кургани» – мавзуси, ғояси, ҳажми, пафоси, нақорат учун махсус танланган битта «nevermore» («ҳеч қачон, асло») сўзи, шу сўз таркибидаги унли ва ундошлар жаранги, шеър мазмунига мос оригинал вазнининг махсус танланишигача тушунтиради. Эҳтимол, иррационал, нонсенс, абсурдлашган адабий ҳодисаларга қизиқиш ортган ҳозирги кун учун бадиий асарнинг қурилишига доир бундай мумтоз фикр анча жўн ва сийқа туюлиши мумкин. Начора, биз ўқиган ва нисбатан мукамал кўринган айрим асарларда муаллиф уларни қай йўсинда ясаган-ясамаганидан, курган-қурмаганидан – бундай оқилона режа тузиб, индивидуал ижодий кайфиятни ўз бошидан кечирган-кечирмаганидан – қатъи назар, ички бир мувозанат, вокелик тасвирида симметрик ҳолат, муаллиф баёни ва сюжет динамикасида параллеллик кўзга ташланади.

II

Бундай фикрлар боиси бир вақтлар ўқилган бир-икки ҳикоя айнан қурилиш эътиборидан тасаввурга муҳрланганидир. Шуларни ўйлаб юрган кунларнинг бирида «Тафаккур» журналида (2001 йил 3-сон) Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Жимжитхонага йўл» ҳикоясини ўқиб, фикр қайта ёришди ва қатъийлашди.

Назар солсам, Хуршид аканинг ёзгани бошқача ҳикоя, янги бир тажриба. Мумтоз адабиётда ғазалга мухаммас

¹ Ваҳуд Маҳмуд. Танланган асарлар. Тошкент. «Маънавият». 2007.84-87 бетлар.

вақт ўтаётир
 чак
 хушчак
 хушхушчакчак
 хушхушхушчакчакчак
 хушхушхушхушчакчакчакчак
 хушхушхушхушхушчакчакчакчакчакчак
 хушхушхушхушхушхушхушчакчакчакчакчакчакчакчакчак

Ушбу таржимадаги «хушчақчақ» сўзининг такрори, хусусан, «чақчақ» қисми «шеър»нинг аслиятига яқин тарзда соатнинг чиқиллашини, вақт ҳаракатини ифодалаши мумкин. Товушларнинг такрори, умумий тенг томонли учбурчак шакли ўқувчи эътиборини тортади. Бу каби шаклий изланиш тажрибалари дунё шеърляти тарихида Г.Аполлинер, И. Карст, И.Руковишников, А.Вознисенский, Ҳ.Исмоилов каби шоирлар ижодида ҳам учрайди. Бирок бундай машқ ва тажрибаларда барибир нимадир етишмайди. Чунки санъат асари учун шакл ва мазмун уйғунлиги ҳар доим муҳим, бири иккинчисини тақозо қилади; улар ўзаро жисму жондек бирикиши, ялакатмағз каби бутунлиги билан мукаммал саналади. Фикримизча, муайян ҳаётий воқелик ёзувчи томонидан бадиий талқин қилинар экан, қаламга олинган объектнинг шакли, дейлик, ёзилажак бадиий асар тарҳи аниқ тасаввур қилинмаса, мазмун ҳам, тасвир ҳам нокис бўлади. Бинокор қураётган қошона тарҳи, режаси, макони, шунингдек, ташқи кўриниши – фасадини бир қадар аниқ тасаввур этади; эскизини чизиб, митти макетини ясайди. Америкалик адиб Э.По «Ижод фалсафаси» маколасида бадиий асарнинг ясалишига доир нодир фикрларни баён этади. Унинг эътирофига кўра, адиблар тасаввурида бадиий асар ғояси хаотик пайдо бўлиб, кейинчалик ижод жараёнидаги рухий-психологик вазиятлар-комбинациялар деярли эсдан чиқади. Бирок Э.По ўзининг ҳар бир асарини ёзишда бошидан кечирган ҳолатларни, азобли ва сурурли

дамларни асло унутмаганини таъкидлайди. Исботи учун «Қарға» шеърини танлар экан, ўз мақсадини «Мазкур асарнинг яратилиши жараёнида бирорта лаҳзаси ҳам тасодиф ёки интуицияга алоқадор бўлмаганини, ижодий иш бами-соли математик масалани ечиш занжиридек якунига қараб даражама-даража, зинама-зина жуда аниқ ва узвий давом этганини кўрсатишдан иборат», деб изоҳлайди¹. Адиб ниятига кўра тажрибаси асосида ўша «Қарға» шеърини қандай «қургани» – мавзуси, ғояси, ҳажми, пафоси, нақорат учун махсус танланган битта «nevermore» («ҳеч қачон, асло») сўзи, шу сўз таркибидаги унли ва ундошлар жаранги, шеър мазмунига мос оригинал вазнининг махсус танланишигача тушунтиради. Эҳтимол, иррационал, нонсенс, абсурдлашган адабий ҳодисаларга қизиқиш ортган ҳозирги кун учун бадиий асарнинг қурилишига доир бундай мумтоз фикр анча жўн ва сийқа туюлиши мумкин. Начора, биз ўқиган ва нисбатан мукамал кўринган айрим асарларда муаллиф уларни қай йўсинда ясаган-ясамаганидан, қурган-қурмаганидан – бундай оқилона режа тузиб, индивидуал ижодий кайфиятни ўз бошидан кечирган-кечирмаганидан – қатъи назар, ички бир мувозанат, воқелик тасвирида симметрик ҳолат, муаллиф баёни ва сюжет динамикасида параллеллик кўзга ташланади.

II

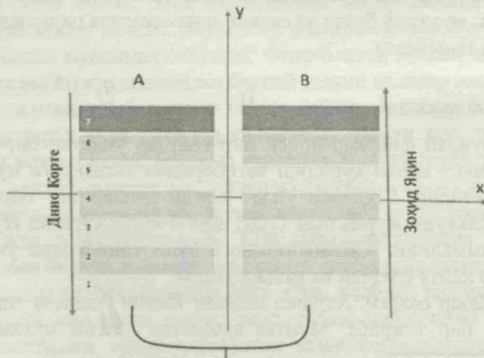
Бундай фикрлар боиси бир вақтлар ўқилган бир-икки ҳикоя айнан қурилиш эътиборидан тасаввурга муҳрланганидир. Шуларни ўйлаб юрган кунларнинг бирида «Тафаккур» журналида (2001 йил 3-сон) Хуршид Дўстмуҳаммаднинг «Жимжитхонага йўл» ҳикоясини ўқиб, фикр қайта ёришди ва қатъийлашди.

Назар солсам, Хуршид аканинг ёзгани бошқача ҳикоя, янги бир тажриба. Мумтоз адабиётда ғазалга мухаммас

¹ *Вадуд Маҳмуд*. Танланган асарлар. Тошкент. “Маънавият”. 2007.84-87 бетлар.

боғлаш анъанасининг насрдаги янги бир кўриниши. Хуршид Дўстмуҳаммад нима қилган? Италиялик ёзувчи Дино Буцаттининг «Етти қават» ҳикоясига «назира» боғлаган. Бунда хорижлик адиб ҳикоясининг эркин таржимаси билан танишасиз, айтиш чокда, Х.Дўстмуҳаммаднинг оригинал асарини ҳам ўқийсиз. Тўғриси, ҳикояларни бир ўқишдаёқ тасаввурда уларнинг ёнма-ён келган структураси, шакли қад ростлайди. Маълумки, оддий одамлар тўрт ўлчамли фазони кўриш, сезиш ва англашдан маҳрум. Ер юзидаги борлик, жумладан, инсон ҳам уч ўлчамли фазода ҳаёт кечиради; унинг кўзи шу ўлчамга мос дунёни идрок этади.

Гарчанд поэтик тафаккур маҳсули бўлган бадиий асар тарҳи-чизгисини бирорта геометрик фигура мукаммал инъикос эттиришдан ожиз эканини билсам-да, ҳаёлимга ҳикоя шаклини икки ўлчамли координаталар текислигига, X (икс) ва Y (игрик) ўқлари доирасига бемалол жойлаштириш мумкин деган фикр келди. Натижада қуйидаги икки ўлчамли текисликда Х.Дўстмуҳаммаднинг «Жимжитхонага йўл» назира-ҳикоясининг ўзига хос чизмаси пайдо бўлди:

Ўша кун икки бандани олис Магриб ва Маширик шаҳрида бир пайтнинг ўзидики бемор бандаликни баъзо келтирди...

Ҳикоя нима учун бир ўқишда тасаввурга муҳрланди? Нега маъқул келди? Ҳолбуки, адабий матннинг тенг ярми ажнабий бир ёзувчининг асари-ку! Асрлар бўйи амалий тажрибадан ўтган ҳақиқат шуки, санъаткор муайян бир мавзуга кўл уриб, воқеликни маромига етказиб тасвирласа, ҳар қандай инсон кўнглига ўтиради, кўпчиликни ўйлантиради, калбига завқ, тафаккурига юк беради. Зотан, «Жимжитхонага йўл»да қаламга олинган ҳаёт ва ўлим масаласи бадиий ижоднинг азалий ва абадий мавзуларидан бири. Бироқ бу мавзуни маҳорат билан оригинал тасвирлаш учун баъзан муносиб адабий маконни танлаш ҳам зарур. Гоҳида уруш мавзусида ёзилган, тинимсиз қиличбозлик ёки отишмалардан хабар берилган ҳайбатли романларда ўлимнинг тирноқча шарпаси сезилмайди. Баъзида таъсир кучи бир романдан ортиқ қувватга эга икки мисрада ҳаёт ва ўлим ҳодисаси теран ҳис қилинади: «Дунёга келдимۇ бозорга бордим, Кафанлик олдимۇ мазорга бордим». Аслида бор ҳақиқат шу! Кўзни бир очиб юмиш, кўчанинг ўнгидан чап бетига ўтиш, бир эшикдан кириб иккинчисидан чиқиш – бу метафоралар бекиё абадиётга нисбатан инсон умрининг жуда қисқа – бир лаҳза эканини англатади.

Х.Дўстмуҳаммад билан Д.Буцатти ҳикояларида ҳам ҳаёт ва ўлим ҳодисаси рамзий усулда тасвирланади (аслида рамз ва образли тафаккурсиз, ўйин ва кўчимсиз бадиий адабиётнинг ўзи мавжуд эмас). Икки қаҳрамон икки хил кайфиятга эга. Бири бино соҳиби Факетти ўз исмининг етти ҳарфига мослаб қурдирган етти қаватли шифохонанинг энг юқори қаватидан пасткига қўркув, безовталиқ ва даҳшат оғушида тушаётган бемор Дино Корте. У – ёлғиз одам; дўсту биродарлар, қариндош-уруғ ва жамоа илтифотидан бебаҳра. У аввал тезда соғайиб кетишига умид қилади. Пейзаж ҳам шунга мўнанд – мусаффо осмон, ям-яшил дарахтлар: «...юқоридан қаралса, дарахтзорнинг қуюқлигидан ер қўринмас экан, кўм-кўк!.. Дарахтлар гулга қира бошлабди, митти гул япроқларидан таралаётган

хушбўй ҳид димоқни китиклайди». Пастки каватларга тушиб боргани сари бемор руҳиятини безовталиқ эгаллаб боради. Охирида ёзувчи ерга туширилган қаҳрамони руҳий ҳолини бундай тасвирлайди: у «қўзини амал-тақал йириб очганида нимқоронғи деразадан кўринаётган дарахт танаси, танасигина эмас, ҳатто япроқлари ҳам ясамадек, жонсиздек туюлди». Куни битиб, «дахшатли жимжитлик»ка учраган қаҳрамон ҳолати яна дарахт деталі муқоясаси ва мотивировкаси билан мустаҳкамланади. Ўлими олдидан тун билан кунни фарқламай қолган Дино Корте жимжитхонага ожиз ва нотаваон ҳолда равона бўлади.

Х.Дўстмуҳаммаднинг Зоҳид Яқини бошқача одам, Дино Кортенинг тескараси. У ёлғиз эмас. Хотини Робия, қайниси Ўктам ва ўғли ундан хабар олиб туради. Ҳар бир каватда кимларгадир дуч келади; у ердаги «ҳамшира»ларнинг Шавқия, Мушоҳида, Мужоҳида каби исмлари ҳам маъно ташийдн. «Худодан ўзига сабр-тоқат» сўрайдиган, шу сўраш жараёнида «вужудига қувват қўйилаётгандек ўзини тетик, бардам ҳис» қиладиган Зоҳид Яқин ўлим ҳар қандай инсон бошига келадиган қисмат эканига ўзини зимдан тайёрлаган бир имонли одамдир. Ҳикоя якунига бориб адиб: «Зоҳид Яқин йўлак адоғидан оқиб келаётган сутдек нур оғушида ястаниб ётган кенг ва ям-яшил сайхонликни илғаб, шу қадар баҳри дили очилдики!..» деб ўз қаҳрамонининг жозибаали ҳолатга дуч келганини ёзади.

Эътибор берилса, юқоридаги ҳикояда касалхона — макон. Одамлар гавжум бўладиган жойларни — касалхона ёки меҳмонхонани адабий макон сифатида танлаш жаҳон адабиётида кўп учрайди. Бунинг мисолларини кичик ҳикоялар, қисса ва романларда ҳам кўриш мумкин. «Жимжитхонага йўл»ни ўқиганда бир мулоҳаза пайдо бўлди. Бадиий фантазия минтақалараро географик макон ва асрларга қўзилган замон чегараларини парчалаб ташлайди; улар назира йўсинидаги тажрибаларда ўзаро бирлашиб, чатишиб, бири иккинчисининг тўқималарига ўтиб

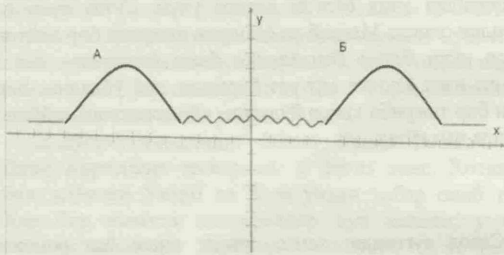
хам кетиши мумкин. Шу маънода, агар макон эътиборидан бир жойда ёнма-ён тасвирланиб, кун-бакун, зинамазина кўтарилаётган ва пастлаётган қахрамонлар қўш-бинонинг қок белида ўзаро рўбарў-тўкнаш келса, ўзаро очик ёки ички мулоқотга киришса, ҳикоя таркибида ажиб бир эпизод пайдо бўлар эди. Иккинчидан, ҳикоялар моҳиятидан аниқ бўлган ҳодиса учун: «Ўша куни бир-биридан олисда Мағриб ва Машриқ шаҳрида бир пайтнинг ўзида икки бемор бандаликни бажо келтирди», дея қўшимча изох ёзишга зарурат бормиди, деб ўйладим. Бироқ янги бир тажриба ҳикоя бўлмиш «Жимжитхонага йўл» шу ҳолида ҳам гўзал.

3

Савол туғилади: ҳамма ҳикоя, қисса ёки романларнинг ички структурасини координаталар текислигига жойлаштириш мумкинми? Бундай икки ўлчамли «кишан» бадиий асарнинг ғоявий-бадиий моҳиятини торайтириб-жўнлаштириб қўймайдими? Чунки адабий матн тўқимасидаги поэтик унсурлар муаллиф тасаввурида бошқача, адабиётчи шакллантирган чизма-тарҳда бошқача бўлиши ҳам мумкин. Бу масала, яъни бадиий асарни ижодкор мутлақо ўйламаган томондан талқин этиш, тушуниш ва тушунтириш доирасидан кенгайиб, санъат дурдоналарини ўзлаштириш ва қабул қилиш масаласига бориб такалади. Шу маънода, Назар Эшонқулнинг кўпмаъноли «Қора китоб» қиссасини ҳар ким ҳар хил қабул қилди. Ушбу мақолада илгари сурилаётган «чизмачилик» тезиси, чизма адабиётшуносликка кириш нуктаи назаридан бизга Назар аканинг «Маймун етаклаган одам» ҳикояси муҳим. Аслида бу ҳам серкатлам, кўплаб талқинлар учун адабий хомашё бўладиган ҳикоя. Куч қонунлари нуктаи назаридан ҳикоянинг физик талқини Исаак Ньютоннинг $\vec{F}_1 = -\vec{F}_2$ формуласига мос келади. Табиат ва инсон муносабати эътиборидан эса, одам

табиатта талафот етказса, табиат одамдан ўч олади, деган тезис майдонга чиқади. Шу зайлда айни хикоя баҳонасида адабий, санъатшунослик, социологик, фалсафий, психологик, ҳатто биологик талқинларни ҳам илгари суриш мумкин.

Ҳикоянинг чорак аср муқаддам хаёлга муҳрланган композицион қурилиши куйидагичадир:

Менимча, бунда рассом чолнинг тунд қиёфаси, самарали-самарасиз ижоди, турнакатор чизилган картиналар каби қирралар эмас, балки иккита расм — икки деталь (А ва Б) ҳикоянинг уриб турган юраги учун умуртқапоғона вазифасини бажариб, асарга бетакрор ҳаёт бағишлайди. Гарчанд адиб А ва Б нукта воқелигини акс эттиришни асосий мақсад қилган бўлса ҳам, ровий ўқувчини бошқа — иккинчи даражали гаплар билан «чалғитиб», Онеттини таржима қилаётганидан, чолнинг беадаб ўғлидан, чолга овқат олиб киришлардан сўз очади. Айни дамда ўқувчининг эътибори-кизикишини зимдан рассом чол чизаётган сўнгги сирли суратга қаратади. Ёзувчининг маҳорати ҳам шундадир.

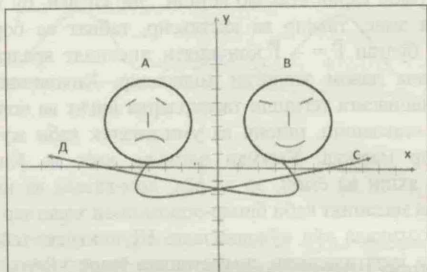
Чизмадаги А нуктани «1921» санаси ёзилган, навқирон, «кўзлари тийрак ва ишонч билан порлаб турган» йигит маймуннинг бўйнига кишан солиб етаклаб кетаётган сурати эгаллайди; А ва Б масофа орасидаги тўлкинли чизик узра «1926», «1928», «1937», «1947», 1957» тарзида рақамланган бир дунё эътиборсиз суратлар галереяси яс-

таниб ётибди; улар қандайдир мужмал, манзаралар секин-аста унутилиб, аралашиб кетадиган шаклда мавҳум; унда «мукаммал тасвирланган одам» йўқ. Чизмадаги Б нуктани рассомнинг охирги ижод намунаси эгаллайди; «бу сурат қирқ йил ичида чизилган мавҳум суратларга сира» ўхшамайди; «бу суратда маймун умидсиз, кўзларига ғам чўккан, юз-кўзида ҳаётдан нишон қолмаган, мункайган бир чолни ўрмон сари» етаклаб кетади. Энг кизиги, бу жараён тўхтаган эмас, таъсир ва акстаъсир, табиат ва борлиқда мавжуд бўлган $\vec{F}_1 = - \vec{F}_2$ қонуниятининг инсоният яралганидан қиёматгача давом этадиган ҳодисадир. Ҳикоянинг икки кульминациясига тегишли тасвирларда йигит ва чол, етаклаш ва етакланиш, ишонч ва умидсизлик каби жуфт тушунчалар мавжуд. Умуман олганда, ҳаёт ва ўлим, ўз ва ўзга, яхши ва ёмон, эр ва аёл, хом-хатала ва пишган, табиат ва маданият каби бинар-оппозицион ҳолатлар структурал поэтикада кўп қўлланилади. Шунингдек, табиат ва борлиқда кузатиладиган симметрияда ўзаро уйғун, устмас-уст тушадиган икки объект мавжуд. Ҳикоядаги гўзаллик, мукамаллик, уйғунлик, ички безак, умуман, поэтик гармония ундаги образ, ҳолат ёки тафсилотларнинг муайян бир «симметрик ўққа» нисбатан ўзаро тўғри ёки тесқари пропорционал жойлашиш ўрнига ҳам боғлиқ бўлади.

4

«Шарқ юлдузи» журналида қачонлардир яна бир ҳикоя ўқиган; унинг ҳам тарҳи эсимда қолган эди. Сюжети тахминан бундай: ҳикоя қаҳрамони хурсанд – атрофдагилар ғамгин. Қаҳрамон хурсандлиги учун хибсга олинади. Иккинчи ҳолат ҳикоя қаҳрамони ғамгин – атрофдагилар мамнун. Қаҳрамон ғамгинлиги учун хибсга олинади. Ҳикоя сюжетига асос воқеликнинг негизи шу. Муаллифи ҳам, журналнинг йили ва сони ҳам эсдан чиққан. Аммо хорижлик адиб экани ёдимда. Бир кун журнал таҳририятига бориб, тахламдан ўша ҳикояни изладим. Ни-

хоят, топдим: «Шарқ юлдузи»ининг 1999 йил 6-сон 63-66-бетлари. Кудрат Дўстмуҳаммад таржимасидаги олмон адиби Ҳенрих Бёллнинг 1950 йилда ёзилган «Менинг ғамгин юзим» ҳикояси. Қайта ўқидим ва ўша ўн йиллар олдин тасаввурга муҳрланган ҳикоя қаҳрамонининг қўшқийёфаси деярли ўзгармаган тарзда координаталар текислигида пайдо бўлди:

Умумий бахтиёрлик ва совундек кўпирган роҳат-фароғатга гарқ бўлган шу ўн йилдан ўлмай кутулиб олсам, юзимда ҳеч қандай ифода бўлмаслигига ҳаракат қиламан.

Аслида тарҳи чизилаётган ушбу ҳикояда структурал поэтикага кўра мамнун ва ғамгин икки қиёфа Y ўқига нисбатан симметрик экани кўриниб турибди. Ҳар икки қиёфадан тескарига йўналган C ва D – эгри чизиклар ҳикоя фабуласини акс эттиради. Чунки ҳикоя қаҳрамони аввалига аллақандай «олий ҳукмдор вафот этган» умумий мотам кунда бахтиёр бўлгани учун ҳибсга олинган эди. Фабула бўйича бахтиёр қиёфа хронологик жиҳатдан аввал келиши керак. Аммо ҳикоянинг асосий сюжетида ғамгин қиёфанинг тафсилоти берилади. Шу сабабли чизмада ғамгин – A шакл хурсанд – B шаклдан олдинга қўйилди. Вокеликнинг реал ҳаётининг хронологияси ифодаси учун координаталар текислигида махсус йўналишли C ва D эгри чизиклар қўшимча қилинди. «Бир вақтлар юзим бахтли кўрингани учун беш йилга камалган бўлсам, энди

ғамгин юзим учун ўн йилга ҳукм қилишди». Ғамгин ва бахтиёр киёфа баҳоси ҳикоя қаҳрамонига жуда қимматга тушади. Ҳикоя туганчида баён этилганидек, агар ўн йилдан кейин ҳибсдан ўлмай қутулиб чиқса, асар қаҳрамони бошқача ҳаёт кечиришни ният қилади. Шундай қилиб, Ҳ.Бёллнинг биринчи шахс тилидан баён этилган «Менинг ғамгин юзим» ҳикояси қаҳрамоннинг эзгу нияти, хотиржам яшаш учун махсус тадбир қўллаш орзуси билан тугайди. Чизма охирида ўша орзу айнан кўчирилди. Тўғриси, чизмадаги шаклга мос равишда ҳикоянинг мазмуни ҳам ижтимоий-психологик тарафдан анча чуқур; у жиддий илмий муҳокамалар учун асос бўла олади.

5

«XX аср ўзбек ҳикояси антологияси»ни нашрга тайёрлашда кўпгина ҳикояларни ўқиб, танлашга тўғри келди. Нашриётга ёғилиб келган ҳикояларнинг аксарияти ёзилган, холос; улар махсус қурилмаган, ясалмаган, тарҳи чизилмаган, ички тартиб ва таркиб жихатдан пухта бино қилинмаган – ишланмаган эди. Тўғри, ёзувчи бу поэтик амалларни «бугун пойдевор, эрта девор, индин том ёпаман, кейин андавалайман» тарзида бажармайди. Ижод Пифагор жадвалида тизилган рақамлар кўпайтмасининг абсолют-ўзгармас такрори бўлолмайди, ижод психологияси – жуда мураккаб илм. Аммо чинакам ёзувчилар ички интуицияси билан, албатта, қандайдир режалар тузади; ўзининг оригинал-индивидуал «абсолют ҳақиқатлар»ига эга бўлади. Акс ҳолда асл дурдоналар ўрнида оддий воқеаларнинг узундан-узоқ, зерикарли стилистик баёнлари йиғилиб қолади. Адабий-ғоявий, шаклий-структурал талқин учун эса ҳақиқий санъат обидаси, бадиий асар матни муҳимдир.

Айрим адабий мақола ва суҳбатларда исмлар рўйхати кўп қайтарилади. Унда саналмаган айрим адиблар хафа ҳам бўлади. Ҳолбуки, адабиётшуносикда талқин

объекти учун унвону исмлар эмас, санъат асари биринчи ўринда туради. Шунга кўра, олмон олими Г.Вельфлин «Kunstgeschichte ohne Namen» – «исмларсиз санъат тарихи» концепциясини илгари суради¹. Демак, бунда асар муаллифининг кимлиги, қайси маъшукаси билан қачон қаҳва ичгани, қаҳванинг сифати ва ранги ёки қачон ижод билан машғул бўлганию ёзув столини нечук безатгани каби психобиографик омиллар-унсурларга эътибор берилмайди. «Санъат тарихи исмларсиз бўлиши лозим» тамойилида бадиий асарнинг айнан ўзи тилга киради; бениҳоя гўзал шакллари билан мазмун-моҳиятини намоёни этади...

Ҳикояни координаталар текислигида жойлашга доир талқинни аудиториядаги апробациясидан нари ўтмай юрган кунларнинг бирида математик олим, профессор Абдумажид Пўлатов билан суҳбатлашиб қолдим. Қўлида бир журнал; ичида «Пўлатов формулалари» номли каттагина мақола. Янги гаплар, яхши гаплар. Шунда ҳикоя тарҳидан сўз очдим. Домлага масала қизиқ туюлди ва менга зарур бир мулоҳаза айтди: «Дискрет математикада фазонинг маълум бир қисми умумфазодан узиб олиб текширилади, сиз ҳикоянинг сюжет чизгисини x ва y лар ўқишга жойлаштиришда макон ва замон тарзида олишингиз мумкин», деди. Горизонтал кенглик замонни, вертикал текислик маконни ифодалаши мумкин. Вокелик горизонтал ўқ бўйлаб чўзилиши; бу «чўзилиш» бир сония ёки йилларга тенг келиши, вертикал текислик эса адабий макон кўламини ифода қилиши ҳам мумкин. Аммо бадиий ижодда икки ўлчамли текисликдаги «функция»ларни, ўсиш-камайиш ҳолатларини манфий ва мусбат сонлар билан аниқ ифода этиб бўлмайди. Бадиий ижод – ҳаёл кенглиги, унга реаллик ҳамда ботиний шуурда кечаётган тизгинсиз психологик жараёнларнинг сўзга кўчиш ҳолати ҳос...

¹ Медведев П. В лаборатории писателя. ЛСП.1971. стр.317.

Бошқа бир суҳбатда адабиёт билимдони, физика-математика фанлари доктори, профессор Абдулла Аъзамдан ҳикояларнинг координаталар текислигидаги чизгиси, адабиётда ўйин, ички симметрия масаласини сўрадим. Абдулла ака гапимга қизиқиб қолди. Сўнгра «Узоры симметрии» деган мақолалар тўпламини келтириб берди. Унинг бир саҳифасида: «Табиат ходисаларига хос юксак аниқлик бадиий адабиётдаги симметрияда жуда кам учрайди»¹, деган гап ёзилиб, палиндромнинг² симметрияга мисол бўлиши таъкидланган эди. Кейин Хорхе Луис Борхеснинг баъзи ҳикоялари таҳлил қилинган эди. Умуман, китобдан қарашларимни қувватлайдиган фикрлар топдим.

Шундай қилиб, ҳикоялар гўзал бир ички қурилишга эга бўлиши лозим; ҳикояда воқелик, образ, ҳолат тавсифини қайсидир тарзда махсус геометрик чизгилар билан координаталар текислигига жойлаш мумкин, деган фикрни матбуотга олиб чиқишга қарор бердим. Зеро, ҳар қандай иншо турига «ҳикоя» унвони берилаётган ҳозирги даврда ушбу жанрнинг кадр-қийматини, ўзига хос қирраларини таъкидлашга зарурат бор. Ҳикоя, умуман, чинакам санъат асарлари муайян поэтик қурилишга эга бўлади. Унинг «пойдевори», «ғиштлири», «ўра-устунлари», «эшик-деразалари», «томи» жойида бўлиши керак. Агар асар пойдевори ночор бўлса, табиийки бино кулаб кетади.

Сўз санъати инсон руҳияти билан иш кўрар экан, руҳиятни амперметр, барометр, ацеллограф, кардиограф, анализатор, аэромагнитометр каби физик асбоб-ускуна билан ўлчаб ҳам, ҳар лаҳзада минг товланадиган инсон руҳиятини аниқ бир математик формулаларга солиб ҳам бўлмайди. Шунингдек, бадиий асарларнинг муҳим

¹ Узоры симметрии. (Москва, "Издательство "Мир". Москва. 1980. Стр.152

² П а л и н д р о м – бирор сўз ёки мисрани ўнг ёки тескари ўқиганда ҳам бир хил маъно чиқиш ходисаси.

хусусиятларини топиб, назарий қолиплар яшаш ва уларни янгилаш бу — адабиётчиларнинг ишидир. Инсоният томонидан яратилган ҳар қандай асарда нуқсон бўлиши аниқ. Шу маънода, мавжуд назарий қоидаларга мутлақо ҳақиқат деб қарамаслик керак; коинот кенгликларини бемалол камраб олишга қодир инсон ақл-зақоси пўлатдек метин қолипларни ҳам парчалаши мумкин.

Айтмоқчи, ушбу мақолада айтилган фикрлар ўзгармас ҳақиқат ҳам, бадиий ижодни геометриялаштириш ҳам эмас. Ҳикоялар мазмун-моҳияти ва камровини, композицион қурилиши ва сюжет чизиғини ифодаловчи «рasm»лар ёки ички тасвир мувозанати тўғрисидаги қарашлар билан ҳар ким баҳслашиши мумкин. Бундаги мулоҳазалар қалам аҳлига бадиий ижод қуруқ гапбозлик, алжираш, стихияли иншодан фарқланишини, бадиий асар ясалиши, унинг боши-кети, ҳатто аниқ бир тарҳи бўлишини эслатиш учун ёзилди.

2015 йил сентябрь-октябрь

ТАЪСИРЛИ КУЛЬМИНАЦИЯЛАР

(«Ўткан кунлар», «Кеча ва кундуз», «Қутлуг қон»
романлари ҳақида)

Ўлим мавзуси адабиёт ва санъатнинг абадий мавзуларидан бири ҳисобланади. Тўғриси, ўлим-дахшатли ҳодиса. Қачон, қай ҳолда келиши номаълум бўлган, сирлар ичига яширинган ўлим шарбатини ҳар бир инсон тотади, албатта. Ҳар қандай тирик жон бир кунмас-бир кун ўлим билан юзма-юз келади. Ожиз фикримизча, инсон шу муқаррар воқеликка муносиб тайёргарлик кўриши, ўзининг ҳеч қимлигини чуқур идрок этиши лозим. Бундай руҳий тарбияси учун чин маънодаги бадиий асарлар муҳим аҳамият касб этади.

Умуман, ҳаёт ва ўлим масаласининг қай даражада ма-ромига етказиб тасвирлаганига қараб ижодкорнинг эсте-тик қарашлари, бадиий олами тўғрисида муайян ҳуло-салар чиқариш мумкин. XX аср аввалида пайдо бўлган ўзбек романларида ўлим воқеасининг тасвири ҳам маълум ўринни эгаллайди. Бу ҳодиса кўпроқ романлар охирида, кульминацион нукталарида кўзга ташланади. Ўзбек ада-биётидаги учта роман – Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар», Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз», Ойбекнинг «Қут-луғ қон» романлари мисолида шу ҳодисанинг бир-бирига ўзаро ўхшаш равишда берилганини кузатиш мумкин.

Айниқса, Абдулла Қодирий ижодининг кейинги ўз-бек романаписларига таъсир ўказгани ҳам сезилади. Зотан, «Ўткан кунлар», «Кеча ва кундуз» ҳамда «Қут-луғ қон» романлари воқеаларининг авж нуктасида ўлим ҳодисаси заҳар деталига боғлиқ равишда берилади. Ҳар учала адиб ҳам асар ечимида «заҳар»дан восита сифати-да фойдаланади.

«Ўткан кунлар» романи охирида асарнинг бош қаҳра-монларидан бири Кумушга кундоши Зайнаб заҳар бе-ради. Ушбу эпизодда «Ихтиёрсиз қуйилган кўзёшлар ила битилган» ўта ҳаяжонли бу эпизодда заҳар ўз ишини қилади. Романда ёзилишича, «Ҳожи Кумушнинг бошига келиб ўлтурди. Отабек ва онаси оёғи устида эдилар, Ку-мушнинг кўзи юмук, сочлари юзи устида паришон эди. Ҳожи ўз кўли билан сочларни тузатиб Кумушнинг кў-кимтил товланган юзини кўрди ва манглайини босди...

– Ойим...Ойим!.. – деди ҳожи. Кумуш кўзини очиб беса-ранжом унга назар ташлади ва таниб ... кўзғалмоқчи бўлди.

– Кўзғалманг, ойим... кўзғалманг!

Кумушнинг кўз ёшиси чаккасидан оқиб тушди... Ҳожи ҳам ўзини тўхтатолмай, Кумушнинг ёштини артиб, бошини силади:

– Худо шифо берар, болам!

Кумуш жомга кўзғалди, Отабек келиб қўлтиқлади, ҳожи ҳам унинг бошини тутди... Бу гал қусук қонга айланган эди,

бурнидан ҳам бир неча томчи кон оқди... Кусуб ётгач, кўзи ярқиллаб очилиб кетди ва теварагага бетоқат қаради.

– Ойи...дада... – сўнгра, – бегим, – деб ингради... Эрининг юзини юзига қўйди, уялгансумон кўзини юмди...». Романдаги Кумушнинг ўлими тасвирланган ушбу эпизодни ўқиган кишининг кўзларига беихтиёр ёш келади. Кумушнинг ҳолатига ўқувчи ачинади. Айни чоқда, бу тасвир инсонга ўлимнинг дахшатини эслатади. Ўлимни эсламаслик кибр, манманлик, ғафлат, кайф-сафо, очкўзлик, лоқайдлик каби қатор иллатларга олиб келади. Ҳолбуки, бундай юзлаб тубан иллатларнинг ягона давоси ўлимдир. Ўлим – бу мусибат. Ўлим – бу айрилиқ. Рухнинг жасаддан, мол-мулкнинг эгасидан, дарднинг дардманддан айрилишидир. Кимнингдир тобутини кўтариб кета туриб, бир куни ўзини ҳам шу зайлда қабристонга элтишларини инсон вужуд-вужуди билан ҳис қилган тақдирдагина ичидаги шайтоний туғёнларга барҳам беради; ҳақир, ожиз-нотавон, бечораҳол эканини, ақалли тўкилган бир тола сочини қайта жойига қўя олмаслигини, ажин босган юзларини аввалги гўзал ҳолига қайтариш қўлидан келмаслигини англайди.

Заҳар воситасида воқеалар оқимини ўзгартириш, ўлимни тасвирлаш ва қаҳримонларнинг тақдирини «ҳал қилиб бериш» дунё адабиётида кўп учрайди. Ўзбек романнавислари бу унсурдан унумли фойдаланган кўринади.

«Ўткан кунлар»даги Кумушнинг ўлими эпизодидан кейин қаҳрамонлар руҳиятида кескин ўзгаришлар содир бўлади; кимдир афсусланади, биров қайғуради, Отабек эса бош олиб Марғилонга жўнаб кетади. Асар фожеали ва реалистик йўсинда яқун топади.

«Кеча ва кундуз» романида ҳам Акбарали мингбошининг ўлимини муаллиф заҳар воситасида амалга оширади. Зеби тўртта хотин олган мингбошининг кичик хотинидир. Романдаги бош қаҳрамонлардан бири ҳам шу образ. Кундошлар бири бирига зимдан адоват сақлайди. Пошшахон Зебидан кутулиш, кундошини маҳв этиш

учун бир чойнакка захар солиб кўяди. Маст ҳолда кечаси уйига кириб келган Акбарали мингбоши сув сўрайди. «Сув! Сув!!!» дея бакирган мингбошига Зеби шоша-пиша чойнакдаги «табаррук сув»ни олиб беради.

Романда тасвирланишича, Мингбоши чойнакдаги сувни бир шимиришда тамом килади. Бирпас сокинлик, сўнгра мингбошининг ўлим талвасаси тасвири берилади. Бирор гапдан хабари бўлмаган Зеби хайратланади. Ўлим талвасасидаги эрининг кўркинчли ҳолатини кўриб додлайди. Пошшахоннинг кундоши Зебига мўлжаллаган ўки тасодифан мингбошига теккан эди.

Бу романда ҳам захар бериш эпизодидан кейин қаҳрамонлар рухий тасвирида кескин ўзгариш юз беради: Кизи Зебининг етти йил Сибирга сургун қилинганлик ҳукмидан хабар топган онаси Курбонбиби телба бўлади, Раззоқ сўфи эса маслаҳат учун Эшон бобо ҳузурига боради. Бироқ Эшондан жўяли маслаҳат чиқмайди. Аксинча муриди Раззоқ сўфига қарата: «Маслаҳат. Одам ўлдирган боланинг отасига қандай маслаҳат бўлади, сўфи? Боласининг ёнига нима учун отасини жўнатмайди бу ахмоқ ўрис? Адолат борми кофирда?» деган гапларни айтиб қойиб беради. Раззоқ сўфи руҳиятида бирдан ўзгариш юз беради. Унинг руҳида Эшонга қарши исён пайдо бўлади.

Романнавис шу ўринда яна бир ўлим воқелигини тасвирлаб ўтади. Эшонга қарши исён қилган Раззоқ сўфини муридлар жазолайди. Раззоқ сўфи бир неча кун жимиб қолади. Сўнгра эса ўлим — қотиллик билан боғлиқ манзаралар қуйидагича берилади: «...жума куни эрта билан намозга турган муридлар эшоннинг хонақода ўлиб ётганини кўрдилар. Соқоллари юлинган, тамоғида чуқур бармоқ излари борида... Сўфидан дарак йўқ эди».

Чўлпон аввал Акбарали мингбошининг захар ичиб ўлганини, сўнгра Раззоқ сўфи томонидан Эшоннинг бўғиб ўлдирилган манзараларини беради. Қайсидир маънода ўз вазифаларини бажариб тамомлаган қаҳрамонлар тақдирига бир томондан муаллиф шу зайлда нукта қўяди.

Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги воқеалар кульминациясида ҳам муаллиф ўлим воқеасининг тасвири мавжуд. Мирзакаримбойнинг кичик хотини Гулнор ичадиган хўрдага шу бойнинг ўғли Салимбойвачча захар солиб қўяди. Романда тасвирланишича, захарли таомни билмасдан ичиб, ўзи билан ўзи овора бўлаётган бир маҳалда Гулнорнинг онаси Гулсумбиби кириб келади. Гулнор «Қўлларини опли-сопли кимирлатиб, гўё онасини кучокламоқчи бўлди. Кейин ошни кўрсатди! «Ичдим, ичимга бало кирди...» Яна ўқчимоқчи бўлди. Она шошиб мис баркашни тутди. Гулнорнинг кўзлари дахшатли равишда ёниб, юзи, лаблари кўкимтир тусга кирган эди...

— Ойи, сув! Сув!- Гулнор дам кўкрагини, дам томоғини, дам бошини гижимлаб эзабошлади...».

Ёзувчи ўлим ҳолати тасвирида диологдан ҳам фойдаланади. Ўлим билан олишаётган Гулнор захарни Салимбойвачча қўшганини базўр айтади. Сўнг онаси Гулсумбибининг шошиб қолган ахволи тасвирланади. Ва ниҳоят чорасиз қолган она кизининг олдига келади. «Гулсумбиби кизини кучоклаб кичқирди. Лекин Гулнорнинг ярим очиқ кўзларида ҳаёт сўнган эди. Она қакшоқ қўлларини қизининг юрагига қўйди. Сўнг сачраб туриб, ўзини ерга урди, фарёди билан кечани зир титратди...».

Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романида Гулнорнинг захарланиши Ёрматни қотиллик қилишга мажбур этади. Ёзувчи асар ниҳоясида яна бир ўлим билан боғлиқ манзарани тасвирлаб ўтади.

Гулнорнинг отаси Ёрмат аравада бирга кетаётган Салимбойваччанинг кўкрагига пичоқ санчади. «Юрагимни захарладинг, юрагингни киймалайман!» дейди Ёрмат. Сўнгра қуйидаги тасвир келади: «Ўткир пичоқ Салимнинг нақ кўкрагига суқилган эди. Салимбойвачча букчайганча — кимир этмай қолди. Қон ва ўлик ҳидини сезган от пишқириб, безовта бўлди». Ёрмат умрида бундай мудҳиш ишни қилмаган кимса, ўз-ўзини психологик тафтиш эта-

ди. Изтироб чекади. Қотилликнинг тўғри ёки нотўғрилигини ўзича муҳокама қилади. Ва ўзини оқлаш учун ўлиб кетган кизи Гулнорга ғойибона мурожаат этади.

Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романида ҳам фарзанд доғини кўтаролмаган Раззоқ сўфи Эшон бувани ўлдирган эди. Худди шунга ўхшаб, Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романидаги ота ва қиз муносабатларида отанинг кизи учун қотиллик қилиш манзаралари тасвирланади. Демак, ҳар икки романда ҳам ота қизини деб, қўлини қонга бўяшга мажбур бўлади.

XX асрнинг 20-30-йилларида ёзилган бу романларда ўлим ходисаси ана шу заҳар бериш ва қотиллик қилиш тарзида тасвирланади.

Гарчанд ушбу учала романда ҳам мўмин кишининг ўлими мукаммал тарзда тасвирлаб берилмаган бўлса ҳам, инсон зоти шу «ўлим» сўзини чин маънода ҳис қилса, ҳаёлидан ўтказса, ўзига бошқача назар ташлайди. Чунки ўлим – ҳақ. Бироқ у жуда ҳам узоқ, яъни қачон келиши номаълум. Ўлим – ҳақ. Ва у жуда ҳам яқин, қош ила қабоқдан ҳам яқин. Ҳеч ким қачон, қаерда, қандай сабабга кўра ўлишини билмайди. Бироқ шу ёлғончи дунёда абадий қолмаслигини ҳар ким жуда яхши билади.

Дарҳақиқат, ҳар қандай умр, ҳаёт охир оқибатда ўлим билан якун топади. Бироқ мусулмон киши учун ўлим бу йўқлик эмас. Ўлим – бу висол. Ўлим бу – бекатда бир муддат қолиб кетган йўловчининг кўзлаган манзилига етиб олиши, мусофирнинг асл Ватанига қайтишидир. Бунда сафар юзасидан ҳисобот, ҳисоботга қараб мартаба берилади. Бугунги адабиётда масаланинг ана шу қирралари ҳам ўзининг мукаммал аксини топиши керак. Демокчиманки, бадиий адабиёт инсонни ўлим воқелигига нисбатан руҳан табиий муносабатини тарбиялаши лозим. Бундан нафақат гўзал адабиёт, балки ҳар бир инсон ва ҳар қандай жамият манфаат топади.

2011 йил

Биз бадий асарнинг тили хақида гапирганимизда, кўпинча М.Горькийнинг «Тил адабиётнинг биринчи унсури, асосий куролидир», «тил-адабиётнинг асосий материалидир» деган фикридан қолип ясаб олиб, шу мулоҳазанинг «фактлар, ҳаёт воқеалари билан бирга» деган қисмини эсдан чиқариб қўямиз. Назаримда, М.М.Бахтиннинг бадий асар тилига тегишли қуйидаги сўзлари жуда ўринлидир: «Шоир тил оламида ижод қилмайди, у атиги тилдан фойдаланади, холос... Муаллиф-санъаткорнинг ижодий тафаккури ҳеч қачон тилдаги тафаккурга мос келмайди, тилдаги тафаккур соф бадий вазифаларни сурункасига бошқарувчи материал, жараёндир...»¹ Бу фикрлар М.Горькийнинг гапини дастак қилиб, тилни мукамал билган одам бемалол ижод соҳасида қалам тебратиши мумкин, дегувчиларнинг нисбатан бирёклама фикрлари билан келиша олмайди.

Бизда тилшунослар шаклнинг, адабиётшунослар эса мазмуннинг талкинига кўпроқ эътибор беришади. Ваҳоланки, бадий асарга санъатнинг бир тури сифатида қарашимиз, унинг шаклини мазмунидан, этини суягидан ажратиш зинҳор-базинҳор мумкин эмаслигини ҳис этишимиз лозим. Ҳар бир тушунча фикрни тийраклаштиргани каби ҳар бир тил унсури матнда муайян вазифани бажаради: матн мазмунини, табиатини, руҳияти ва оҳангини юзага келтиради. Рассом қўллаган бўёқ, бирорта чизик ёки мусиқачи қуйидаги қандайдир парда ғоя ифодасига қандай хизмат қилса, ижодкор ишлатган сўз, сўз бирикмаси ҳам унинг мақсадига шундай хизмат қилади. Ўша аниқ ва ўз ўрнида қўлланган рангин поэтик унсурлар йиғиндисидан асарнинг ўзига хос яхлит матн юзага келади; унинг жозибаси, руҳи китобхон маънавий

¹ Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. Москва. «Искусство». 1979. Стр.167-168.

оламидан ўрин олади. Биз асосий эътиборни яхлит олинган матннинг жозибаси, таъсирчанлиги, оҳангига қаратяпмиз. Дарвоқе, гапимиз шу хусусда, яъни истеъдодли адиб Хайриддин Султоновнинг «Кўнгул озодадур...» қиссасининг тили тўғрисида бўлади.

«Бу оламда мудом ўз хаёллари билан қолган инсон бахтлидир. Мен бунингдек, саодатни дунёнинг ҳеч қайси лаззатига алмашмаган бўлурдим. Лекин, ўлим ёмонгаким, ҳеч вақт ёлғиз қолмоққа имкон бермагай!» Ёзувчи ўз қахрамонини ўша икки ҳолат – «ўз хаёллари билан танҳо» қолиш ҳамда «ёлғиз қолмоққа имкон» бермаган ҳолатларда ҳаракат қилдиради. Шу йўналишда қаламга олинган яхшилик ва ёмонлик, ҳақиқат ва ҳақсизлик, адолат ва ёвузлик ўртасидаги зидликни ифодаловчи анъанавий мавзу қаҳрамон тилидан ўзига хос тарзда баён этилади. Қиссанинг бош қаҳрамони Ғулом Гулханийга ғойибона мурожаат қилиб ўз саргузаштларини чиройли, нафис, жозибали лутф билан сўзлаб беради. Хўш, ёзувчи асар тилидаги бундай сифатларга қандай эришган?

Авваламбор, ёзувчининг «топилмаси» – муваффақиятли танланган қаҳрамон хусусида икки оғиз гап. Маълумки, китобхон зийрак одам, уни мантиксиз воқеалар, қуруқ хабарлар, ғализ тил билан асарга боғлаб қўйишнинг иложи йўқ. Масалан, айнан Ғуломнинг ўрнига сотувчи, учувчи ёки темирчи танланган бўлса-ю, улар «бир айёми нафаржомда барчамизни машваратга чорлайдилар...», «сўзлари ҳам, хоксор музтар қиёфаси ҳам менга тажассуми риё бўлиб туюлди...» ёки «ёнғоқдан ясалиб, нақшу нигор ўймакорлик ила жило берилган...» каби сўзлаши ғайритабиий туюлади. Табиий бўлиши учун эса ёзувчи яна қандайдир усулларни ишга солиб, ҳаётий асосини келтириб асарни беқорга «семиртирган» бўлар эди. Ёзувчининг «топилмаси» – хикоянавис Ғулом, кўҳна адабиёт билан шуғулланадиган киши, бутун ўй-хаёли, вужуди билан «Зарбулмасал»га сингиб кетган Ғулом! Бундай ёш олимнинг ўша давр тилидаги сўзлар-

ни ишлатилиши ҳам Гулханий билан хаёлан, ғойибона суҳбат куриши ҳам, қачонлардир қайсидир юртларда дунёнинг устидан кулиб ўтган «поёнсиз хаёллар соҳиби Николай Васильевич Гоголнинг» ҳамда «ёруғ ғусса билан йўғрилган сирли киссалар ижодкори» Ханс Христиан Андерсеннинг Гулханийга ошно тутуниб, кўзи олдида намоён бўлиши ҳам, «Зарбулмасал»даги воқеаларни бугунги кун ҳодисалари билан қиёслаши ҳам табиийликдан йироқ эмас. Муваффақиятли танланган ана шу қаҳрамон ёзувчи қалбидаги нозик туйғуларнинг бугун кам қўлланадиган нафис сўзлар билан ифодалашга имконият яратиб берган. Унинг тилида кўҳнарган «бундоғ», «қандоғ», «ила», «бўлур», «ўлтирмок» каби сўзлар бугунги кўринишлари билан бирга қўлланиб, асар тилининг ранг-баранглигини таъминлаган. Унинг тилида ишлатилган форсча-тожикча, арабча сўзлар ёки «нақ тажассуми изтироб», «бандаи бечоралар», «айёми нафаржом», «шаҳри азим», «пойи пиёда», «адои тамом», «аъзойи бадан» каби бирикмаларининг келиши ўқувчида эътироз уйғотмайди, акчинча Ғуломнинг мумтоз адабиётнинг нақадар ошиғи эканлигига ишонч орттиради. Бадий нутқдаги бу унсурларнинг барчаси ёзувчининг мақсадини ёрқинроқ ифодалашга, ҳаётнинг ҳар хил сўмоқларига бош уриб чиққан, «қонига ташна қилган» илмий иши изида изтироб чекаётган Ғуломдай ёш олимнинг ҳаёт тарзини тасвирлашга хизмат қилади. Сўз қўллаш масаласининг адабий жараён учун муҳим бўлган иккинчи томони ҳам мавжуд; баъзи мақолаларда кўпгина ёзувчилар асарлари тили бир-бирига ўхшаб қолаётганлиги, улар бир қаламкаш томонидан ёзилаётгандай таассурот уйғотаётганлиги тўғри таъкидланаяпти. «Дунёнинг энг бой, энг бахтсиз тили» (Фитрат) имкониятлари эса чексиздир. Фақат ундан ижодий фойдалана билиш лозим. Зора, ҳазинамиздаги жавоҳирлар бугунги луғатимизнинг мулкига айлansa. Х.Султоновнинг «Кўнгил озодадур...» киссасини шу йўналишдаги биринчи тажриба сифатида қараш тўғри

бўлмаса керак. Чунки, бу маълум даражада эришилган малакадир. Негаки, ёзувчи «Саодат соҳили»да тарихий муҳитнинг руҳини бериш учун, «Адаш Карвон»да имони пок диндорнинг нафис ифодаси учун хазинамиздаги рангин сўзларни истифода этади.

Ёзувчи – санъаткор шахс. У сўзларнинг маъно жилваланишларини яхшироқ фарқлайди; рангдор, жарангдор сўзларни бошқаларга нисбатан аниқроқ кўради, ҳис этади. Ёзувчи доимо дилидаги бор гапни ўқувчига етказиш учун ўша рангин сўзларни қўллайди. Рус формал адабиётшунослиги мактаби намояндаси Б.Эйхенбаум бадиий сўз кадри хусусида гапира туриб шундай дейди: «Расмий иш қоғозлари, илмий наср учунгина яратилган ўлик сўзлар мавжуд – уларда на жон бор, на қон. Шу билан бирга азалдан келаётган сўзлар борки, уларнинг ўзлари келганда ҳеч нарса бермаса ҳам, бошқа сўзлар билан бирлашган пайтда таъсирчанлик шуъласининг теранлашуви ва эркинлашувига имкон беради». «Қўнгил озодадур...» киссасида ёзувчининг азалдан таъсирчанлик шуъласига эга сўзларни бошқа сўзлар билан ёнма-ён қўллаб, озода қўнгил торини чалишга уринишини кўрамиз. Қиссанинг бошланишидаёқ нафис чизгилар билан безалган қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини тасаввур қиламиз: у «қонига ташна қилган» ишига шу даражада берилиб кетганки, баъзан қушлар билан тиллашади, баъзида ўзи билан ўзи талашади, ёки қуйидаги манзаранинг гувоҳи бўлади: «... гулхан теграсида ҳаммом гўлаҳхонасини макон тутган мавлоно Гулханий ўзи сингари озодаваш ҳаёл соҳиблари – Махзуф, Мажзуб, Мунтазир таҳаллусли учринд шоир билан суҳбат қуриб ўлтирган бўларди». Шу ҳаёлий ҳолат тасвири учун қўлланган унсурларга эътибор берайлик. «Теграсида» сўзининг ўзбек тилида бир неча – «теварагида», «атрофида», «ёнида» каби кўринишлари мавжуд. Лекин улар оғзаки нутқимизда, рўзномаю ойномаларда, расмий иш қоғозларида кўп қўлланади. «Теграсида» сўзи каби бадиий бўёкка ҳам эга эмас.

Қолаверса, ёзувчи топиб қўллаган сўзни оммавий тарзда ишлатишнинг имкони йўқ. Ёки «озодаваш хаёл соҳиблари» – бир томондан баланпарвоз бирикмага ўхшаб кўрилади. Аслида эса «тоза хаёл эгалари» бирикмасидан кўра анча бадиийрок, жозибали ва оҳангдорроқдир. Асарда Ғуломнинг Гулханийга «Эҳ, Мавлоно Гулханий», «Эй, Муҳаммад Шариф», «Аё Мавлоно Гулханий», «Мавлоно Гулханий» тарзида мурожаат қилишлари умумматндаги такрорланувчи унсурга мисол бўлади. Лекин мурожаат шакллариининг вазифаси шу билангина чекланиб қолмайди. Воқеалар ривожини ҳам таъминлайди. Муайян бир образ даражасига кўтарилган Гулханий жим ўтирмайди; ўз саргузаштларини қайта эслаши учун Ғуломга туртки беради, маталлар айтиб асар мазмунини бойитади. Лекин шунини айтиб қўйиш керакки, ғойибона мурожаат билан боғлиқ оҳанг, ўз хаёллари билан танҳо қолган кимсанинг тинчлиги йўқолгандан кейин, ҳикоя қилиш усули ўзгариши баробарида бошқача тус солади. Асар саҳнасига Шодиёр кириб келгач, воқеалар қайта эслаш орқали эмас, балки тўғридан-тўғри ривожланиб боради. Энди Ғулом Гулханийни «судраб» юришга ўз дардини айтиб мурожаат қилишдан кўра Гулханийнинг аҳволини баён этишга мажбур бўлади. Гарчи бу ҳолат воқеалар силсиласига боғлиқ бўлса ҳам, асарнинг умумий руҳига заҳа етказган.

Энди алоҳида бир сўз бирикмасининг муайян жумла таркибида такрор қилиши ҳодисасига қайтсак. Бу хусусиятни ёзувчининг «Адаш Карвон» қиссасида ҳам кузатишимиз мумкин. Насиббекдай ўғлидан ажралган отанинг ҳолатини муаллиф қуйидагича беради: «Отаси ўлганда унинг кўзи куйди, онаси ўлганда жигари куйди, қариндош-уруғлари ўлганда тамоғи куйди, танишлар ўлганда, нотанишлар ўлганда димоғи куйди, аммо Насиббек ўлганда, Насиббеги ўлганда юраги куйди, куйиб-куйиб кул бўлди...» Адаш Карвон отасининг ҳам, онасининг ҳам, танишу нотанишларининг ҳам азасига чидаган, калбида нимадир йўқолган; ҳар бир йўқо-

тишни «ўлганда» ва «куйди» сўзларининг такрори ана шу тахлит кучайтириб боради.

Кўчирмадаги «Насиббек ўлганда» бирикмасининг икки марта кайтарилиши эса инсон қалбидаги ғам-аламнинг тўлкини хапкириб, ўз қирғоғидан тошиб кетаётган ҳолатини ифодалайди. Бувиси ўлганда Адаш Карвоннинг ахволи баён қилинади, Насиббекнинг ўлими китобхон учун сир, унинг хаёли «Насиббек қандай ўлди экан» деган савол-жумбоқ билан банд бўлади. Ёки яна бир мисол: Адаш Карвон жигарбандидан ажралган, у афсус-надоматлар чекмоқда.

«Чунки...

Чунки, **гумроҳ босмаса**, ўша куни умрида бормаган Баландмачитга намозга отланадими? **Гумроҳ босмаса**, колхоз боғидаги қоровулхонага қамиш чайлага ўғлини атай чақириб, милтиқни ўз қўли билан тутқазадими? **Гумроҳ босмаса**, бокқа ёв кириб келаётгани йўқ эди, милтиқни беркитиб кетса бўлмасмиди? **Гумроҳ босмаса**, эшакка минаётганида этак томондан салом бериб келган бадбахт Сатторни чайлага йўлатармиди?..»

Асардаги бу савол-жумбоқларининг такрори бир неча вазифани бажариб келган. Унда пушаймони ичига сиғмай мункиллаб қолган Адаш Карвон аянчли ҳолатининг ифодаси ҳам, кейинги воқеаларни баён қилиш учун воситачилик ҳам ғам-алам, афсус-надомат оҳангининг кучайтирилиши ҳам, бор. Ёзувчининг услубига хос бу хусусиятнинг намоён бўлишини «Кўнгул озодадур...» қиссасида ҳам кузатамиз. Ғулом ўз ишхонаси ҳақида «... **озгина** салом-алик, **озгина** газетахонлик, **озгина** сайр, **озгина** шахмат» дейди. Бу ўриндаги «озгина» сўзида таъкид, ҳеч нарсани қойилмақом қилмай ивирсиётган кимсаларнинг ишхонадаги фаолияти мужассам. «Озгина» сўзи ўзининг аниқланмишлари билан бирга матн оҳангини майдонга келтирган. Маълумки, мумтоз адабиётимизда насрдаги ички қофия «сажъ» деб юритилади. Қисса тилида юқоридаги мисолда кўрганимиз каби сажъ

га хос белгилар учрайди. Гулом ўз ҳамкасбларидан илм жихатидан ҳам, одамийлик жихатидан ҳам анча устун. У ноиложликдан баъзан киноявий қочириклар қилади. Бу фазилят «Зарбулмасмасал»дай киноявий услуб асосига қурилган асар билан шуғулланиб юрган кишининг табиатига ҳам мос келади.

«Кечкурун уй-уйига тепа тўйига бўлганда биров дўконга жўнайди – гўшт истаб, биров боғчага йўл олади – боласини истаб, бировлар эса шаҳар кезмокка тушади – май истаб...» Бу кўчирмада бошини тебратиб, қўлини силтаб йўналишларни кўрсатаётган Гуломнинг қиёфаси, нима-ларнингдир илинжида турли томонга таркаб кетаётган кишиларнинг аянчга мойил қиёфаси ўз ифодасини топган. Бунга ўхшаш тасвир ифодалари озода кўнгул ойнасида юз кўрсатади. Ундаги ички софлик ташки маразларни сингдира олмайди. Қаҳрамон ўз мулоҳазалари билан «озодаваш ҳаёл соҳиблари»га ошно, шикаста кўнгил кимса сифатида, айни пайтда «хайф сизнинг тарихан чекланган масалангизга-ю, хайф менинг умримга!», «аслида мен ажиб лақма, ажиб аҳмоқ эканман», дея иложсиз қочирик қилаётган киши сифатида кўз олдимизда гавдаланади.

Қисса тилидаги бадиийлик сифатларини таъминловчи яна бир муҳим хусусият такрор ва жуфт сўзларнинг кўплаб қўлланишидир.

Гулом Гулханийнинг навбатдаги ундаши билан «ғаройиб бир масал» ва «чин марсия» оралиғидаги воқеаларни, яъни поймол бўлган муҳаббат можаросини баён қилишга киришади ва қуйидаги манзаранинг чизгисини беради: «...Шу тариқа унга банди бўлиб, асиру мафтун бўлиб, зулфи занжирини бўйнимга боғлаб, изларини кўзимга суртиб тоғу тошлару бепоён водийлар бўйлаб эргашиб кетаверсам... Майли, у мени сезмасин, меҳру марҳаматини инъом этмасин, фақат мени ит каби қувламаса бас, ит каби ортидан узоқ-узоқларга эргашиб кетаверсам, нафасини туйиб турсам, кўзларим ўнгида ок, оппок қўйлаги ҳилпираб, сочлари тўлқин-тўлқин чайқалиб бо-

раверса... шунинг ўзи кифоя. Шунда мен армонсиз ўлардим. Шунинг ўзи менга улуғ саодат бўларди». Бу парчада ошиқлик дардига гирифтор бўлган қаҳрамоннинг орзумидлари шу даражада лирик оҳангда берилганки, беихтиёр ёш олим туйғуларига ҳамдардлик туясан. Чунки Ғулом руҳиятидаги ўша ошиқлик кайфиятини «асиру мафтун», «зулфи занжири», «тоғу тошлару бепаён водийлар», «меҳру марҳамат», «узоқ-узоқлар» каби жуфт ва такрор сўзларнинг маъно қатламлари янада кучайтирган. Кўчма маънода келган «асир» сўзи «мафтун» сўзи билан маънодош, бири иккинчисини тўлдиради, улар орасида қандайдир масофа бор; ўша масофада шайдолик, ошиқликнинг образли ифодаси ётади. «Меҳру марҳамат» жуфтлиги хусусида ҳам шундай дейиш мумкин: уларда инсондаги «меҳр» ва «марҳамат» каби фазилатларга дахлдор, дейлик, «хушмуомилалик», «очиқ юзлилик», «табассум қилиш» каби нозик маънолар ҳам мужассам. «Тоғу тошлару бепоён водийлар» Ғуломга писанд эмас. «Узоқ-узоқларга эргашиб кетаверсам» – бунда ошиқ маъшуқасининг висолига етишиши, орзу-истагининг руёбга чиқиши йўлида ҳеч нарсадан қайтмаслик эҳтироси зоҳир бўлган. Аммо Ғулом орзусига етмади, «... суқ назарларидан пинҳон тутган озода гулзорни сизир эмас, қутирган ҳўкиз поймол қилди», унинг ишқи «барбод бўлди обод шаҳарларда» (М.Кенжабоев). Кундуз ор-номусини андиша қилиб, қандайдир «гулибеорга» айланиб қолмаслиги учун ўзи ўзини осиб қўйган эди.

Асарнинг баъзи жумлаларидаги товушлар уйғунлигини, товушдошлик ҳодисасини гўзал бадий матнни юзага келтирган яна бир муҳим хусусият сифатида қараш мақсадга мувофиқдир. Маълумки, кўҳна адабиётда товушдош сўзлардан фойдаланиб яратилган бадий санъат «тавзий» деб юритилади. Ғарб адабиётшунослигида эса мисралар, сўз бошида бир хил товушларнинг келиши «аллитерация» деб аталади. Шеърый асарларда учрайдиган бу латиф санъатга кўҳна адабиётимиздан ҳам,

бугунги шеърятимиздан ҳам намуналар келтиришимиз мумкин:

Парирулар паришон зулфидек хотир паришонам,
Паришонлик недан, хотир паришонлик-ла хайронам.

(Сиддиқий-Ажзий)

«Шеърда муайян ҳолат чизиляпти. Бу – хотирпаришонлик. У сочилган сочга қиёс қилиняпти» (Б.Қосимов. «Ёшлик», 1987 й. 2-сон.) Шеърдаги муайян ҳолат чизгисини шоир ўзига хос оҳанг билан берган. Бу оҳанг эса мисралардаги сўзлар ҳам товушдош сўзлар такроридан ҳосил бўлган. Ёки «Эркин Воҳидовнинг куйидаги шеърига кулоқ солсангиз ундаги ҳамма сўзлар «қ» товуши билан бошланганлиги учун алоҳида оҳангдошлик борлигини сезасиз ва шоирнинг маҳоратидан завкланасиз:

Қаро қошинг, қалам қошинг, қийик қайрилма қошинг қиз.
Қилур қатлимга қасд қайраб – қилич қотил қарашинг, қиз....»

(А.Рустамов. Сўз хусусида сўз. Т., 1987).

Биз келтирган мисоллар асосан, кўриш сезгиси билан боғлиқ. аслида, шеърларда юзага келган оҳангни ҳис этиш, қайси товушлар йиғиндиси шеърхонга лаззат бағишлаётганини аниқлаш анча мушкул иш. Насрий асарнинг тилини гўзаллаштирувчи бу ҳодисани уларда кузатиш яна ҳам мушкулроқдир. Шу қийинчиликлар сабаб бўлса керакки, биздаги насрий асарлар тилига тааллуқли ишларда товушлар билан боғлиқ илмий изланишлар учрамайди. Асардаги нафосатнинг, бадийликнинг бир қирраси эса «сўзларнинг бир-бирига товуш ё маъно жиҳатидан ёхуд ҳар икки жиҳатдан муносиб» келиши (А.Рустамов таъбири) билан алоқадор масаладир. Биз товушларнинг ўша муносиблиги «Кўнгул озо-

дадур...» киссаси тилини гўзаллаштирувчи бир хусусият эканини баъзи мисоллар орқали исботлашга уриниб кўрамир.

Гулом Кундуз билан танишган, уни ҳар куни дорилфунун йўлакларида кутишга одатланган. Ёзувчи Кундузнинг бошқаларга ўхшамаган табиати, латиф назокатини Гулом тилидан шундай беради «Фаранг-румо бўлимидаги ҳою-ҳаваслар, ёлғон, ҳашамлар унга зиғирча ҳам юкмаган эди, қиз бола боши билан бу оҳанграбо таъсиридан мусаффо қолгани мени мудом ҳайратга соларди». Бу кўчирманинг маълум бир қисмида «б» товушининг, умуман гапнинг ўзида «х» товушининг ҳукмронлиги сезилади. «Х» товушининг талаффузида майинлик, нозиклик, ҳар томонлама гўзал қизларга хос латофат бор. Товушдаги ўша хусусият Кундузнинг табиати билан уйғунлашиб кетган. Товуш табиатининг ифода қилинаётган фикр табиатига баъзан мос келиш ҳолати қуйидаги кўчирмада ҳам яққол сезилади: «Кундуз кетди. Ўзи билан бирга бир умрлик армонларимни то қабрга киргунимга қадар суяк-суякларимни сирқиратадиган интиком туйғусини, аламли ва шармисор бир сирни ҳам олиб кетди». Жумланинг маълум бир қисмида «б» ва «с» товушларининг умуман эса «р» товушининг кучайгани сезилади. «Р» товушининг табиатида титроқлик бор, «р» товуши ўз унлиси билан қанчалик таъкидлаб талаффуз қилинса, чўзиброк айтилса, юраги армон, афсус-надомат тўлган киши шунчалик ўзини енгил ҳис қилади. Асарни бошдан-охир ана шундай санъат асосида ёзишнинг имкони йўқ, албатта. Ёзилган тақдирда ҳам мазмун сийқаланиб, шаклбозлик биринчи ўринга чиқиб қолиш эҳтимоли йўқ эмас. Лекин «Кўнгул озодадур...» киссасининг тилида ўша хусусият ўз табиийлигини йўқотмаган. Асар тилидаги «Энди менинг чекимга тушгани аччиқ армон эди, холос, чекка тушгач эса, чекланмоқдан ўзга чора йўқ...» («ч» товуши), «Зарофатли одамнинг ўзи замонамизда оз қолди, мавлоно Гулханий» («з» — ундоши, «о» — кенг

унли) каби жумлаларнинг самимийлиги фикримизни исботлайди. Матннинг ана шундай нозик кирраларини кўриб товушдошлик бадийликка хизмат қилаётганига қаноат ҳосил қиламиз.

Энди қиссадаги ҳам Ғулом, ҳам Гулханий нуткидан бир мунча фарқланиб турган Жўллибой ака ва Шодиёр нутқи хусусида икки оғиз гап. Маълумки, адабий тилга хос бўлмаган тил қатламлари персонажлар нутқини хусусийлаштиришда, қаҳрамоннинг индивидуал томонларини намоён этишда катта аҳамиятга эга. Асарда онда-сондаги кўзга ташланувчи Жўллибой ака ўзининг самимийлиги, инсоний қиёфаси билан яхши таассурот қолдиради. Ёзувчи унинг нутқида «ука» сўзини «ўка» тарзида қўллайдики, бу сўзнинг чин юракдан айтилиши қаҳрамонни китобхон қалбига жойлаб қўяди. Жўллибой ака Муовинга ўхшаб Раҳибарнинг исми шарифларига «сўзбўрони ёғдириб», суҳандонлик қилмайди. Ғуломни қойиб берган маҳалида ҳам кўнглидаги гапни тўқадди қўяди: «Одам бўлмайсан, ўка, шунча кундан бери ёрилиб кетмаганинга қара». Унинг шу тарздаги гапларида самимийлик, табиийлик мавжуд; ўз укасидай бўлиб қолган Ғуломни қойиши, унинг аҳволига ачиниши сезилади. Ёзувчи бу образ табиатида мос танлаган – Жўллибой, хотинининг исми ҳам оддийгина – Ойпора. Шодиёрнинг нутқида «классний товар», «салют», «настоящий псих», «сволочь» каби олифтаномга чет сўзлари қўлланилади. Шунинг баробарида унинг нутқи шева сўзлари орқали хусусийлашадики, иккинчи ҳолат баъзи китобхонларда эътироз уйғотиши мумкин. Ҳайвоний хирсларга берилиб ўзлигини, ўзининг инсоний қиёфасини йўқотган шодиёрларнинг на тили-забонининг, на эл-юртнинг тайини бўлади. Назаримда, ёзувчи бу қаҳрамони учун салбий сифат буёқларини меъёрдан кўпроқ сарфлагандай кўринади. Балки Шодиёр образига эскича талқинлар асосида ёндашиб, «етук салбий образ» сифатида қараш мумкиндир. Лекин бу-

гунги янгича карашлар учун хаётнинг мураккаб муаммолари гирдобидаги тирик инсон муҳим саналади. Қиссадаги Шодиёр билан боғлиқ лавҳаларнинг барчасида, унинг бир марта дарс қилиб ўтирганида ва яна бирда Ғуломнинг «Илтимос, товушни пасайтирсангиз», деган ўтинчини қониқтирганидан бошқа ҳеч бир ижобий хусусияти кўринмайди. Шодиёр савол беради-ю, жавобни эшитмайди; оддийгина рўзгор ишларидан ҳам беҳабар, ичгани ароқ, қилгани кайфу-сафо; имтиҳонлар учун руйхат тузиб, таниш-билишчилик қилиб ўқийди, эрта ётиб кеч туради, кун-тун ўй хаёли фоҳишабозликда, энг нозик масалаларда ота билан бола ўртасидаги одамийлик мезонлари ҳам бузилади... Фикри ожизимча, буни бир кичик, образ яратишдаги бирёқламалик тарзида талқин этиш мумкин. Аммо бу жузъий нуқсонни мавзуимиз асоси бўлган яхлит матн жозибаси, гўзал ифодалар «кўзга ташланмайдиган қилиб қўяди» (Иззат Султон фикри).

Шу ўринда яна бир мулоҳазани айтиб ўтишга тўғри келди. Қисса «Кўнгул озодадур...» деб номланган. Гулханий ҳам асарда:

Кўнгул **озодадур** дунёга арзи эҳтиёж этмаз,
Тарикат солики бу йўлда майли издивож этмаз, —

тарзида ғазал ўқийди.

Ҳақиқатан ҳам, ғазал 1974 йил Ф.Исҳоқов томонидан нашрга тайёрланган китобчада шу кўринишда берилади. Хайриддин Султонов мазкур нашрдан фойдаланган кўринади. Қиссадаги бошқа далиллар ҳам шуни тасдиқлайди. Бироқ Ҳ.Ёкубов томонидан нашрга тайёрланиб, 1958, 1960 йилларда чоп этилган китобчаларда ғазал:

Кўнгул **озурдадур** дунёга арзи эҳтиёж этмаз,
Тарикат солики бу йўлда майли издивож этмаз, —

тарзида берилган. «Озурда» сўзи «Навоий асарлари луғати»да «озор чеккан», «ранжиган» каби маъноларда изоҳланган. «Озода» ва «озурда» сўзларининг фарқланиши газал мазмун-мундарижасининг такомили учун аҳамиятга эга. Бу масала мумтоз адабиётимиз мутахассисларининг эътиборидан четда қолмаса керак, албатта.

1991 йил

ОДАМЛАРНИ ТАНИШ ЙЎЛИДА

Холмуҳаммад Каримий тўғриси, чўрткесар одам. Бор гапини юзинг-кўзинг демайди, табиий бир тарзда айтади-қўяди. Ўзининг кимлигини ҳам яхши билади. Ўйлашимча, у мактовдан қўпириб, талтайиб кетмайди. Танқид сабабли қалам-дафтарини йиғиштириб қўядиган тоифа ҳам эмас. Аммо, мен сезиб-билиб юраман, ҳар қандай адибда бўлганидек, унга ҳам барибир ўз ёзганлари хусусида адабиётчиларнинг, биз каби яқинларининг фикр-мулоҳазаси керак, муносабат лозим.

Мен Холмуаммад Каримийнинг «Хурайро», «Хурлиқо» номли аввал босилган китобларидаги ҳикоялари билан танишман. Уларда оддийлик билан ғалатилик, табиийлик билан ғайритабиий ҳолатлар уйғунлашган эди. Яхши таассуротларни бир-икки оғзаки айтдим.

Ёзган асаридан муаллифнинг товуши эшитилиб турса, одам ўша ижодкор билан ғойибона мулоқотга киришади. Кўнгли яйрайди. Саҳифадан саҳифага кўчганини сезмай қолади. Зеро, ёзувчи айтмоқчи: «Одамнинг ичидан топиб айтилган қизик гурунг лаззатли...»

Бир палла Холмуҳаммад Каримий пойтахтда кўринмай қолди. Қишлоғига кетибди, деб эшитдик. Тирикчилик билан андармон бўлгандир. Яқинда марказга келиб қолди. Гурунглашдик. Тенгдошмиз. Бирок университетда ўқиган йиллари бир-икки соат маърузалар ўқиган жойим ҳам бор. Шунинг ҳурматими,

бахарнав, кўрганида «Домла» деб мурожаат этади. Биз ноқулай ҳолатга тушамиз. Гурунг маҳали табиий гап мавзуси айланиб ижодга такалади. Ўйлаганимдек, Холмуҳаммад қишлоқда бекор юрмабди. Яна ҳикоялар ёзибди. Уларни бир сидра бош кўтармай ўқий туриб: «Холмуҳаммад одам танибди, Холмуҳаммад одамлар орасига кирибди. Ҳақиқий ижод манбаига учрабди», деган каби гаплар ҳаёлимга келди. Сабаби ёзган ҳикояларининг кўпчилигида ОДАМ бор. «Каркулок»да этикдўзни, унинг ишлаётганини шу даражада аниқ тасвирлайдики, ҳатто устанинг иш жараёнидаги чарм ва ё елим хиди димокка урилгандек бўлади. Табиийки, бундай образ ҳаёлга муҳрланади.

Ёзувчи зоти учун воқелик муҳим. Ижодкорга илҳом манбаи зарур. Кўрилган, англаган ё эшитилган ҳодисотни ижодкор бадиий тафаккури элагидан ўтказди. Режалар тузади: ёзади-ўчиради, ўчиради-ёзади. Ёзиш мумкин бўлган ва мумкин бўлмаган нукталарини чамалайди. Авжига диққат қаратади, бошланмаси билан туганчини ўйлаб кўради. Воқеаларни теграсини қиртишлаб силлиқлайди, нимадир ўзидан қўшади ва ёки олиб ташлайди. Тасаввуримизча, натижада санъат намунаси пайдо бўлади...

Ёзувчи учун қўлига беихтиёр қалам тутқазадиган биргина сўз импульси – биргина гап, оригинал биргина ҳикмат зарур. Бу туртки оқибатида сўздан мухташам бинолар, гўзал санъат саройлари, мўъжизавий мўъжаз қасрлар бунёд бўлади. Битта сўз одамни минг ҳаёлга буради. Айниқса, бадиий матн таркибидаги биргина шоҳиста сўз бошқа бир одамни, ўзга бир оламни, ажиб бир муҳитни, тоза бир кўнгилни англашга ёрдам беради ва ёки аксинча. Сўзнинг кучи, қудрати шундай. Дарвоқе, сўз таърифида юнонистонлик Аристотелдан бошлаб, чегараси бугун сурхонлик Холмуҳаммад Каримийнинг ўзигача етиб келган улкан жаҳоний алломалардан махсус кўчирмалар ёзиб ўтирмайлик-да, масаланинг нақ ўзига қарайлик...

Янги китобга ўндан ортик ҳикоялар жамланибди. Буларда Холмуҳаммад Каримийнинг бошқаларга ўхшамаган ўзига хос ифода, баён усули кўзга ташланади. Баъзан ҳикоянинг биринчи жумласида тасвирни ҳаддан ташқари сиқик ҳолатда беради. «Қирда иторқа лой том эски қалъадек қаккайиб турибди» («Қонда бор»). Жиддий тасвир, тиник манзара, ўхшатиши оригинал. «Қ» ундош ва кенг унлилар такрори эвазига жаранглаган жумла. Жумлада бор-йўғи саккизта сўз бор. Шу зайлда кам сўз билан кўп фикр айтишга уринади. Бундай ички манера ўзини оқлайди ва, табиийки, ёзувчи қаламининг фазилати палласига юк босади. Иккинчи бир муҳим хусусияти – Холмуҳаммад Каримий ҳикояларида ҳикоячи-ровий билан образларнинг нутқи аралашиб, ўзаро қоришиб кетади. Ёзувчи муаллиф билан қаҳрамонлар орасига улкан тўсиқлар қўймайди, улардан бири иккинчисининг «мулки»га бемалол ўтиб, кўчиб юраверади. Ҳикоянавис имкон топгунча воқеаликни рамзлар тилига кўчиришга интилади, туганчида деталларни ишга солади. «Усмонқул занжирга қараб ўйланиб қолди» («Занжир»).

Ора-орада деярли барча ҳикояларида табиат тасвири келади. Дарахт баргларининг шитирлашлари, даштнинг кенглиги, Катман об-ҳавоси, ўт-ўланлар тасвири одамга завқ беради. Уларда «Қизғалдок қоплаган қирлар қонга беланиб йиқилган баҳодирлар каби ер билан битта бўлиб кўринади, қояда турган одамга» («Тош қоя») каби ўхшатишлар билан безатилган эпизодлар анча.

Шуни алоҳида таъкилаш керакки, Холмуҳаммад Каримий ўзининг «адабий мамлакати»га – Катманга эгалик қилибди. Зотан, унинг ҳикояларидаги деярлик барча ҳодисалар ўша Катман деган бир «адабий мамлакат»да содир бўлади. Назаримда, бу ҳам ёзувчи ижодидаги жуда муҳим адабий унсурлардан бири саналади. Дунё адабиётида ҳам, ўзбек насри тарихида ҳам бундай тажрибалар мавжуд ва, албатта, ўзини оқлаб келмоқда.

Ҳикояларнинг тили ҳам ўзига хос. Адабий тилимиз хазиначидан ўрин олиши лозим бўлган кўплаб шевага хос сўзларни Холмуҳаммад атай қўллайди. Эҳтимол, уларнинг айримлари сингишмаслиги ҳам мумкин. Аммо ижодкорнинг нияти – эзгулик.

Хуллас, Холмуҳаммад Каримийнинг «Буни ҳаёт дейдилар...» (2014. Akademnashr) номли ҳикоялар тўплами катманлик оддий одамларнинг тўю азаси, ғам-ташвишлари, орзу-умидлари, тирикчилик кўйидаги елиб-югуришлари – барча-барчаси самимият билан қаламга олинади. Ёзувчи ўта қийин вазиятга тушган айрим қаҳрамонлари қалбига умид уруғини сочади, ҳаётдан завқланиб яшаш гаштини уларга ёрдамчи бадиий образлар воситасида эслатиб туради. Аслида чинакам ижодкор учун муҳими ҳам шу.

2014 йил

«ДОРУЛ РОҲАТ» ҲУКМДОРИ

(Исмоил Гаспринский асарларида хронотоп масаласи)

Туркий халқлар маданияти, адабиёти, маънавий-маърифий қарашларига кучли таъсир кўрсатган бу улкан адибнинг ижоди собиқ Иттифок даврида жиддий тадқиқ қилинмади. Аммо XX аср охири ва янги аср бошида Ўзбекистон илмий-адабий муҳитида чинакам гаспринский-шуносликнинг янги бир босқичи юзага келди.

Исмоил Гаспринский ва унинг теграсидаги жадид адиблари ижодига бундай янгича қарашлар даври бошланганига ҳам сал кам чорак аср бўлди. Бу даврда ёзилган мақолалар, рисоалар, қўлланмалар, менинг назаримда, Гаспринский асарларининг табдили, таржимаси, бошқа ижодкорлар билан мулоқотлари, адибнинг саёҳатлари, асарларининг библиографик кўрсаткичи, айрим таъсирланув омиллари – умумлаштириб айтганда –

кўпроқ ижтимоий талкин ва маълумот бергувчи характердаги илмий тадқиқотлар эди¹. Зотан, Гаспринский ижодини ўрганишни янги бир босқичга кўтариш, унинг асарларига дунё адабиётшунослигидаги энг илғор ва самарали илмий методлар, энг етакчи назарий мезонлар билан адабий-эстетик томондан баҳолаш даври ҳам етилди, деб ўйлайман.

Адибнинг «Муколамаи солатин», «Дорул-рохат му-сулмонлари», «Фарангистон мактублари», «Хотинлар ўлкаси» ва бошқа бадиий асарлари кўпларга яхши таниш. Улар мазмун-моҳиятида, табиийки, Исмоилбек Гаспринскийнинг бошқа ижод намуналарида акс этган, амалий фаолиятида кўзга ташланган ғоя, эзгу ният, эстетик идеал мужассам топган. Бу асарларни ғоя эътиборидан адиб ижодининг негизида турган миллатни уйғотиш, миллатни маърифатли қилиш, туркий халқларнинг «Тилда, фикрда, ишда бирлиги» масалаларидан алоҳида олиб текшириб бўлмайди.

Бир масалага эътибор қаратилишини истар эдим. Ижодкор ўз қарашларини битта жанрда, бир хил услубда тақдим этиши, эҳтимол, ўқувчини зериктириши мумкин. Назаримда, шу боис Исмоилбек Гаспринский ўзини безовта этган туйғуларини, кўнглида пишиб етилган тафак-

¹ Қаранг: *Бегали Қосимов*. «Исмоилбек Гаспралӣ», – Тошкент. Ғ.Ғулом номидаги Нашриёт-матба бирлашмаси. 1992. й. 48 бет.; «Исмоил Гаспринский ва Туркистон», «Исмаил Гаспринский и Туркистан» (Мақолалар тўплами. Масъул муҳаррир проф. Наим Каримов). Тошкент. «Шарқ» нашриёти. 2005. 288 бет.; Исмоилбек Гаспринский. «Ҳаёт ва мамот масаласи» (Таржимон, тўпловчи ва нашрга тайёрловчилар – проф. Бегали Қосимов ва Зайнобидин Абдирашидов). – Тошкент., «Маънавият» нашриёти. 2006. 320 бет.; Зайнабидин Абдирашидов. «Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX век: связи – отношения – влияние». Ташкент. «Академнашр». 2011. 376 стр.; Зайнабидин Абдирашидов. «Аннотированная библиография Туркестанских материалов в газете «Таржуман» (1883-1917)». 2011. Токио. 234 стр.

кур меваларини, инсонларни ҳаққоният сари бошловчи фикр-мулоҳазаларини баён этишнинг бир канча усулларидан фойдаланади.

Албатта, бу ифода йўсинлари орасида образли тафаккур тарзи, бадиий сўз жилоси, бадиий тўкима образлардан фойдаланиш етакчи ўринда туради.

Гаспринский ёзган бадиий асарларни биз бу ўринда аниқ бир назарий тамойил, яъни хронотоп (хронос — замон, топос — макон маъносини англатади) масаласи нуқтаи назаридан кузатиб, айрим мулоҳазаларни баён қилишни, адибнинг санъаткорлик маҳоратига диққат қаратишни лозим кўрдик.

Хронотоп хусусида икки оғиз гап. Ҳар қандай насрий-бадиий асар воқеалари маълум бир макон ва замонда содир бўлади. Шу воқелик пафосига мос хронотопни адибнинг ўзи тинлайди ёки ўз поэтик тафаккури орқали яратиб олади. Сюжет воқеалари реал-тарихий, фантастик-хаёлий ёки мавҳумот замон ва маконда юз бериши мумкин. Макон ва замон тушунчаси умумматндан ажралмаган ҳолда кўпроқ бадиий асарнинг ташкилланиши, сюжет қурилиши ва динамикасига тегишли бўлади. Рус адабиётшуноси М.М.Бахтин сюжет билан хронотоп алоқасига тўхталиб таъкидлайдики, сюжетнинг тугуни ҳам, ечими ҳам хронотопга оид, умуман, асосий сюжетни ташкиллаштириш хронотопга дахлдор бўлади¹.

Гаспринский ўз адабий-ижтимоий ғоялари, миллатпарварлик қарашлари баёни учун махсус поэтик усуллардан фойдаланди. Жаҳон адабиёти тажрибаларига таяниб, ҳикоя ва роман жанри имкониятларига мурожаат қилди. Масалан «Муколамаи салотин» (Султонлар суҳбати) ҳикоясида адиб ўзига хос услубни қўллайди. Воқелик учун аниқ бир макон — «Турбаи шох Темур»,

¹ Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. — М.1986. стр. 282.

«Темур қабри», «Темурнинг сўнгги манзили» бўлган «кошона» – «мақбара»ни султонлар мажлис қилиб, ўзаро суҳбатлашишлари учун макон қилиб танлади. Адиб ҳаёл уммонига шўнғиди. Турли замонларда яшаб ўтган султонларни (Султон Абдулазизхон, Насриддиншоҳ, амир Насруллохон, Исмоил пошо, оталиқ Ғози Яъқубхон, Худоёрхон, Шайх Шомил (1797-1871)) ўз ишлари юзасидан бамисоли «савол-жавоб қилинишлари» учун бир жойга жамлайди (учрашув). Бу макон, бу жой бир қарашда жуда кичкина ва тор. Аммо жаҳонгир Темур қурган давлатининг ҳудуди бепоён ва жуда кенг эди: «Садди Чиндан Ўрта Ер денгизига қадар», «музлик Сибиридан қайноқ Ҳиндистонга қадар чўзилган ҳудуд» эди. «Турбаи шоҳ Темур»да секин-аста ўз ўринларини эгаллаган турк султонлари «ҳисобот бериш»га йиғилишади. Тарихий вақт-замон эътиборидан бу султонлар бир-бирлари билан кўришмаган, ўзаро учрашмаган бўлишлари ҳам мумкиндир. Демак, бу ўринда адибнинг поэтик маҳорати шундаки, у вақтнинг физик ўлчамлари, тарихий давр чегараларини парчалаб ташлайди. Замон тушунчаси султонларнинг ўз ҳукмронлик қилган даври учун муҳим, бироқ айна суҳбат жараёнида вақт-замон ўз аҳамиятини йўқотади. Юрт тақдири ва фуқаронинг аҳволоти аҳамиятли; ҳурлик ва хушёрлик муҳим.

Шоҳ Темур эгаллаган ҳудуд чегаралари аниқ, албатта, муайян бир замон-даврда улкан империя қурилгани ҳам тарихий ҳақиқат. Буюклик, улуғворлик, бепоёнлик, чексизлик хронотоп эътиборидан бир нуктада бирлашади: «Садди Чиндан Мармара денгизи, музлик Дашти Қипчоқдан иссиқ Ҳинд денгизина қадар қўлима кирмиш. Туркистон пек (ғоят) буюк эди. Бир четиндан бир чети юз кунлик йўл эди». Мулк қамрови – юз кунлик йўл. «Юз кун» – вақт белгиси. Атокли отлар – чегара номлари макон қўламини англатади. Бундай вақт ва макон ўлчамлари ўқувчига тасаввур беради. Қалбига ҳайрат ва ғайрат тақдим этади.

Хронотопшунос назариётчи М.М.Бахтин фикрича, бир канча ўрин-жойлар адабий асар воқеалари кечадиган макон вазифасини бажариши мумкин. Йўл, йўлдаги учрашув шундай муҳим хронотоп саналади. Олим бу элемент «Капитан кизи» (Пушкин), «Ўлик жонлар» (Гоголь), «Россияда ким яхши яшайди» (Некрасов) каби асарлар сюжети асосини ташкил этишига урғу беради. Агар диққат қилинса, И.Гаспринский асарларидаги кўпгина қаҳрамонлар сайёҳлардир. Мулла Аббос Франсавий (Тошкандий) ҳам сайёҳ. Сайёҳ доимий йўлда, сафар ва саёҳатда юрадиган йўловчи. Мулла Аббос Фарангистон, Андалусия, Судан ва бошқа ўлкаларни кезади. Шу боис йўлда юзлаб турли ҳодисаларга дуч келади; янги кўринган нарсалар ҳақида, таассурот ва ҳайратларидан гапиради. Адиб ўз ғоясига кўра қаҳрамонини зарурий маконларга олиб бориши лозим. Бу «етаклов» табиий кечиши, ўқувчида шубҳа уйғотмаслиги керак. Адиб бу табиийлик учун қаҳрамонини асосли сабаблар билан зарурий одамларга учраштириши, асарига янги образлар олиб кириши, турли саргузаштларга дучор қилиши мумкин. Демак, бундай вазиятларда адиб фантазияси, ҳаёлот дунёси, бадий образ мантиғи ёзувчи мақсадига кўра йўналиш олади.

«Фарангистон мактублари» номидан кўриниб турганидек воқеалар Фарангистонда кечади. Аммо бош қаҳрамон-киссагўй Мулла Аббос Тошкандий Фарангистонга боргунча, «Франсавий» лақабини олгунча бўлган даврда йўлда кўрганлари ва бошидан кечирганларини хикоя қилиб беради. И.Гаспринский бадий асарлари, хусусан, Мулла Аббос тилидан ёзилган «Фарангистон мактублари», «Дорул роҳат мусулмонлари», «Хотинлар ўлкаси» — булар йўл, учрашув хронотопи асосига қурилган асарлардир.

Аслида қаҳрамоннинг йўлга чиқишидан бирор муроди, мақсади бўлади. Шарқ халқлари адабиёти, умуман, дунё адабиёти тарихида, халқ оғзаки ижоди намуналари, эртак ва дostonларда қаҳрамонлар йўлга чиқадилар,

йўлда синаладилар, йўлда меҳнат-машаққатларга, қарокчиларга, маъшуқаларига дуч келадилар. Шунга кўра бадий асарда муаллиф идеалини ташувчи образлар ҳам хронотопик характер касб этади. Шунга кўра грамматик томондан уч шахс («мен», «сен», «у») ва учта замондан («ўтган», «ҳозирги», «келаси») бирови шаклига кирган бадий асар тили ҳам хронотопик характерага эга бўлади. Баъзан йўлга чиққан қаҳрамон борадиган маконга «борса келмас», «борса хатар» ва «борса гумон» тарзида номлар ҳам берилади.

Бадий асардаги йўл хронотопида учрашувнинг «кутилмаганда» ё «тасодифан» юз бериши жуда муҳим ва асосий поэтик унсур саналади. Эътибор беринг. Мулла Аббоснинг Фарангистонга бориб қолишига ҳам бир тасодифий учрашув сабаб бўлади. Аслида Истанбулга йўл олган Аббос Одессада театрга тушади ва у ерда туркча яхшигина биладиган «Истанбулдан ўз ватани – Парижга» қайтаётган мадмуазел Жозефина билан танишиб қолади. Бу тасодифий учрашув асарнинг сюжет чизигида, қаҳрамоннинг ҳаёт йўлида, воқеалар кечимида фавкуллода ўзгариш ясайди.

Жаҳон адабиёти дурдоналаридан яхши таниш бўлган И.Гаспринскийнинг бадий маҳорати ҳам шунда. У ўз мақсади, ғоявий ниятига муносиб бир бадий усулни қўллаб, қаҳрамони йўлини мақсади сари – Фарангистонга буриб юборади. Фарангистон ҳам, Туркистон ҳам бу асардаги макромакон – улкан мамлакатлар. Мулла Аббос Фарангистонда реал ҳаётни кўради, ора-орада ҳаёлан ўз ватани Туркистонга кетиб қолади. Қиёсга имкон пайдо бўлади.

Фарангистонни ҳайратланиб кезаётган Мулла Аббос билан боғлиқ воқеалар қайси микромаконларда кечади? Бунга ҳам диққат қилайлик. Абадиятга дахлдор қаҳрамон ҳаракат қиладиган жойлар – булар дунё адабиётида синовдан ўтган маконлардир. Масалан, меҳмонхона, хастахона ё ижарахона хронотопи Европа насрида

(Стендал, О.Бальзак романларини эсланг) кўп учрайди. Шунга монанд И.Гаспринский қаҳрамонини йўлдаги, Фарангистондаги меҳмонхона, ижарахона, бозор, хатто камокхоналаргача олиб киради. Бу маконларда ҳаракатлантиришдан мақсад – дунё тутумини, дунё ҳаётини, илғор саналган мамлакат ахволини тасвирлашдир. Мулла Аббос жуда кўп нарсаларга ҳавас қилади. Аслида Гаспринский ўз миллатдошларининг ҳаёти шундай гўзал бўлишини истаган эди. Дунёдаги илғор мамлакатларнинг ҳаёт тарзидан ибрат олишга, у ерларни бориб кўришга кўп даъватлар қилар эди. Шу боис бир ўринда «юрт кезмоқ, саёҳат қилмоқ – улуғ бир дарсхонада дарс олмоқ мақомида», деб ёзади.

Гаспринский «Фарангистон мактублари»да Оврўпадан ўрнат олиш, ўйлаб, тафаккур юритиб ибратланиш ғоясига алоҳида диққат қаратади. Нега ўйлаб, тафаккур қилиб дерсиз? Сабаби Оврўпадаги турмуш тарзининг барчасини бирдай қабул этиб бўлмайди. Гаспринский «Оврўпо маданиятига бетарафона бир назар» асарида ёзади: «Бир қарашда Оврўпонинг ҳаёт ва маданияти ғоят башанг, зийнатли ва гўзал аёлга ўхшайди. Бироқ бир оз диққат этсангиз, шуни пайкайсизки, бу аёлнинг тишлари ясама, сочлари улама, бўлик, тикмачоқ кўкраклари пахтаванд...». Яна шу ўхшатишга ҳос ҳолис бир фикр «Фарангистон мактублари»да: «Оврўпо бир кекса чолдир, тажрибаси кўпдир. Улуғ ёшига ҳурматимиз бор. Тажрибасидан ўрганамиз. Лекин хатоларини такрорламаймиз» тарзида учрайди. Ўрганиш, ибрат олиш, аммо хато ва камчиликларини такрорламаслик – бу муҳим тамойил. Гаспринский бадий асарлари мазмун-моҳиятида, Оврўпо бўйлаб саёҳатга чиққан қаҳрамонлари дунёқарашида ҳам айнан шундай мулоҳазалар мавжуддир. Бир мисол. Мулла Аббос Фарангистонда роҳат-фароғатни кўради. Пуатье вилоятидаги Қирк Азизлар зиёратига бориш учун йўлга чиқади. Йўл-

да, поезд вағонида Клод Рено исмли бир франсуз билан йўлдош бўлади (йўл, вагон ва учрашув). У Қирқ Азизлар зиёратига Мулла Аббосни олиб бормоқчи бўлади. Меҳрибончиликлар кўрсатади. Ётиб бемалол уклаши учун ўз жойини бўшатиб беради. «Поезд кушдек учади». Бир маҳал кондуктор Мулла Аббосни уйғотади. Пуатьега бориш учун бошқа поездга ўтиш лозимлигини айтади. Мулла Аббос вақтни билиш учун соатини излайди. Йўк. Йўлбошловчи Клод тушиб кетган. Ундан шубҳа қилади. Бўйнидаги соатини, ич чўнтагидаги пулини ҳеч сездирмай олиб кетган. «Чўнтақларимда Қорақум бўронлари эсарди! Фаранг ўғрисига дуч келганимни тушундим». Устаси фаранг дегани шу бўлади. И.Гаспринский ўз қахрамонларини Фарангистонда ана шу каби қалтис ва қабул этиб бўлмайдиган, ислоҳ қилиниши лозим ҳодисалар фонида ҳам тавсирлайди.

Гаспринский Мулла Аббосни Фарангистон бозорида Шайх Жалол билан учраштиради. Ундан Мулла Аббос кўпгина маълумотлар олади. Шулар қатори кўнгилида Испания-Андалусияни кўриш рағбати ўйғонади. Гаспринский асарларида тарихий, географик, статистик маълумотлар билан бадиият унсурлари ўзаро уйғунлашиб, аралашиб, чатишиб кетади. Тасвирда ўзига хос бадиий-публицистик мозаика пайдо бўлади.

Мулла Аббосни Испанияга йўналтирар экан, у ерни забт этган ва у ерда ҳукм сурган мусулмон аскарлар, ҳукмдорларга ҳамда мусулмонларнинг Оврупа маданиятига бекиёс таъсирига оид тарихий маълумотлар, сон-санокларни келтиради.

Дунё адабиётида бир ёзувчи яратган образ бошқа асарларда ҳам айна ном ва табиати билан учраши кузатилади. Франсуз ёзувчиси О.Бальзак, америкалик адиб, «Йокнапатофа ҳукмдори» У.Фолькнернинг аксар қахрамонлари шундай характерга эга. Гаспринскийнинг ҳар иккиси алоҳида асар бўлган, аммо

айрим олимлар уларни бири бошқасининг давоми сифатида қарайдиган «Фарангистон макублари» ва «Дорул роҳат мусулмонлари»да бир номдаги образлар кузатилади. Бири – Мулла Аббос, иккинчиси – Шайх Жалол. Бундаги уйғунлик, бундаги поэтик усуллар, биринчидан жуда табиий ва, иккинчидан, қаҳрамонларнинг сарлавҳа чегараларини парчалаган ҳолда асардан асарга кўчиб юришлари жаҳон адабиётида синалган усулларни эсга солади. Адиб Мулла Аббоснинг Дорул роҳатга боришига Шайх Жалолни восита қилади. Эсланг «Фарангистон мактублари»да Мулла Аббосга эпизодик образ – Шайх Жалол Андалусияни бориб кўришни маслаҳат беради. «Дорул роҳат мусулмонлари»да айнан Шайх Жалол асосий образлардан бири сифатида ўртага чиқади. «Дорул роҳат мусулмонлари» асарида ҳам Мулла Аббос сайёҳ ўлароқ ўз бошидан ўтганларини баён қилади. Энди воқелик учун хронотопик жиҳатдан Андалусия-Фарангистон-Туркистон муҳим саналади. Табиийки, кейинги иккитасида Мулла Аббос ҳаёлан қиёсларга берилади.

Сюжет воқеалари, романдаги макон ва замон тushунчаларини тадқиқ қилганда образлар тизимига эътибор бериш лозим. Макон ва замон ўз ҳолича, қаҳрамонларсиз ҳеч қандай маънога эга бўлмайди. Асар марказида бош қаҳрамон туради. Демак, «ҳар қандай бадий образ хронотопик характер касб этади» (М.М. Бахтин). Юқорида ҳам эслаб ўтганимиз бадий образ ёки бадий асар тилининг шу хусусиятини ёритиш алоҳида мавзу.

«Дорул роҳат мусулмонлари» асарида Гаспринский Ал Ҳамро саройидан ғаройиб бир еростийўли оркали Мулла Аббосни ўзга бир мамлакатга – «Дорул роҳат»га сайр қилдиради. Дикқат қилинса, бу реалликдан кўра ҳаёлот маҳсули бўлган бир макондир. Бироқ адиб ўқувчини шунга ишонтиради. Маконнинг ишончлилигини таъминлаш учун айрим статистик маълумотлар

келтиради. Ўша ўлкада 300 минг аҳоли, 40 та кишлок ва битта шаҳар (шаҳрининг номи Дорус-Саодат – саодат уйи) борлигини ёзади. Бу саодатли маконнинг табиати, одамларининг турмуш тарзи, ижтимоий ҳолати – ҳамма-ҳаммаси тараққиёт намунаси бўлиб, ҳавас қилгуликдир. «Дорул роҳат»да адибнинг маънавий қарашлари, идеаллари, кўнгли, дарди, орзуси, армони, алами мужассам. Мулла Аббос ўша мамлакатда 40 кун яшайди; кўрганларини баён қилади. Дорул роҳат – Гаспринский яратган «фозил одамлар» мамлакати. Гаспринский – «Дорул роҳат» ҳукмдори.

Гаспринскийнинг «Хотинлар ўлкаси» асарида «ўлка» сўзи маълум бир жой-макон англами. Асарнинг бош мавзуга бевосита алоқадорлиги сарлавҳадан ҳам кўринади. Бу дахлдорлик ҳар учала – «Фарангистон мактублари», «Дорул роҳат мусулмонлари», «Хотинлар ўлкаси» асарлари сарлавҳасига тегишлидир. Шунга монанд бир фактни таъкидлашни истардикки, Абдулла Қодирий ёзган биринчи ўзбек романи «Ўткан кунлар» ва Чўпон қаламига мансуб «Кеча ва кундуз» романлари номи хронотопик хусусият касб этади.

Гаспринскийнинг «Хотинлар ўлкаси»да етти киши Жазоирдан Суданга қараб йўлга (йўл хронотопи) чиқади, «Саҳрои Кабирнинг кум дарёси»да қирк кун юргач, кум ва туз бўронига учраб тўрт кун адашади ва оқибат аёллар ҳукмронлик қиладиган хотинлар ўлкасига дуч келади. Бу асарда ҳам ҳикоянавис – Мулла Аббос. Мусофирлар асир тушади. Малика саройига олиб борилади. Адиб дунё адабиётида анъана тусини олган «сарой» хронотопидан жуда ўринли фойдаланади. Хотинлар ҳукмронлик қиладиган мамлакат саройининг ички тартиб-қоидалари, аёл ва эркаклар муносабатлари, оёғи осмондан келган телба-тескари дунё машмашалари баён қилинади. Бу ўлкадан хотинлар эркаклар ўрнини эгаллаган, эркаклар эса хотинлардек уйда ўтиради, юзини ёпиб юради; безанади, юзларига

атир-упа суртади... Мусофирлар асирликдан бир амаллаб қочиб қутилади.

Асар Гаспринскийнинг улкан бир кинояси, пичингидек таассурот қолдиради. Бундаги киноявий усул аёл ва эркакларнинг ўзаро инсоний ҳақ-ҳуқуқлари устида бош қотиришга ундайди. Хотинлар ўлкаси – ҳаёлий бир макон, адибнинг бадиий тафаккури маҳсулидир.

Шу ўринда Исмоил Гаспринский бадиий асарларида икки хилдаги поэтик макон – 1.Реал. 2. Ҳаёлий макон мавжудлигини таъкидлаш ўринли бўлади.

«Дорул роҳат мусулмонлари» асари аввалида Андалусия тарихига тегишли ўринларда реал мамлакатга ҳос тавсифлар берилади. Дорул роҳат ва хотинлар ўлкасида эса, адиб иккинчи тип ҳаёлий-фантастик маконни қўлайди.

Гаспринский асарлари тадқиқи натижасида муҳим бир илмий-назарий мулоҳазани баён қилиш мумкин. Адиб асарларида у бадиий ёки публицистик бўлсин, илмий ёки тарихий бўлсин – барча-барчасида миллат ва эл-юрт учун қуйиниш, миллат ва мамлакат манфаати учун таъсирли, фойдали, ҳаққоний сўз айтиш, туркий миллатларнинг, ислом миллатининг дунё илм-фанига, маданияти ва санъатига қўшган ҳиссасини таъкидлаш каби катор эзгу ниятлар яққол кўринади.

Адиб «Оврупо маданиятига бетарафона бир назар» рисоласидаги айрим қарашларни бадиий асарлари моҳиятига жойлаштириб ўтади. Гаспринский жамият ҳаётини таҳлил қила туриб, унда «фойда» деган тушунчага тўхталади. «Яшамоқнинг ғояси, ҳаракатнинг сабаби ва инсонлар орасидаги муомала фойдадан бошқа бир истакка боғланмайди». Айни фикр «Дорул роҳат мусулмонлари» асарида Шайх Жалол тилидан Мулла Аббосга айтилади: «Инсонларнинг ҳаракати, муҳаббати, муроди, матлаби, ҳаммаси «фойда» қозиғига бойланган, «фойда» қозиғига келиб илинаверади; аммо, ўғлим, ҳар бир фойда ҳам ҳаққоният билан уйғун бўлавермай-

ди». Гаспринский асарларида «ҳаққоният» тушунчаси кўп тилга олинади. Юқоридаги кўчирмада манфаатга, матлабга, шахсий фойдага нисбатан «ҳаққоният» уйғун келмаслиги таъкидланган. Хўш, Гаспринский назаридаги ҳаққоният нима? «Оврупо маданиятига бетарафона бир назар» рисоласи хулосасида ёзади: «Янги маданият «ҳаққоният» асосига қурилган бир яшаш тарзининг меваси бўлади. Бу янги маданиятни майдонга келтиришда мусулмонлардан зиёда сармоёга соҳиб бир миллатни кўрмайпман. Бу сармоямиз эса Куръондирки, ҳукмининг ўзи «ҳаққоният»дир». Адиб наздида «ҳаққоният» тушунчаси мукаддас Китоб ҳукмлари; ундаги барча шаръий ҳукмлар, қоидалар «инсонларни бахтиёр этувчи ҳақиқатлардир».

Худди шу фикрни адиб яратган бадий образ – донишманд Шайх Жалол ҳам уқтиради: «Молнинг кўплиги ва қасрати, саноат ва ҳунарнинг тараққийси инсонларни саодатли қила олмайди. Саодати инсониятнинг чашмаси биттадир. У ҳам бўлса – ҳаққониятдир».

Гаспринский орзу қилган «ҳаққоният» манзараларини, инсоният саодатини, идеал бир ҷамият ҳаёт тарзини жуда гўзал ва муаззам бир ҳаёлий макон – Дорул роҳат воситасида тасвирлаб беради.

Гаспринский қарашлари, тушунчалари, поэтик идели, ижтимоий ғояси битта меҳвар атрофида ҷамланади: ҳаққоният орзуси; обод ҷамият орзуси, тенглик ва биродарлик, фикрда бирлик ва маърифат.

Орзуга чексизлик, кенглик хос, «орзуга айб йўқ». Одамнинг орзу-истаги кўп ҳолларда реал ҳаётга мувофиқ келмаслиги ҳам мумкин. Бу номувофиқлик ўзаро зидлашган икки қутбни майдонга келтиради. Гаспринский ўша қарама-қарши икки қутб орасида, ўзаро зидлашган икки тушунча чегараларида фикрлайди. Дейлик, реал макон ва идеал макон; реал-физик вақт ва ҳаёлий-фантастик вақт. Илмий-тарихий мантик ва бадий мантик.

Табиийки, адибнинг илмий, тарихий, маърифий асарларида фикр аниклик, реаллик асосига қурилади. Бадиий асар эса фантазияни, бадиий тўқимани кўтаради; бадиий мантиққа асосланади. Бадиий асарда инсон вужуди-га сиғмаётган рухий пўртаналар, тошқинликни, кўнглида туғилган эзгу ниятларни баён этиш учун имконият кўпроқ бўлади. Жаҳолат ва маърифат, инсонлик ва ҳайвонлик, эрлар ва аёллар, борлик ва йўқлик, тараққиёт ва таназзул – бундай тушунчаларни адиб ёнма-ён қўйиб бадиий талкин қилади. «Дорул роҳат мусулмонлари»-нинг бир ўрнида: «Тўғрилиқ ва нафсоният, ҳаққоният ва зулм, марҳаматвағаддорлик, танбаллиқвағайрат, илмга муҳаббат ва жаҳолатга майл, мардлик ва олчоқлик, баҳодирлик ва қўрқоқлик – барчаси инсонга хос», деб ёзади. Қутблашган бу гўзал ва таъсирли ифода юракка етиб боради.

Дарвоқе, Гаспринский асарларидаги гўзал иборалар ва теран ифодалар кўп учрайди. Дейлик, «ҳар доим шаҳарнинг латофати ва поклиги эндигина кийиниб чиққан янги келинга ўхшайди» каби ўхшатишлар, «Ҳар одатнинг ўз вақти бор, ҳар вақтнинг ўз одати...» типидagi безакли «ракировка» – сўз ўйинлари, «кўнгли шайтон бозори экан» сингари таъбирлар, «Уй курган болта кўчада қолади» деганга ўхшаш мақоллар, моҳиятига «Ҳар нарса аслига қайтажак» (Кулли шайъун яржиу ила аслиҳи) каби оятлар мазмунини сингдирган жумлалар адиб асарлари тилининг бойлигини кўрсатади. Албатта, булар ҳам Гаспринский услубига, тасвирлаш маҳоратига, поэтик тафаккур тарзи ва, умуман, адибнинг мегаобразига тегишли энг муҳим фазилатлар саналади.

Хулоса шуки, биринчидан, Исмоил Гаспринский бадиий асарларини дунё адабиётшунослиги гази билан ўлчаб баҳолаганда ҳам илмий-назарий мезонлар талабига жавоб берди. Улар дунё адабиётшунослигида мавжуд бўлган, ҳатто олимлар жуда кам ишлаган хро-

нотоп масаласи тадқиқи ва талқини учун ҳам манба бўла олади.

Иккинчидан, Исмоил Гаспринский бадиий асарларидаги ўзига хос хронотоп салафларига таъсирини кўрсатди ва бугун ҳам маҳорат сирларини ўрганмоқчи бўлган ёш адиблар учун дарсхона бўлишга лойикдир.

2011 йил

Иккинчи фасл

НАЗМ ҲАКИДА

«Боқий шеърият руҳнинг эркин парвозидир».

«Шеър инсоннинг кўнгил косаси, одамнинг дардли юраги; шеър гулга кўниб турган мажнун капалак».

«Ижод аҳли учун тасаввур, поэтик тафаккур – ҳаёл кенгликлари, ҳаёл импулслари, ҳаёл кўрки, «ҳаёл кўзи» ниҳоятда муҳим. Ҳаётчанлик, ҳаёлга берилиш, ҳаёл денгизига шўнгиш ва чўкиш – ижод аҳлига хос фазилят, албатта».

«Шоир қалбининг акс-садоси – шеър. Агар бу овоз ижодкорнинг ўзлигидан дарак берса, нур устига нур...».

«Шоир йил фаслларига қараб сўз либосини ўзгартиришига ҳаққи йўқ одам. Чунки унинг юрагида ҳамма вақт тўрт фасл бир паллада яшайди. Унда бешинчи фасл ҳодисалари кечади».

НАЗМДАГИ НАФОСАТ

(2014 йил шеърятига умумий бир назар)

Шеър – туйғу суврати. Унда эмоция, рамз, образ, бадиий санъат бўлиши керак; шеърда шоир субъекти, индивидуал услуби, «мен»и, ўз овози акс этиши лозим... Чин шеърга конуният тусини олган бундай ўнлаб назарий талаблар қўйилади. Шеър айтиш «истеъдодли ёки мажнунсифат кимсалар қисмати» экан, уни ҳамма ҳам айта олмайди, айтишга мажбур ҳам эмас. Бироқ биз бугун нисбатан оммавий шеър айтиш бахслари, мусобақалари авжига чиққан вазиятларга гувоҳ бўлиб турибмиз. Одамни ҳар вақт санъат ҳайратга солади; ўқувчи назмий нафосатдан, шеърин назокат, рубобий фасохатдан завқ олади.

Нима сабабдан шеър ёзилади? Ёзилган шеър қанча умр кўради? Кимга таъсир кўрсатади? Биров ёд олади-ми? Завқ туядими? Гарчанд бу саволлар жуда қадимдан буён шеър ва шоир билан параллел равишда яшаб келаётган бўлса ҳам, уни бугун яна бир қарра такрорлашга зарурат бор. Аслида шеър ёзиш ҳуқуқи расмий ҳужжатлаштирилиб берилмайди. Ёзиш – юрак буйруғи, бировни иншо ҳуқуқидан ҳеч ким чеклай олмайди. Зотан, ижодкор қисмати – жуда мураккаб феноменологик ҳодиса. Ижоднинг қолипи йўқ. Ижодкор муайян ижтимоий талабга мос стереотиплар ичида ўзлигини йўкотади. Қалам аҳлининг келажагидан башорат бериш мушкул. Ижод сўзга, рухиятга, кўнгил маъвосига, шон-шуҳратга дахлдор; юксалиш ва таназзулларни ўзида жамлайди. Инсониятга фойдали самараларни, ўз индивидуал ҳаётига тегишли бесамар ўтган умрни инъикос эттиради.

Шеърят хусусида ёзилаётган мақола учун бу тарздаги рисолавий мулоҳазаларни яна давом эттириш ва ижод психологияси ёки ижодкор лабораториясига доир дунё адабиётшунослигидан керагинча кўчирмалар ҳам келтиришимиз мумкин. Узоқлардан ўзимизга яқин келайлик.

Бугунги адабий жараёнинг шеърӣ жабҳаси нҳоятда кенг қўламли, бироқ баъзан ўткинчи шеърдан кўра суварак узоқроқ умр кўрмоқда. Чин санъатга дахлдор шеър адабиёт тарихига зеб беради, эгасини шарафлайди. Ҳар қандай одам табиатида башарият хотирасида абадий қолишдек яширин-сирли бир инстинкт яшайди. Бу асрор бировнинг дилидан тилига чиқмайди. Манглайига шеър ёзиш битилгани таъкидланиб, кўпинча асил мақсад пардаланади. Бу кечимда инсонга жуда кам илм берилган ва узундан узун маъруза ўқиш, сўзлаш жуда қийин бўлган руҳият кардиограммаси суҳбат мавзусига айлантирилади...

Хабар мазмунли гапларнинг шаклан тўғри тўртбурчакли кўринишлари ёки кетма-кет ёзилган қисқа сатрлар, афсуски, шеър номини олмоқда. Буни биров тўхта-та оладими? Тўхтатишга кимнинг ҳуқуқи бор? Бундай ҳуқуқ бировга берилган эканми? Ҳар ким билган ишини қилади. Хохласа, дарак ва сўроқ гапларни шеър деб эълон қилади, хохласа узундан узоқ алжирашларини роман унвони билан босдиради. Композиция қурилишидаги ноқисликни ҳам, сюжет чизигидаги нҳорликни ҳам, образларнинг пароканддалигини ҳам ўзига хос ёзувчилик манераси, янги экспериментлари ёки ботиний шууридаги кечимлар зиммасига юклаб юборади. Биров тушунмаётганини айб санамайди. Чунки уни ижодкорнинг ўзи ҳам тушунмайди, яшаб қолиш қолмаслигини ўзи ҳам билмайди. Ҳамма ёзган асарини фарзандига қиёслаб юради. Покиза лўкмалар едириб тарбияланган, ҳатто туғилгунга қадар бўлган жараёнида ҳалоллик ҳўкм суриб дунёга келган фарзандларнинг келажаги порлоқ бўлади. Бадиий ижод покликни суяди, покликдан туғилади ва покиза ҳолда яшайди.

Ҳар бир йилда шеъриятнинг ҳажми, кўлами ниҳоятда кенг бўлади. Етмишдан ортиқ тўплам, вақтли матбуотда босилган юзлаб туркумлар хусусида тугал, барчани қониқтирадиган гап айтиш жуда мушкул. Фикр айтиш учун муайян бир тасниф зарур. Хўш, бир йиллик шеърият хирмонини қандай таснифлаш мумкин? Яхши-ёмон; ок-қора, баланд-паст; географик ҳудуди ёки жанрига кўра; ҳажми эътиборидан; ёшига кўра, эр ёки аёл (муаллифнинг жинсига кўра; бу усул ҳозирда урфга кириб бормокда; номини гендр дейишади) ёзганига қараб.

Назаримда, бу таснифларнинг барчаси ноқис ва заифга ўхшайди. Ҳолатни тугал намоён қила олмайди. Чинакам поэзия руҳига жавоб берадиган, шеъриятнинг фитратига хос юксак адабий-назарий талабларни тасниф асосига қўймоқ лозим.

Зотан шеърида хис-туйғулар образли ифодаси мужассам топиши керак. Ўқувчига таъсир этадиган бўлиши жуда муҳим. Оҳангли, вазнли, туйғули, завқли, ўйчил, одам юрагини ҳапқиртирадиган — образли тафаккур намуналари шеър бўлади. Демак, бу ерда гап шеъриятдек инжа бир санъатнинг нафосатига, гўзаллигига, ҳикмати-га, адабий-эстетик қийматига диққат қаратилиши ишни нисбатан осонлаштиради. Ва босилган китобларга, шеърий туркумларга баҳо беришда нафосат кўчасидан юрилади.

Одатда шеър китоби тугал ҳолича ўқувчи юрагида эстетик завқ-шавқ уйғотса, бор ҳолича қийматли, бор ҳолича адабиёт мулкига айланади. Билакс, шеърий китобдан шеър изланади. Шеър топилмаса, ақалли мисра ахтарилади.

Шу маънода бу йил ҳам тажрибали, таниқли, эл суйган шоирлар барибир ўз сўзларини, бировларга ўхшамаган шеърий тухфаларини ўқувчиларга тақдим қилишди. Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Махмуд Тоир, Сиро-жиддин Саййид, Икбол Мирзо ва бошқа шоирларнинг китоблари ўқувчилар қўлига етиб борди.

Эркин Воҳидовнинг «Янги шеърлар» («Шарқ» нашриёти, 2014.) китоби сўзнинг жуда нозик товланишларини, сўз латофатини ўзида жамлагани билан кадрлидир. Сўз кетидан кутилмаган сўз келиши, сўзларнинг маъно ва тажнис ўйинлари – барчаси шу улкан шоирнинг исмига, эркин руҳига тўла мос келганини айтмоқ лозим.

«Иш ўлдирмас, ишқал ўлдирад,
Жон заволи юз ёшмас, кўз ёш».

Бунда «иш» билан «ишқал», «юз ёш» билан «кўз ёш» метафорик кўчимли, таъсирли, чин маънодаги шоирона топилмадир. Эркин Воҳидов шеърляти майин, латиф, латофатли, кўркли, ним табассумли, баъзида латифали теран шеърлят. Дунё адабиётшунослигидаги янги бир психологик оқим матнларни рангларга ажратади. «Янги шеърлар» – ёрқин шеърлар. Унда шоирнинг беозор кочиримлари, мохирона сўз ўйинлари, айна дамда ҳаётий ҳикматлари кўп. «Кар атеист» билан «каратеист»нинг, «қоралама» билан «қора лама»нинг ўзаро кофияланиши ҳам Эркин аканинг бетакрор, нафис сўз заргари эканидан далолат беради.

Абдулла Ориповнинг «Маънавият» нашриётида «Умр манзиллари» (2014) китоби босилди. Мажмуа ҳикматли, фалсафий шеърлар билан безанган. Шоирнинг ўз киёфаси, ўз олами, ўзининг дарду дунёси унда намоён. Абдулла аканинг жуда кўп шеърлари афоризмларга айланган. «Яхшилар» шеърида ёзади: «Яхшини изла, топ, савоби катта, Ёмони ўзингдан чиқгай, албатта». Абдулла Ориповнинг яхши бир одати бор: шеърларини қайси кун, қаерда битганини аниқ ёзиб қўяди. Бу ҳол шеърнинг биоргафияси, таваллуд айёмини тасаввур қилиш учун ҳам, адабиётшуносга шеърни биографик талкин этиш учун ҳам зарур бўлади.

Махмуд Тоирнинг «Ахли муҳаббат, қайдасиз» (Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент. 2014.) тўплами босилди.

«Товонимдан олган тиконим,
Мени ташлаб кетган болалик».

Болаликда товонига тикон кирмаган? Битта сўз ассоциациясидан кенг кўламли болалик майдони, кирлар, адирлар, кенг далалар пайдо бўлади. Ўқиб кузатганим, Махмуд ака шеърларида нафис хис-туйғулар ахлокий тамойиллар билан уйғунлашиб, ўқувчини ўз таъсир доирасига тортади. Ватан мадҳи, ҳалолликка даъват, вафо, тўғрилиқ, ота-она ва дўст кадри, энг муҳими – муҳаббат. «Аҳли муҳаббат, қайдасиз» – китоб номи ҳам шундан дарак бериб турибди. «Кўксимда бир булбул – тутқун муҳаббат». Махмуд акада таъкид кучли, такрордан оҳанг, ритм, образ юзага келади:

Сизлар борсиз, сўзимизда садо бор,
Сизлар борсиз, ишқ аҳлида гадо бор.
Сизлар борсиз, минг бир дардга даво бор,
Мен офтобга алмашмаган аёллар.

Сўзлар такрори, товушнинг артикуляция ўрни, яъни махражда ўзаро яқин бўлган «с» ва «з» сирғалувчилар ва «д» жарангли-портловчи товушининг такрори, бир неча кенг «о» унлисига «ё» товушининг уйғун келиши – шеърнинг поэтик-семиотик тизимини ташкил этади.

Шоир дунёнинг ўткинчилигига кўп урғу беради:

Тишлаган бир бурда нон – тишга насиба,
Ерга тушган увок – кушга насиба,
Кун битса қултум сув бўлмас насиба,
Ҳаммадан қолади бу кўхна дунё.

Махмуд Тоирда бу туйғулар жаранглаб овоз беради. Оптимизм кучли. Шоир учун бу муҳим сифат.

Сирожиддин Саййиднинг мухташам бир шеърӣ тўплами – «Очил, эй гул, ки бўстон вақти бўлди» («Шарк» нашриёти.2014.) китоби чоп этилди. Шоир ўз китобига жуда меҳр-муҳаббат билан тартиб берган. Достонлар, ғазаллар, мухаммаслардан тартиб фардлар ва ҳазил шеърларигача бу тўпламдан жой олибди.

Сирожиддин ака сўзга садокатли шоир. «Сўз изидан» шеърида ёзади:

Сўз изидан энг охирги фарёдгача кетгайман,
Мажнунгача, тоғлардаги Фарҳодгача кетгайман.
Бу дунёда менинг шеърдан ўзга от-уловим йўқ,
Сўз изидан мен пиёда Ҳиротгача кетгайман.

Бу тўртликда маъно кўп. Ҳирот шоир аҳли учун таъвоф қилишга лойиқ бир маскан. Маҳражига кўра кенг унлилардан таркиб топган қофияли сўзлардан кейин келган «кетгайман» радифи таркибидаги ўрта кенг унлилар тоғдек бир баландликдан – юқоридан бир пастга тушиш ҳаракатини ифодалайди. «Фарёдгача», «Фарҳодгача», йўлда чарчаган йўловчи учинчи мисрада нафас ростлаб олади-да, сўнг «Ҳиротгача» кетади. Узоқ йўл, баланд тоғ, чўнг фарёд. Ҳар уч мисрада қофияли сўзлар сатринг кульминацияси. Радиф эса йўловчининг манзилга етиб сокинлашиб олганини ифодаси.

Шоир учун шу узун йўлда меҳнат-машаққатлар, заҳматлар бўлиши мумкин. Эҳтимол қаронғудир. Шоир бунинг йўлини шоирона топиб қўйган. Дейдики: «Менинг исмим Сирожиддин – ичимда чироғим бор». Сирожиддин Саййид замонавий шеърни қойилмақом қилиб ёзади; мумтоз анъаналарга содиқлиги ғазаллари, мухаммаслари, фардларию шоирона чўнг дардларида яққол сезилади.

«Ўзбекистон» нашриётида Икбол Мирзонинг «Айт-гил, дўстим, нима қилдик, Ватан учун?!» китоби чиқди. Ватан мавзуси, юртнинг тарихий гўшаларига шоирона нигоҳ ва улардан пайдо бўлган ифтихор туйғуси асосий

мотив. Айни дамда табиат мавзуси, дов-дарахтлар тавсифи Иқболда ўзига хослик касб этади: «Қикир-кикир жилғалар, Қир адирдан сирғалар». Шоир «кўкламойим»-ни шундай жонлантиради...

Таҷрибали шоирларимиз нафосатли шеърлар ёзди; уларнинг ижодида ахлокий мезонлар ҳар доим ёдда туради. Сўзнинг маданий-маърифий рутбаси баланд тутилади.

Зеро, шеърдаги сўз маҳрам тушунча, уларнинг ҳаммасини ҳам оламга дoston қилиб бўлмайди. Айниқса, шоира кизларга шеърда ҳаё лозим деган устивор бир тушунчани сингдирмок керак. Кўпгина кўшиқчилар одам қаторидан чиқиб бўлди. Тўхтовсиз ёрларини ёнига чорлаб ётибди, алланималар беришига қизиқтириб. Шоира кизлар учун Увайсий, Нодира, Анбар отин, Зулфия хоним шеърлари ҳаё ва ибода намуна бўлиши лозим. Ёшларга шу жиҳати билан халқ шоирлари ибратдир.

Одил Оға: «Шеър ёзмок кўнгил кийимин ечиш» («Шарқ юлдузи» журнали, 2014 йил, 5-сон), деб топиб ёзди. Бу либосни ўйлаб ечиш керак. Чунки кўнгил ўринли-ўринсиз ҳаммага кўз-кўз қилинмайди. Юракнинг энг тубидаги ҳис-туйғулар саҳнага гўзал либослар кийиб чиқиши нафосатдан дарак беради. Одам учун муқаддас туйғулар, шеърдан юксакрок турадиган орли-номусли, ҳаёли, иболи, ифбатли, ташқарига чиқмайдиган туйғулар ҳам бўлиши лозим...

Ўзликни ифодалашнинг энг мақбул йўли сўз-образ, бўғин-образ, товуш-образ устида ишлашдир. Бизда эса кўпинча эга кесимининг ўрни алмашган дарак гаплар шеър аталади. Жарангдор Сўз излаш ва топиш, сўз ижодкорлиги шоирнинг қиёфасини кўрсатади.

Ҳаммага маълум бир гап. Сўзга садоқатли, сўзида собит шоир Икром Отамуруднинг биргина «кангул» сўзи бутун ижодининг лейтмотивига, эстетик моҳиятига тааллуқли. Бу сўз шоирнинг мухташам сўзи, индивидуал қиёфаси. Бошқа бир шоир шу шаклда ишлатса, албатта, Икром акадан қарз олган бўлади. Наби Жалолиддин

бир шеърида шоирни бор ҳолича «сукут», кейинги ўринда «субут» деб жуда ўринли тавсифлабди. Икром ака «Ёшлик»да босилган туркум шеърларига «Кангул сукути – ўзингни таниш» («Ёшлик» журнали, 2014 йил, 9-сон) деб бежизга ном қўймаган экан. Наби Жалолиддин шоирнинг ўзлигидан сўз очибди, деб ўйладим. Дарвоқе, Наби Жалолиддиннинг ўзи ҳам камтар инсон, яхши адиб, яхши шоир ҳам. Унинг «Энди куз» деган китоби босилди «Адиб» нашриётида. «Юрагимда кузлар йиғласа, Ўйларимда баҳорнинг тўйи», дебди «Бу соғинч» шеърида. Ажиб коллизия. Наби ака – жангчи шоир: «Ажал уруғини ҳовуч-ҳовучлаб Осмони фалакка сочганим ҳам рост» («Армоннинг давоми» шеъри), деб кўтара ҳақиқатни ёзибди. Одамнинг юраги ларзага тушади.

Шунга қиёсан шеърий мажмуалардан шоирларнинг қиёфасини изладим. Бир маҳал «ложувард осмон», «ложувард тоғлар», «ложувард фусун»лари билан қаршимда Мирпўлат Мирзо пайдо бўлди. «Най» тўпламида шоирнинг шеърий юрагини, ўктамлиги ва шижоатини шундай нафис сўзларда намоён бўлганини кузатиш мумкин.

Шунингдек, «Яна сиз билан» (Саъдулла Ҳаким), «Қуш пати» (Турсун Али), «Чўли ирок» (Абдунаби Бойқўзиев) каби тўпламларда ҳам жиддий изланишлар сезилди. Бу санок учун айтилаётган гап эмас. Шеър шаклида бу ҳол кўринади. Саъдулла Ҳакимнинг мумтоз анъаналарга мос равишда вертикал ва горизонтал ўкиганда ҳам бир хил сўзлардан бир хил маъно келиб чиқадиган жуда яхши шеъри бор. Абдунаби аканинг беш қаторга жойланган бешта сўздан тақриб топган «Бешнаво»лари ҳам тажриба.

Назаримда, номидан маълум бўлиб турганидек, Муртазо Қаршибойнинг «Ўттиз йиллик андиша» («Шарқ» нашриёти, 2014) шеърлар тўплами талабаликдан хотира. «Йиғлаб туриб қувноқ қуй чалар, Очлик билан у умрбод тўқ» («Шоир» шеъри). Бундаги қўп шеърлар шундай самимий, фалсафали, тазодли фикр ва туйғулар изҳоридир.

Алишер Назар сўзни чукур хис этади; зукко шоир. «Вола» («Академнашр» 2014) тўпламига кирган шеърларида туйғулари жуда тигиз ифодаланган.

Шоир Ахтамқули эллик ёшини рамзлаб, «Бошимда осмон айланар» тўпламида элликта ғазал эълон қилди. Уларнинг кўпчилиги «Наволардан наво излаб наводил бўлганим қолди» каби қуйма мисралар билан бошланади. Семиофонологик талкинларга асос беради. Кейинги йилларда шеър структурасига эътибор, шеърый тўпламлар тузишда мумтоз анъаналарга қайтиш кузатилмоқда. Бадий савияси қандай бўлишидан қатъий назар айрим «Девон»лар пайдо бўлди. Назаримда, Ёқубжон Исмоқовдек зукко ғазалшуноздан аъло баҳо олган шоир Ахтамқулининг ҳам шу мумтоз анъанани давом эттиришга қуввати етади.

Гулноз Мўминованинг «Сайёҳ қушлар» китобига кирган таржималари, айниқса, ғазаллари жуда яхши. Маънили, образли, мумтоз анъаналарга мос. Гоҳида далиёна рухли. «Манам — осий, манам — гумроҳ, вале маломат этмагил, Ҳавво гуноҳ килармиди, магарки Одам бўлма-са?» («Сайёҳ қушлар» китоби). Ўзига маломатли бундай аёвсиз кескин, теран, аниқ мисралар, маломатлар одамни сескантириб юборади.

«Абри найсонким ёғмоқни ёр кўз ёшидан ўрганмиш,
Яна тунким каролиғни кўзу кошдин ўрганмиш».

Мумтоз поэтикада ўхшатиш учун қарина талаб қилинади. Асосли қаринага эга бундай байтлар одамни қувонтиради.

«Чакмоқнинг хур кизиман,
Қанот берди довуллар.
Ҳар силкинсам, уйғонар
Мудроқ босган овуллар»

(Фароғат Худойқулова. «Қадимий оҳанг» шеъри).

Фароғатда шундай журъат-шижоат бор экан. Қаранг! Китобининг номи ажиб топилдик – «Оқ хатлар».

Шеърга жуда эҳтиёт бўлиб ёндошмоқ лозим. Шеър ортида бир умидли, туйғун қалб бор. Чунки шеър инсоннинг кўнгил косаси, одамнинг дардли юраги; шеър – гулга кўниб турган мажнун капалак.

«Адиб» нашриётида ёшларнинг биринчи китоблари босилди. Шоди Отамуроднинг «Соғинч ранглари», Баҳзод Бийболаевнинг «Ишқ васфи», Жўрабек Жаҳоннинг «Туйғулар шаҳарчаси», Махфуза Имомованинг «Ёруғ йўл» тўпламлари. Бу ёшларга кўрсатилаётган эътибор, ёшларга яратилаётган улкан имкониятлар. Тасарруфи эса истеъдод ва маҳоратга дахлдор.

Махфуза Имомова кузатишларида шоира нигоҳи бор:

«Соғинчнинг сувратин чизмоқда факат
Хаёлнинг пинжида турган тасаввур»

(«Шеърят» шеъридан).

Жуда нафис, ўзи хаёл ва энди унинг пинжида тасаввур турибди. Бу тасаввур хаёлдан алоҳида, тасаввур хаёл билан аразлашиб қолганми? Нима бало, ҳар ҳолда шу тасаввур «соғинч сувратини чизмоқда». Поэзиядаги бу ҳодисанинг номи нафосат дейилади.

Ёш шоирларнинг ҳаммасида ҳам интилиш яхши. Аммо булар орасида «кекса» ёш шоир Шоди Отамурод шу паллагача китоб чиқаришга шошмаган экан. «Сабрли кул тура-тура шод бўлар» деганларидек, китобчада Шодининг яхши шеърлари жамланибди.

«Қалдирғоч уйидек шинамдир қалбим,
Қалдирғочга ўхшаб келдингми, баҳор!
«Севаман» сўзини лабингда тутиб,
Полапон юракка ташийсан изҳор»

(Шоди Отамурод. «Баҳорга қасида» шеъри).

«Олис окшом
Юрагимни
Олиб келдим
Олдинга,
Ол рангидан
Ол юзингга
Суртмоқ учун
Олдинг-а» .

Ушбу парчада ўн учта сўз бор. Олтита «ол» сўзи ва «ол» ўзаги ўйинидан шеър ясалган. «Ҳазил» деган шеърида «қошиқ», «кулфат», «тайёр» сўзларнинг бир товуш-фонемаси искотидан «ошиқ», «улфат», «айёр» майдонга келган ва шу олтида сўз ўйинидан маънили бир шеър ясалган...

Вактли матбуотда ҳам бир дунё шеърлар босилди. Бу бепоён иншолар мамлакатида кўча кўп, қўй кўп. Қўй келади қўзи билан. Қай кўчага бош урсанг, олдингдан шоир чиқади шеъри билан. Шунинг учун энг муҳим адабий нашрлар билан чекланишга тўғри келди: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, «Шарқ юлдузи» ва «Ёшлик» журналлари.

Йил давомида катта шоирлар билан бирга Баҳром Рўзимухаммад, Фахриёр, Болтабой Бекматов, Вафо Файзуллох, Қўчкор Норқобил, Сирожиддин Рауф, Ҳабиб Абдуназар, Хол Мухаммад Ҳасан, Ботир Эргашев ва бошқа кўплаб ўртаёш шоирларнинг эътиборли туркумлари босилди. Бу шоирлар «кўнгил сувнинг тубида ётган тубсиз идиш...», «кўпкарида кўхна дунё баковул» каби ўнлаб топилдиқ образларни тақдим этишди. Рустам Мусурмоннинг «Эл эгаси эр йигит» туркумида «Нилуфар» деган беғубор ишқ таронаси бор. Шакли ўзига хос: ҳар беш банднинг иккинчи мисраси «гул»га бурканган: «Гул чирой, гул рухсор, гул ифор», «Гулдаста, гулбаргак, гулчамбар...» («ЎзАС» 2014 йил 3 январ).

Нисбатан ёш қалами кайралган, ўзларини баҳоли қудрат намоён қилаётган, бир-икки китоблари босилган Икром Искандар, Ғайрат Мажид, Шодмонкул Салом, Носиржон Жўраев, Азизбек Анвар, Ориф Толиб каби шоирлар изланишда давом этмоқда. Шу ўринда Рустам Мирвоҳид шеърларига алоҳида тўхталиб ўтмоқчиман. («Дилим сози жаранглайдир» туркуми, «ЎзАС», 2014 йил 11 июл босилган). Рустамнинг қобилияти, шоир нигоҳи, сезими, интуицияси бор. Изланишлари маъқул. Навоий асарлари номидан гўзал бир шеър чиқарган, «Навоийхон қизга» ҳазили анча маънили: «Мезонул авзон»га солма ўзингни!» дейди охирида. «Ўсма» сарлавҳали шеъри тажнисли, ўйнатиб ёзилган. Рустам биров кутмаган ҳолат-вазиятлардан шеър тўқий олади. Масалан, нима бўлади «Харитага бокқанда жонон?» Муз тоғлари эриб кетади! Ғазалдаги машқлари ҳам маъқул. У шоир сифатида ўзини «Мезон ул авзон»га анча солиб олибди.

Адабий жараёнда аёл-қизлар жуда фаол: Фарида Афрўз, Мунаввара, Зебо Мирзо, Хосият Рустамова, Гулжамол Аскарова, Гўзал Бегим, Ойдин Нисо, Мунаввара Курбонбоева, Мехриноз Аббосова ва бошқалар. Матбуотда Ибодат Ражабованинг бир нечта туркуми эълон қилинди. Уларда «Рухлар билан ўйнади офтоб», «... Шомдан ўзин мақташга тушар, Чигирткалар тили бир қарич», «Аравалар кишлоқ қайиғи» каби самимий сатрлари кўп. Сўз излаб, «гужумгул», «гулчанг», «тутунтандир», «сўқмоқкамиш» каби сўзлар ясайди.

Шеърят майдони бепоён бир гулзорга ўхшайди. Бир хиллик кўнгилни зада этади. Бу гулларнинг рангинлиги кўзни қувонтиради; ифори дилни яйратади. Бир йиллик шеърят шу бепоён гулистондан бир парча. Шу парчада бутун акс этади. Унда бугунги ўзбек шеъриятига хос айрим тамойиллар ҳам, руҳидан нафосат уфуриб турган шеърлар ҳам етарлича бор.

Айни дамда, бу майдонда нисбатан нимжон, бошқа дуркун гуллар соясида қолган, қуёш, ёруғлик, хаво ёки

шамол етмасдан кўзга ташланмайроқ турган гуллар ҳам мавжуд. Энди бу кўлагада қолганлар қисматига ҳам, дейлик, чидаш мумкиндир.

Бироқ бу майдондаги бетоб, касал, хиди димоғни ўртайдиган, «гул» аталишга нолойиқ ўсимликлар ҳам кўринади. Буларнинг давоси, таассуфки, адабиётшунос олимлар, мунаққидлар кўлида эмас. Чунки адабиётшунослар тирик, жонли, нафис, латиф гуллар билан машғул бўладилар. Демокчиманки, туғилибқол жондан асар бўлмаган шеърларни мунаққидлар танқид қилгани билан тирилтириб бера олмайди. Шоир сўзида ишқ ўтининг ёлқинлари, рух ва жон бўлмаса, чиройли, гулгун муковалар ичига «нимадир» жойлаган билан, ҳатто бир амаллаб ундирилган сўзбоши ёки сўнгсўзлар билан таъминланганда ҳам жонсиз асарга жон кириб қолмайди.

Бугунги шеърятда оддий гап қурилиши грамматик асосининг ўрин алмашган, баъзида маъни қофия измига бўйсундирилган, аввал қофия топилиб, сўнгга сўз бирикмаларидан чодир тикилиб, унинг теграсида кезиш ҳолатлари ҳам кўзга ташланади. Ҳолбуки, шеърини қошона учун қофия ва оҳанг безак бўлсин, маъни тиргак бўлсин. Тўғриси, сийқаси чиққан «ўзи», «сўзи», «кўзи»; «ош», «бош», «тош»; «изга», «қизга», «сизга» қабилидаги оммавий қофиялар ниҳоятда кўп. Ҳолбуки, шеърини тафаккурнинг янгилиниш кирраларидан бири қофиянинг янгилинишидир. «Нечун»га «очун» қофияланганига ярим аср бўлди. Бу оригинал қофияга таклидлар ҳозиргача давом этади. Бироқ бу очунда нечундир индивидуал қофия қаҳатлигича қолаётир. Ҳолбуки, ўз вақтида русларнинг рамзчи, шаклсуяр шоирларидан бири қўллаган қофияни иккинчиси ишлатишга шоирлик орияти, ғурури йўл қўймаган экан.

Дарак гапни ҳамма айта олади. Кундалик мулоқотда айтишга мажбур ҳам. Аммо шеърни ҳамма айта олмайди, айтишга мажбур ҳам эмас. Шу маънода шеър сўзи кундалик амалий турмушдаги адабий тилда берилаётган

ахборотдан мутлақо бошқача бир завқли ходиса. Аслида, алоҳида нейтрал сўзлар матн ичида тирилиши, жонланиши, ҳаракатланиши, маъносига кўра даражаланиши, ўз-ўзидан завқланиши ва завқлантириши керак. Бу эса ёндош сўзлар, сифатлаш, ўхшатиш-ташбеҳ, метафоралар, сўз ва товуш ўйинлари ҳисобига содир бўлади.

Кўпгина китоблар ичида хабарлар вазнга солиниб, уйдаги гаплар ҳам, қайнона-келин, куёв, тўй-маракалардаги гап-сўзлари ҳам «мен шеърманми» деб кўчага чиқибди. Масалан, «Болаларим дадаси яхши одам, зўр одам. Аммо мени шу одамнинг зардаси куйдирган» гапи ҳам шеър эмиш. «Арзимаган нарсасига феъли келиб қолади. Қўлига нима кирса ўша билан солади» шу зайлда уйда нимаки бор – идиш-товок, кўрпа-ёстик – бари шеър бўлармиш...

Бежиз гапни нафосатдан бошламадик. Зеро, шеърга кўполлик зеб бермайди: «Дўконда осилган гўштдек Юрагимни Ариларга талатдинг,...» ёки «Гул билан гўнг Ҳеч замон тенг бўлолмас...». Шеърга бундай «гўнг»ларнинг аралашмагани маъкул.

Шеър нафосат талабига жавоб берсин, унинг ёнига маъни билан фаросат ҳам қўшилсин. Дейлик, шеърга ғарбда Арасту ёки Буало, шарқда Навоий ёки Фузулий шундай талаблар қўйгани аниқ. Акс ҳолда шоирлар ўзлари айтаётган сўзнинг туб моҳиятига етмасдан табаррук тушунчаларни ҳам топтаб ташлашади. «Ваҳий келди менга кодир Худодан» деб ёзишдан тоймайди...

Поэзия тили завқли, оҳангли, улуғворлик билан йўғрилган; нафис, нозик, латиф, фавкулодда лутфларга бой бўлмоғи лозим. Шеърнинг алифбоси – образли тафаккур. Символистлар шу назарий тамойилга таянган. Кейинги бир авлод уни инкор этган. Шеър – туйғунинг суврати. Шоир камалакранг сўзлар билан ҳис-туйғу расмини чизади. Шоирнинг туйғулари устига заррин либос ёпиб саҳнага чиқади, рақсга тушади. Ҳаммасида талантли шоир – муаззам шахснинг юраги акс этади. Дунё

олимпларидан бири бу гапни жуда ўринлатиб, ўхшатиб айтганки: «Қачон денгиз бепоён осмон, унда сузиб юрган қайиқлар каптарлар, деб аталган ва тасаввур килинган жойда поэзия бошланади». Бу гаптаги денгиз билан осмон, қайиқлар билан каптарлар метафорик кўчим табиатли. Бунда деннотат билан коннотат ёнма-ён. Аини дамда, бундай шеърий тафаккурда поэтик симметрия ва параллелизм ходисаси мавжуд. Шунингдек, метафорада бадий мантик, қарина, маъни, ҳис-туйғу етакчи бўлиши керак.

Бадий матн – жуда муҳим ҳодиса. Балиқ сувда дарё, денгиз, уммон ичида эркин, ўйнаб, гоҳида оқимга қарши бемалол сузганидек сўз ҳам бадий матн ичидагина ҳаёт кечиради. Рангинланади, товланади, таъсир қуввати ошади. Образ ҳолатига келади. Қўлга ушлайдиган, кўзга кўринадиган, тушларга кирадиган қиёфа касб этади. Шеър ўз поэтик унсурлари билан адабий-назарий талқин учун чинакам адабий-эстетик материалга айланади.

Шоирни ҳар вақт шеърларининг умри қизиқтириши шарт. Уларнинг умрини адабиётшунослар узайтириб бера олмайди. Адабиётшунослар чўнтагида бундай дармондори йўқ.

Бугун оиласига, дўстларига, устозларига, қариндошлари ё болаларига бағишланган шеърлар кўпайди. Турли соҳа ходимларининг турли йилларда дафтарларида жамлаб юрган машқлари китоб ҳолига келмоқда. Буларни муаллифлар бўш пайтларида ёзганмикин? Аммо шеър, ҳар қандай бадий ва илмий асар асло бўш пайти ёзилмайди. Ижод бу муттасил сўзга бандликни, бўш вақтдан баландликни, яратганга бандаликни талаб қилади. Айнан қалам аҳли ижод маҳалида фикр билан, образ билан, туйғулар билан, тағофул билан, муносиб сўз танлаш билан машғул бўлади. Бўш пайти ёзилган ҳар қандай асар бўш бўлади. Шу маънода ижодга, ижодкорга нисбатан «бўш пайти, бекорчи вақт» деган тушунчани мен ҳақорат деб ҳисоблайман.

Аслида шоир – ўз бадий оламига эга улкан қалб эгаси. Шоир йил фаслларига қараб сўз либосини ўзгартиришга ҳаққи йўқ одам. Чунки унинг юрагида тўрт фасл бир паллада яшайди. Унда бешинчи фасл ходисалари кечади. Шоир бир лахзада оламнинг олти тарафини кезади.

Шеър – юрак ўйини, ички руҳий безовталиқ сабабининг самараси бўлиши керак. Зеро «шеърнинг бир сатрини деб, Қон тупурган тунлари Машраб» (Х.Даврон). Ижод аҳли – туйғун одамлар. Шоир ўзининг табаррук, покиза туйғуларини кундалиқ турмушнинг ўткинчи манфаатлари гирдобига ташламаслиги керак. Шу маънода, ҳақиқий шоир нафис, балиғ, фасих ва эзгу сўз ижодкоридир.

2015 йил, март

ҚАҚНУС ПАРВОЗИ

(Фозил Зоҳид ижодига бир назар)

Ўзбек адабиёти кўп йиллик тарихга эга. Табиийки, у тарих саҳифалари бир тусда, бир хил рангда эмас. Хусусан, узоқ замонлардан ўтиб, бугунги инсониятга етиб келган чинакам адабий дурдоналар кадри орадаги масофа кенгайган сари ортиб бораётир. Бир муддат асилликдан узоклашган, аммо тақдир синовларидан омон ўтиб, илдизи боқий кадриятлар сарчашмасига уланган ўзбек мумоз адабиёти анъаналари ХХI асрда давом этаётгани ҳам қувонарли. Иймонни асраш қўлида чўғни ушлашдек кийин даврларни кўрган ижодкорларнинг қақнусмисол қайта туғилиши ҳам ҳозирги миллий адабиётимизнинг бахти-саодатидир. Инсониятнинг болалигида беғуборлик бор. Бугунги кекса дунё болалигини, табиийлигини, тоғу тошларни, табиат кучоғини қўмсаб яшаётир.

Шунга монанд ҳар қандай адиб ижодининг илк – болалиқ даври ҳам тоза туйғулар билан лиммо-лим тўл-

ган бўлади. Унда манфаатлар тўқнашмайди; қандайдир моддият ёки мукофот илинжидаги сирли-ички курашлар сезилмайди. Зеро, боланинг ўз ичига қараган маънавий кўзи тийрак, беғубор ва гардсиз; кўнгли ёзилмаган оқ қоғоз; вужуд даричасидан ташқари қараган бир жуфт кўз суврати ҳам кирликлардан ҳоли, покиза, масъум. Боланинг бир пасда ўпкаланиб, аразлаб қолишлари, бир оз шўхликари ҳам, шиддати ва завқ-шавқи ҳам табиий қабул қилинади. Агар кўнгил ойинасидаги камалак рангларни, гўзал манзараларни, покиза ҳис-туйғуларни образлар тилига кўчирса, албатта, уларда бетакрор ёшлик нафаси уфуриб туради.

Мен негадир Фозил Зоҳид шахсига назар ташлаганимда, хусусан, ўша табаррук инсоннинг шарҳи, изоҳи ва кўнгил изҳорларидан иборат ижодини ўқиганимда бола кўнгли ҳаёлимдан ўтади. Фақат бу донишманд бола, саксон ёшидан ошган, минг ойлик боланинг бегидир, покиза кўнгли, албатта. «Соч-соқол оқ, кўнгли гўдак», минг ойлик боланинг эркаликлари, ўпкаланиши, шумликлари тасаввуримни эгаллаб олади. Табиийки, гўё бу дунё ғам-ташвишларидан холи, истаган пайтда сафарга тайёр донишманд шоирнинг кўрган-кечирганлари, фикр-мулоҳазалари, ривоят ва ҳикоятлари ибратга тўла. Бу иждокорнинг асил ўзанлар сари юзланиш биографияси афсонавий қакнус қисматига ўхшайди; айнан ўзини, ўзлигини йўқотмаганлик, ички бутунлик, олов пуркаган йиллар ва йўллардан омон ўтиб, беғубор болаликка қайтишдек узун тафсилотлар мавжуд бу қисмат тарихида. Ҳар бир нарса ўз аслига қайтади.

Фозил ота ижоди нафсга танбех, нафс тарбиясига аҳамият; кўнгилга мурожаат, амри маъруф, наҳйи мункар; шайтоннинг макрига учмаслик каби ўнлаб мавзулардан таркиб топган. Бу бировга ақл ўргатишни режалаган шеърят эмас, балки ўзликка назар солиш, «мен»ни тинимсиз тергаш, уйғоқликка чорлов, Яратгувчининг ризолиги сари етаклайдиган тўғри йўлга бошлаш ва бу йўлдан адашмаслик сингари ўнлаб сифатларга эга бу ижод.

Ўрни-ўрни билан Сўфи Оллаёр ёки Махтумкулига хослаб, сўзларни ўйнатиши, тажнис ёки ўзаро якин сўзлардан кутилмаган маънолар тақдим этиши ҳам Фозил ота ижодининг фазилати.

Фозил Зоҳид ижоди шеърӣ асарлар – маснавий, манзума, тўртлик ва фардлар, маънавий-ахлокий мавзуда ёзилган мақолалар, хотиралар, ҳикматли фикрлар-афоризмлар мажмуидан иборат. Шоирнинг кейинги давр – сал кам чорак асрлик ижодий меросини қуйидаги тарзда таснифлаш мумкин:

1. Шеърӣ тўпламлари: «Садо» (1999), «Сўроқласа мени дўстлар»(2008), «Ота боғи», «Ҳайитлик»(2002), «Замахшар шодалари» (2011).

2. «Чашмадан катралар» (2009) номли махсус туркум. У бешта китоб – «Яхши сўз мухтасар», «Агар катраси томса...», «Қирқ ҳикмат», «Қирқ калима», «Оталар тухфаси».

3. Маърифий-тарихий китоблари: «Уч юз олтмиш авлиё»(1995), «Ислом маърифати» (1997) «Бозор ва тижорат одоби» (2003), «Жон ва иймон офати» (2006).

4.Хотира китоблари: «Бийбозори»(2003), «Комилжон Отаниёзовни танийсизми...» (2003), «Ёднома» (2005), «Ниёзмат хожи ёдгори» (2006), «Ёдимдасиз яхшилар» (2009).

Табиийки, булар Фозил Зоҳид боғининг тотли меваларидир. Уларнинг умуммундарижаси ўзликдан узоклашмаслик; Ўзидан мадад, ошиқлик, ҳалоллик, тил адаби ва бошқа қўплаб масалаларни қамраб олади. Айнан ана шу кирралар, шоир асарлари моҳиятига жойлашган бош тамойилга қўра, мумтоз шоирлар анъаналаридаги «сўзда сеҳр, шеърда ҳикмат» деган ўлмас ғояни қайта жорий қилаётгани ва қуруқшаб бораётган дарёнинг азалий ўзанларига улаб бераётгани билан Фозил ота адабий-маърифий хизматлари ҳамда ижодининг туб моҳияти қанус қисмати эса солади.

Мулоҳазанинг яна бир энг муҳим кирраси – бу Фозил ота ижодидаги бош мезон – шоир оят ва ҳадисларни бадиий сўзи учун таянч қилиб олади. Баъзан қадим

ҳикматларга, улуғ адибларга, олимларнинг китобларига, одоб-ахлоқ мажмуаларига, ибратли ҳикоят ва ривоятларга мурожаат этади. Бу ҳам мумтоз анъана давоми сирасига киради. Шу маънода Ғозил Зоҳиднинг XX аср охири ва янги асрдаги ижодига ўзбек тасаввуф адабиётининг замонавий намуналари сифатида қараш ўринли бўлади. Бу ижод замирида ўзликка назар, Одам фарзандини Комил Инсон сифатида кўриш умиди бош тамойил бўлиб кўзга ташланади. Турли услуб, жанр ва йўналишда ёзилган бу асарлар аниқ бир меҳвар, яъни Комил Инсон теграсида жамланади.

Бепоеъ жавоҳирлар уммонига уланган умидбахш, ҳаётбахш ирмоқ инсон руҳиятига тоза булоқ сувини, тириклик манбаини, маънавий тозариш озуқаларини олиб киради. Поклик – тавба йўли, поклик – иймон гавҳари, поклик – шоирнинг асл «мен»лиги. Тавба билан банда покланади. Йўлидан адашган тавба билан тўғри йўлини топади.

«Покланиб кет бу айвондан,
Сўнг фойда йўқ пушаймондан».

Поклик нафс билан, шайтондек улкан душман билан доимий равишда жанг қилишни талаб этади.

Аввало Ғозил Зоҳиднинг ўз нафсига танбеҳлари, қўнгил поклигига тарғиблари ҳам, сафар тадориқи-ю манзил тасаввури, лирик қаҳрамоннинг обидлигию иймон кўрғонида собитлиги ҳам – барча-барчаси маънавий-руҳий етилиши – юксак эстетик идеал улуғворлигидан майдонга келади.

Нақшбандия тариқатини ўз ҳаётига татбиқ этган Ғозил Зоҳид... Яқинроқ келамиз. Ўзи учун маъқул йўлни танлаб, ҳаловот топган Ғозил ота тариқат билан шариатни иккига ажратмайди. Уларни эт билан тирноқдек ўзаро бирлашган тушунчалар тарзида тушунтиради:

«Ул косани шариат десак агар,
Тариқатни билгил шароби кавсар...

Тарикат – ҳақ йўлдир, илмул яқиндир.
Шариат заминида мустақимдир».

Нақшбандия тариқатида «Дил ба ёру, даст бакор» – бош шиор. Фозил ота шунга монанд ёзади:

«Дил ёр ила, забон санолар билан, Тан ерда, рух сайри самолар билан».

Шоирнинг бундай поэтик талқини заминидан тасаввуфий ҳаёт, хос дунёқараш микёси ва илм-маърифат нури балқиб туради. Дарвоқе, илм-маърифат тавсифи, олим ва жоҳил, билган ва билмаган фарқи каби мавзулар талқини Фозил ота ижодида кўп учрайди. Аслида булар жаҳон адабиётининг доимий ҳамроҳ мавзуларидир. Олимнинг сўзи амалига, ташқи суврати ички моҳиятига мувофиқ бўлиши шарт. Олим мунофиқ бўлмасин, номига, унвонига, обрўсига мувофиқ бўлсин. Гарчанд ҳаётда олим унвонига эришганлар ҳаёти тарзида бундай комил уйғунликни топиш анча қийин бўлса ҳам, ҳар ҳолда, олимни зиёли, нурли, йўлбошчи ўлароқ кўришни истаган шоир талаби шундай. Орзуси – эзгу. Бу тоза орзу-ният, шу талаб, ана шу истак, борингки, шоирона шартнинг амалий ижросини тасаввур қилиш учун Фозил ота бошқаларни тафтиш қилмайди, бировларга маломат этмайди; узоклаб кетмайди. Одатдагидек ўзига назар солади:

«Нафсим! Ичга қамаб шайтон ҳавосин,
Қиладурсан зўр олимлик даъвосин.
Сен уламо эмас, бил: уламасан,
Хирка ямоғи янглиғ бир намасан».

Буни махсус изоҳлашга зарурат йўқ. Лекин, бир товуш ўзгариши билан топилган «уламо»га «улама»ни яқинлаштиришлари, «зўр олим»нинг бор-йўғи «хирқа ямоғи»га ўхшатилиши, «бир нарсасан»ни нисабатан қофия талаби ва мумтоз-хоразмча оҳангда «бир намасан» тарзида баён этишлари – булар бадий қувватга эга,

этиборга молик жиҳатлардир. Эсда қолади, бирорта шоир ижодида учрамайди. Зеро, оригиналлик, ўзига хослик шундай микроэлементлар йиғиндисидан таркиб топади.

Фозил ота наздида «илми туфайли ўз шайтони ва нафси амморасини жиловлай олган киши» олимдир. Чинакам улкан олимлар шу бебош жиловни қўлида маҳкам тутати. Акс ҳолда олимнинг сўзи амалидан айро тушгани боис бошқага юкмайди. Бировга таъсир этмайди. Аслида олимлик савлат тўкиб давра тўрида ўтириш эмас. Олимлик – бу Улкан, Ҳақгўй, Одил, Холис Одамликдир. Олимлик – бу одамларни маърифатга, «қалб хасталикларини даъволашга, инсонни ботиний ҳаётга» тайёрлаш фаолиятидир. Бу фаолият узлуксиз, окқин дарёдек тинимсиз жараён.

Нафсига эрк берган, таъмагирлик сўқмоғига бурилган олим хор бўлади. Ҳазрат Навоий айтади: «Хорлиқлар боши таъма билги, Доим «азза ман қанъа билгил». Фозил ота бир шеърига Ҳазратнинг шу ҳикматини эпиграф қилиб олган. Нафс эрки кўнгил ойинасига чанг-ғуборлар йиғади; Ҳақ билан банда ораси тобора узоклашади. Ораликда қора пардалар, темир тўсиқлар пайдо бўлади. Одам этибордан қолади. Дуолардан ижобат қочади.

Аслида чинакам шоирлик – аввало, ижодкор ўз ботинидаги шайтонни, унинг васвасали ваъдаларини ва, айни чоқда, мухлис-ўқувчилар қалбидан Одамнинг азалий душмани лаънати шайтонни қувлаш маросимидир.

«Йўлимда ғов иблис- адув,
Домга тушсам мисли оҳу,
Дод этарман, қутказ, ё ҳу,
Ёрим, сени топарманми?».

Арабча сўз «адув» – душман дегани.

Ҳақиқатан «ғофил қолсанг», душман хазинага «чангал ургуси»дир. Жаннатдан қувилган Одам ота замо-

нидан бери маълумки, биз шайтон қутқусига мойил, алданадиган қилиб яратилганмиз. Кўнгилни бу зарарли қутқудан покиза тутиш – ниҳоятда мушкул иш. Кўнгилни эгаллаш, у ерни макон тутиб, ҳукмронлик қилиш «Иблис жаҳди». Иблис тинимсиз шунга интилади. Фозил отанинг шафқатсиз эътирофича, бу кечимда баъзан нафс қурғур ҳам «ғаним ёкли» бўлади. Кўнгилни ғаним кўлига тутқазиш ҳалокат. Кўнгил гавҳари бўлган иймонга тажовуз қилаётган шайтонни енгиш – улкан ғалаба. Шоир таъбирича: «Даф этиб шайтонни, бўлсанг музаффар, Эй кўнгил, топғайсан икки дунёни». Икки дунёга эгалик, икки дунё саодатига мушарраф бўлиш – бу бебаҳо неъмат, ғоятда юксак мартаба. Фозил ота шеърларида нафсга танбех бериб, кўнгилга кўп мурожаат ва очиқ хитоб этади. Бу хусусда «Кўнгил» номли махсус бир шеъри ҳам бор. Унда инсон руҳиятида, ичида кечадиган ҳолатларнинг турли чизгилари берилади. Кўнгилнинг югириклиги, дўнишлари, юксалиш ва синишлари бир-бир баён қилинади. Шеърда кўнгил – бадиий образ. Кўнгилга алоҳида объект, янада аниқроғи, ҳамсухбат, ҳамроҳ, ҳамсафар, йўлдош сифатида қаралади:

«Зиёрат қил Маккани, Мадинани
Учиб бориб Арофатга кўн кўнгил.
Доғни олиб ташла, тилиб сийнани,
Кетиб ғубор пок мўминга дўн, кўнгил».

Бундай Улкан Зиёрат, Улкан Ибодат – Ҳажга бориш орзуси ҳар бир мўмин юрагида яшайди. Покланиш, сийнани тилиб, доғни олиб ташлаш, кўнгилни ғуборлардан, кирлардан тозалаш, бу талмех санъати қўллаган ўринда ҳам, англаган зукко ўқувчи учун гўзал тарихий ҳодисаларга ишора бордир. Орзуга эришиш, зиёратга бориш, ибодатни адо этиш, табиийки, пешонага битилганига боғлиқ. Айни чоқда, бу жараёнда ҳам шайтонни енгмоқ лозим. «Оҳ! Нафсим, сен қайдаю, Каъба қайда, Иблис

билан жангу ғалаба қайда». Бу ожизлик аломати эмас, бу нафсини тарбиялаш усули. Нафсини ғалабага чоғлаётган кўнгил эгасининг бир энтикиши бу.

Фозил Зоҳид шеърларидаги ошиқ мумтоз адабиёт намояндалари яратган образга мос келади. Шоир ишқдан, жон ва жонондан, Ёрга ёрлиғ ва бедорлиғдан сўзлайди. Албатта, бу образнинг ишқий кечинмаларида, хис-туйғулар зимнида кўпроқ тасаввуфона ошиқлик мотивлари мужассамдир:

«Кўнглим! Ишқ бўстонида сайрон айла,
Азиз жонни садқаи жонон айла».

Бу ошиқ наздида «дунё-ўтхона». Сабаби – кўнгилда ишқ оташи ёниб турибди. Парвонага (бу ҳам мумтоз анъанавий образ) айланган ошиқ айтади:

«Такдир куймак экан, ўт бир баҳона,
Мен ҳам бир парвона, алхамдулиллах».

Парвона куйиб висолга эришади. Қакнус парвоз этади. Шоирлик – қакнуслик қисмати.

Биринчи чекиниш: Шу ўринда бир ижтимоий-биографик чекиниш: ўзбек шоирларининг мумтоз анъана давомчилари, тасаввуфий адабиётнинг энг охириги вакилларида бири Ҳазиний ҳазратлари оламдан кўз юмган XX асрнинг 20-йилларида Фозил Зоҳид таваллуд топди. Такдирнинг бу марҳаматида ҳам қакнус тамсилига монандлик мужассамдир.

Инсон кўнгли дийдор завқ-шавқидан жўшади.

«Жонлари жонлара қўшонларданмиз
Дийдори шавқидан жўшонларданмиз».

Шоирнинг шавқи шундай.

Кўнгил гўзал шеърлар туғиладиган бебаҳо маъво. Шоир фикрича, чинакам «шеър ишқдан нишона»дир.

«Дафтарингда Фозил, кўпайсин савоб,
Ишк дардидир шеър ёзишга боп сабаб».

Зангдан тозаланмаган кўнгил чин ошиқлик мартаба-сига ета билмайди. Қирли кўнгил нафсоний манфаат ва васвасалар сиртмоғига тушади. Бундай маконда жинлар базм қуради.

Фозил отанинг лирик қаҳрамони рухан тетик, ичка-риси биллурдай тоза. Бу чегарада турган одам. Бу чегара иккиланиш ёки шубҳа-гумонга алоқадор эмас. Балки келиш ва кетиш, ҳаёт ва ўлим, ўзлик ва ўзгалик, бу дунё ва охират чегарасида турган Одам. «Дунё иши югур-югур». Тиним йўқ. Баъзида одамни ғафлат босиши ҳам ҳечгапмас. Аммо хушёр турган одам айтадики:

«Эй ғофил сўзга кулоқ сол!
Қолмассан унда сен кўноқ.
Шайлан, яқиндир қайтар чоқ,
У ёқдан нидо дамбадам!

Қисмат жумла халойиққа
Жавоб бермоқ малоикка,
Мозордан : «ман роббука»,
Келур садо дамбадам».

Бундай «дамбадам» ҳолни ҳис қилиб турган, сафарга отланган одамнинг ҳоли баъзан хайрлашиш, рози-ризоликлар сўраш, сўнгги тилақларини баён этиш бўлади. Яратганга хитобан «Ўзингга аён ҳолатим», дейди. Сўнгги тилаги «Иймонни қилгил ҳамроҳим», дейди. Шам теғрасидаги парвона ёки какнус ёхуд висол талабидаги ошиқдек айтадики:

«Демасман умрим узайтир,
Бунда узок қолиб нетай.
Кўнглим висолни кўмсайдир,
Сендан келдим, Сенга етай».

Ўлим ҳақлигини шу зайлда ҳар ким қалбига сингдириш, факат ҳаётга-тирикликка муҳаббатнигина эмас, балки ҳар қандай махлуқ бошига келадиган ўлим ҳодисасига нисбатан табиий муносабатни тарбиялаш – бу ҳам ҳақиқий адабиётнинг жуда муҳим вазифаси саналади. Бу оламдан кетиш бор. Ўлим – ҳақ. Унинг қачон келиши маълум эмас. Ризкнинг қаерда қирқилгани Яратгувчига аён. Қолаверса, ўлим орзу ҳам қилинмайди. Келиш ва кетиш инсон ихтиёридан ташқарида. Аммо чегарада турган қахрамон мажозан: «Мен уйимга кетмакчиман», дейди. У ҳаммани ташлаб кетмоқчи. У оқ йўл сўраб турибди. Унинг хизматлари тугаган гўё, гўё меҳмонлик иззати ҳам битган, хуллас, кетмоқчи:

«Сўрасангиз уйинг кайда?
Ҳамма борадиган жойда.
Қўндим бир тун бу саройда,
Мен уйимга кетмакчиман».

Бу уй ниятига, амалига мос уй. Аллоҳ хоҳлаб, насиб этса, бу уй иймон нури билан ёришган, эшиги бокка қараган – жаннат жой. Бундай маконни ҳар бир мусулмон орзу қилади. Шоир бу дунё ҳаётини «саройда бир тун қўниб ўтишга» ўхшатади. Бу дунёнинг икки эшик орасига, бозорга, беш кунликка ўхшатишлар бадиий адабиётда кўп такрорланади. Фозил ота шунга мослаб сарой ва айвонга, шунингдек, бошқа бир шеърида: «Қўналғага ўхшар дунё», дейди. Одамзод қўноқ бўлган бу қўналға, бу саройга ҳар ким – яхши-ёмон, тўғри-эгри ҳам, бой-камбағал, адашгану адашмаган ҳам бир қўниб ўтади. Қўналғада умр бесамар ўтказилмагани маъқул. Фозил ота «Бу дунё» шеърида турли нуқтаи назардан дунёнинг «заҳмат, қаҳат, лаҳад, зиндон, сакар, кайтар, кайсар, сўрок, жумбок, бўстону хазон» каби ўнлаб сифатларни келтиради. Шеър охирида шоир ўз тамойилига содиқ қолиб: «Покланишга имкон дунё – бу дунё», деб ёзади.

«Йўлга шайлан! — келди хитоб,
Мен уйимга кетмакчиман.
Қўналгани ташлаб шитоб
Мен уйимга кетмакчиман».

Умумсарлавҳада «Кайфият» тарзида номланган икита шеърнинг биринчиси юкорида кузатилган — «Кетмакчиман». Иккинчи шеър номи эса — «Кетолмасман». Бунда энди чегарада турган одамнинг кайфияти, вазияти, ҳолати, нияти, муносабати тубдан ўзгарган. Шунинг учун ҳам «Кайфият» умумсарлавҳага чиқарилган. Нима сабабдан йўлга шайланган, розиликлар тилаб, оқ йўллар сўраган, сафарга отланиб, ҳатто манзилини ҳам теран тасаввур қилган одам бирдан «кетолмасман»га тушиб қолди? Дунёсеварликми сабаб? Қўрқинчми? Қисматми? Раззоқнинг ризкни кесмаганими боис? Нима? Табиийки, бундай саволларга шеърни ўқиб асосли жавоб топамиз. Ҳали айтганимиздек, бу одам ҳали чегарада турибди. Бир кайфияти сабаб, «у ёқдан нидо дамбадам» дегандек сарҳаддан ўша нидо келган нариги томонига югирак кўнгил бир юбориб олинди. «Кетолмасман» — лирик қаҳрамон энди «бу ёқда»ги ишларга бир назар ташлайди. Кўрсаки, ҳали бу дунёда қарзи, ишларнинг чаласи, адоғига етмаган амалларнинг вожибу фарзи кўп. Унинг орзу-ўйлари, тулпор бўларлик тойлари, «Насиб қилса, тўйлари» бор экан. Қолаверса: яна «Кўнгил дер: ўлма, яша кўп». Қайта таъкидлаймизки, энг асосийси одам фарзанди ўз ихтиёри билан туғилмаганидек, бу дунёни, бу саройни ташлаб, чегарадан ҳатлаб «у ёққа» ўтиб кетиши ҳам ихтиёрига боғлиқмас:

«Умидбахш сабо елмаса,
Раббим чорлаб: «Кел!» демаса,
Элчи хабар бермаса,
Мен дунёдан кетолмасман».

Қазо шундай англанади. Фозил отанинг шеърияти-да бу тарзда битилган келиб-кетиш моҳиятини англатадиган амри маъруф, наҳйи мункар мазмунли шеърлар кўплаб топилади. Бу тоифа шеърларда лирик образ бу оламдан кўнгил узмайди, айна дамда охират тадорикини кўради; сафар учун озука йиғади; имтиҳон-синовга тайёрланади. Савол-жавоб жараёнини тасаввур қилади; Мункар Накир ташрифига шай туради. Бу дунёдаги савоб амаллар, иймон ҳамроҳлигини дуоларида, ибодатларида Яратгандан сўрайди.

Иккинчи чекиниш: Фозил Зоҳид кўлига қалам олиб алифбони машқ қила бошлаган замонларда қисмат бошини душман кундасига яқинлаштириб қўйган бир нурли сиймо – ҳазрати Абдулла Қодирий қалам аҳлига қарата муҳим бир ўғитни айтади: «Сўз сўйлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак. Ёзувчининг ўзигина тушуниб, бошқаларнинг тушунмаслиги катта айб. Асли ёзувчилик, айтмоқчи бўлган фикрни ҳаммада баробар англата билишда, орага англашилмовчилик солмасликдадир».

Фозил ота шеърлари тушунарли. Уни ҳар ким англайди. Агар фикр теран бўлмаса, айтиладиган мулоҳаза тайинсиз бўлса, унинг қоғоздаги ифодаси ҳам мужмал бўлади. Тиник тасаввурлардан тиник асарлар туғилади. Фозил ота содда услуби ортида улкан ҳикмат яширингандир. Кимга ҳикмат ато этилган бўлса ва бу кўнгил хазинасини кўнгилдагидек қоғозга тушира олса, ўша энг саодатли ижодкордир.:

«Ғанилар, сизга йипаклар,
Дарвиш олсин шолени.
Ариларнинг ниши бизга,
Сизга қўйдик болини».

Бир оз қочиримли кўринади, аммо қуйма сатр. Фозил ота оз сўз билан кўп маъноларни англатади. Аслида ҳикмат дегани шудир, аслида образли тафаккур дегани ҳам шу:

«Тошган сут тўкилар, чўккани куяр,
Хушли одам бу ҳол ибратин туяр.
Тошма ҳам, чўкма ҳам, бўлғил мўътадил,
Омонлик – ўртада, ўзинг тутабил».

Панд-насиҳат оҳанги устивор. Аммо сутнинг тошгани ва чўккани, тўкилгани ва куйгани – бундаги тазод, зидлик, образ, табиийки, шоирнинг оригинал топилмасидир. Мумтоз адабиёт мумтоз поэтик санъатлар билан безанган. Фозил Зоҳид ижодида бадиий санъатларни фозилона қўллаш ҳолатларига дуч келамиз. «Қўл оча, ошу нон улашар оча». «Оча» – бир «харф сукутила» феъл ва от туркумига оид икки сўз тажнис ҳолига келган. «Вовни алиф ўқибон, «Мўр»ни «мор» этади. Бундаги «мўр»нинг «ў» харфи арабий имлода «вов» билан ёзилади. Агар унинг ўрнига «алиф» тушса, табиийки, мутлақо маъно ўзгариб, майда митти чумоли улкан илонга айланади. Битта товуш зиммасига борлиқ-йўқлик масъулиятини юклайди. «Агар Одам бўлмасанг, бўл, адам». Одамдаги алифдек тўғрилиқ ўзгарса, бошига фалокат тушади, йўқлик сари кетади, эҳтимол «адам» бўлади. Фозил ота тобора эсдан чиқиб бораётган, ҳатто харфлар воситасида муайян образларни гадалантира олган мумтоз санъатлардан бири – харфий санъат-китобат ва бошқа санъатларни, имкон топгудек бўлса, жуда ўринли қўллайди. Узукка биллуркош қўяди. Фозил Зоҳид шундай оддий, содда тасвирлардан фавқуллодда улкан фалсафий ҳикматлар чиқаради. Биров тушунмайдиган тил, ибора ва ифодадан қочади; нонсенсизмга берилмайди. Гапингни биров тушунмаса – айб. Гапиргандан гапирмаган яхшироқ. Сўзинг бировга маъқул келса, таъсирлантирса, ўйлантирса, рамзлар, образлар теган сўзласа – бу фозиллик. Зотан, турли чалғишлар, ғилли-ғашликлар, жимжимадорликлар, сунъий мураккаблик ва «сўз водийсидаги адашувлар»дан кейин келадиган соддаликда улуғворлик бор. Фақат бу мақомга кимдир узоқ йўлларни юриб, айланиб-айланиб қозикни топади. Баъзан

Фозил отага ўхшаб йўлни қисқа олади, дилидагини тушунарли қилиб ёзади қўяди. Аслида шоир шеърларига оид бу хусусият унинг олимларга қарата айтган «Соддаликка инти» деган ҳиматини ўқиб ҳаёлимга келди. Фозил ота ёзади: «Илм аслдан узоқлашган сайин мураккаблашиб боради. Агар у бошланиш жойига бориб етса, соддалашган бўларди. Маънони англатиш соддалик туфайли енгиллашади, мураккаб ибораларга, маънонинг сўздаги ифодасига мос бўлиб, моҳиятга етишни мушкуллаштиради, баҳс-мунозарага, ихтилофлар келиб чиқишига сабаб бўлади. Бунини хисобга олиш илм аҳлига сув билан ҳаводек зарур». Бу гап барча ижод аҳлига, жумладан, шоирларга ҳам тегишли. Шукрим, энг аввал, бу қоидаги Фозил отанинг ўзи амал қилади.

Фозил Зоҳид баъзан шеърларида ҳоразмча сўзларни ишлатади. Аммо кам қўллайди. «Бошқаларнинг бош силаб, қилган шафқати, Қиблагонинг шаппатига арзимас». «Шаппат» – шапалоқ дегани. «Элга иккилик этганлар, Бир бети йўқ, яримдирлар». «Иккилик этиш» шевада хиёнат қилиш, дўниклик қилиш маъносида келади. «Бошимга кийганим силкма чўғирма, Бобонг кийган, ундан юзинг ўғирма». «Силкма чўғирма» ҳоразмлик эрларнинг махсус бош кийими. Биров тушунмай қолишидан истиҳола қилиб, шева сўзларини бундай кам қўлланиш ҳам Фозил отанинг юқорида баён этган қоидага биноандир.

Учинчи чекиниш: Олдинроқ оташнафас шоир Чўлпоннинг 1936 йили ёзган «Ота-бола санъаткорлар. Матёқуб ва Матюсуф Харратовлар» деган мақоласини ўқиган эдим. Мақолада ота-бола санъаткорларнинг фаолияти хусусида сўз боради. Фозил отанинг ижодига назар ташлаш жараёнида ора-орада «Ота-бола ижодкорлар. Фозил ва Рашид Зоҳид» деган фикр келаверди ҳаёлимга. Рашид – университет аудиториясида муаллим. Фозил отанинг аудиторияси кенг, мамлакат миқёсидаги ўқувчилар оммаси. Ота-бола ижодкорларга: «Ҳорманглар!» дейиш, биз томондан айтилган яхши сўз. Яхши сўз – жон озиғи, ижодкорга қанот. Ҳўш, ҳамкорлик тарзи

қандай? Фозил ота шеърлар ёзади; ўқувчиларига тақдим этади. Ўғли отанинг китобларига гоҳ масъул муҳаррирлик қилади, баъзан тақризчилик. «Замахшар тасбеҳи ёхуд 101 манзума» китоби ҳам бевосита ижодий ҳамкорлик самарасидир. Замахшарий «Олтин шодалар» деб номланган мақолотларининг ҳар бирини Маккада Каъба теграсини бир марта айланганда, ибодат жараёнида ёзгандир. Рашид ўша мақолотларни араб тилидан таржима қилди. Фозил ота уларга шеърӣ манзумалар битди. Ҳар ҳолда Замахшарий мақолотларига ёзилган назмӣ шарҳлар моҳиятан Фозил Зоҳид ижодига жуда уйғун келади. Улар инсон камолоти, нафс жилови, дунё ва охират ғами хусусидадир.

Фозил ота шеърларини ўқиган мухлис гоҳ Жайҳун бўйида кезинади. Баъзан Султон бува ёки Ҳамадоний зиёратига рўбарў келади. Фозил ота шеърлари қаҳқаҳа отиб кулаётгани хушёр торттиради; хушёрни хомушлантиради; баъзан хомуш одамни йиғлатади. Айни дамда, ўқиб йиғлаётган кимсанинг юзига табассум эндиради.

Фозил ота ижодида аслига, асл ўзанига қайтиш мотиви ҳам етакчи. «Дарё бўлсанг, ўзанингдан оқкин соз». Шунга қиёсан шоир инсоннинг асли тупроқлигини унутмайди, аксинча унга меҳрини, севгисини изҳор этади. «Тупроқ севгиси» шеърида шундай туйғулар баён қилинган. Шеърдаги «Фаҳрим этгум аслим билан, Тупроқ жавҳарим маним» каби мисралар мумтоз шарқ адабиётидаги «Ишқимиз бордир шу тупроққа ажиб» (Жалолиддин Румӣ), «Аслим билсанг обу гил, Яна гилга қайтаро» (Яссавӣ) ёки «Менинг содиқ ёрим қора тупроқдир» (Ошиқ Вайсал) каби баён тарзини эсга солади. Табиӣки, салафлар анъанасининг бундай қайта тирилтирилиб давом эттирилиши қакнус қисматида дарак беради.

Фозил Зоҳиднинг тарихий воқеалар асосида ёзган манзумалари, кичик ибратли шеърӣ дostonлари ҳам ҳикматлар гулдастасидир. Фозил ота англаган ҳикмат кўп, ҳақиқат кўп. «Сенда йўқ фазилатни айтиб мактаган дўстан эҳтиёт бўл...» мазмунли ҳикматни ўқидим-да,

такка тўхтадим. Мен Фозил ота шеърятининг анча фазилатларини мактаб сўзладим. Ёзганларимни қайта ўқидим. Назаримда, ўрни-ўрнида, ортиқча мактовлар эмас. Сўнгра хотиржам тортиб: «Фозил ота мендан эҳтиёт бўлмасин», дея ўз гумонларимга чек қўйдим. Фозил ота ижоди учун ҳали бу мулоҳазалар, ҳатто камдек туюлди. Қолаверса, мактов нелигини шоир билади:

«Мактов – ёкимли дору,
Дилни хушлар, кулдирар.
На дору, ширин оғу,
Бора-бора ўлдирар».

Тўғриси айтиш керак, Фозил Зоҳид ижоди махсус илмий тадқиқотлар учун бемалол манба бўла олади. Биз баъзан кўлёмаларга, тошбосмалар ичидан ҳикматлар излаб, «илмий янгилик топиб, гўё кашфиётлар қилиб» мамнун юрамиз. Аммо негадир баъзан ёнимизда юрган ижодкорлар қадрига етмаймиз; даврада бирга ўтирган дўстлар ижодидан гапирмаймиз. Ҳолбуки, одам ўз тенгдош, маслакдош, курдошларини бошқалардан кўра яхшироқ билади. Билмаганларга нисбатан асослироқ, жўяли гапларни ёзиши мумкин...

Такрор айтаманки, Фозил Зоҳид шеърятини бола кўнглидек покиза шеърят. Фикрлари, ҳикматлари, афоризмлари донишмандларга хос. Бу ижод Яссавий мактаби шоирлари – Боқирғоний, Машраб, Хувайдо ва Ҳазиний каби аждодлар ижоди қаторида турадиган покиза дил изҳорларидир. Бундай улуғлар сафида туриш бахти ҳаммага ҳам насиб қилавермайди. Зотан, Фозил Зоҳиднинг чўнг бир шеърини тўплами – «Сабр гули» китобининг илдизи анча чўнгқирда – шоирнинг юрагида, асрлар қаърида. Тамсилга биноан Фозил Зоҳид пешонасига қакнуслик қисмати битилгани ҳам рост.

2011 йил

ШОИРНИНГ ЎТКИР СЎЗИ

«...Ҳар бир сўз етажак юзта умримга
хар бири бахш этар руҳимга шодлик...»

Шавкат Раҳмон

Ҳар кимнинг калбига яқин санъаткор ижодкорлари бўлади. Одам ўша ҳамдард, ҳамдил шоирлари тилида сўзлашни истайди. Шундай шоирлар бўладик, уларнинг шеърларида ўз калби, қиёфаси, аъмоли ва ботини акс этади. У бировни алдамайди, ёлғон ёзмайди, ўткинчи шабадалардан ҳузурланишни ўзига эп кўрмайди. Ўтиқоди мустаҳкам шоир эзгу мақсадни кўзлаб илгарилайди. Ички бутунлик унинг шахс эканидан далолат беради. Унинг ўжарлиги ортида сирли индивидуаллиги яширинади. Лирик қаҳрамон шоир калби булоғидан сув ичади. Унинг рамзларида букилмас ирода соҳибининг суврати ва сийрати кўринади...

Шавкат Раҳмон шахсияти ва шеърляти ҳақида ўйлаганда шундай эзгу фикрлар хаёлга келади. Бу шоир 46 йил умр кўрди. Аммо XX аср ўзбек шеърлятида мустаҳкам қоядек савлат тўкиб турибди. Шоирнинг шеърй тўпламлари – «Рангин лахзалар», «Юрак қирралари», «Очик кунлар», «Гуллаётган тош», «Хулво» – булар анча ихчам, аммо нашр этилган пайтлари жиддий адабий ходиса сифатида баҳоланган китобчалардир. 1986 йили босилган «Уйғоқ тоғлар» тўплами ўша йилларда ҳақиқатпараст шеърлят муҳибларининг қўлидан тушмади. Ўйлаб қаралса, бу мумтоз шоирнинг адабий мероси ҳажман жуда катта эмас. Аммо...

Дарвоқе, ижодининг асосий қисми 1997 йили шоирнинг ўзи тартиб берган ва вафотидан сўнг нашр этилган «Сайланма»сида жамланди. Китобнинг ички структураси ўзига хос: фасллари тўртта. Бунда фасл қисм маъносидан ташқари йил фасллари маъносига ҳам эга. Биринчи

фаслдаги шеърларда баҳорий кайфият нафаси сезиладди. Тўртинчи фасл қорли кунлардан дарак беради. Шу билан бирга китобдаги ўнта бўлим «Илк шеърлардан», «Йўл манзаралари», «Испан шеъриятдан таржималар», «Мусаввирона», «Муҳоҳидона», «Сўз», «Гуллаётган тош», «Санъат», «Висолсиз ишқ», «Ривоятлар», «Қоп-қора чечаклар», «Энг охирги шеърлардан» каби алоҳида номлар билан аталади. Шеърларнинг ёзилган вақти маъносида хронологик тартиб бузилган бўлиши табиий, аммо руҳий бутунлик эътиборидан шоир сайланмасини бежизга маҳсул бўлимларга ажратган эмас. Ҳар бир бўлим номи ўзига хос маънога эга. Ҳар ҳолда Шавкат Раҳмон тартиб берган мазкур шеърий «гулдаста»нинг ички композицион қурилиши ҳам шоирнинг сўзга нақадар эътиборли бўлганидан далолат беради.

Вакт ўтган сари Шавкат Раҳмон сиймосининг адабиёт тарихида ҳайбатли тоғдек намоён бўла боришининг асосий сабабларидан бири унинг эстетик идеалига дахлдор. Эстетик идеал – ижодкор бутунлиги, эстетик идеал – ижодкор маънавий-руҳий, амалий-эстетик ҳаётининг бадий ифодаси. Юксак эстетик идеал – шоир ҳаётининг давоми. Агар шу назарий тамойил майда маишийлик ё ўткинчи мафкуравийлик билан чекланиб қолса ёки турли ғийбату ғурбатлар гирдобига тушса, ижодкорнинг «мен»и, шахс сифатидаги қиёфаси, ўзлиги, мартабаси, бадий олами кўзга кўринмай қолади. Бундай қаламкаш ҳеч кимга ёки «кимдир»га айланади; табиийки, бу бечора тоифа адабиёт тарихида изсиз йўқолади.

Шавкат Раҳмон шеъриятида ҳис-туйғу, руҳият, фикр, рамз шоирнинг улкан умуминсоний дарди воситасида, улкан бир эстетик идеал доирасида оригинал адабий воқеликка айланади.

Қуръони Каримнинг «Шуаро» сурасида шоирларнинг ўзлари қилмайдиган нарсаларини гапирадиган, сўз воқидларида адашиб юрадиган имонсиз бир тоифаси ҳақи-

да сўз боради. «Илло» истисносидан кейин эса сўзлари амалларига мувофиқ келадиган шоирларнинг ҳам борлиги, уларнинг ҳақ йўлдан озмагани тўғрисида фикр келади. Ҳақиқат йўлида, ҳақ сўзида собитлик, сўзи, қалами билан адолат, ҳақиқат учун курашиш, инсонларни эзгуликка чорлаш Шавкат Раҳмон шеърлари табиатига хос хусусият.

Шу боис бу шоирнинг лирик қаҳрамони ўзига раво кўрган нарсасини дўстига илинади, ўз бахтиёрлигини овоза қилишга шошилмайди, аввал бошқаларнинг бахтли кунларини кўришни хоҳлайди. Лирик қаҳрамони тухматга учраган дўстига калқон бўлишни ўзига фарз деб билади, ўлимнинг кўзига тик қарайди. «Дўстим-ла ёнма-ён туриб ўлардим, эҳтимол, ўлардим ундан олдинроқ...», деган гапига сизни сўзсиз ишонтиради.

«Автобусдаги ўйлар» шеърида «туркона ховлилар»даги одамлар ҳолига назар ташлаб, эшиклари олдида тирак-лардан кўра мажнунтолларнинг кўплигига эътибор қаратади. Ва шоир шу икки дарахт савлатига ҳам поэтик маъно юклайди. Синиқ илжайган, кўнгли кемтик одамларни «сабр дарахти»га, саксовулга, «ерга ботиб кетган баҳодирлар»га ўхшатади. Шу тарзда у одамлар ичидан «бутун бир одамни» излайди, аммо қарашлари калта «одамнинг зарралари»га дуч келади. «Элнинг юки» – муҳим гап. Уни ким кўтаражак? Шоир – калби уйғоқ одам. Шу боис у: «биргина Туркистон деган сўз учун шоир юрагимни юлиб берардим», дейди. Кўнгил кўзи очиқ одамлар элнинг дарди билан безовта бўлади. Шоирнинг кўз олдида намоён бўлган ҳол эса аянчли:

«Болалар, кампирлар,

чоллар мудрайди,

меҳнаткаш қўллари ёзиклигича,

бу доно йигитлар,

бу доно кизлар

ухлайди кўзлари очиклигича».

Шавкат Раҳмон одамларни «кўнгилнинг кўзи-ла» оламни кўришга, «жаҳолат макридан» алданиб қолмасликка чорлайди. Бу шоир рост сўзлайди. Шунинг учун равон ёзади. Унинг лирик қаҳрамони «руҳ хурлиги ҳақида» ўйлайди ва: «Дилимнинг дилидан чиққан» сўзини тилига кўчирганини эътироф этади.

Кўп кулиш, кўп гапириш дилни ўлдиради. Камгаплик, шодон кунларда мийиғида кулиб, оғриқларни эслаб кўйиш бу шоирга хос. Унинг ташки кўриниши шундай. Ичкари эса «исёнларга, ғазаб, нафратга, оғриқларга тўла...». Бу шеърларни тўй ёки байрамларда кўшиқ килиб айтиб бўлмайди. Негаки бир хонадонда «чақмоқ кўзли болалар» ўрнида қуллар ўсиб улғайса, даҳолар ўрнида «муттаҳам, ўғрилар» унса, гўзал туйғулар чириган, орзу-хаёллар ириган бўлса – бундай муҳитни сурур тарк этади. Бироқ шоирнинг лирик қаҳрамони ҳам кўшиқ айтиши мумкин. Унинг кўшиғи «сургуну камокни», «ўлимни назарга» илмасдан айтиладиган, «сўзлари тамокни куйдирадиган» кўшиқдир. Бу кўшиқнинг номи – «Озодлик кўшиғи». «Озодлик кўшиғи»ни юрак деворига муҳрланган инсоннинг руҳи озод, фикри хур, тили бурро бўлади. Ўлимни ҳам кўзга илмайди баъзан. Озод ва эркин кўмсаган инсон «истибоднинг туғлари» кулашига, «темир парда»нинг сурилишига, «ёвуз шайтанат»нинг барҳам топишига ишонади. Шу ишонч ва имонга таянган шоир беихтиёр:

«...Порлар тошга дўнган сўзларим,
порлар мангу одамий руҳим,
порлар Ҳакка ташна кўзларим,
худо берган мангу андуҳим,
ёруғ андуҳим...»,

деб ёзади. Унинг армон-андуҳлари мангу, аммо ёруғ. Бошқа бир шеърида: «мен – юраги ланг очик шоир – доим кезиб юргувчи фарёд», дейди. «Андуҳ», «дард»,

«кулфат», «ғам» ва «фарёд» каби сўзлар шеър матнида ўзига хос бадий киймат касб этади.

Шавкат Раҳмон шеърляти «тагида кудратли дарёлар» бор уммонга ўхшайди. Шу боис бу шеърлар одамни ўйлантиради. Улар замирида катма-кат маънолар мужасам. Инсонга ўзлигини эслатади. Ўз ватанида беватан юрганларга ватан фанидан дарс беради. Восвос, вайсаки сўзамолларга, сўзфурушларга сўз кадри, кудратини ўргатишга чоғланади. Кўнгли ўксиган, кулдай маҳзун кимсанинг дилига «Ватан Халқ Жасорат Кураш Озодлик» уруғини сочади.

Шавкат Раҳмон ёзганларини кўнгилни лирик йўсинда кўтариш ёки жисмоний толиққанда дам олиш учун ўқиш кийин. Унинг жасоратли шеърлари руҳиятга қанот бағишлайди, қалбга қувват беради. Шунинг учун у: «шоирлик жасорат сўзининг таржимасидир», деб ёзади.

Шавкат Раҳмон шеърларини ўқиш жараёнида ижодкор адабиёт хазинасини бойитиши ёки ўз миллати қалбидан чуқур ўрин олиши учун кўплаб – қатор жилдлаб асарлар ёзиши шартмас, деган хулосага келади одам. Бокий шеърят руҳнинг эркин парвозидир; тўғри тўртбурчак шакл ичига жойланган ҳар қандай матн шеър бўлавермайди, деган хулосалар чиқаради.

Ижодкор кўпинча ўз эстетик идеалини, бадий ғоясини табиатдан олинган рамзлар воситасида ифода қилади. Ҳар бир шоирнинг поэтик оламини кўрсатадиган бетакрор образлари бўлади. Дейлик, «Бинафша сенмисан, бинафша сенми» деганда Чўлпон эсга келади. «Наъматак» Ойбекдан дарак беради. «Ўрик гуллаганда» Ҳамид Олимжон таъбир, «Мажнунтол тагига ўтқазинг мени» – Миртемирнинг шоҳ сатри. Бундай образлар гоҳида шоир дунёсининг белгиловчи хусусиятидек таассурот қолдиради. Шавкат Раҳмон шеърларида «тоғ» образи кўп учрайди. Шоирнинг «Уйғок тоғлар» деган тўплами, «Ёш тоғлар», «Сулаймон тоғи этагидаги ўйларим» номли шеърлари бор.

Унинг шеърларида «тоғларнинг мусаффо кори» кўзга ташланади, унинг шеърларида тоғлар сўзлайди; «тоғлар – абадий чўккан нортуялар»га ўхшатилади, шоир тоғларнинг гулдиросини эшитади ва ҳатто, тоғларнинг «кўзини топади». «Хўрсиник» шеърда ёзади:

«Тоғ хўрсиниб юборди оғир –
водийларга югурди шамол,
юзларини яширди хилол.

Тоғ хўрсиниб юборди оғир.
теран хобдан уйғонди юрак,
тоғлар каби хўрсинмок керак».

Шоир шеърларида шу зайлда «тоғ хўрсиниб» юборади. Энг охирги шеърларининг бирида шоир:

«Нодиражон, Шоиражон,
танам кимир этмайди,
олис – олис воҳалардан
тоғларимни чақиринг...,

«...боринг, корли тоғларга:
бир шоир ётибди денг,
Худонинг ховлисида...
Осмон тўла ҳаволар
фақат менга етмайди...»,

деб ёзади.

Шоир шу тарзда тоғ билан тиллашади, ухлаб ётган тоғларнинг уйғонишини хоҳлайди.

Шавкат Рахмон ижодидаги бу эстетик ҳодисанинг ўз рухий-психологик асоси мавжуд. Назаримда, шоир эсини таниганиданок тоққа назари тушган, тоғ билан юрган, тоғ билан нафас олган... Шу рухий асос унинг шеърларига кўчиб, бадий либос кийган ва жонли тоғлар образи туғилган. Оғир касалликка чалинган кунларида ҳам

у «тоғларга кўчиб кетиш»ни истаб ётади. «Зилол сувлар жилдираб оқаётган, мусаффо ҳавоси роҳат бағишлайдиган тоғларда ўтов тикиб яшашни орзу қилади»¹.

Шу ўринда бир ривоятга мурожаат этамиз. Ҳақимлар айтишади: «Мустақим (тўғри йўлда юрган) киши тоққа ўхшайди. Тоғда тўрт аломат бор: у иссиқда эримайди; совуқда музламайди; шамолда қимирламайди; сел оқиб кетмайди».

Бу ривоятни, тоғ ва инсон қиёсини истаганча шарҳлаш мумкин. Дейлик, мастақим одам мақтовлардан талтайиб кетмайди. Ўзини билади. Ножоиз лафзларга сукут билан жавоб беради. Нафсига кул бўлиб, унинг шамолларига учмайди...

Шу маънода Шавкат Раҳмон минглаб шоирлар ичида ёлғиз қолган тақдирида ҳам ўз сўзидан, ўз имонидан юз ўтirmайдиган калби бутун тоғ-шоирдир. Чунки у эрмакка ёки «инжиқ калбнинг кундалиқ нафсига дам бермак» учун шеър ёзган эмас.

Шоир айрим шеърларида инсоннинг ботинига назар солади, ичкарини мастаҳкамлашдан сўз очади:

«Лахзада титрокка айланиб турсанг,
Демакки, ичингда битта хоин бор.
Ўлдир,
ичингдаги хоинни ўлдир,
волида кўзига боқишдан аввал,
маъшуқа кўйнида ётишдан аввал,
зулмат уммонига ботишдан аввал,
Йўлдир бу,
нафснинг ботқоғи эмас,
қиличнинг дамидай чакнаган йўлдир.
Бу йўлга юзингни буришдан аввал,
ўлдир, ичингдаги хоинни ўлдир».

¹ Бу ҳақда қаранг: *Шавкат Раҳмон*. Сайланма. Р.Кўчқор ва Н.Бокий каламига мансуб “Гул қаҳри” номли сўнгсўз.

Шавкат Раҳмон «киличнинг дамидай чакнаган» хавфли ва хайрли йўлдан юрган ижодкор. Сўзнинг кадрили, сараланган, сайланган сўзларнинг қийматини жуда яхши билган. Шу боис шоир бир шеърида: «Демак, ўлмас бу дунёда ҳеч, Худо берган эзгу сўзларим», дейди. «Қасам» шеърида эса: «Ҳар бир сўз етажак юзта умримга, ҳар бири бахш этар руҳимга шодлик», деб боқий сўзга ишончини ёзади. Чунки шоирнинг сўзлари бамисли «эшилган пўлатдай» дарё сўз, «чакилмас тошлардай» тоғ сўз. Оддий сўз эмас, қайралган сўз.

«Сўзларни қайрайлик,
тагин қайрайлик,
токим кескир бўлсин бамисли олмос.
Ўткир сўз қолмаса шоирларидан,
ўткир сўз қолмаса...
ҳеч нарса қолмас».

Шавкат Раҳмон қиска умр кўрди. Аммо ундан «ўзбекнинг қорақўз болаларига» олмосдай кескир, тоғдек мустаҳкам, ҳар бири юзта умрига етадиган эзгу, боқий ва ўткир сўз қолди.

2008

* * *

Истеъдодли шоир Шавкат Раҳмон моҳир таржимон ҳам эди. Шоирнинг ўзи тартиб берган «Сайланма»сида (1997) «Испан шеъриятидан таржималар» деган махсус бўлим бор. Ундан Хуан Рамон Хименес, Рафаэл Алберти, Федерико Гарсиа Лорка каби испан шоирларининг шеърлари ўрин олган. Тўғриси, испан шеърияти, айниқса, Лорка ижоди ва унинг бадиий дунёси Шавкат Раҳмонгача ўзбек китобхони учун сирли, номаълумлигича қолиб келди. Ўзбек ўқувчиси Лоркани Шавкат Раҳмон қалами ёрдамида таниди. Шунинг учун таржимонлар,

таржимонлик, таржима санъати, айниқса, аслиятдан таржима хусусида гап очилганда, Шавкат Раҳмон ва Лорка номларини асло четлаб ўтиб бўлмайди.

Ш.Раҳмон айнан Лорка ижодини аслиятдан ўгириш истагида испан тили билан махсус шуғулланади, испаншунос олимлар билан ҳамсафар бўлиб Лорканинг юртига боради; лоркашунослар билан маслаҳатлашади; шу билан бирга ўша миллат шеъриятига хос поэтик образ ва шаклларни, ўша халқнинг миллий урф-одатларини синчиклаб ўрганади.

Лорканинг «Энг қайғули шодлик» (1989) китобига кирган шеърлар таржимоннинг юксак поэтик маҳоратидан дарак беради. Таассуфки, биз испан тили ва адабиёти бўйича мутахассис эмасмиз. Лорканинг ўзбек тилида жаранглаб турган шеърларини аслият билан киёслашга имконимиз йўқ. Бироқ «Энг қайғули шодлик»ни ўқиш жараёнида Шавкат Раҳмоннинг нақадар машаққали бир юмушни қойилмақом адо этганини тасаввур қилиш қийин эмас. Нима демоқчимиз? Фикримизча, Лорка шеърларини таржима қилиш учун испан тилини билиш ва шоир бўлишнинг ўзигина етарли эмасга ўхшаб кўринади. Менинг тасаввуримда испан шоирларининг Гётеси сифатида намоён бўлган Лорка шеърларини таржима қилаётган инсон айна дамда Испания тарихи ва географиясини, тарихий шахслари ва халқ оғзаки ижодини, испан шеъриятига хос индивидуал назарияларни, миллий жанрларни, энг муҳими, миллат руҳини билиши лозим. Бундай фикрга келишимга сабаб, «Энг қайғули шодлик» шеърлар китобига ёзилган изохлар, тушунтиришлардир. Ўша сочилган изохларнинг ўзи муайян бир тизим асосида жамланса, Шавкат Раҳмоннинг лоркашунос сифатидаги махсус тадқиқоти пайдо бўлади. Дарвоқе, Лорка шеърларида кўп бора такрор келадиган «норанж» (апельсин), «тунж» (лимон) каби мева номининг испан шеъриятига хос махсус рамз, сўз-образлар экани, яъни улардан биринчиси «саодатли севги»ни, кейингиси «саодатсиз, алданган севги»ни англатиши изохлар ёрдамида аёнлашади.

Лорка шеърларида образлар, туйгулар, дарду аламлар жуда миллий, жонли ва тигиз ифодаси билан ажралиб туради:

«Сузар қайик-фикрлар
Қорайган қорачуғнинг
Қора босган сувида
Чайқалади чорасиз» —

чўнг маъноли, аммо кам сўзли ифодадан ҳайрон бўлиб, шеърни қайта ўқийсиз. Шоир қўллаган образлар қаринасидан тасаввур ёришади.

«Тоғ пойида ўлтирар
шамол хўрлиги келиб»...

Бу қисқа метафорада тоғ ва шамол «одам»лашади. Лорка шеъриятидаги бундай «эъжоз мақоми», шоирона фасохат, қисқа бадиий ифода, сўзлар тежами Шавкат Раҳмоннинг эстетик дидига, шоирона таъбига маъкул келгани аниқ.

Лорка шеърлари таржимаси жараёнида Шавкат Раҳмон адабий нутқни янги сўзлар билан бойитади (мишиқи, тупка, пўла, тиртиқ, долон, камолгул, буқавоз), баъзи ўринларда оғзаки нутққа хос унсурлар билан мисраларни жонлантиради («сочвораман»- сочиб юбораман, «куйлаворгин»- куйлаб юборгин, «чайвол» — чайиб ол, «кийволган» — кийиб олган ва ҳ.к.), гоҳо зарурат юзасидан «кўр бақа»га «мундақа»ни қофия килади.

Маълумотларга кўра, ўз вақтида Лорка араб шеърияти билан ҳам ошно тутинган. Шу боис бир шеърини китобини «Тамарит девони» деб номлайди. Бироқ бу шарқ мумтоз шеъриятига хос девон эмас. Гарчанд унда «қасида» ва «ғазал»лар номи бўлса ҳам, улар жанр эътибори билан мумтоз шарқ шеърияти мезонларига мос келмайди. Лорка бундай тажрибаларга, ўз халқининг поэтик

тафаккурини янгилашга жуда кизиккан бир ижодкор эди. Бу ҳол «Энг қайғули шодлик»дан ўрин олган бошқа шеърларнинг шаклий жиҳатларида ҳам кўринади. Матнни «пиллапоялар»га бўлиш, бош ҳарфлар ёки тиниш белгиларини қўлламаслик, шунингдек, шеър матнида баъзан қавс ичида ҳам мисралар бериш ҳоллари кузатилади. Ш.Раҳмон улардан бирига аҳамият бериб: «Лорка шеърларида қавснинг аҳамияти жуда катта. Кўпинча шоир қавс ёрдамида биринчи сатрга тамомила қарама-қарши сатрни айриб кўрсатади», деб тушунтиради:

«Ҳадсиз
кечаларнинг
тошли макони
сокин макони.
(Зайтунзорда шамол,
дала-даштда шамол)».

Ростданам бунда «шамол»нинг «сокин макон»га зид турганини англаш қийин эмас.

Лорка шеърларини Шавкат Раҳмон таржимасида ўқир экансиз, испан юртининг мозаикаси – Ғарнота, Куртоба, Андалус каби тарихий шаҳарлари, турли қадимий қишлоқлари, ғаройиб ўсимликларига, тошқин дарё ва сойлари, ўзига хос маъно ташийдиган осмон, юлдуз ва ойларига мафтун бўласиз; лўли, мавр, сувори, жандармларга дуч келасиз. Унинг шеърларида анкабут тўр тўқийди, сойлар шоввуллаб шеър ўқийди, шом маҳали «муаззин қурбақа» пайдо бўлади, ўлим элчилари тимсоли саналган дабдабали суворилар отига қамчи уради; чигирткаларнинг тинимсиз чирриллашлари қулоққа чалинади; бир қарасангиз, «боғ шомиди олти лўлиқиз» ўйин тушади. «Дафн маросими»да «сарик минорада қўнғироқ дарангги» эшитилади. Тонг ёришаётган паллани тасаввур килинг, бунда **сахар** «норанжзор оралаб келади». Айни дамда «зайтунзордан сахарлаб зайтун терар хушрўй қиз». Гоҳида «калтакесак

инграйди, заифаси йиглайди». Изоҳларда: «Лорка ижодида ой ўлимнинг ўзи ёки ўлим яқинлашганидан дарак берадиган бир аломатдир», деб таъкидланади. «Ой ўликдир, ўлик, аммо унга ҳаёт берар баҳор». Баҳорий кайфият, ёшлик, шоирнинг орзуларга тўла «шойи юраги», «баҳорий ёмғир», «баҳорий кўллар» ўлимни енгади... Табиийки, Лорка шеърлари измида бундай шоирона ва равон фикрлашнинг бош сабабчиси Шавкат Раҳмоннинг таржимонлик маҳоратидир.

Тўғриси, Шавкат Раҳмон деганда одамнинг юрагида покиза, тоза туйғулар жўш уради, кўзи олдида чин шоир ва виждонли шахснинг сиймоси гавдаланади. Шавкат Раҳмон ижоди, айниқса, унинг таржимонлик фаолияти хусусида шунчаки, йўл-йўлакай ёзиш қийин. Шавкат Раҳмон қалбидаги завқни англаш учун, энг камида шоирнинг испан тили ва адабиётига бўлган меҳр-мухаббатини, ҳолис ниятини юрак-юракдан ҳис қилмоқ лозим.

Мен бир адабиёт муаллими сифатида ўзбек тилига дунё шеъриятидан таржималар тарихида Шавкат Раҳмон билан ёнма-ён Федерико Гарсиа Лорка ҳам бамисоли бирга туғишган оға-инидек жуда узоқ умр кўради, деб ўйлайман.

2015 йил

АЪЗАМ ШОИРНИНГ ЎКТАМ ОВОЗИ

Аъзам Ўктам ижоди, айниқса, унинг шеърияти тўғрисида ёзиш осон эмас. Сабаби – Аъзам Ўктам шахсияти, унинг шеърлари енгил, ўткинчи, навбатчи гапларга, ҳамма қаламкашлар учун ёзиладиган бир хилдаги босма қолипларга мос тушавермайди.

Гарчанд шоир номи Республика марказий газета-журналларида «Аъзам Худойбердиев» тарзида XX асрнинг 80-йиллари аввалида пайдо бўлиб, даврий матбуотдаги

адабий-танкидий, тафсилий мақолаларда истеъдодли ёшлар қаторида кўп бора тилга олинган бўлса ҳам, ижодий йўлини, тадрижи ва янгиланишларини, ғоявий-поэтик оламини теран очиб берадиган махсус тадқикий-илмий мақолалар ёзилгани йўқ. Ҳолбуки, Аъзам Ўктамдан адабиёт муҳибларига «Кузда кулган чечаклар», «Кузатиш», «Зиёрат», «Тараддуд», «Икки дунё саодати», «Қирқинчи баҳор» каби шеърӣ тўпламлар мерос бўлиб қолди. Табиийки, булар шоирнинг бошқаларга ўхшамаган поэтик олами хусусида жиддий бир тадқиқот, тасниф, таҳлил ва талқинлар учун манба бўлиши аниқ. Дарвоқе, унинг ижоди фақатгина шеърӣ асарлардан иборат эмас. Аъзам Ўктам кўпгина адабий мақолалар, «Хабар» номли қисса ёзди. Айрим публицистик асарларига «Низомиддин Латиф» имзосини қўйди. Шунингдек, таржимонлик, муҳаррирлик ишлари билан шуғулланди.

Бир мақола муаллифи шоирнинг («Ёшлик» 2009 йил 5-сон) «Тараддуд»ига ишора қилиб: «Энг сўнгги тўплами қўлимда», деб ёзган экан. Ҳолбуки, 1993 йилда босилган «Тараддуд»дан кейин шоирнинг 1998 йили «Икки дунё саодати», 1999 йилда «Қирқинчи баҳор» китоблари чиқди. Чин ижодкорнинг ўзига хос борлиғи, маънавий мезонлари, эстетик олами бўлади. Менимча, яхши ижодкор ҳақида ёзганда баимқони қадар рост ёзиш, англаб, билиб ёзиш, номигагина ёзмаслик, рўйхат ё ҳисобот учунгина ёзмаслик керак.

Аъзам Ўктамнинг адабий шахсияти ва қиёфасини, истеъдодининг асосий қиррасини шеърӣ асарлари белгилайди. Бу шеърлар эгасининг мавқеини, обрўсини табиий равишда баланд кўтаради; яхши шеъргина шоирни абадиётга дахлдор қилади. Чунки бу шеърӣят эгасида ички бир мағрурлик, ғолибият сезилади; у бировларга ялтоқланишни, айниқса, ҳақсизлик қошида бўйин эгилишни ўзига эп кўрмайди. Аъзам Ўктам шеърлари ўзи каби анча ўжар ва одамнинг юзига, ҳақиқатнинг кўзларига тик қараб турадиган, инсон юрагига тез етиб борадиган самимий, жон-

ли ижод намуналаридир. Биз шахсан таниган Аъзам Ўктам ёлғончи, ноҳак, тубан, мешчан, кўзбўямачи, мунофик одамлар ва улар табиатида учрайдиган маънавий кирлар билан мутлақо муроса қилмайдиган инсон эди. Ҳақ гапни, дилидагини ўз ўрнида, асло кечиктирмай дарҳол айтишга, жуда бўлмаса, рамзий қочиримлар билан дард-аламини тўкиб, ичини бўшатишга, сўнгра мириқиб, беғубор кулишга, баъзан ҳатто калака йўли билан баландрок чиқиб олишга имкон топа оладиган шоир эди Аъзам ака. Бир қарашда гўё қувноқ, ҳазилкаш, хушчакчак одамдек кўринса ҳам, аслида ичи дардли эди. Табиийки, бу оғрик эл-юрт, миллатга, эркинлик, инсонийлик, иймон-эътиқодга доирдир.

Аъзам Ўктам шеърлари маҳобатли, ҳикматли, изтиробли, ўйинли, ҳисли; тазодли, ташбехли, ирсоли масалли, пичинг-кинояли... Унинг шеърларида «ўз» ва «ўзга», «мен» ва «сен», «биров» жуфтлиги кўп қўлланилади. Лирик «мен»ни аксар ҳолларда ижодкор мени билан тўла-тўқис ёнма-ён қўйишда хатолик йўқ. Аммо «сен» ҳамда «биров»нинг қўлами кенг. «Биров» ортида ёр, дўст, душман, шогирд, устоз каби образлар ва ҳатто «мен» ҳам туради. «Сўкмасман бировни, сўқтирмасман ҳам, Берганиммас, тотган туз ёдимдадир». Табиийки, ўзлигини англаган одам бировга туз беради; бировнинг тузини ейди. Лекин биров сўқмоқчи бўлса, сўқтирмайди. Жаҳди, жасорати шунча. Устига устак: «Тураверар кериб кўкрагин, Аъзам Ўктам ўлар – эгилса», шу боис бировга қараб: «Чип-э, бўлсанг кимнинг кўппаги, Пишт-э, кимнинг мушуги бўлсанг!» («Саломга алик» шеъри) таъбирларини бемалол айтаверади.

Аъзам Ўктам табиатига хос тўғрилиқ, катъият, аския, ҳазилга мойиллик, ҳозиржавоблиқ каби хусусиятлар шеърларида ҳам мужассам топган. Аслида, сўзга эътибор, сўзида туриш, сўзини бировлар ихтиёрига бермаслик шоирнинг юксак маданиятидан дарак беради. Ортиқча гапириб қўйиш – хатарли. Инсон қалбан хидоят топган бўли-

ши мумкин, аммо ўринсиз гапириб қўйиш ёмон: «Тилим, кўркинчларим сендан, Хатарли сенга эрк бермоқ» («Ўтинч» шеъри). Айтилган сўз учун, қилинган амал учун ҳисоб бериш Куни «чиндан-да келиши»га, «Қаламларга тил битиб», коғозларга жон киритган Кунга ишонган ижодкор вужудини ҳақиқий кўркув эгаллайди, ўзи ўзини доимо тергаб туради; ўзига маломатлар қилади: «Хато қилдим гапирган сайин», дейди ёки «Ўзни не деб оклагайман Сўрса улуғ айёмда?», деб ўйга толади.

Ижодкор поэтик оламини дунёга қарашидан ажратиб тасаввур қилиб бўлмайди. Собит дунёқараш ва эътиқодсиз адабиёт ўткинчи; назарий нуктаи назардан унинг бадий талқин мезонларида нуксон бўлади. Улкан синовларга бардош бериб келаётган инсоният томонидан ижод этилган дунё адабиётининг дурдона асарлари шунга гувоҳлик беради. Аъзам Ўктам иймон-эътиқодли инсон сифатида юрагини коғозга тўкар экан, ижоди учун адабий мезонни, чегараларни аниқ белгилаб олади:

«Бир киши ҳолидан, Оллох,
Саклагил, бергил амон-
Ухлагай мўмин бўлиб ул,
Уйғонур кофир бўлиб!» («*Ҳар бало...*»)

«Бас қил эмди, ҳар сўзингда
Битта таъна, иддао.
Чунки миннат айламак ҳам
Бўлмас эмиш исломда» («*Тонгда эркин...*»).

Шоир ҳаётдаги аъмоли ва амалига мос келмайдиган гаплар билан сўзамоллик қилишни хуш кўрмайди; сўзни тежайди, ортикча исроф этмайди. Айниқса, «Қиркинчи баҳор» тўпламига кирган шеърлари қисқа, лўнда, кам сўз билан кўп маънолар англатган, англатадиган дуодек мўътабар шеърлардир. Шоир наздида, «Ёмғир – бу пичирлаб қилинган дуо». Адабий-эътиқодий тафаккур иплари азалий илдизларга бориб тақалган Аъзам Ўктам шеърла-

Не қилиб юрибман
Мен кимман ўзи
ўзи кимман Мен
юрибман Не қилиб
кетганда борардим Қаёкка
нечун Кетмайман
келдим нега Асли
ўжар саволлар тортар Гирдобига» (*«Айлана»*)

Шакл эътиборидан доирани эслатадиган ўзига хос бу шеър. Икки «гирдоб» оралиғига жойлашган матн. Шеърнинг битта мисрасидан бошқа ҳаммаси саволли. Бу саволлар доимо хаёлда кезиб юради. Бошидан ўқиб борилганда ҳам, оёғидан ўқилганда ҳам айлана – ўжар саволларнинг гирдобига тушасиз. Аммо бу саволлар оддий эмас. «Мен кимман» – борлиғи тоза, қалби бутун, иймонли одамнинг саволлари. Кимлигини англаган, ўз вужудига назар ташлаган одам Яратганни танийди. Кимликни англаш, ҳаёт мазмунига, келиб-кетиш моҳиятига етиш мотиви Аъзам Ўктам шеърлятида муҳим ўринни эгаллайди. «Англаб боқурмиз атрофимизга: ким эрдик, ким бўлдик, ким бўлурмиз биз?» «Ўз ҳолин билмай шод» юрган бировлар – «шўрликлар»дир. Дунёнинг ўткинчилигини, бир лаҳзалик, уч кунлик, беш кунлик «бу умр барибир боқиймас»лигини шоир яхши англайди, англатишга интилади. «Жимгина яшашга хушим йўк», деб шиддатланган шоирни кўпинча «ҳаётдан мақсад нима, нега яшаяпман, умрнинг аввали не, охири нима билан тугайди» каби жумбоқлар ўйлантиради.

«Тараддуд» тўпламида «Бир кун», «Бир тун» деган зид сарлавҳали ҳажми катта иккита шеър бор. Аъзам Ўктам унда умр мазмунига, қалбига, теграсига, дўстларига, устоз-шогирдлар, катта-кичиклар ҳолига, энг муҳими, ўз-ўзига қайта-қайта назар солади.

«Тонг яқин!
Узун кун бошланар шу зум,
Тонг – бу – кора тунга бўлур ниҳоя.
Ўзингдан керакдир ўзингга хужум,
Ўзингга керакдир ўздан ҳимоя».

«Бу кун» шеъри шундай якун топади.

«Бир тун»да ўзликка теран назар билан бирга тазарру кайфияти устиворлик қилади:

«...Вужудим соғломдир, бироқ дил майиб,
Қилт этгим келмаюр, турарман шундай:
Биров салом, деса кундек жилмайиб,
Хайр, дегим келар ҳўмрайиб тундай...»

Зиддиятларга тўла ҳаётни равонлаштириш, зиддиятларга тўла дунёни сокинлаштириш, ҳаловатда турмуш кечириш инсоннинг ўзига боғлиқ. «Муслимман, деярга сиғмайди ҳаддим, Кофир номидан-да ор қиламан ор...» – Бир олам зиддиятлари, кўнгил қолишлари оқибатида лирик қахрамон Яратганга юзланади:

«Ё раб, тили аччиқ бир бандадирман,
Йиғламоқ ўрнига эрта-кеч кулган...»
«Кимники сўкибман – яхши бариси,
Мен ўзим ёмонман, йўқ мендан ёмон.
Пичингга тил бурмам бундан нариси:
Сўкиб бўлмас – сенинг халкинг-ку инсон.
Кўп нодон эканман: ахир сен бор-ку,
Бўлмасми ўзингга ҳасратим айтсам,
Ғамхўрим бир ўзинг Парвардигор-ку,
Ҳар не бўлай энди ҳақ йўлдан қайтсам ...».

«Бу тун» икки ракатли бомдод намозининг шеърга тушган тафсили билан тугалланади. Шеър шоир ижодий меросидаги дастурий асарларидан бири. Аъзам Ўк-

тамнинг адабий-эстетик борлигини, шеърятига хос хусусиятларни биргина шу шеъри воситасида ҳам тасаввур қилиш қийин эмас. Шеърда лирик кахрамон рухияти, кайфиятига мос соғлом-майиб, салом-хайр, жилмайиб-хўрайиб, муслим-кофир ва бошқа тазодлар кўп қўлланган. «Маломат» («Кулгали куч беҳисобдур, Йиғламок одат эмас»), «Наслига тортиш» («юксалди-ку пасткашлар»), «Коса тагида нимкоса» («иссиқ-совук, ёз-қиш») каби шеърлари умуман шу бадий санъат асосига қурилгандир.

«Қиркинчи баҳор»да «Харакат» сарлавҳали мансур шеъри берилган: «Қаршилиқ. Қамок. Қийнок. Қасос. Қин. Қилич. Қалқон. Қуюлади қон қайнок. Қаттол, қаттиқ қатоғон. Ўлар. Ўқирақ. Ўйлар. Ўприлар. Ўртанар. Ўнглонар. Ўқир. Ўйнар. Ўсар. Ўтар. Ўрганар. Қувонч қаҳат. Қотади. Қора қисмат. Қайғу. Қон. Қадим қудрат қайтади қачон, қачон, қачон? Олиш. Отиш. Ободлиқ. Оғир ожиз оламга. Омонлигу озодлиқ омонотдир одамга. Нотиқлар номард, нокис. Нечун нолиш, насихат? Нажот – норози нафас. Нафрат- насиба, неъмат».

Бунда талатўп замонларда инсон ҳаётида дуч келиши мумкин бўлган воқеа-ходисалар, хис-туйғулар ва тушунчалар жамланган. Сажъ, оҳанг, аллатерация, такрор учун шоир махсус сўзларни танлайди. Бунда бевосита сарлавҳа моҳиятини мазмунан таъминлайдиган бир маромдаги ҳаракат ҳам, айни чоқда, ҳаракат сабабчиси бўлган ўзаро зиддиятлар силсиласи ҳам бор. Энг муҳим қирраси бундай ҳаракатдаги сўз ўйинидан, аниқроғи, сўзларнинг бош ҳарфлари йиғиндисидан «Қўқон» сўзи пайдо бўлади. Мансурада шу қадим шаҳарга хос хусусият жамлангандек таассурот қолдиради. Ҳақиқатан, агар бу тарихий ўлканинг ўтмишига назар ташланса, қирғин-баротлар, қатоғон замонларида не-не номардлик ва сотқинликлар бўлгани ҳаёлга келади. Ўша машъум қатоғон даври остонасида турган шоир Абдулҳамид Чўлпон бу ўлкага хитобан: «Эй гўзал Фарғона, қонли

кўйлакиндан айланай, Тарқалиб кетган қора ваҳший сочингга боғланай», деб ёзган эди 20-йилларда. Аъзам Ўктам шеърисидаги рух шундай ижтимоий пафос эга. Эрк-суяр Чўлпон қалби, умуман, бу тоифа шоирлар занжирли муҳитларга сиғмаслиги боис кишанларга ҳурликни қарши қўяди. Шунга монанд Аъзам Ўктам ҳам 80-йиллар охирида «Қизимга ҳасрат» шеърисида: «Кишан билак-узук эмасдир, Тумор», деб ёзади. Бошқа ўринда яна шу образни қўллаб таъкидлайдики: «Шайтон қанча бермасин, пишанг, Бўсагадан ҳатлатмас ахир – Пойимдаги у кумуш кишан, Бўйнимдаги бу тилла занжир!» «Чўлпон» шеърисида: «Кишан шакирлашдан бошқани билмас», дейди. Дарвоқе, Чўлпоннинг адабиётшунос Иброҳим Ҳаққул томонидан қайта нашр тайёрланиб чоп қилинган дастлабки «Баҳорни соғиндим» шеърӣй мажмуасининг муҳаррири Аъзам Ўктам эди.

Шу ўринда Чўлпонга ихлосли Аъзам аканинг бирорта адабиётшунос томонидан айтилмаган, фақат шоирларгина илғаб оладиган бир мулоҳазасини эслаб ўтишни истар эдим. Бир куни учрашиб қолганимизда Чўлпон шеърларининг яхлит бир бутунликдан таркиб топгани юзасидан сўз очиб дедики: «Чўлпоннинг истаган бир шеърини исталган бир шеърининг давоми ёки оралиғига жойлаштириб ўқиш мумкин, ундаги мантиқ бузилмайди». Назаримда, бу фикр ўз исботи билан радио тўлкинларида ҳам жаранглади.

Аъзам Ўктам шеърларида фикр ва ҳис-туйғу ўзаро уйғунликда ижтимоий-фалсафӣй қўлам ҳосил қилади. Унинг битта шеърини тугал тушунтириш, талкин ва таҳлил қилиш учун истайсизми-йўқми деярлик ҳар бир сўзи, мисраси устида мулоҳаза юритиш лозим. Масалан «Алдаманг, устоз!» деган ихчам бир шеърисида ёзади: «Сиз мendenки Тортинмадингиз, Аниқ – уялмайсиз Тангридан асло». Тўрт қаторга жойланган бу матн бор-йўғи еттита сўздан иборат. Аммо унда кизик бир фикр ва туйғу мужассам. Норизо инсон юрагидаги алам ҳис-

лар ифодаланган. Бундаги пафос нафосатдан кўра хако-
ратга якин; кўнгли ўксиган шоирнинг аламдан чиқиш
учун ёзган етти дона сўзи, устозидан кўнгли қолган бир
кимсанинг дарди, алами бу. Бунинг қофияси йўқ, вазни
ва оҳанги ҳам ўзига яраша. Фикр ва туйғуларнинг те-
ран ифодаси учун кўп ҳолларда узундан узун дostonлар
ёзишга зарурат йўқ, албатта...

Теран ёзиш учун теран бир тасаввур ва тафаккур
лозим. Олимлардан бири айтадики: «Лойқа, мужмал
тасаввур қилинаган нарсалар, тусмолланиб ёзилади». Аъзам Ўктамнинг азалий, миллий кадриятлар тўғриси-
да ёзган «Изоҳ шарт эмас» шеърисида теранлик бор. Сал
хомушроқ юриб, дўппи ёки чопон кийган одамга би-
ровларнинг бошқачароқ қараган замонлар бўлди. Шу
воқелик акс этган шеърининг охири ҳам теран маъно-
ли: «Кимдир ўлар, нимадир бўлар Ўзбек қайтса асл хо-
лига!»

Ижодкор ўз маънавий дунёсини, чинакам боти-
ний қиёфасини, тоза борлигини ёзмаса, ёлғон ребуслар
тўкишга, ўзидан фаришта ясаш йўлига ўтиб олади. Шоир
шеърларини ўзидан, «мен»идан айириб талкин қилиш
қийин. Шеър ҳар кимга турлича таъсир кўрсатади, одам
уларни турлича қабул қилади. Бундай завқни талкин қи-
лишнинг ҳам ўз гашти бор. Шеърнинг таваллуд айёмини,
кимга бағишлангани, қачон, қандай шароитда нима учун
ёзилганини аниқлаб, биографик йўсинда таҳлил қилиш
ҳам адабиётшунослик тажрибасида мавжуд усуллардан
бири, албатта. Лекин Аъзам Ўктамнинг ўғил-қизларига,
устозлари ёки яқинларига бағишлаб ёзган «Қизимга ҳас-
рат», «Тўмарис билан суҳбат», «Мактуб. Қодир Дехқон-
га», «Низомиддинни уйғотиш» каби шеърларининг ада-
бий-эстетик кўлами кенг.

Аъзам Ўктам шеърлари, насрий ва публицистик
асарлари моҳиятига оят, ҳадис ва хикматларни сингди-
риб ёзди. «Ҳақ сўзни битмакка сарфланган сиёҳ Жангда

томган кондек Қадрли бўлар!» Яна бир шеърида: «Бугун тонгда негадир отам Қараб қўйди норизо бўлиб» дейди. Отани норизо қилиш кўнгилни бесаранжом этади. Бу ўринда ота-онанинг розилигига оид ҳадис ёдга тушади. Дарвоқе, Аъзам Ўктамнинг «Икки дунё саодати» (1998) китоби Расулulloҳ саллаллоҳу алайҳи васаллам айтган қирқ тўртта ҳадиснинг шеърий талқин ва изоҳларидан таркиб топгандир...

Аъзам ака «Хабар» номли кассада («Шарк юлдузи» журнали, 1995 йил 1-2 сон) XX асрнинг биринчи чорагидаги алғов-далғовларга, ўзгариш ва таҳликаларга тўла давр воқеаларини каламга олади. Шўро идорасининг кириб келиши, номигагина ўтказилган сайловлар, бойлар, босмачилар ва ниҳоят, Ақрам каби тозалик йўлида жон қуйдириб, динни бидъат-хурофотдан тоза қўриш ниятидаги йигитларнинг интилишлари – барча-барчаси кассада покиза назардан ўтказилади. «Хабар»да Ақрам, Тавфикбек, Нуриддин қози сингари турли тоифа кишиларининг қиёфасини, ички ва ташқи оламини бир мунча теран тасаввур этиш мумкин. Асарда тиғизлик бор, воқеа-ходисалар жуда ихчам-мухтасар баён этилган. «Хабар» кассасининг якунида Ақрам Тавфикбекка хат ёзиб эл-юрт шўролар қўлига ўтгани хабари берилади. Сарлавҳадаги «Хабар»нинг бир сабаби шу. Иккинчидан, айна мактубда Қуръони қаримнинг «Набаъ» – «Хабар» сурасининг сажли-ғўзал таржимаси келади. Сура моҳияти касса мазмунига қайсидир маънода боғлиқ.

Аъзам Ўктамнинг «Ҳидоят» журнали ҳамда «Му-сулмонлар тақвим» китобида босилган «Кўзи боғлиқ қуш», «Мазмуни очилмаган...» шеър эмас», «Шайтонни таниб олинг, болалар» каби адабий таҳлил ва тақризлари, «Гапнинг индаллоси», «Ўйнаб гапирсанг ҳам...», «Беайб Парвардигор» каби ихчам публицистик мақолалари ўз вақтида мухлислар эътиборини қозонган эди...

Аъзам Ўктам бир шеърида: «Ўлим деманг, ўлим ўлсин! Ўйнаб-қулиб юзга тўламан», деб ёзган эди. Шоирни

ўлган деманг, азизлар, «ўлим, ўлсин!» Аъзам Ўктам бугун элликка тўлди.

Аъзам Ўктам «ўйнаб-кулиб юзга» ҳам тўлажак!

2010 йил

ЖАРАНГЛАБ ТУРГАН КЎРКАМ СЎЗ

Бировнинг кўнгил махрами – шеърни, бадий сўзни бир қарашда баъзан англаш, ҳис этиш осондек туюлди. Лекин ҳис қилинган жозибани, мўъжизани, ҳақиқатни англатиш қийин иш. Агар бировнинг юрак сирларини ҳар қандай одам ҳам оддий сўзлар билан баён қилаверганида, шоирларнинг инсон кўнглини топиб, шеърга кўчиришининг қизиғи қолмасди. Туйғулар, тушунчалар, кечинмалар ўзаро мослашган, кесишган, параллел келган нуқталарда баъзан одамлар бири-бирининг боқий сўзини англаб етади. Ичкарисиди ойдинлик ва ҳайрат пайдо бўлади. Кўркам сўз кўлами шуурни эгаллайди. Қутлибека опа шеърлари ўқувчига ана шундай руҳий қувват, ҳузур-халоват бағишлайди. Чунки опанинг шеърларида ажиб бир нафосат, юракни ларзага соладиган шиддат, кўнгилни кўтарадиган мағрурлик бор; унда абадият, Ватан, ишқ, адолат, тўғрилиқ, кенглик, поклик ва тозаликнинг турфа рангли образлари мужассамдир. Қутлибека опанинг шеърларида туйғулар тигиз, сўзнинг мақоми баланд. Бадий сўз – кўнгил манзараси. Демак, шоира шеърларида акс этган ҳолат қалб улуғворлигидан далолатдир.

Биллурдек тиниқ шеър жарангдор бўлади; беихтиёр юрак деворига, ичкарига муҳрланади. Қутлибека опа жарангдор шеърларидан биллурий садо келади:

«Пастлик баландлади, кенгайди торлик,
Сувлар кўпайишди, ҳаволар атир.
Севгани кутгандай ясанди борлик,
Эртага бир мўъжиза бўлади содир».

(«Мўъжиза» шеъридан).

Шеър йўли – мураккаб. Шеър йўли – зиддиятли: унда хатар ва сурур, шуҳрат ва офат ёнма-ён юради. Хавф-хатардан қутулган шодликка етишади. Ўзлигини англаган, шон-шуҳрат изидан қувмаган офатдан омонда бўлади. Қутлибека опанинг шеърдаги йўли – бехатар ва қутлуг кўринади менга. Чунки уларда майда гаплар, ғурбат ва ғийбат тоифали узун-қисқа ёзғиришлар учрамайди; ўта хусусийлашган «сен» ва «мен» толошлари кузатилмайди.

Қутлибека опа баланд шоира, ҳатто ўзидан баландда туриб, жаранглатиб сўз айтади: «Ўзимдан баландлаб кетаман, Кўнглим йўлкўрсаткич девона». Фарзандларига мурожаат қилган бир ўринда: «Ерда ўтирган кўнглим, кўкка ўрласин пича», дейди.

Шоира рухига хитоб этган «Қалблар ўша...» сўзи билан бошланувчи шеърида ёзадики: эй рухим, агар чўкадиган бўлсанг ҳам «баланд кўкка чўк», агар ўладиган бўлсанг «юлдуз бўғизиди ўл». Паст кетмаслик, юксалиш орзуси, баланд бўлиш ва шу мақомга тарғиб – булар, фикримча, Қутлибека опа шеърларининг юрак томирдан, томир уришидан дарак беради. Айнан ҳис этилган ва имкони даражасида етиб борилган ўша юксак мақом учун дилида шукронаси ҳам мўл шоиранинг:

«Сўз айтсам пичирлаб айтмасман,
Тиғ отсам, елкадан отмасман,
Дўст тугул ёвимни сотмасман,
Сен баланд яратдинг,
Худойим минг шукур»

(«Сен мени...» шеъридан).

Дўст ким, душман ким; соткин киму содиқ ким? Бундай сифатлар бир тараф, шоиранинг мағрур лирик қаҳрамонининг мардона табиати бир тараф. Чунки унинг энг катта душмани – Шайтон. Шу боис: «Менинг душманим йўк шайтондан бўлак», дейди у.

Сўзни эрмаклаш, исроф этишнинг охири бежайр. Шоира буни жуда яхши билади. Ёзилган ҳар яхши-ёмон сўз саволи учун жавоб берилади. Юксак туйғулардан, англамлардан, инсонга азалдан ҳамроҳ гўзал ҳислардан яралган шеър таъсирчан ва рухпарвар бўлади. Шоира жуда ўринли ва қисқа қилиб ёзади: «Рухимда сўзларнинг руҳи кезади». Бу мисоли шабаданинг гулзорда эсишидек, инсоннинг кўркем бир боғ ичра кезишидек аниқ тасвир. Қутлибека опанинг ижод ва илҳом лаҳзаларининг сўздаги акси; лаҳзанинг тиниқ сурати. Сўзнинг руҳи ва руҳият сўзидек мустаҳкам уйғунликдан яралган мисрадир у.

Ғаройиб бир манзарани тасаввур қилинг: «гулларга гул ранги», «майсага майсанинг ранглари» қўшилган. Бу ҳолатдан хайрон шоира бир лаҳза чалғишдан, ҳатто киприк қоқишдан кўрқади. Бунда лаҳзанинг суврати ниҳоятда лирик, поэтик, ингичка тасвирланган. Шеър ана шундай хайрат ва ишқдан туғилади. Хўш, унинг умри қандай бўлсин?

«Хайратимнинг умри, ишқимнинг умри,
Ўзимнинг умримдан узунроқ бўлсин!»

Шоира инсон сифатида ўзини, кўнглини, ҳаётини ва ниҳоят шеърларининг умрини англаган ижодкор. Тилаги, дуоси, ният-истаги замирида шу сезим сезилиб туради.

Бепоенлик, чексизлик, кенглик орзуси – бу эрк истагидир. Шунга монанд Қутлибека опа ёзган шеърларида осмон, куёш, ой, юлдуз, ёмғир, булут каби сўзлар поэтик образ мақомига кўтарилади. Гох «осмон бутун хазинасини очиб» юборади, хазинадаги юлдуз ҳам, ой ҳам зарга ўхшатилади; булутларнинг синиқлари эса хазинадаги қумушга менгзатилади.

«Ойнинг ҳуққасидан қумуш келтирсам,
Юлдуз тоқчасидан идиш келтирсам,

Найсон булутидан ёғиш келтирсам,
Дармон бўларманми дардларингизга?»

(«Дармон бўларманми» шеъридан).

Шеърда дармонликка доир тақлиф-тавсиялар дард кўламидек улкан, айни чоғда, ғоятда гўзал бадиий образлар воситасида ўз ифодасини топгандир. «Севгимни кечага сочсайдим агар, ой қуёш бўларди, юлдуз ҳам қуёш» («Кимни суйибман»). Мавҳумлик моддийлашиб деталлашса, ишқдан олам шу зайлда ёришиб кетиш мумкин бемалол. Шоиранинг умумижодида ва, дейлик, мулоқот асосига қуриган «Хатдан сўнг» шеърида:

«Чироғи бор бўлса, бахтиёрдир тун,
Офтоби бор бўлса – бахтиёр осмон»

каби «жаранглаб туришга арзийдиган» мисралари, «паридий ясанган кўклам» Сўзлари кўп.

Ижод аҳли учун тасаввур, поэтик тафаккур – хаёл кенгликлари, хаёл импульслари, хаёл кўрки, «хаёл кўзи» ниҳоятда муҳим. Хаёлчанлик, хаёлга берилиш, хаёл денгизига шўнғиш ва чўкиш – ижод аҳлига хос фазилат, албатта. Чўлпон ёзғиради: «хаёлимнинг кўзлари билан, бир гўзал ҳолатни кўриб тураман», «лаззатга ғарқ бўлиб, ўлиб тураман»; шу гўзал ҳолатни англатиш қўлидан келмаётгани учун гўё ўз санъатидан шикоят қилиб: «Шу ожиз ҳолимда, шоирманми мен?» дейди. Аммо Чўлпон «жинни юракни» безовта қиладиган бетизгин хаёлининг ҳам, қаламининг ҳам имкониятини яхши билади. Факат тажоҳили орифона ўзига маломаат этади.

Қутлибека опа ёзади:

«Келинг, атиргулдан ясаб гулкайик,
Хаёл денгизида суза бошлаймиз.
Бир орол топамиз кўнгилга лойик,
Ичдаги дардларни изга ташлаймиз»

(«Хаёл» шеъридан).

«Гулкайик» – гўзал ва нозик ясама; хаёл денгизига муносиб бир кема. Ичкаридаги дард ҳам, кўнгилга мос орол ҳам, хаёл денгизи ва атиргулдан ясалган гулкайик ҳам – барча-барчаси метафорик табиатга эга. Сафарга шайланаётганлар нихоятда нозик дидли кўнгил одами, балки улар «Гулми ё майсанинг адашлари». Эҳтимол, дарахт унинг собит дўстидир. Нима бўлганда ҳам шеър ичкарисидagi мулоқот шу поэтик хаёлга мос; табиат ҳодисалари билан ўйкаш:

«Булбул билан таништир,
Опа-сингил тутинай,
Оламга сўзим бўлса,
«Айт» деб ундан ўтинай»

(«Дарахт, собит дўстим...» шеърдан).

Табиатга, шоирлар илҳомчиси гулу булбулларга ошно, опа-сингил тутиниш ва ўзи жим туриб улардан сўз ўтиниш – гўзал бир истак. Зотан, мумтоз шоирлар кушларни тинимсиз сўзлатган, сайратган эдилар. Куш тилида сўз айтган эдилар. Натижада «Манتيкут тайр», «Лисонут тайр»дек мухташам дурдоналар дунёга келган эди.

Қутлибека опа тасвири ва тасаввуридаги инсон кўнгилида дард бор, юрт соғинчи яширин. Ватан тинчлиги, халқ саодати – бундай ҳаловатли ҳолатни кўрган кўзларда қувончи кўзёшлари балқийди:

«Кўз ёш билан келар ҳақиқий шодлик,
Йиғлаб қувонаман, халким бахтингдан.
Гўрўғли кўринар ҳар битта отлик,
Қуёшлик излайман тола ёқтингдан»

(«Ўзбекистон» шеърдан).

Шодлик кўз ёшларини, табиийки, айна руҳий кайфиятга тушган одам теран тушунади. Қадим бир риво-

ятга кўра, денгиз ичида туриб сув излаган баликлар улкан наҳанг қорнига – куруқликка тушганда ўзини англаб етган экан. Яқин ўтмишда эркисиз мухитда яшаб кўрганлар бугунги хурлик, озодлик кадрига етади. Шоира озод юрт байроғи доимо баланд, хур миллатнинг «ичи ҳам тоши» уйғок бўлишини истайди. Шеърда фахр, ҳайбатли ва мағрур умид дарахтининг суврати акс этади... Бир ўринда Фузулий хазратлари айтадики: «Кўзи ёшлуларинг ҳолин на билсун мардуми гофил». Демак, «кўзи ёшли» бўлишда гап кўп.

Ватан севгисини шоира куйидагича баён қилади:

«Итини ҳам бировга хўрлатгим келмас,
Ажратиб севмайман йирик, майдага.
Мен шундай севгини тушунаман бас,
Қолган барча гаплар ғийбат, майда гап»

(«Ватан бир бутундир» шеъридан).

Ватан мавзусидаги яна бир шеърида муҳаббат, суюниш, суюнтириш ва суюнчидан сўз очади: «Қуёшим, ҳавомдай, сувим, нонимдай, «Жоним Ватан» деган сўзим бор факат» – эл-юртга нисбатан самимият изхори бу.

Бир маҳал Қутлибека опанинг: «Кўкка учсам, ерда қолар деб ўйлама, Суягимдан нарвон ясаб, бородурман» («Беморсиз» шеъридан), мисраларини ўқиб такка тўхтадим. Суягидан нарвон яшаш, яна кўкка қараб чиқиб бориш – ҳар ҳолда оригинал бир топилма. Агар ўша суякни, дейлик, қобирға деб тасаввур қилсак, ташбеҳдаги қарина айнан ўрнига тушади. Ҳар ҳолда шоира садокат расмини шундай топиб, ўхшатиб чизади.

Қутлибека опа ора-орада шевадаги сўзларни жуда ўринли қўллайди. «Оғзибир элатдай зичсаф турналар, Осмонга арғимчок солиб қайтганда». «Оғзибир» – маҳкам, мутаҳкам дегани. «Тангри тоғдан бошланган соғанг». «Соға» – асос; булокнинг, дарёнинг боши дегани. «Бирлама қилаётган мунис болалар». Энди кўқарган ғўзани

«яганлаш» — шевада соф ўзбекча тарзида «бирлама» килинади. Бундай ўз ўринида ишлатилган шева сўзлари, табиийки, юлдуздай чараклаб нур сочади; шеърни безайди.

Умуман олганда, ёниқ қалб эгаси, истеъдодли шоира Қутлибека опанинг улуғвор пафос билан йўғирилган «Қароқўзларим» («Адиб» нашриёти, 2012 йил) шеърини гулдастаси — жаранглаб турган кўркем Сўзи шеърини муҳиблари қалбидан ўрин олади; руҳиятини юксалтиради.

2012 йил

ИШТИЁҚ

ёхуд

«Дунёни баланддан кўргим келди»

Ахтамкули адабий жараёнга нисбатан кеч аралашди. Бу шоирнинг манглайига ёзилган тақдир битиги шундай экан. Баъзи ижодкорлар адабиёт майдонига мактаб синфхонларидан, айримлари олий ўқув юрлари аудиторияларидан кириб борадилар. Ахтамкулининг бу ижод олами билан бевосита ошнолиги, адабиётнинг улкан қозонида қайнашлари бошқалардан фарқ қилади. Кенг пахта майдонларида, баланд тоғлар бағрида ўзи ўзига шеърлар ўқиб юрган шоир «ғўзалардан рухсат сўраб» Тошкентга келганида ҳаётнинг баланд-пастини кўрган, турмушнинг аччиқ-чучугини татиган тажрибали бир инсон эди. Қарашлари теран, ўз ҳақ-хукукини таниган, телбагезар шамоллар измига сўзини беравермайдиган, адабиёт ҳақида муайян фикрга эга ва ўз қарашларини қатъийлаштириб олишга зарурат сезган «ёш ижодкор» эди.

Мен Олий Адабиёт курсига қабул жараёнини, ёши қирқдан ошган бу «ёш шоир»нинг безовта юрагини ҳовучлаб, умид ва илтижо билан имтихон натижаларига кўз тикиб ўтиришларини, хайъат қарори ўқилиши арафасида

уюшма раис Абдулла Ориповнинг сочларга яккам-дуккам оқ оралаб қолган Ахтамқулига ишора қилиб «Оқсоқолнинг ёшлари тўғри келадими?», деб сўраганлари ва мен шубҳага ўрин қолдирмасдан дадиллик билан тасдиқ жавобини берганимни – барча-барчасини жуда яхши эслайман.

Энам – Тозагул момо раҳматли бир нақлни такрорларди: «Сумсирайган оч ўлмас, суянишган йиқилмас» деб. Икки йиллик таҳсил ўз ҳосилини берди. Ахтамқули университетдан маслакдош ва суянч топди; зилол булокнинг айнан ўзидан ташналигини қондирди. Ижоди қизгин бир паллага кирди. Қулочи қамровини, дардининг кадр-қийматини чамалаб кўрди; сўзининг бошқаларга заруратини ҳис этди. Айтар сўзи устида узок ўйлади; ўчирди-ёзди – ёзди-ўчирди. Ўзига устоз мақомидаги шоирларга ҳавасланиб қаради; тенгқурларини мушоирага, баҳсга чорлади; ука-сингилларига маслаҳатлар берадиган бўлди. Баъзан жон жойидан қайнаб чиққан битта сўзи учун талашиб тортишди – фикр ва сўз химоясидан таълим олди. Ахтамқулининг жўяли маслаҳат, ўринли танқид бўлса, ўрлик қилмасдан, «айбғинаси»ни дарров тузатишга уринган ҳоллари кўп бўлди. Буларга мен гувоҳман.

Билиб такрор айтаман – Ахтамқули адабий жараёнга нисбатан кеч аралашди. Аммо шоирлик таланти, сўзларининг таровати, гўё тоғ даралари оралаб келаётган гумбирлаган овози, энг муҳими – тинимсиз изланишлари билан адабий жамоатчилик орасида тезда шуҳрат қозонди.

«Нега нолиб яшайсан, берганига шукур қил,
Кўзинг ёруғ дунёни кўрганига шукур қил»

каби ғазалларини таниқли ҳофизлар ижросида кўшиқ бўлиб янгради. Шоирнинг йўлларида «шивирлаган майсалар гилам бўлди», ижод айвонига қалдирғочлар учиб келди, унинг юрагида шеъриятнинг баҳорий кайфияти ҳукм сурди. Ахтамқули шукур қилди. Тошкентга бекорга келмаганига ўзи ҳам амин бўлди. Биз ҳам.

Бугунги адабий ҳаётда Ахтамқулининг ўз ўрни, ўз овози, ўзига хос шеърий услуби бор. Арузнинг нодир вазнига мос гўзал ғазаллари билан бу мумтоз жанрга жонли ҳаёт бағишлади. «Қирқ ғазал» учун Ёқубжон Исҳоқовдек сўз заргарларининг «ғазал жанрида юз кўрсатаётган ўзига хос услубий йўналишнинг янгича намунаси» деган чўнг бир эътирофига сазовор ҳам бўлди. «Бодомгинам», «Қорачикда асраганимсан», «Баҳоримдан кечиккан гул» каби шеърий тўпламлари адабий жамоатчиликда яхши таассурот қолдирди.

Ахтамқул шеърий тўпламлари Оврупанинг юрагига ча етиб борди. Бу гапда муболаға йўқ – шахсан ўзим Ахтамқулининг «Баҳоримдан кечиккан гул» китобини Берлин кутубхонаси фондига совға қилганман...

Ривоят: Қадимда бир подшоҳ кўшнисининг ерига кўз олайтирибди. Аҳволини билиб келиш учун ўша юртга жосус юборибди. Айғокчи душман кўшини камлигидан хабар берибди. Бундан жўшган подшоҳ юришга тайёргарликни бошламокчи бўлибди. Шунда айғокчи «у юртнинг оташнафас, тили тигидан ўткир шоирлари кўп экан», дебди. Уларнинг эл суйган «халки шеърларини ёддан билладиган, оғзи билан куш овлайдиган шоири етти нафар» эканини айтибди. Бу хабарни эшитган подшоҳ урушиш фикридан қайтибди. Ва бу қарорининг сабабини шундай изоҳлабди: «Халқ суйган етти нафар шоир – ошиб ўтиб бўлмайдиган етти тоғ, сузиб ўтиб бўлмайдиган етти денгиз! Етти денгиздан кечиб, етти тоғдан ошиб ўтиб бўлармиди? Етти шоир етти томондан наъра тортиб, отга минганда халқ денгиздай тўлкинланиб, алп тоққа айланмайдами? Денгизни – довул, халкни – шоир кўтаради. Менинг етти юз минг аскарим бўлгани билан, халкнинг руҳини кўтарадиган, дилига қувват бўладиган битта ҳам шоирим йўқ. Давлатимиз қудратли. Элимизда ҳамма нарсаси бисёр. Лекин, энг кераклиси – суянса бўладиган шоири йўқ. Қирқ вазираим билан минг аҳбобимни оғзи дуоли бир шоирга алмашмас эдим. Афсуски, бу менинг армоним!»

Кайсидир манбадан ўқиганим бу ривоятни негадир Ахтамкули муносабати билан бир-икки марта эсладим. Назаримда, Ахтамкули «оғзи дуоли», «халкнинг руhini кўтарадиган, дилига қувват бўладиган» шоирлари сирасига киради.

Шундай бир шоирга «Ахтамкули дўстим, ҳорманг. Ижодга барака», деган бир оғиз тасалли айтишни ўзимнинг кичик бурчим деб билдим. Ахтамкулининг эса қоладиган шеърлари, оригинал ўхшатишлари, девонавор иборалари кўп.

Кўтар бошингни мажнунтол, нечун кадинггни қилдинг дол,
Мени девона қилган хол қароси дилни ўртайдур...

Етар Ахтамқул, бас қил, бориб булбул билан дарс қил,
Сабок ол, ёрга сўнг арз қил, ибоси дилни ўртайдур.

Ахтамкулининг табиати табиатга яқин. Ахтамкулиёна қуйма мисраларидан «дарё каби айқирган» одамнинг саси эшитилади:

Изимдан от солар дарё, йиқилсам дод солар дарё,
Нукул фарёд солар дарё, юволмасдан ғуборимни.

Кўзимни тўлдириб ранглар, оқар қонимда оҳанглар,
Танам танбурдайн янграр, адо айлайди боримни.

Тоғларни дил рози билан уйғотишга қодир сезади шоир ўзини. Зеро метафорик тоғ унинг суянчи, ифтихори. «Менинг тоғлик киёфам шу» деган «тоғдан тушган қайсар бола» тоғдай мағрур, бировга эгилишни истамайди, асло ёлғон сўзламайди.

Баланд тоғ, кечиккан гул, гўзал оху, мударрис булбул, гуллаган бодом, айқирган дарё, Қарим мерган каби қатор образ ва сифатлашларда шоирнинг бадиий тафаккур тарзи намоён бўлади.

«Укам Ғофирга» деган бағишлов ғазалининг бир байтида Ахтамқули:

Кўмилиб кетди Карим мерганнинг кўхна милтиғи,
Охулар оҳ чекмагай бундан буён, отамга айт,

деб ёзади. Милтикнинг кўмилиши оддий ҳодиса эмас, унинг ривояти бор. Бир замонлар Ахтамқулининг ўзи сўзлагани эсимда. Овчиларда ғалати бир одатлар бўлар экан. Улар ҳар бир овлаган ўлжасини санаб юришади. Санок миқдори маълум сонга етганда, «милтиқ кўмди» маросимини ўтказар экан. Гўё овни ташлаган, гўё овни тарк этган, гўё ҳамма нарсадан мосуво – кўлини ювиб кўлтиққа урган. Ахтамқулининг овчи бобоси – Карим мерган бир неча марта шу маросимни ўтказган – милтиғи кўмилган, охуларни биров овламайди... Шоирнинг бундай мисралари зимнида баъзан изоҳталаб узун биографияси ҳам бўлади...

Бугун Ахтамқули жуда фаол. Адабий учрашув, мушоира, шеърхонлик каби анжуманларга кўп боради; давранинг бош қаҳрамонига айланади. Ахтамқули авжига чиққанда гумбирлаган қарсақлар янграйди. Ахтамқули телбаланиб шеър ўқиганида, ўзидан кетади; давра ахлининг вужуди кулоққа айланади. Шоирнинг руҳий хаяжонлари тингловчиларга кўчади. Қайта ва қайта шеърга харидорлардан таклифлар ёғилади. Овоз тоғлардан тошларга урилиб келаётган мавжли дарё хайкириғини эсга солади. Тоғ одами баланд-баланд гапиради, баланд-баланд шеър ўқийди. Тоғ одами баландликни суяди.

Дарвоқе, ушбу мақолани коралашга, Ахтамқулига бир оғиз эзгу сўз айтишга ундаган омил ҳам аслида унинг «Тоғлар ҳам қарийди» (2012 йил, «Ўзбекистон» нашриёти) деб номланган китобидир. Унда Ахтамқулининг шоирона наспи; воқеа-ҳодисаларни лирик манзаралар билан уйғунликда тасвирлаганидир.

Китобчадан Ахтамқулининг олтига хикояси жой олибди. Мавзуси – тоғ ва тоғ одамларининг турмуш тар-

зи. Воқеа-ҳодисалар, катталарнинг дарду дунёси бола нигоҳи билан кузатилади. Ҳикоялардаги бола кўзидек беғубор тоғлар ва инсон манзаралари тасаввурга муҳрланади. Тоғбегининг мардлиги, аянчли тақдири, бу «кўтир дунё»да «яхшилиқнинг ҳам гоҳо яроксиз» бўлиши одамни ўйга толдиради. Тоғлик Момокиз – момо ва киз тасвири, уруш кўрган Тошевнинг бир кечада расмий хужжатларидан ажралиб, бир умр изтиробда ўтиши, Омонатбон девонанинг ҳалоллиги, овчининг ўлжа хумори – буларнинг барида ҳаётнинг бутун файзу таровати, инсон руҳиятининг турли зиддиятли кирралари яққол кўринади. Ахтамкули ҳикояларида халқ тилидаги ибораларни, фразеологик бирликлар ва ўзбек адабий тилини бойитадиган нодир сўзларни ўринли қўллайди («ҳадаҳалаб юриш», «эчки ажриқ уруғи экан», «пиёда гурунг», «доёврок», «кўйғор» ва бошқалар).

Ахтамкули бир ҳикоясига Ўзбек бобонинг: «Баландда юрган одам кўп нарсани кўради...», деган гапини эпиграф қилиб олган. Яна ҳикоялардаги бир қаҳрамон: «Тоғларга чиқдим. Дунёни баланддан кўргим келди», деган шоирона бир гапни айтади. Ҳар жиҳатдан юксалиш, айниқса, маънан баланд бўлиш ва шу адабий-эстетик тамойилга иштиёқ – ижод аҳли учун ниҳоятда муҳим фазилат.

2013 йил

ИШҚПАРАСТ

Ишқпарасти ... Бу сифат Гулжамол Аскарова шеърлари учун мен ўйлаган бир жиҳат. Назаримда, Гулжамол ишқпарастидир. Шеърларидаги бир хусусият, хис-туйғуларни оқими шундан дарак беради. Шоира тасаввурида, «Ўлса – ишқсизликдан ўлади одам». Унингча, меҳр овози «ишқ шивирлари»дир. Аслида, ишқ – энг мўътабар сўз. Энг ҳузурбахш ва табарруқ, энг муқаддас ва ўтли сўз – бу ишқ ҳақидаги сўздир. Шу боис «Ишқ бобида хато айтсак

ярашмайди». Нафис адабиёт – сўз захматкашининг тақдири. Бундаги ҳар бир битик ўзича бетакрор бўлиши лозим. Гулжамол лирик кахрамони юрак-юракдан ишққа берилган; ишқдан сўз очишга ҳар лаҳза тайёр. «Кўксимда ишқ деган бир нафис излар, Сочимда, руҳимда анбарин ислар».

Шоира оддий «сен» ва «мен» эпкинларидан секин-аста юксалиб бораётир. «Худо севсин Сени минг бора, Мени бир бор севганинг учун». Тазодли ва содда кўринган бу мисралар самимиятидан юрак оловланади. Аслида ижодкор зоти инсон ичкарисисидаги зиддият ва мураккабликларга тўла сирли оламнинг содда ва нафис сувратини чизганида шундай бўлади.

Гулжамолнинг дуоси – ишқ:

«Осмон чорласа гар, ойга бораман,
Сувсизман, чанқасам – сойга бораман.
Кўнглимни ишқ билан тўлдир Художон,
Бўм-бўш юрак билан қайга бораман?»

Шоира дардманд, рухияти, сўзи дардли. Дардининг давоси – ишқ.

Ишқ водийси Гулжамол учун ғаройиб маскан. Бу масканда, биринчидан, ҳузур бор; руҳ қандайдир ором олади. Иккинчидан, ҳаловат йўқ; руҳ қийналиб эзилади. Шоира ёзади: «Бу лайли руҳимни мужун этдилар». Мажнунлик, телбаворлик, дарвешвашлик – чин ижодкорга хосланган муҳим хусусият. Арасту таъбирича, мажнунлик – чин ижодкор қисмати. Ишқ-муҳаббат домига илинганлар, бу ҳузурбахш балога йўлиққанлар мажнун бўлади. Телба бўлади, дарвеш бўлади. «Дарвешлар хиркасин эгнига» солади. Ёрга кўнгил беради, ошиқланади, ишқланади.

«Сизни кўрдим. Оловни кўрган парвонадайман.
Азал девона эдим, баттар девонадайман».

Ишкпараст — девона. Ишк куйдиргувчидир. Парвона мастланиб, ўзини бехосдан шамга уриб қуяди. Гулжамолнинг бошқа бир образли назарида капалак гуллар атридан маст бўлади, ишкпарастнинг кўнгли эса «софлик билан маст», тоза туйғулар билан тўла.

«Гуллар тақиб ишқдан кўксимга,
Мен ёнингга бормоғим тайин».

Шоира кўпинча гул образи воситасида гулруҳ кўнглини гулдай ёзади. Бир шеърда: «Гулдан яралгандим-ку, Нурдан яралгандим-ку», дейди. Яна бирида айтади: «Гулжамол эдим мен, гулруҳ эдим мен, Исминни айириб қўйдилар гулдан». Гулжамол учун ёрнинг юраги — гулдон. Мумтоз лирик анъаналарда ошиқлар ишқ учун жондан кечади. Мумтоз адабиётда гул ва булбул, ошиқ агар ўлса, гул баргидан кафан қилиб, уни гулоб билан ювиш ёки гул ва наврўз мотивлари бор.

«Қирқ йил ётган беморлар турунг,
Ухлаб ётган эй морлар турунг,
Ишқ деб ёнган хор-зорлар турунг,
Баҳор келди ахир оламга».

Гулжамолнинг бу тоифа шеърларида теранлик, табиийлик, чинлик, покизалик мужассам. Шунингдек, уларда «О» кенг унли товушининг талаффузи — диапазонни эвазига изтироб ҳам, мунг ҳам жаранглаб эшитилади. Қандайдир ичикиш жўшқинлик ва шиддат билан қўшилади. Шу боис тоза кўнгилдан чиққан сўз кўнгилларга етиб боради. Бир қарашда қофиялар жаранги ҳаммага танишдек туюлади. Аммо чўнг дард ва оригинал ифодавий мазмун шу қофиялар ҳам Гулжамол томонидан биринчи марта қўлланаётгандек таассурот қолдиради...

Гулжамол Аскарованинг ўз сўзи, ўз овози; овозида ўзи бор. У яхши, ўтли, жозибали шеърлари билан ўзини

кўрсатди. Шеърят муҳиблари кўнглидан жой олди. Адабиётшуносларга тадқиқ этишлари учун муносиб лирик манба ҳозирламокда...

Чин ижодкор сўздан мўъжизавий қошоналар бино қилади. Бу қошона учун «юррак қонидан лой қорилади». Руҳий изтироблар гирдобиди айланиб, дард чекади. Ғам-қайғусидан, сурур ва андухидан сўзлайди. Шоир қалбининг акс-садоси – шеър. Агар бу овоз ижодкорнинг ўзлигидан дарак берса, нур устига нур...

Гулжамол «Мен билмадим ишқ рангларини, Ҳисларимга исм қўймадим», деб ёзибди. Биз шоиранинг ҳисларига, шеърларининг бир хусусиятига исм қўйдик – и ш қ п а р а с т...

9. 01. 2011.

Учинчи фасл

МЕТОД ҲАКИДА

«Ёзувчи психобиографияси қайсидир маънода унинг бадиий асарларидаги воқеа-ҳодисалар баёни, яратган образлари тизимида ўз ифодасини топади».

«Формал метод намояндалари ҳар доим бадиий матнга нисбатан «бу матн қай тарзда қурилган» деган савол билан ёндашганлар».

«Матн объектив оламнинг субъектив инъикоси, муайян бир гоя, фикр ва тушунчалар ифодасидир. Бадиий асар матни — талқин объекти».

«Герменевтикада бадиий асарнинг қўпмаънолилиги муҳим. Бундай асарни турлича тушуниш ва тушунтириш имкони бўлади. Бундай асар, эҳтимол, бири-бирига ўхшамайдиган талқин типларини майдонга келтиради».

СОЦИОЛОГИК МЕТОД¹

Адабиётшунослик методларини фанда «усул», «ёндашув», тарзида турлича номлаш ҳамда турлича таснифлаш мавжуд. Табиийки, яхлит ходисани қисмларга ажратиб ўрганиш, маълум бир асосига кўра таснифлаш воқеликни англашга ёрдам беради. Адабиётшунослик методларидан бири тадқиқот жараёнида етакчилик қилиши ёки бирор илмий иш, мақола ё монографияда бир неча методлар қоришиқ ҳолда қилини ҳам мумкин. Методлар орасига бирлашмас, ўзаро қесишмас тарзида чегара қўйиш тўғри бўлмайди. Адабиётшунослик таркибида бадий асарга ёндашувнинг бир қанча методлари фарқланади. Шулардан бири социологик метод деб номланади.

Социологик метод адабиётшуносликда жуда кенг қўлланадиган илмий тадқиқот усулларида биридир. Бу метод негизида бадий адабиётга ижтимоий ҳодиса сифатида қараш етакчилик қилади. Адабиёт намуналарини шу усул билан тадқиқ этишда асосан жамиятдаги ижтимоий ҳодисаларни, маданий муҳит, адабий-тарихий шарт-шароитни инобатга олиш муҳим саналади.

Бадий адабиёт ва, умуман, санъатнинг жамият билан ўзаро муносабатлари масаласи жуда қадим замонлардаёқ ўртага ташланган бўлса-да, адабиётнинг ижтимоий моҳияти ва шу асосида ўрганиш-тадқиқ этиш методи XIX асрнинг 30-40-йилларига қелиб юзага чиқади. «Социология» атамасини биринчи бўлиб қўлланилиши француз файласуфи Огюст Конт (1798 – 1857) номи

¹ Методларга тегишли ушбу фаслдаги мақолалар асосан 2003 – 2011 йиллар орасида ёзилган – Б.К.

билан боғлиқ. Унинг санъатга қарашида «санъат санъат учун» тамойилига танқидий муносабат бор. Файласуф фикрича, санъат асари инсоннинг индивидуал ва ижтимоий борлигини инъикос этириши керак.

Дунё адабиётшунослиги тарихида «маданий-тарихий мактаб» вакили бўлган француз олими Ипполит Тэн (1828-1893) социологик методнинг асосчиларидан бирidir. И.Тэн ўз қарашларида О.Конт таъсирида бўлган. Бу олим социологияни конкрет (эмприк) фанларга татиб этиб, ўз методи табиий фанлар методикасига қий тарзда тузиб чиқади. И.Тэн санъат таракқийтини ижтимоий ҳолат билан изохлашга – тушунтиришга интилади. Олим ўз назарий фикр-мулоҳазалари исботи учун инглиз адабиёти тарихига, нидерландиялик расомлар ижодига, қадимги грек ҳамда итальян санъати тарихига мурожаат этади; мазкур объектларнинг пайдо бўлиши ва таракқий сабабларини ижтимоий-тарихий асосларга боғлаб ўрганади.

И.Тэннинг назарий қарашлари немис классик фалсафаси намояндалари Готфрид Иоганн Гердер (1744 – 1803) ҳамда Георг Вильгельм Фридрих Гегель (1770 – 1831) таъсирида шаклланади. Хусусан, Гегелнинг «Эстетика» асари нафакат маданий-тарихий мактаб вакиллари ижодида, балки ўзидан кейинги бутун файласуф-адабиётшунослар авлодининг шаклланишида жуда катта таъсирини ўтказди. Бу китоб бугун ҳам ўкилади.

Социологик метод асосига этибор қаратган И.Тэн санъат предмети жамият ҳаётида мавжуд инсонларнинг характериدير, деб таъкидлайди. У илмий-назарий тамойилларни «ирқ, муҳит ва вақт» тушунчалари воситасида изохлайди. Санъат асарини қайсидир ирқ-халқ-миллатга мансублигини, маълум бир муҳит ва муайян замонда яратилишига алоҳида урғу беради. Олим фаолияти санъаткорнинг шахсий фантазияси ва тасодифий ҳолат бўлиб кўринган адабиёт ва санъат ҳодисасини объектив тушунтирига қаратилган эди. Адабий ҳодисага бутун

жараён сифатида қараш, санъат асарини, санъаткор ва санъаткорлар авлодини тушунишда И.Тень улар мансуб бўлган «ўша давр таомили ва дунёқараши»ни кўрсатади¹. Файласуф «Танкид методикаси ва адабиёт тарихи тўғрисида», «Санъат фалсафаси» каби асарлари билан Европа адабиётшунослигига кучли таъсирини ўтказди.

Рус адабиётшунослиги тарихида Александр Николаевич Пипин (1833 – 1904) шу мактаб намояндаси саналади. Минг босма табокдан ортиқ филологиянинг турли йўналишларида асарлар ёзган олим адабиёт ва жамият тушунчаларни деярлик синоним ҳолатда кўради. Рус адабиётшунослигида бадиий адабиётни ижтимоий мухит, тарихий давр, географик шарт-шароит билан алоқадорликда тушунтиришга ҳаракат қилган бошқа олимлар ҳам етишиб чиқди.

П.Н.Сакулиннинг 1925 йили «Адабиётшуносликда социологик метод» номли китоби босилади. Олим адабиётнинг ижтимоий табиатга урғу бериб, уни жамиядан алоҳида тасаввур қилиб бўлмаслигини таъкидлайди. Адабиётга таъсир қиладиган омиллар сифатида қуйидаги доира-чизгини тақдим этади.

Социологик метод тамойилларини баён қилган П.Н. Сакулин ижодкорнинг индивидуал шахсиятига ҳам эътибор беради. Адиб ижодини адабий-тарихий жараёнда

¹ История русского литературоведения. – М., 1980. Стр.125.

ўрганиш бу ижодкорнинг адабиёт тарихидаги ўрнини белгилайди. Олим ижтимоий муҳит, маданий муҳит, адабий муҳит, адабий мактаб, ижодкор ва бадиий асарни бир тизимга солиб, қуйидаги доира-чизма асосида тақдим этади.

Барча ижтимоий, маданий, адабий муҳитлар тадқиқи охир-оқибат ижодкор шахси ва унинг асарига келиб тақалади. П.Н.Сакулин социологик методнинг адабиёт тарихини ёритиш учун зарурлигини таъкидлайди¹. Бу қарашларда ўз даври билан изоҳланадиган, дейлик, марксизм ёки синфийлик билан боғланган ўринлари ҳам мавжуд.

Сир эмаски, ўтган асарда бадиий адабиётни социологик нуқтаи назаридан тадқиқ этиш марксизм социологиясига дахлдор эди. Бу йўналишнинг методологик асосини тарихий материализм таъкил қиларди. К.Маркс ва Ф.Энгельс издошлари Франц Меринг (1846 – 1919 немис), француз социалисти Поль Лафарг (1842 – 1911), Россия муҳитида эса Георгий Валентинович Плехановлар (1856 – 1918) шу йўналишда асарлар ёзди.

¹ П. А. Сакулин. Филология и культурология. – М., 1990. Стр.129.

Г.В.Плеханов «Карл Маркс ва Лев Толстой», «Яна Толстой тўғрисида», «Вассарион Григорьевич Белинский», «Белинский, Чернишевский ва Писарев» номли мақолаларида ўзининг адабиётга нисбатан қатъий социологик муносабатни баён этади. В.Г.Белинский тўғрисида ёзар экан, ўша танкидчи адабий ҳодисага ижтимоий томонини эмас, балки фақатгина публицистик нуктаи назардан қарайди, дея бу хусусиятни камчилик сифатида кўрсатади. «Белинскийнинг кейинги йилларда ёзган мақолаларида адабий танкидчилигимиз бажариш керак бўлган қатор режалар хусусида фикр юритилганки, бу вазифалар фақатгина социологик нуктаи назарида мустаҳкам туриб олгандагина бажарилиш мумкин»¹. Бу Г.В. Плехановнинг айна методга тегишли қатъий фикри.

Гарчанд бугунги кунда социологик метод танкидга учраётган бўлса-да, унинг муайян тарихий шарт-шароитда етакчилик қилганини – у сунъий ёки табиий бўлишидан қатъи назар – инкор этиб бўлмайдиган фактдир. Шу маънода социологик методнинг тарихи, ютуқ ва камчиликлари хусусида фикрлашиш ва муайян ибратли хулосалар чиқариш мумкин.

Маълумки, ўтган XX асрда социологик метод намоёндалари «дохий»ларнинг реализм ёки умуман, адабиёт ҳамда маданий мерос тўғрисидаги қарашларига таянди. Уларнинг турли асарларидан олинган кўчирмалар, айрим мақолалари, хусусан, адабиётнинг партиявийлиги, синфийлиги Л.Н.Толстой ва А.И.Герцен тўғрисидаги мақолалари адабиётшунослик учун методологик таянч вазифасини бажарган эди. А.В.Луначарский (1875 – 1933) адабиёт ва санъат тадқиқида марксистик қарашларни олиб кирди. Бадиий адабиёт соҳасида шу тамойилни тарғиб-ташвиқ этди; «Санъат ҳақида мунозара» (1905), «Пролетар адабиёти ҳақида мактублар» (1914), «Санъатда синфий кураш» (1929), «Ленин ва адабиётшунослик»

¹ Плеханов Г.В. Истории в слове. – М., 1988. Стр.95.

(1932) каби асарлар ёзди. Бундай мафкуравий адабиёт-шуносликнинг бир қатор манбаларини Отажон Ҳошим 20-йилларнинг охири 30-йилларда ўзбек адабиётига татбиқ қилди. Унинг «Пролетариат ва чигатой адабиёти», «Пролетариат адабиёти ва адабий мерос», «Ўзбек шўро адабиётининг бир неча ижодий масалалари» ва бошқа асарларида марксизм-ленинизм таълимотига асосланган социологик метод етакчи саналади.

Бадий адабиётни, ижодкор фаолиятини социалистик тузумга, баъзида ижтимоий-иқтисодий омилларга ҳаддан ташқари боғлаш 30-йиллар адабиётшунослигига хос эди. Бу давр адабиётшунослигида социологик метод бирёклама қўлланди. Синфий кураш – тарихни ҳаракатга келтирадиган куч, деган қараш бадий асар мазмунини сийқалаштириб, анча жўнлаштирди. Ҳар қандай бадий асарга, энг аввало синфлар ўртасидаги шиддатли тўқнашувлар нуктаи назаридан ёндашилди. XX аср адабиётшунослик тарихидаги бу ҳодиса «вульгар социологизм» деб номланди («Вульгар» сўзи лотинча бўлиб, «содда, оддий» деган маънони билдиради).

Хўш вульгар социологизмнинг ўзи нима? «Вульгар социологизм – ижтимоий ҳодисаларни сийқа талқин қилишдан иборат бўлиб, бундай талқин қилиш тарихий материализмни бузади, чунки бу ижтимоий тараққиётнинг айрим факторларини; техникани, ишлаб чиқаришни ташкил этиш формаларини, экономикани, сиёсатни, идеологияни бир томонлама бўрттириб кўрсатади. Тор маънода-идеологиянинг синфий шарт-шароитга боғлиқ эканини сийқа тушунишдир». Бу изохда ҳам замоннинг мафкуравий назари бор. Рус адабий танқидчилигида В.Шулятиков, В.Переверзев, В.Фриче каби олимлар вульгар социологик қараш эгалари саналади. Бундай бирёклама қарашларга ўз вақтида жавоб тарзида китоблар ҳам ёзилди¹.

¹ Розенталь М. Против вульгарной социологии в литературной теории. – М., Худ.лит., 1936.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, 30-йиллар муҳи-тида вульгар социологик қарашлар ўзбек адабиётшунослигида ҳам мавжуд эди. Айннинг (Олим Шарафиддинов) «Ўзбек шоири. Чўлпон» (1927 йил 14 февраль, «Қизил Ўзбекистон» газетаси) танкидий мақоласи вульгар социологик руҳда эди. Ойбек Чўлпонни мафкуравий хужумлардан ҳимоя қилиб Айнга «Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак» деган сарлавҳали жавоб ёзди: «Айн мақоласининг қисқача мазмуни шундан иборат: Чўлпон йўқсиз эл шоири эмас, миллатчи зиёлиларнинг шоири. Чўлпон – бадбин, Чўлпон – ҳаёлпараст.

Адабиёт ижтимоий ҳаётнинг акс-садо(эхо)си ва даврнинг мафкуравий кўринишидир. Синфлик жамиятда адабиёт, шоир ва адибларнинг ҳақиқий физиономиясини кўриш учун мунаққид, аввало, жамият тақомулининг пружинаси бўлгон омилларини тайинлаши лозим. Чунки адабиётнинг сўниши ёки порлаши, адабиёт сахнасига бир шоирнинг чиқиб қолиши тасодифий(случайность) эмас. Умуман, дунёда тасодиф йўқ. «Тасодиф бизнинг нодонлиғимиз натижасидир». Шу тартибда ижтимоий (социологический) метод билан қуролланиб шоирларнинг башарасига қараш адабий сирларни очиб беради, мунаққидни сеҳрли доирадан олиб чиқади.

Чўлпоннинг «нуксон томонлари, хусусан, мафкураси» тўғрисида гапирмакчи бўлгон «Айн»да худди шу метод йўқ. Ҳе йўқ, бе йўқ, қаламга ёпишади: «Чўлпон ҳаёлига берилган», «ҳақиқатни ҳаёл кўзи билан кўради», деб ҳаёлдан қочқон «оғир бошли» Айн ўзининг кўкда учишидан хабарсиз. Чўлпоннинг етишган даврларига қарағуси келмайди. Унинг тараққиёти қадамларини санамайди. Даврларга бўлмайди. Шоирлар ҳаёл билан кўкка учса, ҳа, шоир-да, деймиз. Аммо мунаққиднинг учиши ҳаммадан қизиқ...»¹. Ойбек шу зайлда ижод моҳиятига, талант тарбиясига диққатни қара-

¹ Ойбек. Чўлпон. Шоирни қандай текшириш керак // «Қизил Ўзбекистон» газ., 1927 йил, 17 май.

тиб, социологик методнинг илмий тамойиллари нуктаи назаридан «Чўлпоннинг муҳити, тарбияси ва интилишлари»ни инорбатга олди ва, умуман, методологик масалани ўринли қўяди.

Аммо баҳс-мунозарада қатнашган Усмонхоннинг «Мунаққиднинг мунаққиди» мақоласида метод масаласида бирёклама фикрлар баён этди: «Ойбек «илмий метод» деб «ижтимоий (соцсиологический) метод»ни тушунади. Бу тушунганингиз хом; чунки «товушнинг қаердан келишини» билмагансиз, қайси марксист адабиётида «соцсиологический метод» деган истилоҳни кўрдингиз? Бундай истилоҳ йўқ ва бўла ҳам олмайди. Токи бу истилоҳ сиз томондан кашф этилди? Ундай бўлса, унинг тўғрилигини, илмийлигини олдин исбот қилиб, сўнгра амалий ишлатсангиз бўлар эди; нимага десангиз, бу истилоҳга ҳозирча биз унамаймиз ва, бизимча, бу истилоҳ янглиш истилоҳдир. Метод моддий бўла олади; мужодалавий (диалектический) бўла олади, лекин ҳеч вақт «социологический» бўла омайди. Социология ўзи мустақил бир фанким, ўз-ўзи методга муҳтож, социология метод ва дунёга қараш томонларидан буржуазия ёки маънавийон ва марксист ёки моддийон бўлиб иккига айрилади. Агар Ойбек каби мана шу айирмани идрок этмасдан тўғридан-тўғри «соцсиологический» деб кета берилса, минг мартаба «марксистча» деган билан ҳақиқатда марксистча бўлмайди. Социология ижтимоий фан сифати билан кескин суратда синфий фандир. Бунинг учун буржуазия соцсиологияси билан марксизм соцсиологияси (яъни тарихий маддийонлик – исторически материализм) орасидаги айирмани очик билиб олиш лозим; тесқарн ҳолда, бу истилоҳий ишлатишда Ойбек каби икки жаҳон овораси бўлиб қолинади. Метод тўғрисида бўлса, бизнинг (яъни марксистларнинг) методи моддий мужодала (материалистическая диалектика)дир»¹. Табиийки, бу фикрлар баҳслашувчининг илмий-маданий савиясини, тушунчалари доирасини ҳам кўрсатади.

¹ Усмонхон. Мунаққиднинг “мунаққиди” // “Қизил Ўзбекистон” газ, 1927 йил 22-июнь.

Шунингдек, ўша даврда С.Хусайннинг «Ўткан кунлар» тўғрисида ёзган китоби, М.Бузрук Солиҳовнинг «Меҳробдан чаён»ни танқид этган мақоласи, «Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари» (1933) асари вульгар социологик руҳда ёзилган эди. Бу бирёкламаликнинг битта қиррасини тасаввур қилиш учун А.Саъдийнинг «Ўзбек буржуа адабиёти» (1934) китоблардан олинган бир кўчирма келтириш етарли. Китоблар номидаги «миллатчилик», «буржуа» сўзлари ҳам муаллифлар концепциясидан, асарлари мазмун-моҳиятидан дарак беради. А.Саъдий китобининг «Кириш»ида шундай ёзади: «Бадий адабиёт ўз-ўзидан бўлмайди. У осмондан тушмайди. Уни кишилар, яъни ёзувчилар, шоирлар яратади. Синфдан ёки ижтимоий гуруҳлардан ташқари бўлган ёзувчи йўқ. Ёзувчилар маълум синфдан чиққан ёки у синфдан чикмаса-да, кейин у синфнинг тарбиясини олиб, шу синф томонига кўчиб, шунинг манфаатига хизмат қила бошлаган бўлади... Ҳар бир даврнинг ёзувчилари шу даврда синфлар томонидан уларнинг олдиларига қўйилгон синфий вазифаларни бажара борадилар, шуларни бажариш учун курашадилар. Уларнинг бу курашларида уларга раҳбарлик этувчи, уларга таянч бўлиб йўл кўрсатиб, куч ва ёрдам бериб боровчи қувват яна ўша синф ва ўша синфнинг партияси бўлади. Шу равишда адабиёт синфларнинг синфий кураш курулларидан бири деяр экансиз, шу замон, шу адабиётни яратувчиларнинг ўзларининг, яъни ёзувчиларнинг ҳам синфлар ва синфларнинг сиёсатлари учун курашувчи бўлганликларини тушунишимиз лозим»¹. Шу кўчирмада «синф» ва «синфий» сўзи ўндан ортиқ ўринда маъноли-маъносиз равишда қўлланган. Бадий адабиётга бундай вульгар муносабат ўзбек адабиётшунослигининг XX аср 30-йилларига хос хусусиятдир.

Сир эмаски, ўзбек адабиётшуносларининг катта бир авлоди рус адабий танқидчилари, бадий адабиётнинг

¹ Саъдий А. Ўзбек буржуа адабиёти. – Тошкент: 1934. 15-17-бетлар.

социал вазифасига асосий урғу берган В.Г.Белинский, Н.Г.Чернишевский, Н.А.Добролюбовлар мактаби тарбиясини олди. Бу танкидчиларнинг айрим асарлари ўзбек тилига таржима қилинди. Шу маънода ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танкидчилиги тарихига назар ташланса, кўпинча бадиий асарлар социологик метод асосида тадқиқ қилингани ойдинлашади. Бироқ, бу фикр ўзбек адабиётшунослари бадиий асарнинг эстетик қирраларига, психологизм ёки формал томонларига мутлақо эътибор бергани йўқ, дегани эмас. Чунки бадиий асарларнинг турли эстетик томонлари – шаклий-композицион, ғоявий-поэтик муаммолари ўзбек адабиётини тадқиқ қилган илмий-назарий асарларда ўз ифодасини топди.

Бадиий адабиётга социологик методни татбиқ этиш факатгина синфийлик, партиявийлик, халқчиллик каби тушунчалардан иборат эмас. Тўғрироғи, адабиётни ижтимоий воқелик, жамият ҳаётига алоқадорликда текширишнинг бирдан-бир энг тўғри йўли марксча-ленинча фалсафа воситачилиги, деган ўша тарихий давр мафкураси билан изоҳланадиган қараш ўзини оқламади. Жаҳон фалсафаси, эстетикаси, адабиётшунослиги ва санъатшунослигидан хабардорлик ўзбек адабиётшунос олимларининг адабий-илмий талкинларини янги методлар томонга йўналтирди.

XX аср ўзбек адабиётшуносларнинг катта бир авлоди ўз илмий-ижодий фаолиятида бошқа усуллар каторида маданий-тарихий мактаб намояндалари асарларидан, социологик методнинг бадиий асарга илмий ёндашув тамойилларидан унумли фойдаланди. Ўзбек адабиётшунос олимлари бадиий асар ва унинг қахрамонларидан совет даврида ҳукмрон бўлган социалистик реаллизм ижодий методига ҳос хусусиятларни излаб таҳлил қилганлари ҳам сир эмас. Айни дамда, социалистик реализмга нисбатан кенгрок қараш, уни «очик система» деб аташ ҳоллари ҳам бор эди. Бутун улар адабиёт тарихидан ўрин олди.

Адабий дурдоналар муайян бир маданий-ижтимоий мухитда яратилар ва истеъдод эгалари маълум бир тарихий даврда ижод қилар экан, бадий адабиётни ижтимоий-социологик нуқтаи назардан ўрганиш, бошқа энг самарали ва замонавий методлар билан уйғунликда, шунингдек, инсоннинг турмуш тарзи, жамият ҳаётининг турли тамойиллари асосида тадқиқ қилиш ҳоллари ҳам давом этиши табиий.

БИОГРАФИК МЕТОД

Бадий ижод моҳиятини, ижодкор психологиясини, бадий асар илдизларини очишда биографик метод муҳим аҳамият касб этади. Бу методни таржимаи ҳолдан иборат тарзида содда тушунмаслик керак. Зотан, биографик метод ижодкор таржимаи ҳолининг оддий хронологик тавсиф ва таснифи эмас; ёзувчининг туғилган йили, яшаган жойи ёки муҳити, асарларининг ёзилган йили ва, ниҳоят, ижодкорнинг вафот этган йили – буларнинг бари биографик маълумотлар ҳисобланади.

Биографик метод эса ёзувчи ва бадий асар жуфтлигига асосланади. Ижодкорнинг шахсий ҳаётига, яшаган муҳитига, рухий-психологик ҳолатига, шахсий кизиқишларига, асарни ёзишга туртки берган илҳом факторларига, ижодкор лабораториясига ва шу каби қатор тарихий-индивидуал масалаларга жиддий эътибор беради. «Биографик метод адабиётни шундай ўрганиш усулики, бунда ёзувчи биографияси ва шахсиятига бадий ижодининг асосий белгиловчи моменти тарзида қаралади»¹.

Ҳар бир ижодкор ўзича бир олам. Чинакам санъаткорлар бири иккинчисини такрорламайди, бирови бошқасига тақлид қилмайди. «Ҳар бир санъаткорнинг ўз мамлакати ва шу мамлакатда яшайдиган, истиқомат қи-

¹ Литературный энциклопедический словарь. – М., 1987. Стр. 54.

ладиган ўз фукарolari бўлади» (Талъат Солихов фикри). Шу маънода ҳар бир ижодкорнинг ўз маънавий-руҳий олами, поэтик дунёси, ўз эътиқодий таянчлари мавжуд. Юрий Боров бадиий асарга биографик метод асосида ёндашув масаласида «бадиий асарни ёзувчи шахси орқали ўқиш услуги», дея ёзади ва бу фикрига: «Санъаткорнинг индивидуал тақдири унинг ижодини талқин этишда калит вазифасини ўтайди»¹, деган жумлани қўшади.

Бадиий асарга 17-18 асргача муайян «абадий қоидалар» орқали қаралган. Романтизм даврига келиб бу адабий-назарий қоидалар ўзгариб туриши ҳақида фикрлар майдонга ташланади. Аввало француз адаби Виктор Гюго шундай қарашлар туғилади. Унинг эътирофига кўра, «Адабиётшунослар тез кунларда ёзувчиларни ғайритабиий, ғайрисанъатий қоида ва жанрлар нуктаи назаридан текширмаслик кераклигини англайди. Улар ижодкорни санъат табиатига мувофик қонунлар ҳамда ҳар бир ижодкор шахси билан боғлиқ қонунлар асосида текшириш лозимлигини ҳис этади». Француз романтиклари, адабиётчи ва тарихчилари тафаккурида пайдо бўлган бундай эътирофлар бадиий асарни биографик метод асосида ўрганиш зарурати кун тартибига келиб қолганини англатади.

Адабиётшуносликдаги биографик метод тамойилларининг ишлаб чиқилиши ва, умуман, бу методнинг бадиий асарларни ўрганишга татбиқ этилиши француз танқидчиси ва шоири Шарль Огюстен Сент-Бёв (1804 – 1869) номи билан боғлиқ. Журналларда босилган мақолаларидан унинг «Душанба кунларидаги суҳбатлар» (1851 – 1862), «Янги душанба кунлари» (1863 – 1870) номли бир қанча китоблари юзага келади. Сент-Бёв 24 ёшида «XVI аср француз поэзияси ва театрининг тарихий ва танқидий обзори» тадқиқотини ёзади. Олимнинг яна бир муҳим асари «Империя даврида Шатобриан ва унинг адабий гуруҳи» (1861) деб номланади.

¹ Боров Ю. Искусство интерпретации и оценки. – М., 1981. Стр. 56.

«Адабий портретлар» (1836 – 1839) номли («Литературные портреты»). Критические очерки. М. 1970) китоби биографик метод тамойиллари асосида ёзилган. Бу китобида Сент-Бёв ўрта асрлар француз адабиётини, XVI аср поэзиясини, классиклардан Корнель, Расин, Мольер, Лафонтен ижодини, XVIII аср ёзувчилари – Вольтер, Дидро, Бомарше, Руссо ижодини, XIX асрдан Шатобриан, Гюго, Мюссе, Жорж Санд ва Флобер ижодини тадқиқ этади. Адибларнинг биографияси билан ижодини бир бутунликда талқин қилади.

Сент-Бёв ўзининг биографик йўналишда ёзган адабий-танқидий мақолаларида ҳар бир ёзувчи ҳаёти ва аниқ бир асари талқинига алоҳида эътибор беради. Зотан, «Адабий портретлар» тўпламида: «Мени ҳар доим хатлар, сухбатлар, фикрлар, характерларнинг ўзига хос турли фазилатлари, маънавий-руҳий кифоаси; бир сўз билан айтганда – машҳур ёзувчиларнинг биографиясини ўрганиш ўзига жалб этиб келди»,¹ деб ёзади.

Бу методга ўзбек адабиётшунослиги тарихида жиддий эътибор берилмади. Айнан «психобиография», яъни ёзувчининг психологик биографияси тарзида адабиётшуносликка татбиқ этилмади. Тўғриси, бир ҳақиқатни, яъни бадиий асарда ижодкор руҳий кечинмалари, кўрган-кечирганлари, ҳаётини тажрибалари ёки турли изтиробли ходисалар акс этишини, бунда биографик воқеликнинг изи асарларда қолишини ҳеч ким инкор қилмайди. Ёзувчи психобиографияси қайсидир маънода унинг бадиий асарларидаги воқеа-ходисалар баёни, яратган образлари тизимида ўз ифодасини топади. Бундай индивидуаллик санъат асарининг оригиналлигини, ўзига хос хусусиятларини намоён қилади. Ёзувчи ҳаётидаги ўзгаришлар, бесаранжомлик, безовталик, руҳий-ҳиссий кечинмалар, тўлқинланиш ва оғрикли дардлар, муаллақ ёки собит

¹ Сент-Бёв Ш. Литературные портреты. Критические очерки. – М., 1970. Стр.313.

дунёқараш фонида унинг бадиий асарини талқин этиш ўзининг ижобий самараларини бериши табиий.

Масалан, Л.Н.Толстой ҳаёт йўлида, оилавий муҳи-тида учраган турли зиддиятли ҳодисаларни тугал англа-масдан адибнинг тавба-тазаррусини ҳам, энг кичик ҳи-кояларидаги оддий деҳқонлар образидан тортиб, улкан эпопеяларидаги кибор шахслар табиатини ҳам тўла ту-шуниб ва тушунтириб бўлмайди. Адибнинг ижодкор си-фатидаги тақдири билан рус подшосининг ўзи қизиққан; хотини Софья Андреевна билан бўлиб ўтган турли му-нозаралари, ҳатто муайян бир драматик асари сюжетига асос бўлган; романларидаги бадиий образлар учун ён-атрофдаги яқинлари прототип вазифасини бажарган¹.

Бошқа бир мисол: «Ҳинд сайёҳи», «Мунозара», «Раҳба-ри нажот» каби асарлари ҳақида Фитратнинг рухий-маъна-вий дунёсини, эътиқодий қарашларини, унга таъсир этган микромуҳитни тадқиқ этмагунча тўғри хулосалар чиқариш қийин. Айни чоғда, орадан ўн-йигирма йиллар ўтгандан кейин ёзилган «Меърож», «Зайд ва Зайнаб», «Заҳронинг иймони» типидagi ҳикояларни ҳам Фитратнинг ҳаёт тажри-балари, дунёқарашидagi ўзгаришлар, муҳит тазйиқи каби катор биографик омилларнинг махсус текширувини талаб этади. Табиийки, бу жараёнда хотира китоблари, кунда-ликлар, ўз вақтида матбуотда босилган турли мақолалар, баҳс-мунозаралар муҳим аҳамият касб этади.

Ш.Сент-Бёвдан кейин машҳур кишиларнинг бадиий-эстетик биографиясини ёзиш анъанасини француз ёзув-чиси Андре Моруа (1885 – 1967) давом эттирди. У био-график методга мос равишда романлаштирилган био-графияларни маромига етказиб ёзди². А.Моруанинг адабий-эстетик қарашлари уч булоқдан – француз, инг-лиз ва рус маданиятидан баҳраманд бўлган. Рус ёзув-

¹ Бу ҳақда батафсил қаранг: В.Вересаев. Живая жизнь. – М., 1991.

² Наркирьер Ф. Андре Моруа. – М., 1974. Стр. 22.

чилари И.Тургенев, А.П.Чехов, Л.Толстой ҳақидаги қарашларини махсус асарларида баён қилди. А.Моруа Шекспир, Бальзак ва Л.Толстой ҳақида фикр юритиб, уларга: «Башарият учун инсоният томонидан бино этилган уч буюк ёдгорлик», деб баҳо берди¹. А.Моруа инглиз адабларидан Байрон ва Шелли, Диккенс ва Броунинг, Уэллс ва Б.Шоунинг ижодини жиддий таҳлил қилди. Унинг назарида, О.Бальзак француз адабиётида энг юксак мақомда туради. А.Моруа француз адабиёти тарихи ҳамда XX аср француз ёзувчилари ҳақида «Лабрюйердан Прустгача» (1964), «Прустдан Камюгача» (1963), «Жиддан Сартргача» (1965), «Арагондан Монтерленгача» (1967) номли китоблар ёзди. Бу китоблардан танлаб олинган адабий мақолалар 1970 йили рус тилида «Адабий портретлар» номи билан нашр этилди.

Олимлар таъкидлашича, А.Моруа газета ва журналлардаги мақолаларидан ташқари турли жанрларда етмишдан ортиқ асари алоҳида китоб ҳолида нашр қилинган. Адибнинг «Уч Дюма», «Олимпиа ёки Виктор Гюго ҳаёти» асарлари машаққатли меҳнат, жиддий изланишлар туфайли майдонга келди. Моруа ижоди билан танишган ўқувчи юзлаб шахслар билан учрашади. И. Тургенев ва М.Пруст ҳақида ёзган асарлари, уларнинг ижодига оид мулоҳазалари адабий-танқидий тадқиқот типига яқин туради. Бу адиб ижод қилган давр Европа фалсафаси ва адабиётида психологияга, инсоннинг ички кечинмалари тадқиқига, психоанализга, экзистенциализмга қизиқиш жуда кучли эди. Бу йўналишнинг улкан намояндалари адабий кечимга ўз таъсирини ўтказаётган бир давр эди. А.Моруа «вақтни сўраган одамга соатининг ички механизмларини, пружина» ёки майда мурватларини эмас, соатнинг ўзини кўрсатиб қўя қолди. Бу қараш ҳам адабий-тарихий жараёнда турли йўналишлар билан параллел яшашга ҳақли. А.Моруа

¹ Моруа А. Прометей или жизнь Бальзака. – М., 1988. Стр. 460.

учун инсоннинг ўзи, унинг ҳаёт тарзи ва ижоди муҳим эди. «Энг асосийси, – дея ёзади Ф.Наркирьер «Андре Моруа» китобида, – Моруанинг барча ёзган асарларини бир нарса – унинг методи, ижодга биографик ёндашув методи бирлаштириб туради»¹. А.Моруанинг кўпгина қарашлари Сент-Бёвнинг адабий концепциясига яқин. «Сент-Бёв ҳимоясига доир» мақоласида ўша олимнинг: «Мен дарахт қандай бўлса, меваси ҳам шунақа, дея мамнуният билан айтаман. Шунга монанд, адабий тадқиқот мени психологик изланиш-тадқиқотлар сари етаклайди», деган фикрларини келтиради.

Адабиётшуносликдаги биографик метод учун психологик ёндашув, биография ва психология параллелиги аҳамиятини шу эътирофдан ҳам билиш мумкин. Зотан, бу метод ҳақида марксист танқидчи олимлар биографик методда бадиий асарнинг жамиятдаги функциясига эътибор қаратилмайди, бадиий асар муайян шахс ижодининг маҳсулидан иборат қилиб қўйилади, бу методда субъективлик гуноҳи бор, қолаверса, бу метод сермахсул эмас, тарзида айблар тақаганлар. Бу методдан фойдаланадиган адабиётшунослар учун ҳам қолип тавсия этилган: тадқиқотчи адибнинг адабий ва ўз даври ижтимоий ҳаётидаги ролини тўғри аниқлай билиши лозим.

Тадқиқот методига бундай муносабат, табиийки, адабиётшунослик илми устидан юритилган сиёсатга, фикр ва қалам эрксизлигига бориб тақалади. Маълум бўлаётганидек, бу методнинг ижобий жиҳатлари кўп. Оддий бир ўхшатиш қилиб айтганда, қуёш нури шаффоф призма – ёғайтган ёмғир сувидан ўтиб камалакка айланганидек, бадиий асар ижодкор шахсий ҳаёти призмасидан ўтказилади ва натижада ижоднинг камалакрангли фазилатлари кашф этилади.

Адабиётшуносликдаги бирон методни адабий ҳақиқатни англашнинг ягона йўли сифатида ҳеч ким мутлоқлаштирмаслиги лозим. Чунки илмда ҳақиқатга бориладиган

¹ Наркирьер Ф. Андре Моруа. – М., 1974. Стр.199-200.

йўл битта эмас. Ҳар бир тадқиқот усулининг ўзига хос ички йўл-йўриқлари, ноёб текшириш усуллари, устивор жиҳатлари ва, эҳтимол, жузъий камчиликлари ҳам мавжуддир. Ҳар бир тадқиқотчи бадиий асарни қисмларга ажратиш ва бутунлаштириш ёки аниқ бир назарий муаммони махсус танлаб олиб ўрганиш ва ўз илмий-назарий фикрларини баён этиш ҳуқуқига эга. Айни чоқда, тадқиқотчи олим ўз ишида комплекс анализ усулини қўллаши ҳам мумкин.

Андре Моруа Оноре де Бальзак ижодини ёритар экан, унинг «Горио ота» (1843 йил ёзилган) романига алоҳида тўхталади. Қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларига, психологик ҳолатларига, дарду аламлари ва кайф-сафоларига роман муаллифи ҳаёти йўли орқали қарайди. А.Моруа романдаги Воке хоним ижраҳонасида яшайдиган «ўсиб келаётган персонаж» Растиньяк ҳамда «исёнкор, жамиятга қарши уруш эълон қилган» Вотрендан Бальзак табиатига хос хусусиятларни топади. Шу маънода ёзади: «Бальзак ўз сифатларидан анча-мунчасини Вотренга берган ўша даврдаги ҳамма ёш йигитлар каби ёзувчи хали ҳам Наполеон сиймоси олдида тобланишдан халос бўлган эмас».

Бальзакнинг Наполеон сиймосига ошуфталигини яна бир факт ҳам исботлайди. Унинг ёзув столи-китоб жавонининг энг тепасида ярим метрча келадиган Наполеоннинг гипс фигураси турган. Унинг пастига картон қоғозда: «У қилич билан бошлаган ишни калам билан охирига етказиш керак! Оноре де Бальзак», деган ёзув ёпиштириб қўйилган. «Наполеон Бальзак учун титанизм – куч-қудрат намунаси бўлган. Адиб уни «инсоният салтанати тарихидаги энг кучли ирода» эгаси деб билган. Ҳаётни абадий жангтоҳ санаган Бальзак ўзини кўп бора Наполеонга ўхшатади»¹.

Бальзак «Горио ота» романида баъзан Вотрен, баъзида Растиньякка ўз характери қирралари қўшиб ёзади.

¹ Г.Э.Ионкис. Оноре Бальзак. – М., 1988.

Айрим саҳифаларда Бальзак Вотрендек исёнкор ҳолатга киргандек кўринади. «Ҳолбуки, ўзининг табиатига кўра у ҳам Растињьякка ўхшаган юмшок одам. Эзгулик, меҳрибонлик нима эканини яхши биладиган Жорж Санд катъият билан шундай дерди: «Бу даҳо инсон тўғрисида у даставвал меҳрибон ва мушфиқ одам бўлган демок — унинг тўғрисида мен биладиган мактовлардан энг юксакгини айтмоқдир». Бироқ худди Растињьяк каби, деярлик бошқа ҳамма одамлар каби Бальзак ҳам мураккаб одам эди. Худди Растињьяк каби дўстликнинг қадрига етарди... Бироқ Бальзак мухтожликларга тўлиб-тошган, кишини йўлдан оздирувчи эрмаклари сероб бир тарздаги ҳаётни кечирди, бу ҳаётда у тез-тез ғазаб оташларига ҳам дуч келиб турарди. Табиийки, Бальзак ҳам худди Растињьякка ўхшаб нима килиб бўлса-да, бунақа турмушдан халос бўлишни истаган.

Растињьяк «Горио ота» романида хали жуда тортинчоқ хижолат чекаверадиган йигит сифатида кўринади. Биз Растињьяк билан яна қайтадан учрашганимизда, у энди барон, давлат котиби, ўз ўйнашини эрининг озми-кўпми онгли шериги («Банкир Нусингенлар хонадонни»), 1845 йилга келганда эса у энди министр бўлади... Эндиликда у «Мутлок эзгулик деган нарса йўқ, факат шароит бор» деб даъво қилади («Ўзлари беҳабар мазҳабозлар», «Асридан сайланган ноиб»). Кўпинча бу персонаж учун Тьер нусха бўлиб хизмат қилган дейишади. Дарҳақиқат, Бальзак Растињьяк образини яратар экан, Тьернинг баъзи бир сифатларини олган бўлиши мумкин, лекин ҳаммадан ортиқроқ у ўзининг сифатларини олган».¹

Маълум бўланидек, А.Моруа адиб асарларидаги образлар табиатининг энг муҳим ва асосий жиҳатларини Бальзакнинг ўзига боғлаб тушунтиради. Бальзакка хос

¹ *Андре Моруа*. Оноре де Бальзак // «Жаҳон адабиёти» журнали, 1999. №8, 123-135 бетлар.

барча фазилат ва орзу-истаклар унинг қаҳрамонларига ҳам хос. Ҳар қандай ижодкор асарларида, энг аввало ўз қалбини, ўз маънавий дунёсини акс эттиради. Шу маънода бадиий асарнинг гоёвий-бадиий аҳволидан муаллиф дунёқарашини, эътиқоди ва турмуш тарзини англаш ҳам мумкин. Биографик метод шу англаш ва англатиш йўлидан бориб иш кўради.

Инчунун, жаҳон адабиётшунослиги, хусусан, француз адабиётшунослигида биографик методнинг ҳам назарий, ҳам амалий тажрибаларини, таъкидлаш жоизки, муваффақиятли тажрибаларини учратиш мумкин.

Дунё адабиётида маълум бир ижодкорнинг котиблари томонидан ёзилган асарлар ҳам (Йоганн Петер Эккерман «Гёте билан суҳбатлар»), адибларнинг ўз эътирофлари битилган асарлар ҳам (Л.Толстой «Иқрорнома») мавжуд. Бундай манбалар – мактублар, иқрорномалар, суҳбатлар, хотиралар, эсталиклар, кўлёзмаларнинг турли нусхалари, ижодкор лабораторияси, шахсий архиви, замондошлари хотиралари ва, умуман, ижодкорга тегишли бошқа қатор омиллар бадиий асарни биографик метод асосида ўрганиш учун жуда муҳим аҳамиятга эга.

В.С.Барахов «Адабий портрет яратиш санъати» китобида муҳим бир хотирани келтиради. 1901 йили, бир куни А.Чехов М.Горькийга айтади: «Мана И.В.Гётенинг ҳар бир сўзи ёзиб олинган, аммо Толстойнинг фикрлари ҳавога учиб кетмокда». А.Чехов бир неча бор Л.Толстой ёнида Эккерман йўқлигидан афсусланади. Ҳатто бир куни Сулержицкий деган ижодкорга Л.Толстойга котиблик қилишни маслаҳат ҳам беради. И.П.Эккерманга ўхшаб, айнан ижодкор билан ёнма-ён яшаб унинг қундалик «ҳикмат»ларини, ижодкор тажрибасини, руҳий ҳолатларини ёзиб бориш, табиийки, бундай қундаликдаги хотиралар биографик методини учун жуда қўл келади. Вакт ўтгандан кейин ёзилган хотираларга эса, турли манфаатлар, хотирловчининг мактанишлари, баъзида тўқима гаплар аралашиб қолади.

Кейинги йилларда ўзбек олимлари ҳам куруқ, хронологик адабий портретдан фарqli ўларoқ биографик метод имкониятларидан фойдаланиш зарурлигини хис этмокда. Шу маънода профессор А.Расуловнинг «Илми ғарибани кўмсаб...» (Т., «Маънавият», 1998) китобидан ўрин олган «Хол таржимасидаги сакталиқ ва сохталиқлар» номли мақоласи аҳамиятлидир. Олим бунда ёзувчи биографияси билан унинг асари орасидаги узвий боғланиш, рухий якинлик аҳамиятига алоҳида эътибор беради: «Ёзувчи ҳолати билан ижоди орасида узвий боғлиқлик бор... Ҳар қандай асарда ёзувчи руҳи, ҳоли, қалби акс этади. Асарлар синчиклаб ўрганилса, улар ёзувчи ҳолати, руҳияти ҳақида кўп нарсалар сўзлаб беради»¹. Олим «Танқид, талқин, баҳолаш» (Т. Фан. 2006.) китобида ёзади: «Бадий асар – хоҳ у лирик, хоҳ наср, хоҳ драма бўлсин – ёзувчининг ижоди маҳсули. Фарзанд ота-онага ўхшамаслиги мумкин эмас. Бадий асар талқин, таҳлил қилинганда, табиийки, ёзувчининг рухий ҳолати, кайфияти ҳисобга олинади. Адабиётшуносликда бадий асарни талқин этишда ёзувчи руҳияти, кайфияти – ҳолатини ўрганувчи соҳа бор. Уни биографик метод ёхуд бадий асарга ёзувчи ҳолати нуктаи назаридан ёндашиш дейилади»².

Ўзбек адабиёти тарихидаги Абдулла Каххорнинг «Ўтмишдан эртаклар», Ойбекнинг «Болалиқ», Ғафур Ғуломнинг «Шум бола», Саид Аҳмаднинг камокхона ҳаётидан олиб ёзилган ҳикоялари ва бошқа кўплаб асарларни айнан шу метод асосида тадқиқ қилиш ўзининг яхши самараларини бериши табиий. Бу тоифага мансуб тадқиқотлар қисман бўлса ҳам ўзбек адабиётшунослиги тарихида мавжуд. Ўзбек адабиётшунослигида биографик методда ёзилган тадқиқотлар сирасига И.Султоннинг «Навойнинг қалб дафтари», Н.Каримовнинг «Чўлпон»,

¹ Расулов А. Илми ғарибани кўмсаб. -Т.: Маънавият, 1998. 27-бет.

² Расулов А. Танқид, талқин, баҳолаш. -Т.: Фан, 2006. 75-бет.

Д.Куроновнинг «Чўлпон: ҳаёти ва ижоди» каби китобларини мисол қилиб келтириш мумкин.

Биографик метод учун ижод аҳли асосан ўзини ёзади, бадий образлари моҳиятига ўз қарашларини, эстетик идеалларини жойлаштиради, деган тамойил ҳам муҳим саналади. «Ёзувчининг, гарчи шахсан танилмаса ҳам, асарларини ўқиб, қандай табиатли шахс эканини ғойибона билиш, тасаввур қилиш мумкин. Чунки у асарларида асосан ўз табиатини, руҳини тасвирлайди» (Абдулла Қодирий фикри). Улкан ижодкорларнинг руҳи, табиати, идеаллари ўз қаҳрамонлари ортига яширинган бўлади. Бадий асар ижодкор шахсида бутунлашади. И.В.Гёте: «Менинг ҳамма асарларим битта иқрорноманинг бўлакларидир», деб ёзади. «Мангу яшайдиган бир умумий қоида бор – муаллифнинг шахсий иқрорлари ва эътирофларидан мутлақо холи бўлган санъат асарини топиш ғоятда мушкул... Шуниси ҳам борки, ёзувчи ўзи тўғрисида гапирмоқ учун, албатта, иқрорнома ёки кундаликлар шаклига мурожаат қилмоғи шарт эмас. У буни ўзи ўйлаб топган тўқима образлар тили билан айтади. Биринчи қарашда бу образ адибнинг ўзига сира ўхшамайди, бундан нафақат адабий китобхон, баъзан эса ҳатто муаллиф биографиясининг ҳамма сирларидан хабардор бўлган тадқиқотчи ҳам алданиб қолади...»¹.

Бадий асардан ёзувчи табиатига хос хусусиятларни англаш, ҳис этиш ижодкор яшаган ижтимоий ва оилавий муҳитни, маънавий-руҳий, эътиқодий дунёқарашини англаш орқали юзага келади. Масалан, Абдулла Қодирийнинг шахсиятини, дунёқарашни англаш асарларини тизиниб ўқиш зарур. Зотан, аллома адибнинг Юсуфбек хожи, Отабек, Анвар, Қумуш, Раъно сингари қаҳрамонларида акс этган бебаҳо маънавий қадриятлар бевосита Абдулла Қодирий маънавий-руҳий дунёсига

¹ Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. – Т.: Маънавият, 2010. 249-бет.

тааллуклидир. «...Артист бўлганимда эди, Отабек ролида ўзим ўйнардим... Негаки, Отабек характери менидан яхши билгувчи йўк...»¹, деган истаги ортида ҳам ўша рухий бутунлик сезими бор.

Замондошларининг хотираларида Абдулла Қодирийнинг гулларни парваришига, гулларга шайдо экани ёзилган. Бу фазилат билан «Мехробдан чаён» романидаги Анварнинг гулларга сув куйиб ўстириши, парваришлашга бўлган шайдолиги орасида яқинлик бор, албатта. Бошқа бир мисол. Абдулла Қодирийнинг болаликда қийинчилик билан таҳсил олгани, сўнгра Расулмуҳаммадбой эшигида мирзалик қилиб, кейин бойнинг таклифи билан унинг қизига уйлангани қайсидир даражада Анвар ҳаёти билан боғлиқ (Анварнинг Солиҳ маҳдумга ёрдамчи бўлиб, сўнг Раънога уйланиши каби) воқеаларни эслатади. Бунни қарангки, роман сўнггида Абдулла Қодирий мирзо Анварни дор тагига олиб боради ва бадийий усули билан ўлимдан «қутултириб» юборади. 1937 йилги машғум тузумнинг қахратонлари адиб калбини музлатди; аммо адибни унинг бўйнига солинган сиртмоқдан, гарданига юкланган тухматлардан, афсуски, ҳеч ким қутқариб қола билмади. Абдулла Қодирий 44 ёшида шаҳидлар силкига тизилди.

Ижод аҳли томонидан тўкилган номлар, яратилган образлар «мен»лик олами ифодасига хизмат қилади. Метафора, поэтик кўчим, образли тафаккур тарзи шуни тақазо қилади. Кўп ҳолларда ижодкорлар асарлари мазмун-моҳиятида ўз дарду дунёси акс этганини очик эътироф ҳам қилади. Шоир Абдулла Орипов «Отелло», «Алишер Навоий», «Аллома» каби шеърларининг юзага келиш тарихи тўғрисида шундай фикрларни айтади: «Бу шеърлар, албатта, аниқ тарихий саналар билан боғлиқ. Лекин уларнинг заминида менинг ҳаётга муносабатим бор. Бу туйғулар кишининг юрагида доимо яшаб, муайян бир туртки сабабли шеърга ўтган, холос»².

¹ Қодирий Х. Отам ҳақида. — Т., 1983. 113-бет.

² Абдулла Орипов. Эҳтиёж фарзанди. — Т., 1988. 124-125-бетлар.

Хуллас, биографик метод тарихини, намояндаларини, имкониятларини, дунё адабиётшунослигидаги ютуқлари ҳамда тажрибаларини чуқур ўрганиш бадий асарларни ўзига хос тарзда тушуниш ва тушунтириш учун амалиётда қўллаш, албатта, ўзининг ижобий натижаларини беради.

ПСИХОЛОГИК МЕТОД

Адабиётшуносликдаги психологик метод (психогенетик мактаб) XIX аср 70-80-йилларида Ғарбий Европа ва Россия илмий муҳотида юзага келди. Бу илмий йўналиш генетик жиҳатдан маданий-тарихий мактаб билан боғлиқ. Психологизм тарафдорлари анъанавий методларнинг имкониятларини қайта кўриб чиқишди. Маданий-тарихий мактаб вакиллари фарқли равишда янги йўналиш вакиллари ижодкорга, ёзувчининг эмоцияларига, ижоднинг психологик жиҳатларига, энг муҳими – авторнинг руҳий-маънавий дунёси ҳамда ижод жараёнига ва бу жараёндаги психологик ҳолатларга эътибор лозим, деб ҳисобладилар. Шунингдек, бадий асар ўқувчиси – рецепиентнинг руҳий олами ҳам бу йўналиш тадқиқотчилари учун муҳим саналади. Чунки бадий асарни ўзлаштириш ҳам бевосита инсоннинг тасаввури, билим даражаси, дунёқараши каби омилларга тегишлидир. Санъатда инсоннинг маънавий-маърифий қарашлари, руҳий олами, индивидуал «мен»и, ҳис-туйғулари инъикос этади.

Психологик йўналиш адабиётшунослари фикрича, бадий асардаги барча хос хусусиятлар муаллифга алоқадор. Бунда адабиёт ва санъатнинг тарихий тараққиёти деган масала иккинчи планга тушади. Биринчи планда асар мазмунининг субъектив томони туради.

XIX аср охири XX аср бошларида бу йўналишнинг Ғарбий Европада Э.Эннекен, В.Вундт, И.Фолькельт каби намояндалари фаолият кўрсатди. Психологик методнинг

энг ёркин намояндаларидан бири француз олими Эмиль Эннекен (1858-1888) психологик таҳлилда муаллиф шахсиятини айнан бадиий асарнинг ўзидан излаш лозимлигига, бадиий асарнинг барча кирраларини, эстетик ўзига хосликларини аниқлаш, билиш ва тушуниш ижодкорнинг калбини англашга олиб келишига алохида урғу беради. («История русского литературоведения». 1980. М. «Высшая школа»). Э.Эннекен С.Бёвнинг биографизмига қўшилмаган эди. Ёзувчининг кўнгил оламини биографиясини ўрганмасдан ҳам аниқлаш мумкин, деган бир қарашни илгари суради. И.Тэннинг «ирк, муҳит ва давр-вақт» тамойилини ҳам танқид қилади.

Бу олим бадиий асар таҳлилида 1. эстетик, 2. психологик, 3. социологик жихатлар синтезлашувига диққат қаратади. Э.Эннекен эътирофича, эстоппсихология ғоя ва хис-туйғулар механизмини англашга ёрдам беради.

Э.Эннекендан кейин Европада В.Вундт, Э.Эльстер, Э.Бертрам, Э.Гроссе каби олимлар шу йўналишда ижод қилди. Улар ижоди психоанализ, «эдип комплекси», «архетиплар», «онгсизлик ва ботиний шуур» ходисалари билан боғлиқ.

Бадиий асарга бундай «эстоппсихологик» ёндашувнинг рус олимлари орасида ҳам тарафдорлари бор эди. А.А.Потебня, Д.Н.Овсянико-Куликовский, А.Г.Горифельд, Т.Райнов, Б.Лезин каби филолог олимлар бадиий асарларни шу метод асосида тадқиқ қилди. Улар поэтик тил ва тафаккур, бадиий образ назарияси, бадиий ва илмий ижод психологияси ҳамда бадиий асарни ўзлаштириш масалаларига жиддий эътибор берди¹.

Харьков университетида ишлаган адабиётшунос Александр Афанасьевич Потебня (1835-1891) фикрича, энг муҳим нарсаси бу – тип. Типлар, табиийки, ўзига хос жамланган, топилган, индивидуал психологик хусу-

¹ Н.В.Осьмаков. Психологическое направление в русском литературоведении. – М., 1981. Стр. 13.

сиятларга эга образдир. Олим эътирофича, тип – бу мураккаб синекдоха. Санъатга илмий билиш билан ёнма-ён турадиган ҳаётни англаш воситаси сифатида қарайди. Шунингдек, санъат асари ҳар доим савол тарзида пайдо бўлади. Шу каби фикрлар эгаси А.Потебня адабий-илмий талқин ҳамда бадиий асарни қабул қилиш масаласини психологик ёндашувнинг энг асосий тамойилларидан бири деб ҳисоблайди.

Рус адабиётшунослигида А.А.Потебня шогирди Дмитрий Николаевич Овсянко-Куликовский (1853-1920) психологик йўналишдаги адабиётшуносликка ўзининг муносиб ҳиссасини қўшди. У дастлаб тилшуносликка, сўнгра адабиётшуносликдаги психологизм масалаларига кизиқди. Д.Н.Овсянко-Куликовский Харьков ва Петербург университетларида ишлади. Олим ўзининг «Тушуниш психологиясига доир» асарида англашга оид муҳим қарашларини илгари сурди. Аслида бошқа бировнинг қарашларини, бадиий асарни тушуниш ва англаш жиддий масала. И.В.Гёте: «Бирорта одам бошқа бировни туғал тушуна олмайди; ҳеч ким ўйлаб айтаётган сўзларини эшитувчи ўша одамдек айнан ўйламайди; суҳбат, ўқиш ҳар кимда ҳар хил фикр уйғотади», деган фикрни айтса, В.Гумбольдт, «ҳар қандай тушуниш-англаш айна пайтда англамаслик ҳамдир», дейди. Тушунишга доир психологик ҳолатларини шу алломалар изидан бориб ўрганган Д.Н.Овсянко-Куликовский бирор бир одам бошқа бир одамни тўлиқ равишда тушуниши мумкин эмас; агар шу ҳол юз берса, бунда тушунаётган одам ўз индивидуал киффасини йўқотиб, бошқа кимсага айланган бўлади, деган фикрларни илгари суради. Бу қарашларни бадиий асар талқинига татбиқ қилади. Зеро, бадиий тафаккурга эга ўқувчининг айрим қарашлари муаллиф фикрларига мос келса, шу мослик англаб олинади, тўлиқ тушунилмаган бошқа нуқталар барибир очик қолади.

Д.Н.Овсянко-Куликовский ҳис-туйғу ва фикр муносабаларига ҳам эътибор беради. Ҳис-туйғуни: «1.Орга-

ник туйғу (яъни биологик). 2.Органикдан юксак туйғу. 3.Социал туйғу. 4.Социалликдан юксак туйғу», тарзида таснифлайди ва уларни бадиий ижод мисолида тушунтиради.

Ҳар ҳолда Д.Н.Овсянико-Куликовскийнинг психологик методнинг муайян жихатини ёритадиган бундай қарашлари адабиётшунослик тарихида ўз самарасини берди.

XX аср бошларига келиб психологик йўналиш ғарб адабиётшунослигида психолоанализ таълимотига асосланган ҳолда давом этди. Оқибатда адабиётшуносликдаги психологик метод нисбатан мураккаблашди ва психоаналитик тадқиқот йўналишлари майдонга келди.

Адабиётшуносликдаги психоанализ шундай тадқиқот усулики, унда бадиий асар, онгсизлик (бессознательный) психологияси билан бирликда талқин этилади. Психоанализда бадиий ижод инсон психикасидаги қандайдир онгсиз, онгости жараёнларидан олинган импульс, инерциянинг рамзий маҳсули сифатида қаралади.

Психоанализ адабиёт тарихида бир қатор сюжет схемаларини ажратиб кўрсатадики, бунда муаллиф муайян даражада қаҳрамон дунёсига кўчган бўлади; ва у муаллиф ўзининг онгости истакларини ёки ижтимоий муҳит ва ахлоқий мезонлар билан трагик тўқнашувларини тасвирлайди. Психоаналитиклар Софоклнинг «Шох Эдип», В.Шекспирнинг «Ҳамлет», М.Ф.Достоевскийнинг «Ака-ука Карамазовлар» асарларида «эдипча комплекс»га алоқадорликда падаркуш-отасини ўлдирувчилар мотивини кўрадилар.

Зингмунд Фрейд ўзининг «Шоир ва фантазия», «Достоевский ва падаркуш» каби асарлари билан адабиёт ва санъатга психоанализни тадбиқ этишнинг айрим намуналарини берди. Мазкур мақолаларида З.Фрейд айти пайтда психоанализ билан адабиётшуносликни аралаштириб-қориштириб юбормаслик кераклигини таъкидлади. З.Фрейд психоанализи ижодий жараёнга, «мен»га, био-

график маълумотларга эътибор берса, К.Г.Юнг назаридаги психоанализ индивидуал ҳолатларни эмас, балки ботиний шуурнинг миллий ва умуминсоний кирраларини тадқиқ этади. Уларни ўзгармас образли формула-архетип («модел») деб атайди. «Архетип» – К.Г.Юнг назарида мотивлар ва уларнинг комбинациялар, умумий-катъий психологик схемалар (фигуралар), урф-одат, мифлар, символика, ишонч, психик фаолият (туш кўриш), шунингдек ижодий жараёнда онгсиз равишда содир бўладиган ҳолатлардир.

Бунда ижодкор шахси эмас, ижод маҳсули ва онгсизлик рамзи муҳимдир. Макон ва замоннинг тарихий бўлмаган умумий феноменлари («очик» ва «ёпик», «ички» ва «ташқи»), физик ва биологик субстанциялар («эр» ва «аёл», «ўспирин» ва «қарилик»)га диққат қаратилади. Психоанализдаги бундай жиҳатлар француз олими Г. Башляр асарларида учрайди.

Л.С.Виготский, В.Н.Волошинов, М.М.Бахтин каби рус адабиётшунослари асарларида ҳам психологик, психоаналитик тадқиқ усулига мурожаатлар кузатилади. Дадаизм, сюрреализм, экспрессионизм, мифологизм сингари адабий оқимларга тегишли асарлар психоанализ воситасида тушунтиришга ҳаракат қилинган.

XX асрнинг 20-30-йилларида рус адабиётшунослигида Фрейд таълимоти, психоанализ хусусида баҳслар бўлди. Уни тасдиқдовчи-ошуфталар кўп эди. Ҳар қандай масалани психоанализ асосида тушунтириб беришга интилганлар, психоанализни ҳар қандай ҳақиқатни билишнинг ягона усули сифатида талқин қилганлар бўлди. Хорижда яшаб ижод қилган рус ёзувчиси Владимир Набоков 1931 йилда «Ҳар ким нимани билмоғи керак?» деган мақоласида ёзади: «Жаноблар, агар сизлар бир нарсани яхши ўзлаштириб олмасанглар, яъни ҳаётни жинслар бошқаришини билмасанглар, ҳеч қачон турмушнинг олақуроқ тўқимасида ҳеч нарсани фарқлай олмай ўтасизлар. Суйгилимизга ёхуд биздан қарздор одамга мак-

тубни ёзадиган қаламимиз эркаклик ибтидосидир, бу мактубни ташлайдиганимиз почта кутиси эса – аёллик ибтидосидир»¹. Ёзувчи ҳамма нарсани «жинсий ибтидо»-га боғлашга уринади. Ҳатто филологларнинг тасдиқлашига ишонган ҳолда айтадики, «барометр тушиб кетди», «соат ётиб қолди», «барг узилди», «от йиқилди» каби катор иборалар ҳам «йўлдан тойган аёл»га ишора саналар эмиш. Бундай карашларга ўша 30-йилларда ҳам, XX аср охирига келиб ҳам танқидий муносабатлар билдирилган. Масалан, биолог олим Михаил Богословский ўзининг 2000 йилда «Литературная газета»да эълон этган «У бизни беҳуда тентиратди» мақоласида фрейдизм асосларини, ҳар қандай масалани жинсий майлларга ёки тушга боғлаган ҳолда талкин этишни танқид қилади. Олим ёзади: «Бугун катъий равишда айтиш мумкин – Фрейднинг «катталар кўрадиган тушларнинг кўпчилигида сексуал омилларнинг муҳри мавжуд ва шахвоний иштиёқларни ифодалайди», деган фикри ҳақиқатга тўғри келмайди. Профессор В.Н.Касаткин 16300та тушни таҳлил қилиб, шуни аниқлаганки, бу тушларнинг 13,5 фоизидагина сексуал мавзу мавжуд экан»². Бошқа бир ўринда Фрейднинг айрим карашлари далилсиз эканини айтади. «Фрейднинг тушларни талкин қилиши – XX асрнинг энг зўр фирибгарлигидир. Бу сохтакорликдан ўзга нарса эмас: у ўрганаётган тушларини ўз ақидалари қолипига жойлашга ҳаракат қилган». Психоанализни бадий адабиётга, адабий асар талкини учун татбиқ этишда ҳам шундай зиддиятли ҳолатлар бор, албатта. Фрейд таълимоти ҳақиқатни англашнинг ягона, мутлоқлашган йўли эмас. Бадий асарда инсон руҳияти акс этади, ҳис-туйғулари ифода қилинади. Бу жиҳатдан таҳлил ва талкинда психологик, психоаналитик усулардан фойдаланиш мумкин. Бу хусусда фикрлар, баҳс-мунозаралар силсиласи давом

¹ “Ёзувчи” газетаси. 2001 йил, 27 январь.

² “Ёзувчи” газетаси. 2001 йил, 27 январь.

этиши ҳам табиий. Аммо инсон рухиятни тўла-тўқис би-
лиши мумкин эмас, чунки инсониятга бу хусусда «фақат
озгина илм берилган, холос». Инсон озгина илми билан
бадий адабиёт – рухият алифбоси билан машғул бўлади.

Аммо файласуфлар, психологлар, гарчанд адашиб
кетсалар ҳам, рух хусусида фикр юритишдан тўхтамай-
ди. Шунингдек, бадий асарларида одамнинг ғам-қайгу-
си, шодлиги, ичикиши, ўқиниши, ўпкалаши, ички без-
овталигу хотиржамликни – умуман рухий ҳолатларни
тасвирига иштиёқманд ижодкорларда рухият таҳлили ва
тасвирига мурожаат давом этаверади. Дунё адабиётшу-
нослигида психоаналитик метод асосида бадий асарлар
моҳиятини тушунтиришга уриниш мавжуд ҳодиса. Бир
қатор мураккаб авторлар-феноменлар ижоди (М.Досто-
евский, Клейст) шу метод воситасида таҳлил этилди.
Психоанализни бадий шакл ҳамда адабиётнинг жамият-
даги ўрни ҳақидаги фанлар билан бирлаштириш ҳаракат-
лари ҳам бўлган.

Иккинчи жаҳон урушидан кейин психоанализнинг
икки йўналиши-экзистенциализм ва структурализм
йўналишлари кенг тарқалди.

Экзистенциализм бўйича Ж.П.Сартр, А.Мальро, С. Дуб-
ровский каби олимлар илмий тадқиқот ишлари олиб бор-
ди. Структурализм бўйича Ж.Лакан, Р.Бартлар илмий
ишлар қилди.

Шўролар замонидаги марксист адабиётшунослар то-
монидан танқид этилган психоаналитик анализга 70-80-
йилларга келиб яна кизиқиш ортди.

Адабиётшуносликдаги психологизм бир томондан
бадий асарлардаги қаҳрамонлар рухиятини тадқиқ қил-
са, иккинчи томондан бадий асар ижодкорининг рухий
оламига, бадий асарни ўқиётган китобхоннинг маъна-
вий-рухий дунёсига эътибор беради. Шу боис психологик
таҳлиллар биографик метод тажрибаларига ҳам таянади.

Психологик талкида қаҳрамон рухиятини асослашда,
воқеликка ишонтиришда деталлар муҳим саналади.

Ойбек «Ўткан кунлар» ҳақидаги мақоласида «Хўжа Маъоз» кабристони билан боғлиқ эпизодга, унда психологик ҳолатлар тасвирига «символик-лирик бир лавҳа» сифатида баҳо беради. Зотан романда бундай рухий ҳаяжонлар ифода қилинган ўринлар кўп. Абдулла Қодирий ишontiриш қувватини ошириш сирлари хусусида ёзади: «...Материални ўрганиш маҳалида энг майда нарсаларга (деталларга) ҳам аҳамият бераман. Масалан, мен ҳалиги ўрганмокчи бўлган ерда қанча дарахт борлиги, уларнинг қанчаси эски ва қанчаси янгилиги, мен борган маҳалда ўша дарахтларда қандай қушлар қайси хилда қўниб турганлиги ва шунга ўхшаш жуда майда нарсаларгача. Биринчи қараганда бу нарсалар ҳеч аҳамиятга молик бўлмайдигандек кўринса ҳам, кейинроқ фойдаси тегиб қолиши жуда мумкин.

Масалан, «Ўткан кунлар»ни ёзиш чоғида Марғилонга борганимда, бир кўчадан ўта туриб, номозшом маҳалида, доғ қилинаётган зигирёғининг хиди бурнимга урилди, мен буни эсда тутиб қолишга тиришдим. «Ўткан кунлар»нинг бир жойига шу кичкина детални киргизилганида, берилаётган тасвирнинг яна ҳам одам ишонарли бўлиб чиққани эсимда»¹.

XX аср ўзбек адабиёшунослигининг турли авлодига мансуб олимлари ўзларининг илмий мақолалари, тадқиқот ва монографияларида психологик метод таъмойлларига, психологик тасвир воситаларига, ижодкор психологияси ва, умуман, психоанализга қисман эътибор берди. Шу билан бирга, айрим адабиётшунослар, мунаққидлар ижодида бошқа тадқиқот усуллари билан биргаликда айни методдан ўрни-ўрни билан фойдаланиш ҳолатлари кузатилади. Лекин бу ҳали етарли эмас. Айни йўналишда жиддий илмий асарлар ёзиш учун ўзбек адабиёт тарихи етарлича манба бера олади.

¹ Қодирий А. Ёзувчи ўз иши тўғрисида // «Қизил Ўзбекистон». 1935 йил. 14 март.

ФОРМАЛ МЕТОД

Адабиётшунослик илмида баъзан «формализм», «формал мактаб», «формал метод» каби атамалар ишлатилади. Бу тушунчаларнинг ўзига хос тарихи, адабий-назарий тамойиллари, асосчи-вакиллари, давомчи-намояндалари мавжуд. XX асрнинг 20-йиллари рус адабиётшунослигида «формал мактаб» номини олган йўналиш ва шу мактаб олимлари ёзган тадқиқотлар формал методнинг бир намунасидир. Бу йўналиш таркибига ОПОЯЗ (Общество изучения поэтического языка), МЛК (Московский лингвистический кружок) каби жамият ва тўғарақлар кирар эди.

Адабиётшуносликдаги формал метод бадиий, шаклий-композицион унсурларга энг муҳим назарий-эстетик категория сифатида қарайди. Бадиий адабиётнинг индивидуал хусусияти шаклда ўз ифодасини топади, деган фикр-ни илгари суради.

XIX аср охири XX аср бошларида Ғарбий Европада санъатнинг бошқа турларига муносабатда, масалан, тасвирий санъат ёки ҳар хил санъат турларини қиёслаш (Г.Вельфлин, О.Вальцель вакиллари) пайдо бўлди. Адабиётшуносликда «роман морфологияси» (В.Дибелиус), «Тилга тегишли стилистика» (Л.Шпитцлер) каби йўналишларда кўринади. Ғарбда бундай формал методнинг принципларини «диққат билан ўқиш» ташкил этар эди. Бунда бадиий адабиётни генетик-эволюцион нуктаи назардан ўрганишдан кўра статистик тадқиқ этиш биринчи ўринга чиқади.

XX асрнинг 10-20-йилларида фаолият кўрсатган рус формал мактаби санъатшунослик концепциясидан эмас, балки лингвопоэтик ёндашув негизига ўз принципларини ишлаб чиқди. Метод назариясига доир дастлабки қарашлар 1914 йили нашр қилинган В.Шкловскийнинг «Сўзнинг тирилиши» рисоласида баён қилинди. Рус формалистларида шаклга бадиий адабиётни тадқиқ этадиган, унинг барча хусусиятларини ифодаладиган бирдан-бир

ягона тамойил, деган караш вақт ўтиши билан анча кенгайди. Назарий ва тарихий поэтикага доир фикрлари ривожланиб, «мазмуний шакл» («содержательная форма») тарзидаги илмий тушунчалар юзага келди.

Формал метод вакиллари, тарафдорлари илмий фаолиятида ўзларининг илмий-эстетик концепцияси ўз маҳсулини берди. Зотан, улар адабиётшунослик илмида илгари ўрганилмаган, тадқиқ қилилмаган адабий-назарий муаммоларни ўртага қўйди. Уларнинг илмий изланишлари орасида нутқ шакли ва тил (В.В.Виноградов), қофия, шеър ўлчови ва шеър қурилиши (В.М.Жирмунский), семантика билан шеър конструкциясининг алоқаси (Ю.Н.Тиньянов), синтаксис ва поэтик интонация (Б.М.Эйхенбаум), оҳангритм ва вазн (Б.В.Томашевский), футуралистларнинг сўз ижодчилиги (Г.О.Винокур), ритм ва синтаксис (О.М.Брик), сюжет тузилиши (В.Шкловский), эртакларнинг структурал тахлили (В.Я.Пропп), поэтик фонетика (Е.Д.Поливанов) каби илмий масалаларнинг тадқиқотларини учратиш мумкин. Бу методда ижод қилган адабиётшунослар гарчанд бадиий асарга нисбатан «қандай қурилган» нуктаи назаридан ёндашган бўлса ҳам, улардан айримлари шаклни мазмундан ажратмасликни ҳам таъкидлаган. Масалан, Ю.Н.Тиньянов фикрини: «Шакл + мазмун = қадах + май» тарзидаги формула билан ифодалайди.

В.М.Жирмунский 1923 йили ёзган «Формал метод муаммосига доир» маколasiда бадиий асарнинг шакл элементларини тадқиқ қилган турли йўналишдаги ишлар «формал метод» истилоҳи доирасида жамланишини айтади. Албатта, бу мактаб олимларининг қарашлари ҳам барча адабий ходисалар хусусида бир хил бўлмаган. В.М.Жирмунский формал метод намояндалари бахс-мунозара қилаётган масалаларни тўрт гуруҳга ажратиб кўрсатади: «1) санъат усул сифатида (искусство как приём); 2) тарихий поэтика ва адабиёт тарихи (историческая поэтика и история литературы); 3) тематика ва композиция (тематика и композиция); 4) сўз санъати ва ада-

биёт (словесное искусства и литература)». Бу муаммолар талкинида олимлар ўзаро келиша олмайдиган нуқталар ҳам бўлган¹.

Аслида, формал мактаб намоёндалари орасида ўзига хос ижодий «рақобат» мавжуд бўлиб, жиддий илмий баҳс-мунозараларга ҳам киришганлар. Ҳатто улар асарларини бири-бирига дастхат ёзиб, тақдим этганларида ҳам ўзаро «мухолиф» эканларини киноявий тарзда билдириб ўтишган.

Формал метод вакиллари томонидан 20-йилларда структурал поэтика, информация назарияси, белгилар назарияси каби масалалар муҳим ҳисобланган бўлса, 20-йилларнинг иккинчи ярмидан эътиборан бадиий адабиётга адабиёт оламидаги тизим сифатида қараш, бора-бора шакл ва мазмун бирлигини ифодаладиган универсал илмий метод ҳолатига келади.

Ғарбий Европада адабиёти ва санъатда формализм унсирлари, хусусан, немис ва француз шоирлари ижодида кўзга ташланади. Улар учта нуқтага – конструкция тамойилларига, шаклга ҳамда «санъат тарихи исмсиз бўлсин» шиорига алоҳида эътибор беради. «Санъат тарихи исмсиз бўлсин» шиорини немис олими Г.Вельфлин ўртага ташлайди («Kunstgeschichte ohne Namen» – «История искусств без имен»)². «Kunstgeschichte ohne Namen» тамойили кейинчалик француз структуралисти Р.Барт асарларида «муаллиф ўлими» («смерть автора») тарзида намоён бўлди.

Форма мактаб вакиллари математик аниқликларни яхши кўрган. Масалан бадиий образни ҳам муайян қопларга солиш уларга хос бир хусусият, аммо бадиий образ кўп қиррали, кўпўлчамли, кўп маъноли ҳодиса. Уни аниқ рақамлар ёки формула билан ифодалаш қийин (А.С.Бушмин). Бадиий асарни ўрганишда матема-

¹ В.М. Жирмунский. К вопросу о формальном методе // Теория литературы. Поэтика. Стилистика. – М., 1977. Стр. 99-105.

² Медведев П. В лаборатории писателя. – М., 1971.

тик аниқликларга яқинлашиб боришда баъзан адабий ҳақиқатлардан, ҳаёл кенгликларидан узоқлашиш хавфини туғдиради. Бу ҳол физикадаги вақт ва иш қонуни пропорциясини эслатади.

Ўз вақтида, кейинчалик формал мактаб ва формал метод танқидга ҳам учради. Айрим адабиётшунослик луғатларида: «Формал мактаб бадиий ижодни ўрганишда, асосан реализм ва марксистик принципларига қарши эди» даган танқидлар ёки «Формал мактаб вакиллари кўпроқ бадиий тил, турли сўз ўйинлари, эпитетлар, кўчим, синтактик шаклларни тадқиқ этишга катта аҳамият бердилар... Бадиий асар композициясида эса, улар нутқ парчаларининг жойлашиши, параллел ҳодисалар, синтактик параллелизмлар ҳамда такрорларни назарда тутадилар»¹ тарзидаги нисбатан ҳолис фикрлар ҳам айтилади. Булардан формал методнинг аҳамиятини, бадиий асарнинг шаклий жиҳатларини тадқиқ этишда муайян даражада муваффақият қозонганини англаш қийин эмас.

Зотан, рус формал мактаби намояндалари, формал метод тарафдорлари, энг аввало, бадиий адабиётни сиёсат қўғирчоғига айлантиришга, уни жўнлаштиришга, синфийлик, партиявийлик сингари қолипларга солишга қарши турди. XX аср рус адабиётшунослигининг ўзига хос мактаб яратган улкан олимлари айнан формал метод муаммолари олаmidан ўсиб чиқди. Шунингдек, рус адабиётшунослигидаги формал метод XX асрнинг 50-60-йилларида Ғарбий Европа адабиётшунослигида социологик методидан қониқмаслик туфайли майдонга келган «янги танқид», структурализм оқимларига муайян даражада таъсирини ўтказди.

Адабиётшуносликдаги мазкур йўналиш қайси замонда, қай тарзда танқид этилмасин бари-бир бу мактаб ва-

¹ *Ҳотамов Н., Саримсоқов Б.* Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изохли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1983. 345-346-бетлар.

киллари бадий адабиётнинг асл мохиятига, поэтикага, услубга, тилга, сўзга, товушга асосий диққатни қаратиб, бадий шаклнинг микроанализига киришган эдилар.

Аслида, рус формалист шоирларнинг «сўз ижодкорлиги», ўз асарларида шаклга жиддий эътибор беришлари бу типдаги ижод намуналарига формал жиҳатдан ёндашув заруратини юзага келтирган эди. Масалан, ўша даврнинг машҳур шоири Велимир Хлебников (1885–1922) «смех» сўзи ўзигидан турли сўз шакллари ясаб, ўзига хос шеър ёзади:

«О, рассмейтесь, смехачи!

О, засмейтесь, смехачи!

Что смеются смехами, что смеяньствуют смеяльно,

О, засмейтесь усмеяльно!..

О, рассмешиш надсмеяльных – смех усмейных
смехачей!...» (Велимир Хлебников).

Табиийки, формал мактаби олимлари ритм, аллитерация, оҳангдорлик ва бадий тилнинг бошқа таъсирчанлигига доир бундай тажрибаларга бефарқ қараган эмаслар. Бадий тил, унинг товуш таркиби, грамматик қурилиши, ўзаклар алоқаси – буларнинг бари В.Хлебников учун тил «сири»ни очишда ўзига хос «калит»га айланган (И.Виноградов). Формал метод намояндалари ҳар доим бадий матнга нисбатан «бу мант қай тарзда қурилган» деган савол билан ёндашганлар. Эҳтимол, формал метод тарафдорлари буни ягона ва энг тўғри метод тарзида баҳолаб, субъективизмга йўл қўйган бўлишлари мумкин. Аммо улар бадий адабиётни шаклий-структурал талқинида аниқ хизмат этганлари тарихий факт. Буни ҳеч ким инкор қилмайди.

Шарқ мумтоз адабиётда ҳам бадий асарнинг шаклий қирраларига эътибор бериш, шаклга асосланиб асарлар ёзиш анъанаси мавжуд, албатта. Хитой иероглифлари шаклига кўра поэтик образни ифода қилади. «Иерог-

лифлар белги эмас, балки нарсанинг онгдаги изидир»(А. Генис). Битта белги – аниқ бир образ. Шунингдек, араб ёзувига асосланган эски ўзбек имлосида ҳарфлардан образлар пайдо қилиш, «ҳарф ўйин»лари асосида гўзал шеърӣ мисралар ёзиш ҳолатлари кўп учрайди. Шундай мумтоз бадиият имкониятларини назарда тутган Абдулла Орипов «Бу кун» радифли ғазалида афсус билан ёзади:

«Нун лабинг узра сокин қолди хилолдек ҳолатим,
Ҳарф ўйин айлай десам, ўзга эрур имло бу кун»¹.

Зотан, мумтоз поэтикадаги лафзий санъатлардан айримлари бевосита шакл асосига қурилади. Сўз таркибидаги биргина ҳарф тушиб қолса, маъно мутлақо ўзгариб кетади; битта нуктада хато қилинса, «кўз» «кўр» бўлиши мумкин.

«Қалам ўлсун али ул котиби бад таҳриринг –
Ки, фасоди рақам сўзимизни шўр айлар.
Гоҳ бир ҳарф сукути-ла қилур нодирни нор,
Гоҳ бир нукта кусури-ла кўзи кўр айлар» (Фузӯлий).

Мумтоз адабиётдаги «алиф»ни тик қоматга, «дол»ни эгилган қоматга, «мим»ни оғизга, «син»ни тишга ўхшатилишида шаклий кўриниш устуворлик қилади.

«Алишер Навоӣ «Фарҳод ва Ширин» достонининг куйидаги байтида чиройли мусахҳаф (ҳарфӣ хато қилиш санъати–Б.К.) қўллаган:

«Гар имон элга раҳматдин нишондур,
Ва лекин чун алифсиздур ёмондур».

¹ Орипов А. Ёиллар армони. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984. 199-бет.

Дархакикат, араб ёзувидаги «имон» сўзидан «алиф» олиб қўйилса, сўз «ёмон» тарзида ўкилади»¹.

Албатта шарк адабиётидаги бундай шаклий унсурларга, мувашшах, тарих, муаммо жанрларига формал методнинг илмий-назарий тамойиллари билан ёндашилса, яхши натижалар бериши, шу типдаги асарларнинг мазмун-моҳияти англаниши осон кечиши мумкин.

XX асрнинг 20-йилларидаги Абдурауф Фитрат, Вадуд Махмуд маколаларида формал мактаб намояндalари назарий қарашларидан таъсирланиш омиллари сезилади. Ўзбек адабиётшунослари XX асрда мазмун ва шаклга бирдай эътибор бериб, бадиий асарнинг ғоявий-бадиий хусусиятларини тушунтирдилар. Бунда адабиётшуносликда мавжуд методлар имкон доирасида қўлланди. 30-йилларда ўзбек адабиётида кўзга ташланган юзаки шаклбозлик ҳодисасига, футуристик тажрибаларга танкидий муносабат ҳам билдирилди (Абдулла Қодирий, Ойбек, Р.Мажидий).

XXI аср «ўзбек модернист» шоирларнинг изланишлари рус формалистларининг тажрибларини эсга солади. Хат боши ёки тиниш белгиларига эътибор бермаслик, қофия ва вазнда эркин бўлиш, турли геометрик белгиларни сўзлар билан ёнма-ён қўйиш – буларнинг барчаси кенг маънода шаклни ўзгартиш ҳавасмандлигидир. Бу каби тажрибаларга семиотик усулда, формал ёки структурал анализ методлари асосида ёндашув ўз самараларини беради. Шоирлар ўзбек миллий поэтик тафаккури табиатидан келиб чиқиб оригиналликка интилаётган экан, адабиётшунос олимлар ҳам дунё олимларининг адабий-назарий қарашлардан бохабар бўлган ҳолда ўша янги ҳодисаларни муносиб ўзбекона илмий истилоҳлар билан аташлари, улар талқинига мос методлар кашф этишлари лозим бўлади. Эргашувчанлик, таклид, кўчирмасуярлик, иқтибоспарастлик ўзбек адабиётшуносларининг жаҳонга чиқиш орзусини чеклаб қўяди.

¹ Раҳмонов В. Шеърин санъатлар. – Т.: Ёзувчи, 2001. 65-бет.

СТРУКТУРАЛ МЕТОД

Бу метод жаҳон адабиётшунослигида ўз самараларини берди; мактаблари, марказлари, фаол намояндалари пайдо бўлди. Структурал методнинг мақсади тарихий ва замонавий маданият негизидаги фикрлаш структурасини тушунтириш ва тавсифлаш ҳамда кўрсатишдир.

Структурал метод аввал тилшунослик фанида майдонга келиб, кейин адабиётшуносликда қўлланди. Мутахассисларга швед структурал лингвисти Ф.де Соссюр ва рус-поляк тилшуноси И.А.Бодуэн де Куртенэ номи яхши таниш. Шунингдек, бу соҳа тараққиётида Париж, Копенгаген, Америка, Англия лингвистик мактаблари, америкалик семиотиклар Ч.Пирса, Ч.Моррис, мантикшунос Б.Рассел, Р.Карнап, Х.Рейхенбах (XX аср боши) каби олимларнинг хизматлари алоҳида таъкидланади.

Структурализмнинг илмий тамойилларини француз этнографи Клод Леви-Стросс ишлаб чиқди. Ҳеч бир мамлакатда структурализм ҳақида Франциядаги қадар кўп ёзилган эмас. Структуралистлар луғатида «структурализм – бу Леви-Стросс» деган ибора майдонга келди. Клод Леви-Стросс рассом оиласида 1908 йилда туғилади. Мусикадан дарс олади. 1935-1938 йилларда Сан-Паулу университетиде профессор, 1946-1947 йилларда АҚШ даги Француз элчихонасида маданият масалалари бўйича маслаҳатчи, 1949-1950 йилларда Париждаги Антропология музейида директор ўринбосари ва бошқа ўқув юртларида профессор вазифасида ишлайди.

Леви-Стросс ўзининг структурал тадқиқотлари учун Жанубий ва Марказий Америкада яшовчи қабилаларнинг мифларини асос қилиб олади. Унинг фикрича, «тушунтирувчи» ва «тушунувчи» фанлар деган тушунчалар йўқ, гуманитар фанлар табиий фанлардаги метод билан қўшилганда, яъни ассимиляция бўлгандагина ўзларининг чинакам фанга хос мақомига кўтарилади. Зотан, струк-

турал метод қайсидир маънода табиий фан методлари билан ҳам боғлиқдир. (К.Леви-Стросснинг рус тилига «Структуральная антропология» (1958), «Мышление дикарей» (1962), «Мифологические» (1964-1971), «Пути ма-сок» (1975) каби асарлари таржима қилинган).

Структурал анализда бадий матндаги поэтик унсурларнинг муносабатлари, параллел ва симметрик ҳолатлари муҳим аҳамиятга эга. Матннинг муайян шаклини геометрик чизгилар билан ифодалаш тажрибаси ҳам бор (Л.С.Выготский. «Психология искусства». М.1968). Шунингдек, структурал анализ методида бадий матндаги иккита бинар-қўшалок муносабат махсус тадқиқ қилинади. Мисол учун буларга ҳаёт ва ўлим, ўзлик ва бегона, эр ва аёл, хом-хатала ва пишган, табиат ва маданият каби бинар-оппозицион тушунчаларни келтириш мумкин.

Адабиётшунослар кўпинча асарларида мифлардан унумли фойдаланган Д.Ж.Жойс, Т.Манн, Ф.Кафка, Г.Гарсия Маркес каби ёзувчилар ижодига нисбатан структурал методни қўллайдилар.

Структурал метод негизида структурал поэтика майдонга келади. Структурал поэтика матндаги барча элементларни бир бутунликда кўради, уларнинг ўзаро алоқасини ўрганади. Структурал поэтиканинг асосий усули – методологияси бадий асарни имманент анализ қилишдир. Структурал метод асосида бадий асар ўрганилар экан, унинг ёзилган мухити-даври, ёзувчининг биографияси каби масалаларга диққат қаратилмайди. Тадқиқотчи муайян матн доираси билан чекланади ва тоза «ички анализ» билан шуғулланади.

Гарчанд мазкур методнинг тарихий илдизлари қайсидир маънода 20-йиллардаги рус формалистлари ижодига бориб тақалса ҳам, унинг адабиётшуносликка тегишли назарий асослари XX асрнинг 40-50-йилларида Францияда юзага келди.

Француз олими Ролан Барт (1915–1980) структурал анализни ихтиёрий ёпиқ усул деб атади. Р.Барт ижоди-

нинг 50-йиллари структуралчилик фаолиятига кадар бўлган давр ҳисобланса, 60-йиллар структуралист, 70-йилларда постструктуралист сифатида илмий фаолият билан шуғуллунади.

Француз адабиётшунослигида 60-йилларда авж олган бу тадқиқот усули бадий матннинг ичига киришга интилни. Структуралистлар маълум даражада бадий адабиётни социологик ва биографик тадқиқ этиш усулини инкор қилдилар. Уларга «эски» адабиётшуносликдаги «харфхўрлик» маъқул келмайди; улар санъат асарига ҳаётдан олинган оддий нусха тарзида қаралишини ҳазм қила билмайдилар. Автор ва асар муносабатларидаги ўзаро алоқага, уларни таққослаш йўлларига тадқиқотчиликнинг жуда жўн ва саёз усули деб қарайдилар. Улар, масалан, қайси бир шоир севги тўғрисида ёзса, демак, шоир шу онда кимнидир севган ва шеър ана шу туйғу изоҳи тариқасида туғилган, деган қарашларни юзаки санайдилар.

Шу маънода Р.Барт тоифасидаги адабиётшунослар, «янги танқид» тарафдорлари бадий асарда биргина фикр-ғоя ҳукмронлик қилмайди, балки унда бир неча фикр-ғоялар бўлиш мумкин, деб ҳисоблайди. Ҳар давр ундан ўзига хос маъно-мазмун топади. Асар ўз моҳияти билан турланади, тусланади. «Бадий асарнинг рамзийлиги ҳам шунда: рамз – бу образ эмас, бу фикр-ғоялар кўплигининг нақ ўзидир» (Р. Барт). Олим матн билан бадий асарни ҳам фарқлайди («От произведения к тексту» мақоласи). Матн мутолаага киришилган, тушуниладиган, англанадиган, китобхоннинг ўзи ўзига яратадиган маънавий қадриятдир. Матн тушуниш ва тушунтириш жараёни кечадиган методологик майдон. Бадий асарни китоб жавонидан қўлга олиш мумкин; матн эса поэтик тилга дахлдор маънавий борлик...

Р.Барт структурализмга фаолият сифатида қарайди. «Структурализм фаолият сифатида» («Структурализм как деятельность») номли мақоласида, структуралист-

нинг мақсади муайян объект функциясининг қоидаларини қамраб олиш орқали объектни қайта тиклашдан иборат. Структура – бу моҳиятдир, предметнинг инъикосидир. Йўналтирилган, манфаатли инъикосдир... Структурал фаолиятдаги одам воқеликни олиб, қисмлаб чиқади, сўнгра қисмларини қайта бирлаштиради, мазмунидаги фикрларни ёзади. Структурализм моделлаштирувчи фаолият, шу маънода илмий структурализм билан, адабий, санъатга доир структурализм орасида фарқ йўқ¹.

Структурал фаолият икки махсус операцияни ўзида жамлайди: қисмлаш ва қайта бирлаштириш. Р.Барт ижод моҳияти устида фикрлар экан, «ёзувчи» (писатель) ва «ёзғувчи»ни (пишущий) ҳам структурага боғлаб фарқлайди. «ёзувчи функция бажаради, ёзғувчи фаолият билан машғул бўлади». Булардан бирини грамматикадаги «эга» (ёзувчи) ва «кесим» (ёзғувчи)га ўхшатади. «ёзувчи – тоза моҳият... ёзувчи шундай кишики, гарчи илҳоми бўлса-да, ўз сўзига ишлов беради, уни пардозлайди. Унинг функцияси шу ишга сингиб кетади. ёзувчилик фаолиятида икки хил қоида бор: санъат қоида (композиция, жанр, хат) ва ҳунар (сабр-тоқат ва меҳнат, тузатиш ва мукаммаллаштириш)»². ёзувчини ҳар доим нима учун дунё шундай; у ҳақда қандай ёзмоқ керак, деган саволлар безовта этади. ёзувчи ўша жумбоқлар устида бош қотириб ҳар хил алдамчи йўлларга кириб чиқади. Саволга охириги жавоб топилмайд.

Р.Барт ёзғувчиларни «транзитив» (ташувчи) тип одамлар, деб атайд.

Улар ўз олдида гувоҳлик, тушунтириш ва ўргатиш каби мақсадларни қўяди... ёзғувчидаги энг асосий хусусият – соддалик, гўллик. ёзғувчи ўз сўзлари билан дунёдаги тушунарсиз нарсаларни ойдинлаштирдим, деб ўйлайди. Воқеликка бир хил маъно

¹ Р. Барт. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. – М., 1989. Стр.256.

² Р. Барт. Избранные работы . Семиотика. Поэтика. – М., 1989. Стр.138.

юклайди ёки ҳеч бир баҳссиз масалалардан хабар беради. Ёзғувчининг функцияси — ҳар доим ва ҳар жойда ўйлаган нарсасини тўхтовсиз айтиш бўлади.

Зотан, ёзувчида буларнинг мутлоқо акси, сўзи-транзитив эмас, сўзи дунё ҳақида катъий ва охирги эмас, кўп маъноли¹.

Р.Барт «Муаллифнинг ўлими» («Смерть автора») номли мақоласида бадий асар ва унинг ижодкорига янгича ёндашади. Қадим-қадимларда ёзилган оғзаки ижод намуналарида муаллиф киёфаси кўринмас эди; уни қандайдир шаман ёки ижрочи-бахши бажарар эди. Муаллифнинг биринчи ўринга кўтарилиши янги замон маҳсули; у ўрта аср охирларида урф бўла бошлаган.

Муаллиф адабиёт тарихи дарсликларида ҳам, адабий мулакот ва ёзувчи кундаликларида ҳам ҳукмронлик қилади. Танқидчилар Бодлерни ҳам, Ван Гог ва Чайковский ижодини ҳам шахсий ҳаётидаги ғалати касаллик — воқеликларга боғлаб тушунтирадilar. Гарчи муаллиф ҳокимияти чексиз қувватли бўлса-да, айрим ижодкорлар уни маҳв этишга уриндилар. Француз адабиётида дастлаб бу услубни Малларме, сўнгра М.Пруст ўз ижодида қўллади.

Муаллиф ёзган адабий матнини ўзлаштириб олиш гўё матнни топташ, унга охирги маънони бериш ва ёзувни чеклаб қўйиш саналади. Танқидчи асар муаллифи ва унинг фикрини қамраб олишга, муаллифнинг ягона ғоясини топишга уринади. Агар асардан муаллиф топилса, демак матн «тушунтирилган», танқидчи ғолиб келган бўлади. Таажжубланарли эмаски, узок йиллардан бери муаллиф ҳокимлиги — бу танқидчи ҳокимлиги ҳам эди. Энди эса муаллиф маҳв этилган жойда танқидчи ҳам маҳв бўлди, ўлди².

Яъни, муаллиф позицияси аниқ кўриниб турмаган асарларни адабиётшунослик талкин этишга ожиз қолади. Бу ожизлик оқибати хайрлидир, эҳтимол. Бадий

¹ Ўша жойда.

² Р. Барт. Ўша асар. 389-бет.

асар бир маънолик эмас, кўп маънолилиқ касб этар экан, Р.Барт фикрича, асардаги барча тасвир, диолог, баҳс ва матннинг бошқа элементлари муаллифда эмас, балки ўқувчи- китобхонда мужассамлашади.

Китобхон – асарнинг ҳар бир парчаси муҳрланиб қолдиган борлиқ, зотан китобхон биографияси тарихсиз, психологиясиз – ҳеч нима. Аввалги адабиётшунослиқ китобхондан анча узоқ эди; улар учун адабиётда фақатгина ёзувчи бор эди. «Биз энди биламизки, асарнинг истиқболини таъминлаш учун у ҳақдаги мифдан қутулмоқ лозим. Яъни бу китобхоннинг туғулишини муаллифнинг ўлими билан тўлашга тўғри келади, демакдир»¹. Р.Бартининг «муаллифнинг ўлими» тушунчаси ундан аввалроқ Ғарбий Европа илм-фанида мавжуд бўлган «исмларсиз санъат тарихи» («Kunstgeschichte ohne Namen» – «история искусств без имен». Немис олими Г.Вельфлин гапи) деган қарашига яқин туради.

Олим бевосита структурал анализ масаласига доир «Введение в структурный анализ повествовательных текстов» номли тақиқотида таркибига кўра «ҳар қандай ҳикоя – бу катта гапдир», деган концепцияни илгари суради². Бу констуркцияни ўз тадқиқотларида тажриба қилаётган ўзбек олимлари ҳам бор.

Рус адабиётшунослигида Ю.Лотманнинг бадиий матнни структурал анализи қилган юазсидан олиб борган илмий тадқиқотлари қадрланади. Россияда олим ишлайдиган Тарту университети рус адабиёти кафедраси айна метод бўйича энг асосий, адабиётшунослиқда тан олинган илм марказларидан бири саналади³. Шунингдек, В.Н.Топоров, А.Н.Колмогоров, Д.С.Лихачев, М.М.Бахтин ва бошқа олимларнинг айрим асарларида бадиий

¹ Р. Барт. Ўша асар. 391-бет.

² Барт Р. Введение в структуральный анализ повествовательных текстов // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX – XX вв. – М., 1987.

³ Лотман Ю.М. Анализ поэтического текста. – Л., 1972.

асарни структурал-семиотик анализ қилган ўринларини учратиш мумкин.

Яқин тарихда структурал таҳлил усулига турлича муносабатлар билдирилди. Баъзи луғатларда: «Айрим адабиётшунослар структурализм методларини адабиётга ҳам татбиқ этмоқчи бўладилар. Лекин структурализм адабиёт учун хавфли бўлиб, у сўз санъатинини ўрганишни чегаралаб қўяди, уни формал қоидаларга тобе қилиш хавфини туғдиради»¹ каби мулоҳазалар ёзилди. Дунё адабиётшунослигидаги янги илмий методларга қизиқиш кучайган ҳозирги давр ўзбек адабиётшунослигида ҳам структурал методда ёзилган айрим тадқиқотлар, мақолалар пайдо бўлди. Адабиётшунос Д.Қуронови «Чўлпон насри поэтикаси» китобида, хусусан, ҳикоялар талқини ҳамда «Кеча ва кундуз» романи композицияси таҳлилида структурал анализ методи имкониятларидан ўринли фойдалангани кўзатилади. Шунингдек, А.Расуловнинг «Структура ва структурализм», С.Мелиевнинг «Структурализм ва структур таҳлил ҳақида», Ҳ.Болтабоевнинг «Теранлик» («Анор» ҳикоясининг структурал таҳлили) мақолаларида ҳам шу метод моҳиятини тушунтириш, айрим асарларни структурал анализ қилишга уринишлар сезилади.

Социологик методда ижтимоийлик, биографик методда автор шахсияти устунлик қилса, структурал методда асосий эътибор асарнинг нисбатан мустақиллиги ва ички анализга қаратилади. Шу боис адабиётшуносликда «имманент анализ», «микроанализ», «матн талқини», «семиотик таҳлил» сингари тушунчалар бевосита бадий асарнинг ички имкониятларини намоён қилиш жараёнида қўлланади. Дунё адабиётшунослигининг таркибий қисмига айланган структурал методдан янги давр ўзбек адабиётшунослари бадий асарларнинг муносиб талқини учун ўринли фойдаланса, ўз қарашлари билан уни бо-

¹ Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Т.: Ўқитувчи, 1983 й. 314-бет.

йитса, албатта, бугунги миллий адабий-назарий тафаккур миқёси, методик ва методологик имкониятлари кенгайди.

ЛИНГВИСТИК МЕТОД

(Бадиий асарни лингвистик анализ қилиш)

Бадиий адабиёт санъатнинг бошқа турларидан айнан «сўз санъати» экани билан ажралиб туради. Бадиий сўз ва уларнинг турли шаклдаги бирикувларидан адабий матн майдонга келади. Бадиий адабиёт учун образли тафаккур ва тафаккур тарзи учун эстетик таъсирга эга сўз муҳим саналади. Поэтик сўз орқали турли образлар, моддий ва маънавий борлиқ тасвирланади. Шунинг учун тил бадиий адабиётда энг асосий тасвир воситаси саналади. Кишилиқ жамиятидаги сўз, тил, нутқ ҳодисасини адабиётшунослик ҳам ўрганади.

Тилшунослик махсус фан сифатида тилнинг умумий табиатини, тилнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрнини, коммуникатив-экспрессив, аккумулятив хусусиятларини, тил фалсафасини, тилнинг грамматик қурилишини, ареал, социал, маданий жиҳатларини камраб олади. Тилшуносликнинг стилистика бўлими турли нутқ услубларини таҳлил қилади. Нутқ услубларидан бири бўлган бадиий услуб бевосита бадиий асар тилининг ифода шакли ҳисобланади. Аслида, тил ва адабиётни алоҳида соҳа сифатида ажратиш нисбийдир. Бадиий мант ичидаги сўз алоҳида луғатлардаги сўздан, бадиий асар тили қолиплашган адабий тилдан, бадиий матн айнан моддийлашган бадиий асардан фарқ қилади.

Хўш, лингвистик метод деганда нимани тушуниш керак? Бадиий асар тилига лингвистик ёндашув қандай бўлади? Аслида барча адабиётшунослик методлари бадиий асарни текшириш жараёнида асар тилига, нутқ қурилишига алоҳида урғу беради. Эстетик, биографик,

формал, структурал, психологик жиҳатдан ёндашув жараёнида поэтик нутққа диққат қилинмаслиги мумкин эмас. Бадиий асар тили адабиётшунослик ва тилшунослик фанлари оралиғидаги ўринни эгаллайди. Ҳар икки фан соҳаси учун ҳам объект саналади.

Лингвистик воситалар ёрдамида бадиий асарнинг гоյвий-эмоционал қирраларини кўрсатиш мумкин. Бунда матндаги бадиий сўзга, такрорларга, янги сўзларнинг пайдо бўлишига, эски сўзларнинг қўлланиш доирасига, умуман олганда, бадиий тасвир воситаларига диққат қаратилади.

Таъкидлаш лозимки, айрим олимлар жуда содда қиёслаш билан, бадиий адабиётнинг материали – сўз, тил... Бадиий адабиёт тил асосига қурилган. Буни китоб қоғоз ва типографик бўёқлардан таркиб топганига ўхшатиш мумкин, деб ҳисоблайди (Г.А.Гуковский). В.В.Виноградов эса бадиий асар тилига, услуб масалаларига филологик тармоқларнинг иккаласига ҳам яқин турадиган, аммо ҳар иккаласидан ажралиб турадиган алоҳида «бадиий асар тили ҳақидаги фан» деб қарайди. Бадиий нутқ стилистикасининг алоҳида фан сифатидаги объектини олим қуйидаги тарзда белгилайди:

- бадиий адабиёт стили;
- бадиий сўз спецификаси;
- сўз ва образ масаласи;
- бадиий асар услуби;
- бадиий асар композицияси услуби;
- бадиий образлар услуби.

Бундан мақсад матнга мос таҳлил йўли билан бадиий асарнинг ўзига хос қонуният ва услубий хусусиятларини очиб бериш, шунингдек, маълум бир адибнинг индивидуал маҳоратини, адабий йўналиш ва бадиий асар услубини аниқлаш ҳамда тавсифлашдан иборатдир. Шу тарзда у ёки бу миллий адабиёт стилистикаси тарихи яратилади¹.

¹ В.В.Виноградов. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М. Издательство академии наук, 1963.

Бадиий матни лингвистик жиҳатдан тадқиқ қилганда автор образи, ровий, ҳикоячи, лирик қаҳрамон, нутк типлари, матн ритми ва бошқа турли унсурларга диққат қаратилади. Албатта, бадиий матн марказини автор образи эгаллайди. Матн услуби, нутқдаги турли оҳанглар алмашинуви, автор нутқи билан ровий нутқи айнан лингвистик метод воситасида аниқлаштирилади.

Адабиётшунос олимларнинг таъкидлашича, бадиий асар матни мураккаб структурадан иборат. Унда 1) ғоявий-эстетик (мазмун жиҳати), 2) жанр-композицион (шакл жиҳати) хусусиятлар ҳамда тил сатҳи (нутқнинг эстетик тизими) фарқланади. Табиийки, бу структуранинг сатҳларга ажратилиши шартли. Қолаверса, бадиий асар майдонга келишидаги психологик жараёнлар, уни ўқиш, ўзлаштириш, тушуниш, тушунтириш ва бошқа субъектив ҳолатлар ҳам мавжуддир.

Ўз навбатида, бадиий асарнинг тил сатҳи фонетик, лексик-семантик, грамматик (морфологик ва синтактик), стилистик ва бошқа бир қатор жиҳатларни камраб олади. Бадиият умумматнда, поэтик нутқда акс этади. Лекин бу бадиият фақатгина нутқий ҳодисалардан, троплар ёки бошқа тасвирий воситалардангина иборат, дегани эмас. Образлилик текширилганда матндаги турли поэтик элементлар билан бир қаторда асарнинг композицияси, образлари, ички манера, ривоя усули ва бошқа жиҳатларга ҳам эътибор берилади.

Бадиий асар матнини лингвистик анализ қилишда қуйидаги тамойиллар муҳим саналади:

- бадиий матнга ғоя ва мазмун, образлар тизими ва тили нуктаи назаридан комплекс тарзда қараш;

- бадиий матнга тарихийлик аспектида ёндашиш, яъни ундаги ўз даврига хос лексик катлам ҳамда сўз бирикмаларини, гап қурилишидаги ўзига хосликни инобатга олиш;

- бадиий асар тилига воқеликни акс эттирувчи ўзига хос шакл ҳодисаси сифатида муносабатда бўлиш;

– бадий асарнинг рецепиентга, яъни китобхон фаолиятига, унинг муаллиф билан «ҳамкорлиги»га ҳамда бадий матн мазмунининг китобхон тафаккурида кенгайиш ҳодисасига диққат қаратиш;

– матн талқинида битта усулни мутлоқлаштирмаслик, бошқа анализ йўсинлари ҳам борлигини эсда сақлаш лозим.

Бадий матннинг лингвистик анализи турлича бўлиши мумкин. Қайсидир тадқиқотда лингвистик шарҳ, яъни сўз ва сўз бирикмаларининг изоҳи усутворлик қилади. Бевосита лингвистик анализда эстетик кийматга эга бўлган тасвирий воситалар, образлилик, калит сўзлар, биринчи жумла, троп ёки фразеологик бирликлар текширилади. Шунингдек, бадий матн комплекс тарзда – асар ғояси, шакл ва мазмуни бадий асар тилига алоқадорликда ўрганилади. Бундай таҳлил сўзнинг матндаги ҳаётини тўлақонли тадқиқ қилишга имкон беради.

Лингвистик таҳлилда бадий матндаги доминант унсурлар, калит сўзлар («Сиз ўшами?», «ҳабба», «кишан», «наъматак», «манжнунтол», «кангул», «ступка», «Галатепа») муҳим саналади. Тадқиқотчи лингвистик элементлар ва уларнинг ўзаро муносабати асосида бадий асарнинг хос хусусиятини очиши керак бўлади. А.Блок айтадики: «Ҳар қандай шеър матни бир неча сўз устига ёйилган ёпинчиқдир. Ўша сўзлар матнда худди юлдузлардек чарақлаб, нур сочиб туради». Шундай сўзи бор шоирлар бахтлидир. Нурли ва энг муҳим сўзни топиш – бу тадқиқотчининг маҳоратидан дарак беради.

Дунё адабиётшунослигида айрим олимлар (П.Гиро, Э.С.Азнаурова) бадий асар тили тадқиқиқа нисбатан «стилистик майдон» тушунчасини қўллайди. Стилистик майдон жуда кўп лингвопоэтик элементларни ўзида жамлайди. Бунда алоҳида олинган бадий асар тилидаги троплар, ҳатто «калит сўзлар»га ҳам эмас, балки ижодкорнинг бутун асарлари тилидаги ўзига хослик назарда тутилади. Аслида бу назарий концепция ички-имманент стилистикага тааллуқли бўлиб, тадқиқ натижасида ижодкор шах-

сиятининг индивидуал услуби аниқланиши мумкин. Стилистик майдон муайян адиб асарларининг тилидаги сўзларни маъновий гуруҳларга ажратиб жамлашдан юзага келади. Бу гуруҳлар структурал жихатдан «осмон» – «ер», «олим» – «жоҳил» тарзидаги тазодли кутбларда жойлашиши ҳам мумкин. Стилистик майдон «ёпик код» саналади; умумхалқ тилидан ажратиб каралади. Бунга эътироз билдирган бошқа бир олим «бадий асар тилини умумхалқ тилидан» ажратиб бўлмаслигини таъкидлайди; уни мазмуннинг эстетик функциясига бўйсундирилган умумхалқ тилининг индивидуал кўриниши деб ҳисоблайди (З.И.Хованская).

Бадий асар пафосини аниқлашда ҳам бадий матндаги «сўз ҳаёти»ни, сўз урғуси, фразеологик бирлик, жумла қурилиши ва шу каби кўплаб лингвистик унсурларни ҳам текшириш лозим.

Баъзи олимлар қарашларида бадий асар тилини: «Адабий мулоқотда тил – бу восита эмас, балки мақсаднинг айнан ўзидир» (П.Гиро); «Поэтик тил, адабий тил мезонларига бегонагина эмас, балки батамом унга қарши ҳамдир. Бадий тил моҳияти ўша мезонларнинг бузилиши билан изоҳланади» (Ц.Тодоров); «Поэзия материали образ ҳам, эмоция ҳам эмас, балки тилдир» (В.Жирмунский), «Адабиёт тил фаолиятига тегишли», «адабиёт – бу аниқ бир тилдир» (Ж.Женет) тарзида мутлоқлаштириш ҳолатлари ҳам кузатилади.

Дунё адабиётшунослигида, хусусан, структуралист-семиотиклар бадий матнда сўзнинг деннотатив ва коннотатив маъноларини фарқлайдилар. Бадий матн кўпмаъноли, серқатлам рамзлардан ташкил топиши учун поэтик сўзнинг кўчма маънолари – троплар, метафора, фразеологик бирликлар, умуман, коннотация асосига қурилиши зарурлиги ҳақидаги фикрни илгари сурадилар.

Лингвистик метод бадий матндаги сўзни, шакл унсурларини тадқиқ қилиш жихатидан формал мактаб вакиллариининг илмий-эстетик тадқиқ тамойилларига яқин туради. Бадий матндаги оҳанг – ритмни юзага келти-

ришда, бу орқали мазмунни ифодалашда унли ва ундош товушларнинг, фонологик конструкцияларнинг аҳамияти катта. Табиийки, лирик пафосга эга асарлар билан фожеавий пафосли трагик асарларда қўлланган тил унсурлари ўзаро фарк қилади. Товушлар бадиий асар ғоявий-мазмунига таъсир кўрсатади. Вадуд Махмуд бир мақоласида Алишер Навоий Мажнуннинг ғами тасвирига тегишли:

«Кўнглига ўгулди кўҳи андух,
Андухи йиғилди кўҳ то кўҳ»,

деган байтини таҳлил қилиб ёзади:

«Шу байтда «ў» товушининг уғултиси, «г»нинг гумбирлаши, «х»нинг сочилиб кетиши ва бу товушларнинг такрори ҳақиқатан тоғнинг йиқилиб, устига сочилиб, майдаланиб кетишига, йиқилиб дараларнинг тўлуб, бакириб кетишига ўхшамайдими?» Албатта, ғам-андух тасвирида байтдаги товушлар ҳам мазмун ифодаси учун хизмат қилган.

Яна оҳанг ва мазмуннинг мувофик келиши хусусида Фитрат «Муҳаммад Солиҳ» мақоласида шундай танқидий фикрни айтади: «Асар учун қабул қилинган вазн «рамали мусаддаси маҳбун» урушга оид мавзуларга муносиб оҳангдан маҳрумдир. Отларнинг чопишида, киличларнинг шакиллашида, ботирларнинг қичқиришида бўлгон ҳайбатли оҳангни бу вазнда сиғдирмок мумкин эмас. Арузда «жангнома»ларга махсус, ишланган тайёр вазн «мутақариби мусаммани максур» вазнидир. Форс адабиётида Рудакийдан бошлаб Унсурий, Фирдавсий, Низомий каби бир кўп шоирлар жангномаларини шу вазнда ёздилар. Бизнинг адабиётда ҳам, масалан, Навоийнинг «Искандарнома»сида, бу вазн уруш майдонларига муносиб бир оҳанг берадир»¹.

¹ Абдурауф Фитрат. «Танланган асарлар» 2-жилд. – Т.: Маънавият, 2000. 80-81-бет.

«...Времыши, камыши,
На озера берега
Священно шумящие»,

деган мисраларидаги шитирлаш оҳанг «ш» товуши эвазига юзага келгандек таассурот қолдиради.

Лирик асарларда оҳанг бадиий санъатлар, қофия, ритм, хижо, турок, радиф ва бошқа турли унсурлар воситасида майдонга келади.

Эпик асар ритмини аниқлаш анча мушкул. Аммо қадим адабиётда наср сажъ йўли билан ёзилгани маълум. Шунингдек, насрий асар оҳанги тадқиқида бевосита товушлар, сўзлар, сўз бирикмалари, такрорий, жуфт ва антоним сўзлар, гап ҳамда бир неча жумлалар такрорига диққат қаратиш лозим бўлади.

Товушлар артикуляцион ўрнига кўра ўпкадан келаётган ҳаво ҳар хил тўсиқларга учраб, тил ва лаб иштирокида оғиз бўшлиғининг турли нукталарида пайдо бўлади. Товушлар қаттиқ, юмшок, нафис, қўпол ва бошқа хусусиятларга эга. «О» унлисида кенглик, улуғворлик, бепаёнлик, «и»да назокат, ингичкалик борга ўхшайди. Ундош товушларда ҳам ҳис қилиниши лозим бўлган хусусиятлар мавжуд. Албатта, ҳар бир товушнинг табиатида мазмунга ҳос нимадир яширин бўлади. Ўзбек тилидаги «у» товуши лабланган, тил орқа, тилнинг вертикал ҳаракатига кўра юкори-тор унли саналади.

«Бул улму: фузун хусну гулгун юзу сунбул зулф,
Гулдурму улуғ, гулюз; сунбулму фузун, бул зулф?»

(Азиз Бек. «Кушойиш» китоби, 2009 йил, 51-бет).

Шеърый байтда барча сўзлар факатгина гажакдор «у» унлисидан тақриб топиши ҳам кизиқ ходиса, зулфга доир тажохили орифона ифода бу. Тавсифда «у»нинг зулф шаклига ўхшаш жиҳати ҳам йўқ эмас.

Товушларнинг оҳанги ва шаклидан ташқари – бошқа бир хусусияти, яъни рамзий маънода «ранги» ҳам бўлади. Француз шоири Жан-Артюр Рембо «Унлилар» шеърида ёзади:

«А – черный; белый – Е; И – красный; У – зеленый;
О – синий; тайну их скажу я в свой черед...».

Бадий асарни англаш, тушуниш, табиийки, тилига ҳам боғлиқдир. Ёзувчиларнинг баъзида тиниш белгиларини қўлламастан, саҳифаларга чўзилган узундан-уzun гап тузишларида ҳам қандайдир «тил сиёсати» борга ўхшайди. Гўё тилнинг чексиз имкониятини ўша тарздаги баёнлар намоён қилар экан. Иккинчи томондан, бундаги баён усулини инсоннинг қўнгли ҳолати, онг остидаги онгсизлик жараёнлари, руҳий кечинмалари билан боғлаб изохлашлар ҳам бор. Эҳтимол, бадий нутқ ва услубдаги бундай «ўйинлар»дан инсон фикрлаши, тафаккури «зўриқиб», одам ва оламни тегранроқ англаши ҳам мумкиндир.

Дунё адабиётидаги Ж.Жойс каби айрим ёзувчиларнинг асарлари тилида бир неча саҳифаларга чўзилган гапларни учратиш мумкин. Ўзбек адабиётида Н. Эшонкул асарлари тилда ҳам шундай тажрибалар, поэтик тафаккур ва тасвирнинг узлуксиз тарзи кузатилади. Адиб бир кассасида ёзади: «Ҳосилага ўша кун нима учун унга – барча ярамас одамлар каби у ҳам ўша пайтларда олифта, шўх-шоддод ва шакаргуфторликнинг ҳамма кўчасидан бир-бир ўтиб чиккан, гаплашганда оғзидан қизил боғичсимон ваъдалар боғланган даста-даста гуллар тўкиладиган хуштакаллуф йигит эди – бўлажак куёвига тарсаки туширганимни тушунтириб бераман деб, барча воқеани яна ҳам чалкаштириб юборгандим: ўртадаги муносабатларимизга ва таниш-билишларимиз қизиқиб ўқишган, бироқ ўзимиз учун қизиғи бўлмаган бизнинг чигал ва можаробоп кассамизга, – гарчи биз кейинчалик ҳам бир-биримиздан кўзларимиздаги нафрат ва таънани яшириб, номигагина учрашиб юрган бўлсак ҳам – ўша учрашув сўнгги нукта қўйган, маълум ман-

зилгача бирга келиб, сўнг иккови икки йўлдан кетган икки йўловчидек биз ҳам биргаликда босишимиз зарур бўлган манзилни босиб ўтган ва ўша кундан бошлаб, бунини очик эътироф этгимиз келмаса-да, мутлако карама-карши томонларга – у ўзини орзу қилган бахт ўлкаси томон, мен эса ўзим ҳам билмаган ҳолда мана шу тун панжарасига қараб йўл олган, ҳаёт ё мамот жангига кирган қадим массагетлар маликаси янглиғ юзи ва авзойига ҳар қандай ўтинчу-илтижолар ўтмайдиган совут кийиб олган Ҳосила ўша куни хонасига ва кўзларига тишларини қайраб ўтган нафрат аждаҳосини боғлаб қўйган эди: уни кўрган кундан чирқиллаб сайрай бошлаган ва унга томон бесару–пой учиб жўнаган, бироқ манзилларига етмай дайди ва Ҳосиланинг илтифотсиз кўзларидан отилган ўқлардан бир-бир ҳалок бўлган кўнглим кушларининг қалашиб ўтган мурдалари билан лик тўлган кўксимдаги бесаришта хонага эса ўзи кетгандан сўнг ҳам қалбимни пора-пора қилиш, уни эслаган онларим кўкрак қафасларимни ёриб ташлаш учун қутуриб кетиб, ҳамма нарсани синдириб, парчалаб ташлайдиган ярадор бир шерни – беҳудуд ва ҳеч қачон жавоби топилмайдиган саволларни боғлаб кетган эди» (Н.Эшонқул. Маймун етаклаган одам. –Т. «Янги аср авлоди». 2004. 16-17-бет). Жумла икки юз эллик бир сўздан, бир қанча тиниш белгиларидан таркиб топган. Бу мураккаб қўшма гапни англаш, тушуниб етиш ҳам анча мураккаб.

Ҳаддан ташқари қўшимчалар қўшиб ясалган узун сўзда сунъийлик бўлади: «Гоф+кригс+вуст+шнапс+рат» – «придворный военно-колбасно-водочный совет». Бир тилшунос немис тилида клуб пештоқига шундай ҳазилнома ёзув ёзилганини қайд этади: «Центральвиссешафт-лихгелээртермэншэнлебэнсбедингунгенфербессэрунгса-уссшусстрэффпунктклассэ». Бу немисча қўшма сўз тахминан «олимлар ҳаётини яхшилаш бўйича комиссия хонаси» («комната комиссии по улучшению жизни учёных»). Бундай сўз қурилиши ва ясалишида сунъийлик мавжуд.

Улкан адиблар одатда тушунарли ёзишни, содда ифода ортидан келадиган улуғворликни эътироф этишган.

Л.Толстой бир хатида: «Агар мен подшо бўлганимда, ўзи ишлатган сўзнинг маъносини тушунтириб беролмайдиган ёзувчини ёзиш ҳукукидан маҳрум қилар ва юз дарра билан қалтаклаш ҳақида буйруқ чиқарган бўлардим...», деб ёзган эди. Абдулла Қодирий эса қалам аҳлига қарата: «Сўз сўйлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак. Ёзувчининг ўзигина тушуниб, бошқаларнинг тушунмаслиги катта айб. Асли ёзувчилик, айтмоқчи бўлган фикрни ҳаммага баробар англата билишда, орага англашилмовчилик солмасликдадир», деган муҳим бир ўғитни айтади.

Умуман олганда, бадий асар тили – поетик нутқ турли нуқтаи назардан ўрганилаётган ва янгича ёндашувлар асосида тадқиқ қилиниши лозим бўлган ўзига хос серкирра объект саналади.

ГЕРМЕНЕВТИК МЕТОД

Дунё адабиётшунослигида герменевтикани адабий талкин таълимоти, талкин назарияси ҳамда адабий матнларни ўрганиш методи сифатида адабий танқидчилик ва адабиётшунослик учун методологик асос қилиб олишга уринишлар кучли.

Герменевтика таълимотида «талкин» сўзи истилоҳий мазмунда келади. Герменевтиканинг ўзи эса, ғарбда матн талқини назарияси ва амалиёти ҳамда замонавий фалсафадаги оқимлардан бири маъносида изоҳланади. Бу тушунчанинг камрови кенг; ҳар бир соҳа уни ўз ихтисослигига мос равишда қўллайди.

Адабий талкин назарияси, бадий матнни тушуниш ва тушунтириш методологияси сифатида адабиётшунослик соҳасида хусусийлашганда герменевтика ўз фалсафий-назарий имкониятлари мавжудлигини намоён қилади. Бироқ бу таълимот доирасида шаклланиш жараёни кечаётганини эътиборга олиш лозим. Чунончи, немис олимлари герменевтикани айни фалсафий тушунчанинг тараққиёт босқичларидан келиб чиққан ҳолда ўз моҳиятига мувофиқ қўллайди. Бошқалар эса, масалан, ҳатто

англиялик, америкалик олимларнинг аксарияти герменевтикани оддий «интерпретация» маъносида ишлатади¹.

Шундай экан, бу ўринда герменевтикага доир айрим маълумотларни баён этиб ўтиш жоиз. «Герменевтика» грекча «hermeneukos» сўзидан олинган бўлиб, «тушунтирувчи», «талкин этувчи» маъносини беради. Истилохнинг ўзи ҳам қадим грек афсоналарига бориб такалади. Ривоятларга кўра, Олимп тоғидаги «илох»ларнинг амр-фармон ва хабарларини Гермес одамларга олиб келиб, тушунтириб, талкин этиб берганмиш. Қадим Рим мифларида бу вазифани Меркурий (Аторуд) бажарган эмиш. «Гермес» билан «герменевтика» орасидаги талаффузда ҳам, вазифадошлиқда ҳам яқинлик бор². Қадимги юнон файласуф ва филологлари герменевтика асосида қадимги юнон шоирларининг, энг аввало, Гомер асарларини талкин қилган, турли рамзларни шарҳлаганлар. Ўрта асрларда герменевтика Инжилни талкин этишда қўл келган.

Герменевтикани талкин назарияси сифатида юзага чиқаришда немис рухоний уламози ва файласуфи Ф.Шлейермахер (1768-1834), файласуф В.Дильтей (1833-1911), экзистенциалист-файласуф М.Хайдеггер (1889-1976) ва унинг шогирди Г.Г.Гадамер (1900-1991) катта хизматлар қилди.

«Герменевтика – бу амалиётдир, – дея ёзади Г.Г.Гадамер. – Ҳақиқатни ёлғиз бир одамгина англаб олиши ва бу ҳақда бошқаларга хабар бериши мумкин эмас. Бу герменевтиканинг фундаментал асосидир»³. Шундай экан бошқача фикрлайдиган кишиларни ҳам тинглаш ва уларнинг айтганларини тушуниш керак – герменевтиканинг моҳиятига бу ҳам тегишли.

«Бутунни қисм асосида ва аксинча қисмни бутун асосида тушуниш лозим»⁴. Г.Г.Гадамер тушунишда герменевтиканинг ана шу қоида­сига амал этади.

¹ *Jeremy Hawthorn. Grundbegriffe moderner literaturtheorie.* Basel. 1994.

² *Борев Ю. Эстетика.* – М., 1988.Стр. 430.

³ *Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного.* – М., 1991. Стр.8.

⁴ *Гадамер Г.Г. Актуальность прекрасного.* – М., 1991.Стр. 8.

Алоҳида олинган сўз гап таркибига, гап эса матн таркибига, матн ёзувчи асарлари таркибига, ёзувчининг ижодий маҳсули бутунни ташкил қилиб, қандайдир жанр ёки адабий тур таркибига киради. Иккинчи томондан, матн бир бутунлигича ёзувчининг маънавий дунёсига алоқадор. Демак, тушуниш ана шу объектив ва субъектив жиҳатлар қамровида тўлиқ намоён бўлиши мумкин.

Рус адабиётшунослигида герменевтика билан М.М. Бахтин шуғулланди. У бошқа бир маданиятни тушуниш учун унга «кўчиб ўтиш» шарт эмас, аксинча ўз маданияти доирасида мустаҳкам туриш керак, деб ҳисоблайди.

Тушуниш – бу бошқа бир инсоннинг маънавий-руҳий оламини англаш, ҳис этиш, унинг мақсад, ғоя ва ниятларини уқиб олиш демақдир. Чунончи бадиий асар соҳиби ҳар доим ҳам ўз қалбида кечаётган туйғуларни, инсон ва борлик хусусидаги ҳиссий қарашларини қоғозда тўлиқ ифода эта олмайди. Шу сабаб муаллифнинг маънавий дунёси, бадиий олами матнда ифодаланган мазмунга нисбатан анча кенг бўлади. Тушунишдаги субъективлик ҳам, тарихийлик ҳам, психологизм ҳам ана шу жиҳатни инобатга олади.

Ижодкор қалами остидан чиққан ҳақиқий санъат намунаси – мўъжизакор бадиий асар матндир. Матн йўқ жойда тушуниш ва тушунтириш, талқин ва таҳлил хусусида гап бўлиши мумкин эмас. Матн объектив оламнинг субъектив инъикоси, муайян бир ғоя, фикр ва тушунчалар ифодасидир. Бадиий асар матни – талқин объекти. Адабиётшунос ва мунаққид шу манбани талқин этади. Ҳар қандай бадиий асар ўз субъекти (ёзувчиси, ижодкори)га эга бўлганидек, ҳар қандай илмий тадқиқотнинг ҳам ўз субъекти (ёзувчи-тадқиқотчиси) бўлади. Демак, иккиламчи бир объект юзага келади. Қолаверса, ижтимоий фан соҳасининг энг муҳим хусусияти ҳам шу, яъни ғоялар ҳақида ғоялар, сўзлар ҳақида сўзлар, матнлар тўғрисида матнлар ёзилади.

Танқидлар танқид этилади, талқинлар талқин қилинади. Бадиий асар матнини тўғри, ўз холича, ҳеч қандай мафкуравий-сиёсий таъсирларга берилмасдан тушуниб

олиш натижасида, унда тасвирланган воқеа-ҳодисалар, ҳис-туйғулар тўғри ва ўз ҳолича илмий тилга кўчади.

Тушуниш бир томондан матн моҳиятини, иккинчи томондан талкин этувчининг маънавий дунёси ва билимини кўрсатади. Тушуниш икки кирралидир. М.М.Бахтин ибораси билан айтганда, «диалогично», унда иккита онг, икки субъект иштирок этади. Тушунтиришда эса бир онг, бир субъект ўзини намоён қилади.

«Тушуниш», «тушунтириш», «тушунишдан олдинги ҳолат» бири-бири билан ўзаро боғлиқ истилоҳлар ҳисобланади. Тушуниш талкин жараёнининг ижодий натижасидир. Талкин – тушуниш ва тушунтириш жараёни. Бадий талкин бадий ижод кишиларига тегишли. Улар ўз дунёқарашига кўра оламни, одам ва унинг ички дунёсини талкин этади. Адабиётшуносликдаги илмий талқинда эса адабий манбалар объект саналади. Шу маънода бадий ва илмий талкин фарқланади. Қайта таъкидлаш лозимки, адабиётшунос ва адабий танқидчилар бадий асар матни устида ишлайди. Мусиқашунос эса ижро этилаётган куйни, санъатшунос расмларни, таржимон фикрларни, ҳуқуқшунос юридик қонунларни, актёр драматик образларни, театршунос сахнани, математик олим формулаларни талкин этади.

Гарчи жуда кўп ўзбек адабиётшунослари герменевтиканинг кўплаб принципларини ўз илмий фаолиятларида қўласалар ҳам, ўша фикрлаш тарзи, гипотезалари, таққослари, ҳукм ва ҳулоса чиқариш усулларининг қайсидир жиҳати герменевтикага дахлдорлигини ҳаёлига ҳам келтирмайдилар. Чунки биз яқингача диалектик материализм фалсафасидаги гносеология – билиш назариясини чуқур ўрганганимиз ҳолда герменевтика таълимотининг жаҳон илм-фанидаги атамасидан ҳам аксар ҳолатларда беҳабар қолдик. Шу сабаб ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигида бу атама кам учрайди¹.

¹ Ҳотамов Н. Саримсоков Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изохли луғати. – Т. Ўқитувчи, 1983. 81-82-бетлар.; Расулов А. Танқидчилик уфқлари. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1985. 38-40-бетлар.

Ўзбек илм-фанида, адабиётшунослигида герменевтиканинг тутган ўрни ва ишланиш доираси, албатта, қоникарли эмас. Жаҳон адабиётшунослиги ва адабий танқидчилиги бадий асар матнини тушуниш, тушунтириш ва талқин қилишда муайян принципларга амал қилади. Герменевтик метод асосида иш қўрилганда матн моҳияти сохталаштирилиб, қандайдир ўткинчи мафкуравий манфаатларга қурбон қилинмайди. Бадий асарни ҳар ким ўзича, ўз дунёқарашига мос билими ва ҳаётий тажрибаси даражасида тушунади, ҳис этади. Асарда йўқ нарса изланмайди, бор нарса беркитилмайди. Лозим ўринда бутун диққат-эътибор аниқ бир муаммога қаратилади.

Герменевтикада бадий асарнинг кўпмаънолилиги муҳим. Бундай асарни турлича тушуниш ва тушунтириш имкони бўлади. Бундай асар, эҳтимол, бири-бирига ўхшамайдиган талқин типларини майдонга келтиради. Кўпмаъноли бадий асарнинг муаллиф позициясини топиш кийин бўлади. Р.Барт таъбири билан айтганда, унинг «муаллифи ўлган» саналади. Ҳаммага тушунарли бўлган битта маънога эга асарлар герменевтик таълимот учун кизиқарли эмас.

Герменевтик усул олимга матнни талқин этишнинг назарий-методологик усуллари кўрсатади. Бадий матндаги қаҳрамонларни талқин этаётганда, лозим бўлса, адабиётшунос уларни ўз шахсияти билан таққослайди – идентификациядан кенг фойдаланади. Герменевтик доира воситасида матннинг «ичига кириши», қисмларга ажратиши ва қайта жамлаб хулосалар чиқариши мумкин бўлади.

Бу таълимотининг қатор афзалликлари бор. Бирок ҳақиқатни кашф этишнинг ягона йўли ҳам эмас.

Маълумки, адабиётшунослик ўтмиш Шарқ маданиятида хилма-хил шаклларда мавжуд бўлган. Бирок бир савол туғилади: ўрта асрлар Ғарб илм оламида Инжил матнини талқин қилиш воситаси бўлган герменевтикага мос келади-ган илм Шарқ халқлари маданияти тарихида мавжудми?

Бунга жавобан беихтиёр Қуръони Карим тафсирилари, Ҳадиси шариф шарҳлари ҳаёлга келади. Мусул-

мон-Шарк дунёсида мазкур мукаддас китоб Қуръон муносабати билан хилма-хил йўналишдаги қўплаб тафсирлар майдонга келгани ҳақиқатдир.

Тафсирларнинг эса турлари қўп. Ибн Касирнинг «Тафсирул қуръанил аъзийм» асарига доктор Абдурахмон Муръашлий ёзган мукаддимадаги маълумотларга қўра, тафсирларнинг луғавий, аклий, фикҳий, тарихий, фирқалар ва мутасаввифларнинг тафсирлари каби турлари мавжуд¹.

Олимп тоғидаги «илоҳ»ларнинг хатлари ва Инжил матнини шархлаш учун ғарбда шаклланган герменевтика таълимоти билан Қуръони Карим оятларини шархлаш ва тушунтириш тарзида вужудга келган илми тафсир орасида ҳам луғат, ҳам моҳият эътибори билан ўхшашлик бор. Айтиш мумкинки, Шарқда ҳам герменевтика ўзига хос шаклда мавжуд бўлган.

Аммо илми тафсир ва илми шарх сингари «шарк герменевтикаси» муайян таракқиёт боскичларини босиб ўтиб, XX аср ўзбек адабиётшунослиги учун замин бўлган эмас. Бу илмлар ўзининг баҳс юритадиган мавзу доирасини кенгайтириб, ғарбда «силжиш» юз берганидек, бадий адабиёт илми доирасига кириб келмади. XX асрда ўзбек адабиётшунослари шарқдаги анъанавий илмий тамойилларга эмас, балки ғарб олимларининг илмий-адабий мезонларига мурожаат этишга мажбур бўлдилар. Нима бўлганда ҳам, «шарк герменевтика»си билан ғарб герменевтикасининг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари қиёсан ўрганилиши лозим бўлган масалалардан биридир.

Фикримизча, бугун ўзбек адабиётшунослиги жаҳон илм-фанидаги энг илғор назарий-фалсафий мезонлардан истеъфода этиб, Ғарб ва Шарқ адабиётшунослигини синтезлаштириб, ўзига хос фундаментал йўлга чиқиши учун имконият пайдо бўлди.

2003-2011 йил

¹ *Абу Фидо Исмоил ибн Касир. Тафсирул қуръанил аъзим. — Байрут.: Дорул маърифат, 1984. 17-бет.*

Тўртинчи фасл

ТАНҚИД ҲАҚИДА

«Бўлажак адабиётишунос олимларни тозалikka, ҳақиқатга, мардликка, тўғриликка, жасоратга, шижоатга, энг муҳими — «илм — бу нина билан қудуқ қазии» эканига ўргатиш адабиётишунос-ликда бош тамойил бўлиши лозим».

«Адабий танқидчи адибларнинг таваллуд кун-ларида қўлларида гул тутиб саҳнага чиқадиған нозанин ҳам, чопон кийған ҳассакаи ҳам эмас».

«Гўзал адабиёт бағоят мафтункор, фусункор ва ҳайбатли кошонадир».

«Санъат дурдоналари ҳақидаги ҳар қандай танқидий мақола ўша бадий асарлар билан ҳамна-фас яшайди. Шунинг учун адабий танқид рутба-си бадий асарга боглиқ».

ТАНҚИДЧИ СЎЗИНИНГ ҚИЙМАТИ

1

Бадиий адабиёт тўғрисида фикр айтиш адабиётшунос ва мунаққиддан кенг камровли назарий билимни, дид ҳамда фаросатни талаб этади. Ҳар қандай ёзувчи ўз асар тақдирига бефарқ бўлолмайди, кимдандир, дейлик, танкидчидан муносабат кутади. Танкидчининг иши эса осон эмас. Бу юкни ҳис қилиш керак. Маънисиз, танкиддан тубан «асар»ларни дам-бадам дўппини хидлаб ўқиш ва сўнгра «ёзғувчи»ни савалаш одамга ҳеч қачон хушқайфият бағишламайди. Албатта, танкиддан бировнинг кўнгли шод бўлмайди; ҳеч бир адиб ёзган асари танкид бўлишини истамайди. Шоир таъбирига кўра, «ширин оғу» бўлмиш мақтов эса кўпчиликни хурсанд қилади ва «ширин ўлдирар».

Маълумки, санъат дурдоналари ҳақидаги ҳар қандай адабий-танкидий мақола ўша бадиий асарлар билан ёнма-ён яшайди. Танкидчилик мартабаси кўп ҳолларда бадиий асарнинг поэтик даражасига боғлиқ бўлади. Агар одамни тафаккурга чорлайдиган, қалбга завқ, фикрга қувват берадиган бетакрор, гўзал ва умрбоқий асарлар ёзилмаса, адабий танкид ҳаракатдан тўхтади.

Адабий жараён ҳар доим ўзининг оригинал таҳлил усулларига, ҳос дунёқараши ва услубига эга мунаққидлар сўзига мухтож. Даврадошининг янги босилган китобига тақриз ёзиш, ора-орада уюштириладиган юбилей анжуманларида умумчапакка жўр бўлиш билан мунаққид бу соҳада ўз қалби ва киёфасини намоён эта олмайди. Мунаққиднинг талқинлари ва танкидларини ўқиган китобхон бадиий асар сирини, жозибасини, моҳиятини, адабий

хақиқатни англасин. Бу ҳақиқатлар ўқувчининг ҳаёт ёки адабиёт, бадиий асар ёки инсон тўғрисидаги карашларига таъсир кўрсатсин. Олам ва одамни тушунсин, эзгулик ва ёвузликнинг фарқига борсин, куллик ва озодликни ўйласин, гўзалик ва кабоҳатдан боҳабар бўлсин.

Гарчанд замонлар ўтиб, тарихий шарт-шароит ва ижтимоий муҳит об-ҳавоси тубдан ўзгариб борса ҳам, қалам аҳлининг психологияси, руҳияти, табиати ва уларнинг фикрга эҳтиёжи ўзгармайди. Баён тарзи қандай бўлишидан қатъи назар, бу жараёнда икки субъект – адиб ва унга муносабат билдирувчи одам қатнашади.

Менимча, икки сабабга кўра адабий жараёнда пайдо бўлаётган асарлар эътиборсиз қолади. Биринчидан, янгича бадиий тафаккур маҳсулини тушуниш ва тушунтиришга мунаққиднинг идрок кучи етмаслиги мумкин. Иккинчидан, ҳикоя аталган «воқеанома», шеър номли «дарак гап» ҳеч кимга таъсирсиз, ҳеч қандай сирларсиз, ҳаммага маълум, жуда жўн, танқид қилишга арзимайдиган нарсалар бўлади. Бугун кунда тарози палласини шу иккинчи сабаб тошлари босиб кетгандек таассурот бор. Уларга муносабат билдирадиган вақти бемалол, жасоратли, холис мунаққид ҳамон ноёблигича қолмоқда. Шу боис насрда гўзал ясалиш, рамз ва ибратдан кўра қуруқ гапбозлик, оилавий ғийбат ва ғурбат машмашалари, кўрпа-ёстик ва кўйди-чикди интеригаларининг баёни авж олди. Носирманларда назарий билим етарли эмас; сюжет ва композиция такомиллини режалаштира олмайди; ички манера, мативировка устида бош қотирмайди, параллелизм ва симметрияга аҳамият бермайди; деталга юк юкламайди, бадиий нутқни ишламайди... Шеърятда эса муҳаббатдек ораста туйғу устига мағзава ағдариб, «сен-мен»сираш; назарий қоидалар тили билан айтигандан образсизлик, маънисизлик, услубсизлик, тилсизлик, товушсизлик, рангсизлик, айникса, ўз йўлига эга истеъдодли шоирларга таклид кучайди. Узлуксиз таклид ҳам ижобий ҳодиса эмас. «Таклид – бутун маҳалла билади-

ган оқсоқолнинг чопонини бошқа биров кийиб юргандай гап. Таъсир эса бошқа нараса»(А.Орипов таъбири).

Бадиий адабиёт тарихини ўрганиш ва бугунги адабий ҳаёт билан танишганда ҳаёлга турли фикрлар келади. Айримлари пишиб, етилиб юради. Баъзан ҳақиқат тимсолида бир лаҳза ҳаёлга меҳмон бўлади. Агар мезбонликни ўринлата билсангиз, улар сизга маҳрам бўлади, акс ҳолда сизни абадий тарк этади.

Мунаққид бадиий асарни талқин қилганида фазилат излайди; завқ-шавқини ўқувчига юқтирмоқчи бўлади. Бу яхши одат. Аммо баъзан яримжон песонаждан фавқулудда тип ва характерлар яшагга уринади; ўринли-ўринсиз дунё адабиётига қиёслаб қолади. Сунъий кўтар-кўтарлар узокка бормайди: ошнинг тафти совутунча, нари борса мастликнинг кайфи таркагунча чўзилади. Ҳолбуки, чинакам бадиий образ мунаққиднинг кўллаб-қувватлашига ҳам, химоясига ҳам мухтож эмас, ўз характер аурасига эга бўлган ҳақиқий адабий қаҳрамон ўзи тўғрисида ўзи сўзлайди. Баъзида умумбашарий моҳиятга эга мегаобраз ўз сукут-салобати билан ҳам одамга кучли таъсир кўрсатади.

Баҳорги ям-яшил дарахтнинг япроқлари мустаҳкам бўлади. Кузда сарғариб, новдаларга омонат илашиб қолади. Шамол эсиб, бир силкинса, дувва тўкилади. Шунга ўхшаб адабий танқидий мақола, тақризлар сарғайган асарларга базўр илашиб турмагани маъқул. Асарнинг ўзи касал, у ҳақдаги фикрда яшиллик йўқ, ранг-рўйи сарик. Агар кимдир қаттикроқ бир силтаса, тўкилади кетади.

Адабий суҳбатларнинг бирида содда, аммо муҳим бир фикр ҳаёлда чакмоқдек ялт этди ва тилга кўчди. Шундай ёзувчилар бўладиким, уларнинг ўзлари тирик юради; анжуман ва тадбирларда жуда фаол қатнашади. Бироқ асарлари ўлик туғилади. Уни биров ўқимайди, муҳлис қалбига кўчмайди, юракни ларзага солиб титратмайди. Тарихда шундай адиблар ўтганки, улар аллақачон жисман бу дунёда у охират майдонига кўчди. Аммо асарлари ҳамон тирик, ҳозирга қадар яшаб келади. Бу асарлар ҳар куни одамлар би-

лан мулоқотга киришади; ишки, дарди, армони, шиддати, жозибаси, кўрки одамларнинг юрагига ўрлайди; юрагини ўртайди. Якин тарихда шундай ёзувчилар ўтганки, жилд-жилд асарлар ёзган ва улар ўз вақтида кўпнинг нусхада босилди ҳам. Вақти келганда тарғиб-ташвиқлар ортидан собиқ Иттифок миқёсидаги мукофотларни ҳам олди. Бирок улардан бор-йўғи номгина мерос қолди; ҳатто эгаларидан олдин асарлари раҳматли бўлди. Адабий жараёнда, ён-атрофимизда шундай истеъдодлар борки, уларнинг ўзлари ҳам, асарлари ҳам тирик. Ҳозирда жисман ва руҳан тетик, соғлом; қарашлари теран, ёзганлари таъсирли, образли, завқ-шавқли. Улар ўзини, ўзлигини, кимлигини, «мен»лигини, шеъриятдаги даражасини, давралардаги ўрнини қайсидир маънода жуда яхши англайди. Адиблар руҳи жонидан асарлари умрбоқийлик васиқасини олади; тириклик суви билан тўйинади. Мабодо бу тоифа адиблар ажали етиб, бу оламдан кўз юмсалар ҳам, асарлари боқий қолади; башариятга хизмат қилади. Кўркем ва ҳақ сўзи учун ёзувчиларга раҳмат эшигидан савоблар бориб туради. Қалам аҳлининг чин саодати аслида шудир.

Ҳар қандай соҳада одам ўз ишидан завқланмаса барака топмайди. Мусиқа чалаётган ҳофиз айни дамда ўзи тебраниб ўтиради. Авжига чиққанида бошининг ортига-бўйнига торини қўйиб мусиқа чалиб куйлаган хоразмлик бир бахшини кўрган эдим. Ҳайдовчи шу даражада эркин – у машинасини бамисоли ўйнаб бошқаради. Агар унинг ўрнига бирор муаллим, табиб ёки деҳқон ўтқизилса, унинг қисиниб-қимтиниб, ёш болага ўхшаб, ўзига ишониб-ишонмай ўтиришини кўринг. Яна дейлик, ловуллаган иссиқ тандирга боши билан шўнғиётган нонвой ҳеч кузатганмисиз? Ёки дамланган ошнинг юзини очиб, кўлидаги кафғир билан гуручларни ўйнатиб лаганга ош сузаётган ошпаз шавқини-чи? Спортда завқ бекиёс. Айникса, футбол майдонида гол урган ўйинчининг қувончи таърифлаш ортиқча...

Аммо сўз завқи, бадиий матн завқи – оқил ва ҳисли одам учун мутлақо бошқа олам. Ҳар ким ёзган адабий

матни таъсиридан энг аввало ўзи завкланиши, қаҳқаҳа отиб кулиши, ҳўнг-ҳўнг йиглаши керак. Акс ҳолда ўқувчи айна психологик ҳолатга тушмайди асло. Кўпинча ўз асарига иккиланиб, ўлик-тириклигини билолмай, кимтини баҳо бераётган ёзувчи – демак уни юрак қони билан ёзмаган бўлади. Худди шунга ўхшаш адабиётшунослик асарлари, адабий танкидий мақолалар ҳам завқ-шавқ билан ёзилиши керак; уларда зарур мулоҳазалар, бировларни ўйлантирадиган, ҳайратлантирадиган, таъсирлантирадиган, кўчирмалар олишга муносиб жуда муҳим фикрлар бўлиши шарт. Чунки бетакрор фикр ҳақиқий олимнинг бебаҳо мулки ва ҳазинасидир.

Ғарб олимларидан бири Шарль Сент-Бёв ўз даврида: «Чинакам мунаккид одамлардан ўзиб кетади, жамоатчилик фикрини бошқаради. Агар ҳалойик бўронлар алғов-далғовида адашиб, тўғри йўлдан чалғиган бўлса, мунаккид асло ўзини йўқотмасдан бор овози билан «Ортга қайтмоқ керак» дея қичкиради», деган экан. Бу гап қайсидир маънода ҳозир ҳам ўз қийматига эга. Худди шу олим маънавий олам нафосати ва улуғворлигини эъзозлаган ҳолда адабиётдаги меркантилистик кайфиятларни, яъни манфаатпарастлик, фойдахўрликни танкид қилади. Бу ноҳуш кайфият эгалари ҳақиқий санъаткор ва олимларга даврдош бўлади, аммо орадан йиллар ўтиши билан изсиз йўқолади. Бу ҳам тарихнинг бир ибратли сабоғидир.

Бадий асарлар, шеърӣ тўпламларга гўёки ёзилаётган – аслида талаб-тавсия билан уюштириладига эгизак тақризлар – бир хил бичимдаги бундай либослар ҳар қандай масҳарабознинг эғнига мос келаверади. Демокчимизки, аксар адабий-танкидий мақолалардаги китоблар номи ёки ижодкорнинг исм-шарифлари ўзгартирилса, бас, қолипдаги барчага маълум умумий гапларни ҳар кимнинг асарига татбиқ этиш мумкин. Бу соҳа китобларининг савияси турлича: оригинал ва анъанавӣ, фикрчан ва бўш-баёв, фалсафӣ-нома ва табдилнома. Айримларида қачондир чалинган муסיқаларга замонавий қўшиқлар мосланган бўлади.

Ёшлар адабий танқиднинг якин тарихдан ибрат олиши, айна дамда, чуқур илдизларга эга миллий адабиётшунослик ҳолидан бохабар бўлиши зарур. Адабиётшунослик тарихида адабий танқиднинг ўзига хос ўрни бор. Муносабат ва танқидлар, баҳо ва қарашлар тазкираларда, бадиий асарлар таркибида, уларнинг хошиясида, мукаддимаси ёки интихосида, турли илмий-адабий, тарихий ёки биографик асарларда баён этилган. «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида шоирлар эътиқодига, шахсиятига, шуҳрати ва ижодига: «хуш суҳбат ва ширин калом киши эрди ва кироат илмин яхши билур эрди ва қўп авкот тиловат қилур эрди ва ҳамиша фикир била мусоҳиб эрди» ёки «бағоят бадфеъл ва бадхулқ киши эрди» каби баҳолар берилади. Атоийнинг:

«Ул санамким, сув кироғинда паридек ўлтурур,
Гояти нозуклугидин сув била ютса бўлур»,

байти: «Қофиясида айбғинаси бор», деб танқид қилинади. Бу фикрдан шоирга манфаат етади.

«Ғазал таврида чунки қилдинг хиром,
Сўз аҳлиға сўз дерни қилдинг ҳаром».

Ҳазрат Алишер Навоий тарафидан қаламининг бадиий қувватига ўзи берган бундай бебаҳо баҳода муболаға йўқ. Умуман, ўтмишда танқидий қарашлар, муносабатлар ҳар хил шаклда айтилди. Гарчанд тарихий шарт-шароит ва муҳит турлича бўлса ҳам, фикрга эҳтиёж доимий зарурат бўлиб қолди.

XX аср аввалида пайдо бўлган ўзбек матбуоти танқидчиликни оммавийлаштирди; адабий танқиднинг моҳиятини, мақсад ва вазифаларини тушунтириш йўлидан юрди. «Ижтимоият нимадур?», «Адабиёт надур?», «Театр

надур?» каби саволлар ёнида «Танқид надур?» деган хитоб пайдо бўлди ва унга имкон даражасида жавоб ҳам берилди. Жадид зиёлиларидан бири Олимжон Иброҳимов: «Танқид – дудама, ўткир бир ханжар бўлмоғи керак. Бу ханжарнинг бир ёғи асарнинг ичидаги жавоҳиротини казиб чиқарса, иккинчи ёғи унинг пуч ва чирикларини топиб кўрсатадир», деди.

Махмудхўжа Беҳбудий фикрича, «танқид сараламоқдир», яъни «саррофлар ақчани, тужжорлар матони саралагандек» муҳаррирлар ҳам танқид-саралаш билан машғул бўлишлари лозим. Бирок ёзилган асарларнинг «бузуклигини ва фикр хатолигини, ишнинг ноқислигини бирор киши кўрсатса», ҳар кимнинг аччиғи келади. Инсон табиати шундай – мактовдан мамнун, танқиддан хафа бўлади.

Сир эмаски, адабий танқидчиларнинг катта бир авлоди бадий адабиётнинг ижтимоий вазифасига асосий урғу берган В.Г.Белинский, Н.Г.Чернишевский, Н.А.Добролюбов ва бошқа рус адабий танқидчиларига эргашди; «даҳо»лардан кўчирмалар олди. Уларнинг асарлари ўзбек тилига таржима қилинди; методологик йиғма китоблар босилди. Адабий танқид шўро замонида бадий асарларни, кўпинча ижтимоий нуктаи назардан, ягона мафкуравий усулда баҳолади.

Бадий асарнинг асл моҳияти, гўзаллиги, ғоявий-бадий кирралари ва умрбоқийлик омилларини ёритмаган мақоланинг кадр-қиймати йўқ. Бундай мақолаларни вақт элайди. Ҳикмат шундаки, мунаққид ҳаққониятдан чекиниб, чин саралашга дид-фаросати етмаса, замона қулига, нафс бандасига айланса, табиийки, тирик вужуддан ўлик мақола туғилади.

Дарвоқе, XX аср адабий танқидчилигида холислик билан бирга шахсга тегиш, худбинлик, мурасасозлик иллатлари, бадий асарга вульгар социологик ёндашув, ғоябозлик ва замонасозликка берилиш ҳоллари бўлди. Қандайдир манфаатлар эвазига арзимаган асарлар оригиналлик сифати берилиб, «бетакрор бадийят намунаси» деб

баҳо олган ҳоллар кузатилди. Бу тарих ойнасида ибрат бор, яъни мунаққид ҳаққоният ва ҳолислиқдан чекиниб, чин саралашга дид-фаросати етмаса, табиийки, фикрининг умри узун бўлмайди; китобини биров ўқимайди.

Адабий танқид тарихида кўплаб жанрлар фарқланади. Шулардан бири – тақриз. Нега тақризга тўхталдик? Чунки жуда кўп ёзиладигани тақриз. Адабий тақриз қайсидир асарни ўқиш жараёнида табиий равишда туғилса, гўзал фикрлар залворидан ларзага келган қалб садоси сифатида ёзилса – бу эзгулик аломати. Чунки тақриз китобнинг муаллифи, сарлавҳаси, аннотацияси, мундарижаси, адади ва нашр этилган йилию нашриётига бир кўз ташлаган ҳолда тўқиб-бичиб ташланадиган энгилелпи мақола эмас. Тақризда юк бўлсин, фикр бўлсин, тизим бўлсин. Бунинг учун биринчи навбат шу юксак талабга лойиқ бадиий ёки илмий асарнинг матни бўлиши шарт. Баъзида арзимас адабий матнларга тақриз тарзида боғланган назираларда бадиий асарда мавжуд бўлмаган фазилатларни ўйлаб топиб, ҳаёлпарастлик қилинади. Бу ҳол адабий танқид тарихида кузатилган. Вульгаризмга берилув, бор моҳиятни атайлаб бузиб кўрсатиш канчалик зарар келтирса, бадиий асарга унда йўқ фазилатларни тақаш яхши самара берадиган усул эмас.

Ҳеч бир инсон умрини елга совуришни истамас экан; ҳар бир адиб асарларининг умри боқий бўлишни хоҳлайди. Жумладан, мунаққид ҳам. Бемаъни асарлар ўқиб, танқидга шўнғигандан кўра томоркага пиёз экиб, деҳқончилик қилган маъқул – қорин тўйдиришнинг бундай йўли ҳам бор. Бадиий асарнинг талқинга арзимаслиги – бу фожеа, ҳалокат. Айнан шу ўринда ҳалокатга учраган ўша асарга оид тақриз ёки тадқиқий мақоланинг ҳам умри тугайди. Саънат дурдоналари ҳақидаги ҳар қандай танқидий мақола ўша бадиий асарлар билан ҳамнафас яшайди. Шунинг учун адабий танқид рутбаси бадиий асарга боғлиқ. Агар қалбни ўзига ром этадиган умрбоқий ва гўзал асарлар ёзилмаса, адабий танқиднинг

номи – турғун. Чунки рухсиз, жонсиз, тилсиз, номсиз, рангсиз асар танқид билан тирилмайди.

XX асрдаги адабий танқид ўз миссиясини қойилмақом адо қилди. Мунаққид қайсидир маънода ҳукмрон мафкура фойдасига ишлади. У замонда адабий танқид қалам аҳлини сиёсий хушёрликка йўналтирувчи куч бўлди. Шу боис бошқаларга сабоқ берадиган юксак савиядаги дарслар кузатилмади. Аслида адабий танқид ҳам ўзига хос янгидан-янги, бепоён уфқларни забт этишга ҳақлидир.

3

Синчи-мунаққид – ҳақиқатгўй, тўғрисўз, ориятли шахс; у бировга ёлланмасин. Чунки бўш асарини қуруқ мактаб, анъанавий тарзда айрим жузъий камчиликларини санаб қўйиш виждонли ёзувчини хурсанд этмаганидек, чинчи-мунаққига ҳам обрў келтирмайди. Абадият қошонасидан жой олган санъаткорлар буюк мунаққидларга доялик килади. Танқидда диологик тафаккур, адиб руҳияти ва адабий-назарий қарашлар уйғунлашиб кетади. Бу соҳанинг машаққати шундаки, мунаққид бир вақтнинг ўзида ҳаётий воқелик ва бадиий адабиётни комплекс талқин этиш қобилиятига эга бўлиши керак. Бунда мунаққид дунё ва дин, олам ва одам, ҳаёт ва ўлим, сўз ва санъат ҳақида қатъий мезонлари билан ўзининг мамлакатини – мегаобразини барпо этади. Шу маънода чинчи бир вақтнинг ўзида ҳам олим ва файласуф, ҳам психолог ва теолог, ҳам шоир ва адибдир. Чин мунаққид бўлиш шундай машаққатли. У асарга турли аспектда баҳо берар экан, назарий билимни, ички интуицияни, уйғок виждонини, қиёсий-ҳаётий тажриба – идентификацияни ишга солади. Бундан бошқа йўллардан кетса, филология фанлари доктори илмий даражасини олиб, ўзини маҳаллий ҳудудда колумбист, том тепасида алпинист ҳисоблаб юраверади. Холислик, ҳақгўйлик, одиллик, дид-фаро-

сат — адабиётшунос-мунаққиднинг ярим илми ва бутун умри. Бировнинг эътиборли қарашларини стилистик жиҳатдан бир оз ўзгартириб, фикр ўзлаштириш иллати олим зотига ярашмайди. Ҳолбуки, ҳар қандай янги фикр эгаси — ёши катта-кичик ёки илмий унвони бор-йўқлигидан қатъи назар — илм одоби юзасидан ҳурматга лойиқ. Бундай вазиятларда — илмий муаммолар муҳокамасида бадий санъатнинг «тажохилу орифона» усулини қўлламаган маъқул.

Таъкидлаш лозимки, адабиётшунослик йўлида диссертациялар ҳимоя қилганлар билан асл заҳматқаш мунаққидлар орасида фарқ бор. Ҳимоя қилгувчилар илмий даража олади, лекин улардан мунаққидлик истеъдоди бўлмаслиги мумкин. Аммо ўз умрини адабиётга бағишлаган сўз заҳматқашлари илмий даражага қизиқмаган ёки ҳимояга имкон топмаган ҳолда мунаққидлик фаолияти билан доимий шуғулланади. Бунга мисоллар етарлича бор.

Менга ғалати туюлади. Шатакка олинган диссертациялар бир амаллаб ҳимоя қилинганидан кейин «сахна кўриниш»ларини «мифлаштириш» бошланади. Ҳимоя пайтидаги савол берган одамдан улкан бир «душман» ясалади; жуда оддий ва ҳолис бир гап айтган киши ҳомийлар сафига қўшилади. Бундай тарафқашлик қилиқлари зиёилилар орасига нифоқ солинади. Бу энг катта адабсизликдир.

Юки енгил асарлар, оилавий олди-кочдилар, мишмиш ва ғийбатлар адабиёт намунаси сифатида ўкилар экан, бунинг сабабини ўша ўқувчининг ахлоқий, эстетик тарбиясидан излаш лозим. Нимадир олар, эҳтимол. Кўйган юрак-бағрига ўша асарни ўқигач, муздек сув сепилар балки. Бирови ёзиб енгиллашса, бошқаси ўқиб ҳаловат топади. Бу тоифа асарларни қўллаб-қувватлаган танқидчининг ахлоқи, диди, фаҳм-фаросати, ҳолис назари шубҳа остида.

Аслида адабиётнинг асоси одобдир. Бу тушунчани танқидчи-адабиётшунос ёзган матнга муносабат тарзида ҳам қўйиш лозим. Адабиётшунос ва мунаққид фикрига, ёзган талқин ва таҳлилларига ҳам бошқаларнинг одоб би-

лан ёндашуви, эътибори керак. Баъзан нашриёт ходими мунаққидларнинг мақолаларига ўз танишларининг асарлари номини қўшиб қўйган ҳолатлар бўлди; уят, андиша, тортиниш, маслаҳат ҳаёлларига ҳам келмади. Агар адабиётшунос ёки мунаққид мақоласидаги умумфикр мантигига нашриёт муҳаррири, таҳририятдаги журналистларнинг «ҳолис хизмати» билан заҳа етказилса, бу нописандлик, беадабликдан ташқари ноширлик маданиятига хиёнат ҳамдир. Мақолани таҳририда маънонинг кучайиши, билимдон ва маслаҳатгўй-дўст муҳаррир назари – бу бошқа масала. Бир рисолада ўқидим. Қодирийшунос олим «Абдулла Қодирий – эрк қурбони» деган китоб ёзганмиш. Ҳолбуки, бу ўринда билимдон муҳаррир «эрк» сўзини «эрксизлик» тарзида таҳрир этиб, ўнглаши зарур эди. Нашриёт ходимининг масъулияти, хизмати, вазифаси, ҳалол нони шудир.

Ўқувчи бадиий асар эгасининг мусоҳиби. Ўзининг доимий ўқувчисини топган адибдан кўра бахтли одам йўқ. Ёзувчи учун ёзганини биров ўкимаганидан каттарок фалокат ва фожеа бўлиши мумкинми? «Ўзим учун ёзаман», деган камтарлик ортида манманлик ва худбинлик бор. «Танқидга эътибор бермайман», деган одам гапи аразли. «Бировлар фикри менга таъсир этмайди» – бунга ҳам ишониш қийин.

4

Дунё адабиётшунослигида адабий танқидни «механик танқид», «контекстуал танқид», «органик танқид», «формал танқид», «генетик танқид», «психотанқид» тарзида тасниф қилган олимлар бор. Европада ўтган асрнинг 50-60-йилларида «янги танқид» оқими пайдо бўлди. Унда бадиий асарга ёндашув, талқин ва таҳлилнинг ўзига хос йўллари назарий жиҳатдан ишлаб чиқилди. Бизда ҳам «янги танқид»га эҳтиёж бор. Демак, жаҳон адабиётшунослиги методларини, ёндош фан соҳалари билан уйғунлашган тажрибаларини ўрганиш лозим. Шунда гер-

меневтиканинг имкониятларига, нарратив, структурал, генератив, мифологик поэтика, рецептив эстетика, семантик майдон, имманентал ёки трансценденталлик тушунчаларига ҳам кенгрок эътибор қаратилади. Оқилона синтез туфайли мукаллитлик чекниб, ўзбекона миллий тафаккур асосига қурилган чин мунаққидлик, юксак савиядаги илмий-назарий концепциялар юзага келади. Жаҳон адабий танқидчилиги методлари ва мактабларини, ярим асрдан бери амалда бўлган «янги танқид» тажрибаларини, уларда кечаётган янгиланиш жараёнини, хусусан, бадиий асарни турли нуктаи назардан баҳолаш мумкинлигига доир қарашларни ўрганиш шарт. Аммо ёппасига мафтунлик ёмон иллат. Биз гоҳида моҳиятини англаб-англамай жуда нақшинкор кўринган гапларга эргашиб кетамиз. Бизни Пауло Коэлонинг нимаси ўзига ром қилди – ангалай олмай юрдим. Мухокама давраларида тушунчамда ноқислик боримкин, деб индамай ўтирдим. Қарасам, қизиган тандирлар секин-аста совиб, чўғлар юзини кул боса борди. Бу гап адабиётшунослик, танқидчиликка ҳам тегишли. Яъни, хориждаги тамойил ва терминларга маҳлиё бўлмай, ўзбекона тафаккур табиатидан келиб чиқиб, миллий тадқиқ тамойиллари ишланиши лозим. Ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилиги мактаблари бунёд бўлсин, дунё олимлари эътироф этсин. Орзу – эзгу. Ҳозирги давр – мустақиллик замони шундай чўнг орзунинг рўёбга чиқиши учун имконият берди.

Дарвоқе, ҳақиқий танқидчи – нозик дидли шоир, мегаобразли адиб, фалсафий дунёқарашли олим. Акс ҳолда у оригинал мақола ёза олмайди. Шу маънода адабий танқид илмий ва бадиий тафаккур синтезидан майдонга келган жиддий ижоддир. Бадиий асар изидан соядек эргашиб юришдан фойда йўқ; заруратга кўра мунаққид олдинга ҳам ўтиши керак. Дунё адабиётшунослигида синовдан ўтган ҳол бу.

Бадиий адабиётда образ яратиш учун ҳаёт, борлик, инсон бир восита. Мунаққидга фикр айтиш, ҳақиқатни

сўйлаш, ижтимоий ҳаётни тафтиш этиш учун бадиий асар восита саналади. Танқидчи В.Белинский шу йўлдан юргани маълум.

Баъзан одам ўйлаб қолади: адабий таҳлил ва талқинлар кимга керак? Улардан кимга қандай фойда бор? Ҳаммага тушунарли бўлган оддий гаплардан ташкил топган матнларни тушунтиришга, уларни қайта сўзлаб саҳифалар тўлдиришга зарурат борми? Йўқ. Шунингдек, адабий танқид ва адабиётшуносликда ҳамма англаб турган асарлар матнларини биров англамайдиган ажнабий атамалар гирдобига ташлаб, аллақандай сунъий формулаларга солиш ҳам адабиётшунос ва адабий танқидчининг маҳобатидан дарак бермайди. Бундай тутумнинг номи – адабий олифтагарчилик.

Дунё адабиёти ва адабиётшунослигида бор ҳақиқат шуки, жаҳоншумул адабий-назарий концепциялар оригинал санъат намуналардан олинган импульс эвазига пайдо бўлади. В.Г.Белинскийнинг Пушкин ва М.М.Бахтиннинг Ф.М.Достоевский тўғрисида ёзган асарлари шу фикрга далилдир.

Ҳар бир одамга ўз ишидан қоникмаслик туйғуси доимо ҳамроҳ. Албатта, бу ҳам яхшилик белгиси, янги ижодий ишлар учун ички бир ташвиқ садоси.

5

Одатда, мунаққид бадиий асарни баҳолашда дунё адабиёти мезон қилиб олади. Мезонлар мактабларга, мактаблар шахсиятларга, шахсиятлар муайян миллатларга мансуб. Шу маънода бизда ҳам келажакда аристотеллар, гегеллар, сент-бёвлар, белинскийлар, шестовлар, эйхенбаумлар, жирмунскийлар, бахтинлар, бартлар, гадамерлар, гаринлар, умуман, дунё адабиётшунослигига ўз таъсирини ўтказадиган юксак илмий савияли олимлар ва уларнинг индивидуал мактаблари пайдо бўлишини орзу қиламиз. Гоҳида ўзимиз амал қилмаган таклиф ва тавсияларни ҳам

калаштириб ташлаймиз. Бир куни оила қурмаган йигит телевизорда бўйдоқларга уйланишдан насиҳат қилди. Бу сувни кўрмаган одамнинг сузишдан дарс беришидай гап. Бу рамзий ифода мунаққид ва адабиётшуноста ҳам тегишли.

Мунаққиднинг тўқмоқлари, маддоҳларнинг қарсақлари билан буюк адабиёт яратилмайди. Асло! Дур-жавҳар ҳеч қачон балчиқда қолиб кетган эмас. Унга қачондир қуёш нури тушиб, яраклаб намоён бўлади.

Ёзувчилар, шоирлар тинимсиз ёзади; уларнинг ҳаёт тарзи, фаолияти шуни тақазо қилади. Уларни саралаш керак. Уларга нисбатан мунаққид эртами-кечми ўз табаррук сўзини айтиши шарт. Адабий танқид ҳаракатдан, адабий оқимга аралашувдан асло тўхтамасин. Биласиз, оқар сув тўхтаса, лойқалари чўкиб тиниклашади. Бироқ – хавфли томони – оқар сув тиниб, яроксиз бир қўлмак ҳолида қолиб кетиши ҳам мумкин.

Адабий жараён эгалари, адабиёт жонқуярлари – зиёлилар, маънавият заҳматкашлари, адиблар, шоирлар, мунаққидлар, адабиётшунослар – барча-барчаси адабиётдек покиза майдоннинг тозалиги, маънавиятга, миллий кадриятларга заҳа етказадиган «асар»ларнинг урчиб кетишининг олдини олишга масъул. XX асрда улкан бир адиб айнан шу масъулиятни ҳис қилгани боис: «Мен ўзбек адабиётининг эшиги олдига боғлаб қўйилган итман» таъбирини айтишдан ор қилмади.

Ўз адабий оламига эга адиб ҳомийларни изламайди. Аксинча танқидчи уни ва асарини излаб топади. Қалам аҳлида камтарлик, андиша, уят туйғуси бўлмаса – бу ёмон. Ёмонликдан: «Менинг санъатим, асарларимнинг гўзаллиги, мукаммал шеърларимдаги бадиий санъатлар моҳиятини ҳеч ким очиб кўрсатмади», деган дағдағали гап чиқади. Бечора: «Эй биродар, эйжодингди қилай бер, дайрога сол балиқ биладир, балиқ билмаса, Холик биладир», маслаҳатни эшитмайди.

Мунаққид ўз гапининг салмоғи, қиммати ва меъёрини билиши лозим; эҳтимол, ёзувчи ва унинг асарига оид

хамма гапни айтиши шарт эмасдир. Сўз ўнқови келганда жасорат билан ҳақ гапни айтиш мунаққид учун нақадар муҳим бўлса, ўз вақтида сукут сақлаш ва, айниқса, фаросатли бўлиш ҳам бебаҳо фазилат саналади.

Ривоят килишларича, қиш кунларининг бирида ўрмонга йиғилиб олган маймунлар жамоаси ўтинларни тўплаб, олов ёкиб унинг тафтида исинишни истаб қолибди. Улар олов ёкиш учун чўғ излабди. Ҳеч илож қила билмабди. Қарашса, ёнларидан чўғрангли қўнғиз учиб ўтаётган экан. Дарҳол уни тутиб олиб, ўтиннинг остига ташлабди; атрофдаги маймунлар навбат билан ўтин остидаги «чўғ»ни пуфлай бошлабди. Бироқ «чўғ»дан олов чикмабди. Шунда осмонда учиб юрган бир қушча, маймунларга «чўғ»нинг ёнарқўнғиз эканини англатмоқчи бўлибди. Бир марта айтибди. Ҳеч ким эътибор бермабди. Пуфлашда давом этаверибди. Қушча иккинчи марта такрорлабди. Бари бир маймунлар ўз суюкли машғулотида давом этибди. Қушча эса ҳамон уларни йўлидан қайтариш, бекор қуш сарфлаётганини англатиш учун қайта-қайта сайрайверибди. Бир пайт ўзларининг ҳузурбахш машғулотларига ҳалақит бергани учун маймунлар ёппа ташланиб, ўринсиз сайраган қушчага ваҳшиёна дарс берган экан...

Фаросатдан бебаҳра мунаққидлар учун бу ривоятда ибрат бор. Ҳазрат Навоий айтадики:

«Хирадманд чин сўздин ўзгани демас,

Вале бари чин ҳам деғулиғ эмас».

Демак, мунаққид, адабиётчи айтадиган ҳар гапининг ўрни ва меъёрини ҳам билиши лозим.

Бугунги айрим мақолаларда, бадиий ижод намуналари талқинида адабий-эстетик ҳордисаларни муайян тушунча доирасида жадвалга солиш ва баъзан уларни турли геометрик шакллар билан ифодалаш ҳолатлари кўринади. Балки улар адабий матнни осон тушуниш, тасаввур қилиш ва ҳис этишга ёрдам бериши мумкин. Аммо бадиий ижодда

хам, илмий талкинда ҳам сўз муҳим ва у ҳеч қачон чизги, белги ёки формулаларга ўз ўрнини бўшатиб бера олмайд.

Бировдан эшитилган ёки ҳар жойдан бир «чўқиб» ўқилганлар асосида, айниқса, ҳозирги интернетлашув замонида кўрганларидан кўчириб мақола ёзиш — бу қийин иш эмас. Эпик асар сюжети ёки воқеий шеърларни қайта гапириш билан ҳам қоғоз қоралаш мумкин. Аммо адабий танқидий мақола ҳам чинакам санъат асарига ўхшаб туғилади. Унинг ўзига хос услуби, композицияси — «матлаъ»-си, «мактаъ»си, «авжи» бўлади. Уни структурал жиҳатдан бир гап ичига жойлаш ҳам мумкин; яъни баъзан «бир гап констуркцияли» тезис исботи учун катта ҳажмли илмий тадқиқот ёзилади. Назаримда, ҳар бир мунаққид олимнинг индивидуал йўли адабий ҳаётни бир хилликдан куткаради. Махсус илмий-фалсафий, адабий-эстетик дастур, индивидуал мезон мунаққид ва адабиётшунос учун таянч санлади. Шулар ортидан мактаблар пайдо бўлади, шу мактабларда шогирдлар таълим олади.

2007- 2015 йил

АДАБИЙ ТАНҚИД – ЖИДДИЙ ИЖОД

(2012 йилги айрим адабиётшунослик китобларига бир назар)

«...Бировларнинг талабларига эмас,
балки ўз калбингизга кулоқ тутинг»

И.Гёте

Яхши китоб яхши одамга ўхшайди. Яхши, юраги бутун одамнинг эзгу амаллари тарих саҳифаларга муҳрланади; номи башарият мулкига айланади. Бу тоифа инсон кашфиётлари, эзгу амаллари дунё кезади. Мўътабар китоблар маънавият тарихини безайди. Тинимсиз ўқилади;

дунё тилларига таржималар қилинади. Инсонлар қалбига эзгулик уруғини экади. Эзгулик уруғи ойдин қалбнинг покиза булогидан сув ичади, униб ўсади, гуллайди ва мева беради. Натижада қарашлар кенгаяди ва диллар бир-бирига пайванд бўлади; поклик, тўғрилиқ, маънавий юксалиш йўллари очилади.

Шу маънода на факат бадий асарлар, балки илмий, адабий-танкидий китобларнинг умри тўғрисида ҳам ўйлаш керак. Неча асрлардан бери Аристотелга мурожаат қилинади; юз йиллардан бери немис нафосатшунослари қарашлари эъзозланади; В.Белинский адабий орзуларидан илҳом олинади. Кейинги даврда М.Бахтин, Э.Фромм, Ю.Лотман, Р.Барт, Г.Гадамер, Я.Парандовский, И.Гарин ва бошқа дунё адабиётшунослигида ўз ўрнига эга олимларнинг номлари билан бирга китоблари ҳам ўзбек адабиётшунослигига кириб келди. Тоғ чўккисига чиқишни мўлжаллаган одам ўша юксалиқ томон интилади. Ҳар ҳолда шундай умумбашарий, умрбоқий, умумназарий мезонлар билан ўз ҳолимизга, бугунги адабиётшунослиқ китобларига қаралса, ўлчов-мўлжал тўғри олинган бўлади.

Ўтган 2012 йилда адабий танкид, адабиётшунослиқка доир катта-кичик ҳажмли йигирмадан ортиқ китоблар нашр этилибди. Табиийки, уларнинг илмий савияси ҳам, мавзу йўналиши ва муаллифларининг ёш ҳам бир хил эмас. Адабиётшунослиқда узок яшайдиган китоблар осонликча майдонга келмайди. Албатта, адабий жараёнда ўткинчи асарлар ёнида пайдо бўлиб, уларнинг унутилиши билан умрини тугатиб кетадиган танкидчилик китоблари ҳам бор. Бироқ бу йилги айрим китоблар давр-вақт синовидан ўтган ва қайта мутолаага муносиб асарлардир. Бир мисол. Профессор Умарали Норматовнинг «Саргузашт сарадори» китобининг бир саҳифасида 1968-2012 санаси қўйилибди. Олимнинг Худойберди Тўхтабоев тўғрисида ёзган мулоҳазалари, таҳлил ва талқинлари, ўн йиллар олдин танкидчи билан адиб ўртасида бўлиб ўтган суҳбатлар – барчаси худди бугун

ёзилгандек ўқилади. Олим «Сарик девни миниб», «Сарик девнинг ўлими», «Қасоскорнинг олтин боши» асарлари мисолида Х.Тўхтабоевнинг саргузашт романлари табиатига доир: ҳаёт тажрибаси, болаларга хос нигоҳ, баён усулидаги синтез, сатирик пафос, кўнгил дардини тўкиб солиш каби қатор индивидуал хусусиятларни очиқ беради. Айнан шу китобнинг бир саҳифасида бадиий асарга нисбатан: «Икки марта ўқишга арзимайдиган китоб бир марта ўқишга ҳам нолойиқдир», деган фикр борки, албатта, бу гапни илмий китобларга ҳам татбиқ этиш хато бўлмайди.

Профессор А.Расуловнинг «Ғаройиб салтанат» рисоласида Х.Тўхтабоев, «Ўзлик сари йўл» китобчасида Анвар Обиджон ижоди атрофлича таҳлил қилинади. Доцент А.Алимбеков «Юлузнинг беш қирраси» номли китобида Мухаммад Али ҳаёти ва ижодини тадқиқ этади. Китоб ижодкорнинг шоир, носир, публицист, таржимон ва адабиётшунос сифатидаги қирралари юзасидан тасаввур беради. Муаллиф бунда ёзувчи кундаликларидаги қайдлардан самарали фойдалангани – унинг ижод лабараториясига кириб борганини кўрсатади.

Ўтган йилги китоблар ичида бадиий ижод эгасининг адабий-танқидий мақолалари жамланган иккита китоб ажралиб туради. Адабиёт фидойиси, ёзувчи, таржимон ва адабиётшунос Отаули узок йилардан бери ёзган мақолаларини «Сўз санъатидан сабоқлар» номи билан икки қисмдан таркиб топган бир китобга жамлабди. Бу Отаули адабий-илмий фаолияти биографиясининг бир қисмидир. Унда турли адабий авлодларининг ҳар хил савиядаги асарларига Отаулининг жиддий, холис, қуйинчаклик билан билдирган муносабатлари кўринади. Мухими – китобдаги мақола ва суҳбатлар муаллифнинг бадиий сўзга, адабий ҳаётга, катта-кичик адиблар ижодига лоқайд эмаслигини намоён этади. Иккинчиси – шоир Вафо Файзуллохнинг «Чакмоқ ёруғи» китоби. Бунда Вафонинг адабий-эстетик диди, бадиий асарни теран тушуниши

сезилади. Ифодада шоир ва олим нигоҳи уйғунлашади. Тарихда ижодкор кузатиши, ижодкор танкиди, ижодкорнинг адабиётшунос сифатида таҳлил ва талқинлар тақдим этиши, албатта, ўзининг яхши самараларини берди. Бу йўлда айрим ижодкорлар академик даражасига эришди. Ўша анъана бугун Отаули, Вафо Файзуллоҳ ва бошқа шоир ҳамда носирлар мисолида давом этмоқда. Серкира ижодкор Улуғбек Ҳамдамнинг «Янги ўзбек шеърияти» номли монографиясини ҳам жиддий тадқиқотлардан биридир. Улуғбек – шоир, адиб, таржимон. Энг асосийси – илмий унвонга эга ва шу йўлда изланаётган адабиётшунос. Унинг янги китобида XX аср ўзбек шеърияти таснифланади; лириканинг муҳим илмий-назарий қирралари, ғоявий-бадиий хусусиятлари устида фикр юритилади. У.Ҳамдам китоби мақолалар тўплами эмас, замон шеърияти табиатини ойдинлаштириб берадиган яхши бир тадқиқот. Шунингдек, педагогика фанлари доктори Улуғбек Долимовнинг «Миллий уйғониш педагогикаси» китобини ҳам эслаб ўтиш ўринли. Жадид педагогикаси билимдони У.Долимов ёзган тадқиқотида миллий нуқтаи назар, миллат манфаатини кўзлаш етакчи. Домланинг янги китобидаги ифодаланган фикр ва муаммоларнинг ўзаро боғланиши, ўртага ташланган масала ечими учун келтирилган далиллар – буларнинг барчаси узоқ йиллик қора меҳнат самараси. Тўғриси, бундай мутахассис олим бир-икки ёки беш-олти йил ичида ўз-ўзидан шаклланмайди. Тўғриси, бундай китоб ҳам осонликча – бир-икки ёки беш-олти йил ичида майдонга келмайди. Назаримда, У.Долимовнинг бу асари жадидшунослар сардори профессор Бегали Қосимов ёзган «Миллий уйғониш» китоби ёнидан жой олишига муносибдир.

Вилоят олий ўқув юртлари олимлари ҳам ҳар йили китоблар чиқариб турибди. Ҳаёлда бир фикр юради: мамлакатнинг на фақат марказидаги, балки ҳар бир шаҳридаги билим даргоҳлари мустаҳкам илм қўرғонлари бўлиши, ўша масканда ҳам илмий мактаблар ўз асос-не-

гизи билан шаклланиши лозим. Дунё мамлакатларида бир-биридан унча узок бўлмаган масофада жойлашган шаҳарларнинг ҳар биридаги ўқув даргоҳлари жаҳонга машхурлиги, илм-фан маркази сифати билан донг таратган. Бизда аксар ҳолатларда марказдаги олимлар фаол ишлайди. Ўринлими-ўринсизми уларнинг карашларига бошқалар мурожаатлар қилади; улардан тинимсиз кўчирмалар олинади. Айниқса, ўша олим, дейлик, бирор масъул маҳкамада эксперт ё мансабли ёки диссертациялар химоясига Ихтисослашган Кенгаш аъзоси бўлса, йўқ жойдан фазилатлар излаб топилиб, мажбурий-ихтиёрий равишда рўйхатларга илдириб қўйилади. Худо кўрсатмасин, агар касал бўлиб ётиб қолса ёки ўлиб-нетиб кетса, ит ҳам эсламайди; ҳатто баъзан айнан тадқиқот мавзусига тегишли жуда зарур китоби ҳам негадир эсдан чиқади. Бу ўта шахсий фикрга ўхшаб кўриниши мумкин. Аммо шу воқеалар ичида юриб кузатилгани қоғозга тушди. Адабий-илмий турмушдаги илмга алоқасиз бундай сохта-ёлғон ўткинчи «эхтиром»лардан, иккиюзламачиликдан воз кечиш керак. Илм табиати, сўз ҳақиқати зиёли одамлар орасидаги бундай мунофиқона муносабатларни инкор этади; ҳазм қила билмайди. Гоҳида диссертациялар китоб холига келганида, яхшиямки, матн ўша қурамалар ва қурумлардан бир силтаб тозаланади. Бўлажак адабиётшунос олимларни тозаликка, ҳақиқатга, мардликка, тўғрилиқка, жасоратга, шижоатга, энг муҳими — «илм — бу нина билан кудук казиш» эканига ўргатиш адабиётшуносликда бош тамойил бўлиши лозим.

Дарвоқе, ўтган йили нуқуслик профессор Каримбой Қурамбаевнинг Махтумқули ҳаёти ва ижоди, ўзбек адабиётида шу мутоз шоир ижодининг бадиий талқини ва ўзбек ҳамда қорақалпоқ махтумқулишунослигига доир жиддий бир китоби нашр этилди¹. Шунингдек, бир қараганда техник ишга ўхшаб кўринса ҳам, бухоролик Илҳом Ғаниев

¹ Бу китоб ҳақида “Илҳом чашмаси мавжлари” деган тақриз чиқди. “ЎзАС” газетаси. 2012 йил, 11 май.

ва Нодира Афоковалар «Жадид адабиёти ва адабиётшунослиги библиографияси» номли китобни нашр эттирди. Унда беш мингдан ортиқ манба кўрсатилган. Жуда катта меҳнат. Бундай китоблар тадқиқотчига ёрдам ва йўлланма беради. Вактини тежаб, изланиш йўлини енгиллаштиради. Ўз вақтида Ш.Турдиев ва Б.Қориевлар тузган «Ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги библиографияси (1900-1941)» китобидан жуда унумли фойдаланилди. Шунга ўхшаш кейинги даврда «Турон» кутубхонаси ходимаси Феруза Нуриддинова 20-30-йиллар вақтли матбуотининг бир қисмини ўзида жамлаган «Миллий матбуот фихристи»ни, жадидшунос Зайнобидин Абдирашидов «Таржимон»даги Туркистон материалларининг излоҳли библиографияси» тузиб нашр эттирди. Янги «библиография» ҳам шулар қаторига қўшилишга ҳақли. Аммо мулоҳаза шуки, кўрсаткичда такрорлар, тизим ва имлода ҳар хилликлар, муаллифларнинг исм-фамилияларида жузъий хатолар ҳам бор. Назаримда, тузувчилар бевосита вақтли матбуот манбаларидан кўра, кўпроқ турли тадқиқот ёки илмий китобларнинг «Фойдаланилган адабиётлар рўйхати»га мурожаат қилган кўринади. Бунинг оқибатида жадид адабиёти даврига мутлақо алоқасиз манбалар ҳам китобга кириб қолибди. Китобда камчиликлар кейинги нашрларида тузатиш ваъдаси берилган.

Ўтган йилда муаллифлар жамоаси ёзган адабиётшунослик мажмуалари, дарсликлар ҳам босилиб чиқди. Заҳматкаш олим Наим Каримов таваллудининг 80-йиллиги муносабати билан чоп этилган «XX аср ўзбек адабиёти масалалари» ўтган йилнинг жиддий китобларидан бири бўлди. Мажмуада ўттиздан ортиқ муаллиф ўз илмий мақолалари билан қатнашди. Улар орасида академикдан тортиб, илм йўлига энди кириб келаётган ёшларгача бор. Тўплам мундарижаси, мавзу йўналиши ранг-баранг. Китоб ўтган аср ўзбек адабиёти тарихига, адабий танқидчилиги, фольклоршунослиги, ҳозирги адабий жараён, киёсий адабиётшунослигига тегишли долзарб масалаларни

камраб олган. Филология фанлари номзоди Бурхон Абдулхайров томонидан Отажон Хошимнинг «Жадид адабиёти тўғрисида», Фитратнинг «Чигатой адабиёти» мақолаларининг нашрга тайёрланиб китобга киритилгани ҳам таҳсинга лойиқдир. Кенг қамровга эга бу китоб олимга илмий жамоатчиликнинг ҳурмат-эҳтироми рамзи, албатта. Аслида Н.Каримов илмий ижод қамровини жуда кенг адабиётшунос. Бу жиҳатни олимнинг «Адабиёт ва тарихий жараён» номли янги китоби ҳам исботлайди.

Ўтган йили Б.Назаров, А.Расулов, Қ.Қахрамонов, Ш.Ахмедоваларнинг «Ўзбек адабий танқидчилиги тарихи» дарслиги нашр этилди. Унда ўзбек адабий танқидчилигига хос энг асосий даврлар, энг муҳим илмий тамойил ва босқичлар камраб олинган. Адабиётшунос-мунаққидларнинг ижодий фаолиятига махсус саҳифалар ажратилган.

Мунаққидлар бадиий адабиёт намуналарини таҳлил қилганида фазилатлар излайди; баъзан яримжон образлардан сунъий равишда фавқулодда тип ва характерлар ясашга уринади. Ҳолбуки, чинакам бадиий образ мунаққиднинг қўллаб-қувватлашига ҳам, ҳимоясига ҳам мухтож эмас, ҳақиқий бадиий образлар ўзлари хусусида ўзлари сўзлайди. Ҳатто умумбашарий моҳиятга эга мегаобраз баъзан ўз сукути билан ҳам одамга кучли таъсир кўрсатади. Суюкли адибимиз Худойберди Тўхтабоев қахрамонларига ўхшаб ўзи ўзига йўл излаб топиб, дунёга чиқди. Дарвоқе, Х. Тўхтабоевнинг табаррук 80 ёш муносабати билан ёзувчи ўз замондошлари наздида қандай ижодкор шахс эканини кўрсатувчи «Дунёга танилган адиб» номли жамоа тўплами босилди. Унда йигирмадан ортик муаллифлар катнашган; бешта суҳбат берилган. Бошқа миллат зиёлиларининг эътирофлари, таниқли адиб ва китобхонлардан келган катор мактублар ўрин олган. Табиийки, манбаларнинг саккиз фаслга махсус тақсимлаб, ҳар бирига адиб тилидан жиндай қувлик ва топқирлик билан шеърин сарлавҳалар қўйилганини китоб тартиб бериш маданиятидаги ўзига хос жиҳати, деб баҳолаш мумкин.

Улкан адабиётшунос, мунаққид Матёкуб Қўшжонов камтар, камсукум, ўзини кўз-кўз қилавермайдиган бир инсон эди. Домла ҳатто ўз асарлари библиографик кўрсаткичини тузмаган, бировга айтиб ҳам туздирмаган экан. Бу амалий иш ҳозирга қадар бажарувчисини кутиб турибди. Раҳматлик домланинг ўтганига ҳам етти-саккиз йил бўлди. Олимга тўғрисидаги «Замондошлари хотира» китоби ҳам тўрт йил босилмасдан ётди. Бунинг ҳам бир ҳикмати бор экан. Китобнинг таваллуд санаси М.Қўшжоновга ўхшаган ҳақгўй, адолатпарвар, катъиятли икки инсон – Бегали Қосимов («Бегали Қосимов замондошлари хотирасида») ва Шавкат Раҳмон ҳақидаги («Шавкат Раҳмонни хотирлаб») китоблари билан бир пайтга тўғри келди. Бу фидойи шахслар фаолиятида ҳам, улар ҳақидаги китобларда ҳам қандайдир руҳий яқинлик; ўзига хос рамзий маъно бор. Ҳар учала хотира китобида ҳам сунъийлик, мажбурият остида ёзишлар деярлик қузатилмайди. Одатда, хотира ёзувчи ўзини тарғиб этиб, «мен-мен»сирашга оғиб кетади. Назаримда, ҳар учала китобдаги мақолаларнинг кўписини қалб амри билан, ҳатто хотира китобини мутлақо ҳаёлларига келтирмаган ҳолда ёзган кўринади. М.Қўшжонов ҳақидаги китобдаги «Жонкуяр», «У кишим – устоз, мен – шогирд», «Домла», Б.Қосимов хотирасига бағишланган китобдаги «Хотира қаъридаги изтироблар», «Олимнинг ўлими – оламнинг ўлими», «Адабиётшунослигимиз Ҳамлети», Шавкат Раҳмонни тўғрисида ёзилган «Рассом хотиралари», «Шеърятга кўчган шахсият», «Нон ҳиди» каби мақолалар самимийлиги, чинлиги, бутунлиги, дарду изтироби билан ажралиб туради. Б.Қосимов ҳақида туркиялик олим Содик Туrolнинг қисқа, аммо ҳаққоний бир фикри бор: «Ҳеч кимдан бирор нарса кутмас, конгрессларда учрашиб қолганимизда кулимсираб турган юзида дўстликдан ҳам вафо топмаган, дўстликдан ҳам хиёнат кўрганлик изтироби сезилиб турар эди». Домланинг ниҳоятда таниш бир қиёфаси кўз ўнгимда гавдаланди. Тўғриси, бу хотира

китобларидаги кўпгина мақолалар турли даврларда, айримлари ўша ижодкорлар тирик пайтида вақтли матбуотда босилиб чиққан. Тузувчилар бировга махсус айтиб хотира ёздирмасдан ўша манбаларни тўплаб китоб ҳолига келтирибди. Бу ҳам хотира китобларига тартиб беришнинг маъқул бир усулидир. Бугунги ёш авлод М.Қўшжонов, Б.Қосимов, Шавкат Раҳмон каби фидойи, қалб кўзи очик ҳақиқий ижодкор, маърифатпарвар шахсларни яхшироқ таниши, уларнинг ҳаёт ва ижоддаги ибратли йўлидан сабоқ олиши керак. Хотира китобларининг адабиётшунослик тарихида шундай хизмати ҳам бор, албатта.

Ҳар қандай фан соҳанинг келажаги умидли ёшларга кўз тикади. Илм-фандаги коперникона кашфиётлар ёшлардан кутилади. Бадиий ижодда, айниқса, истеъдодли ёш шоирлар тез довруқ қозонади, назарга тушади. Аммо илмий ижод йўлида шароит нисбатан бошқача. Бу йўл машаққатли, унинг бекавлари ҳам кўп: ўқиш, англаш, тушуниш, ўрганиш, таснифлаш, тушунтириш, инкор, тасдиқ, маъқуллаш, маъқуллатиш, таҳлил ва талқин этиш... «XX аср ўзбек адабиёти масалалари» тўпламига кирган ёшлардан Бехзод Фазлиддин, Сафарали Қурбоновларнинг мақолаларини ўқиб хурсанд бўлдим. Ора-орада матбуотда кўринаётган Отабек Сафаров изланмоқда. Саъдулла Қуронови «Ифода ва ифодавийлик», Комил Ҳамроевнинг «Шукур Холмирзаев хикояларида композиция» номли дастлабки ихчам рисоалари нашр этилди. Бадиий асарлар моҳиятини англайдиган ва қарашларини ўзига хос тарзда ифодаладиган ёшларнинг етишиб келаётгани одамни қувонтиради. Албатта, ёшлар келажагидан фол очиш ортиқча иш. Илмий унвонларга қизиқишлари табиий, айтиш керак, адабий жараён юқини зиммаларига олишларига ҳам умид қилинади. Тириқчилик деган баҳайбат ўпқон қопқасидан омон ўтишса, бирёкламалик, юзакилик, шуҳратпарастлик каби енгил йўللардан узоқ юришса, тозалик ва тўғрилиқ уларнинг илмий ақидасига айланса, бундай изланувчи ёшлар умидни оқлайди.

Китоблар муносабати билан мунаққиднинг тарихий миссияси устида ҳам кўп ўйладим. Истайсизми-йўкми адабий танкид адабиётшуносликнинг муайян бир соҳаси бўлгани ҳолда адабиёт назариясига ҳам, адабиёт тарихига ҳам жуда-жуда алоқадор. Адабий танкид адабий жараён билан тирик. Янги назариялар шу жараёнда туғилади ёки янги ном олади. Адибларнинг асарлари вақт ва адабий жараён элагидан ўтади. Дунё адабиётшунослигида тажриба шундай. Аввалдан ҳам ўйланиб келаман. Мунаққид бу ижодкор одам. Адабий танкид ҳам ўзининг специфик хусусиятига эга ижоднинг бир тури. Адабий танкидчи адибларнинг таваллуд кунларида қўлларида гул тутиб саҳнага чиқадиган нозанин ҳам, чопон кийган ҳассакаш ҳам эмас. Агар шундай тасаввур қилинадиган бўлса, мунаққидлик устидаги бундай хато тушунчани таҳрир этиш, ўша тушунчани ўзгартириш керак. Негадир адабиётчи-мунаққидлар айнан кимларнингдир таваллуд айёмларида ғимирлашиб, ноёблашиб, гўёки бир марталик зарур «матох»га айланишади. Сўнг яна чеккада қўл қовуштириб, навбатдаги уловни, уловчи ва унинг қўшиғини кутишади. Мунаққидликнинг бундай хизмат турида жуда енгиллик, ўткинчилик, турумсизлик ва юзакилик сезилади. Ҳолбуки, адабиётшунос-мунаққиднинг вазифаси бундан кўра жиддийроқ, илмийроқ, тизимлироқ, фундаменталроқ, оғирроқ, юклироқ, масъулиятлироқдир. Маълумки, чинакам бадиий асарда рух, тил, юрак, жон, жаҳон, ҳаёт мавжуд. Рухсиз тана – жонсиз жисм, бир қоп лой. Рухсиз, тилсиз «бадиий асар»ни тўкмоқлаб, устидан тегирмон тоши юриши билан ҳам жонлантириб, тирик адабий дурдоналар сафига қўшиб бўлмайди. Дидли адабиётчи бундай кўнгилсиз юмушни зиммасига олмаса керак. Асрлардан асрларга ўтадиغان адабиётшунослик асарлари ортида ҳам ўткинчи оммавий қарсакбозликларга жўр бўлишдан ор қиладиган, ўз адабий-эстетик, илмий-назарий, ижтимоий-ҳаётий концепцияси-тутумларига эга юраги бутун ижодкор ШАХС туради. Кунгабокарлик қисматидан узоклашиб, илдизи

мустаҳкам асрий чинорлар билан бўйлашиш орзуси хар кандай ижодкорни абадиёт гулшанига ноил этади. Шу маънода, адабий танкид жиддий ижод саналади.

Ўйлаб кўриладиган яна бир масала. Ўзбек адабиётшунослари дунё олимлари китобларига мурожаат қилиб, кўчирмалар олади. Улар қачон ўзбек олимлари ёзган китобларга нодир манба сифатида мурожаат қилади? Менинг фикрим дунёдаги аллақандай филолог-тадқиқотчини қўйил қолдирмаслиги мумкин. Аммо мен айтаётган фикрим исботи учун аллақайси ажнабий адибларнинг фикрига таянишга қўп ҳолларда зарурат сезилмайди. Ўз қарашингни тасдиқлатишда бировнинг гапига таяниш ёки бировнинг дарахти соясида ўз қиёфангни шакллантириш ва гўёки ниҳоятда юксак мақомда фикрлаётгандек ўзи-ўзингни алдаб, мулоҳаза айтиш ва ёзиш — бу ҳам ислоҳга муҳтож бўлган ва фикр баёнидаги эскирган усуллардан биридир.

Ҳаммага тушунарли бўлган, бадииятга, санъатга мутлақо алоқасиз матнлар сюжетини қайта сўзлаш ва ёзиш, оқ қоғоз билан қора сиёхни, устига-устак умрини исроф этиш танқидчилик иши саналмайди. Фазилат, хусусият топиш, ҳайратлантириш, тушунарсиз матнларни тушунтириш, бошқаларга юктириш бу муҳим ишдир. Талабаликда Эйхенбаум, Шкловский, Виноградов ва бошқа ўрис формалист олимларининг китобларини ўқидик; ифода тарзи маъносида нисбатан содда, тушуниш енгил, айни чоқда, фикрга чорлайдиган, тафаккурга ундайдиган ва қизиқарли эди. М.М.Бахтин услуби мураккаб бўлгани учун қайта-қайта жиддий ўқишга тўғри келди; натижаси, фойдаси сезилди. Аммо бугун шундай адабиётшунослик матнлари ҳам пайдо бўлмоқдаки, улар гўё ҳозирги ўзбек адабий тилида ёзилган; аммо бу тип тажриба-иншооларни англашдан кўра М.Бахтин асарларини ўрисча ўқиб тушуниш осонроқ. Истайсизми-йўқми адабий танкид ва талкинда тушуниш ҳамда тушунитириш масаласи биринчи ўринда туради. Адабиётшуносликда ҳам баъзан тушунарсиз ёзиш ариғига шўнғиш ва қаллани тошга уриш

ҳолатлари кузатилади. Аввалроқ шу йўсинда бир диссертация ёзилди; сўнгра кичкина бир китобча босилди.

Аслида ҳар қандай матн таркибидаги гап бирор маънони ифодалаши лозим. Бир мақолада ёзилади: «Глобал герменевтикада матн трансформацияси орқали глобал характер касб этгани ҳолда, уларнинг қаҳрамонлари оддий коинот зарраси характеридан чиқиб, фазовий характерга эга бўлишини эслатади» (М.Тожибоев. «Шарк юлдузи» 2012 йил 4-сон.). Неча бор такрор ўқиш билан бирор маъни англашнинг имкони бўлмади. Мақолада шу тарздаги қандайдир ажнабий тилдан қилинган нўноқ таржимани, ғалати бир алжирашни эслатадиган ўринлар талайгина эди.

Шу юқоридаги гапни ёзиш-ёзмаслик андишасида юрган кунларим самарқандлик А.Носировнинг «Одил Ёқубов романлари поэтикаси» китоби кўлга тушди. Беихтиёр дедимки: «Мана, азизлар бўлар экан-ку! Бирорта одам, ҳатто дипломли мутахассис тушунмайдиган тилда ёзиш ҳам мумкин экан-ку, адабиётшуносликни ҳам!» Китобда адиб романлари ва ўзбек олимлари ишларидан олинган кўчирмалар тушунарли ифодасини топибди. Русча таржималарининг айримларида сакталиклар сезилади. Муаллифнинг ўзига тегишли, чуқур илмийга ўхшайдиган гаплари ғалати, маънисиз, бир қайнов ичидаги ғўлдирашдек таассурот қолдиради.

Масалан: «Роман жанри поэтикаси тизимлараро ўзаро алоқалар уюшмаси тифизлигидан иборат» (6-бет), «Эстетик онг жанр аниқлигини асослайди. Бадиий шакл жорийлиги воқеликка ижодий муносабатни уюштиради. Ҳиссий идрок узви тасаввур яхлитлигини тақозо этади. Демак, бадиийлик мезони ва имконияти мантикий тадрижи атама микёси аъзолари ранг-баранглигини тасдиқлайди» (7-бет), «Давр руҳияти тадкики яхлитлиги қаҳрамон фаолиятига сингдирилган ижодий концепция мундарижасида тугал моҳият касб этади» (8-бет). Тўғриси, одам кетма-кет бундай ребусларни ечишда анча эсанкираб қолади.

Давом этайлик: «Шу маънода, жанр табиати хил-ма-хил поэтик уюшмаларни жипслаштиради. Шакл, мазмун ва услуб ўртасидаги бадий муносабатни қайта тиклаш унинг асосий поэтологик вазифаси саналади» (14-бет), «Фалсафий-ижтимоий-рухий умумлашма теранлиги талкинни лахзада идрок этишга имкон бермайди, таҳлил мантиғини тадқиқ сахнига қўтаради» (17-бет). «Муаллиф қабарик тасвир қоришиғида инсон идрокини банд этган ижтимоий-рухий муаммоларни қўндаланг қўяди. Хотиралар динамикасида қайта тикланган имконият асар йўналишини ташкиллайди» (18-бет). Исталган бир саҳифани очиш мумкин. Мисоли чиқади: «Ижод фалсафаси ва муаммо муайянлиги синтези, рух маънавияти ва синтактик танлов муштараклиги, муаллиф концепцияси позитив характери ва тасвир қабариклиги яхлитлиги ёзувчи поэтологик мундариждасининг ўзига хос хусусиятларидан далолат беради» (88-бет).

Азимиддин университет муаллими, умидли фан номзоди, бизга тенгқур. Менинг гапимдан қаттиқ хафа бўлиши табиий. Танқидни ҳеч ким хурсанд қабул қилган эмас. Одам табиатан мактовга ўч бўлади; мактовчини истаб, излаб юради. «Мен танқидга эътибор бермайман», деган ижодкор ўзини ҳам, бошқаларни ҳам тағофулона алдайди. Тўғриси, А.Носировнинг илмий-фалсафийга ўхшаб кўринган иншолари анча мужмал. Аслида, теран тасаввур қилинмаган адабий ҳодисалар баёни шундай бўлади. Китоб гарчанд поэтикага бағишланган бўлса ҳам, унда романга хос энг асосий назарий поэтик унсурлар тизимли равишда текширилган эмас. Афсуски, ўтган 2012 йил китоблари орасида шу тоифадагилари ҳам учради. Абдулла Қодирий айтади: «Сўз сўйлашда ва улардан жумла тузишда узоқ андиша керак. Тузилган жумлани ёзувчининг ўзигина тушуниб, бошқаларнинг тушунмаслиги катта айб. Аслида ёзувчилик айтмоқчи бўлган фикрни ҳаммага баробар англата билишда орага англашилмовчилик солмасликдадир». Бу гап адабиётшунос-мунаққидга ҳам тегишли.

Яна бир мулоҳаза. Бугун интернетга кириб, турли манбаларни таржима қилиб, ямоқчилик билан ҳам нафақат мақолалар, балки рисоалар, китоблар «ясаб ташлаш» осон юмушга айланди. Бугун ҳар қандай соҳада чуқур илмий тафаккур маҳсули бўлган умрбоқий китобнинг тадқиқот ўларок яралишидан кўра интернет маълумотлари ёки стилистик ўйинлар билан уч-тўртта китобдан олинган кўчирмалар орқасида «китоб яшаш» жараёнлари ҳам кузатилади. Бундай «ясама»ларни жамловчилар муаллифлик даъво қилмагани ва ўзлари инсоф билан «Кўрганларимдан кўчирганларим» деган махсус рукн остида китоблар туркумини эълон қилишлари адолатдан бўлар эди. Шу маънода ҳар қандай ижод соҳасида мустақил тафаккур, оригинал фикр, ҳақ сўз, виждон, инсоф, уят, андиша каби тушунчалар бугун ҳар замондагидан кўра тансиқрок ва ноёброқдир.

Хўш, ўтган йилги китоблар қайси нашриётларда босилди? Шундай савол қўйиш тўғрими? Одатда давлат нашриётлари ўзлари чиқарган китоблар учун адабиётшунослар ички тақриз, сўзбоши, сўнгсўз ёки матбуотда тарғибли тақриз ёзишларини, танқиддан кўра ташвиқ этишларини хуш кўришади. Аммо адабиётшунос олимларнинг китобларини босиш масаласида аҳвол қандай? Ҳар бир давлат нашриёт бир йилда ақалли битта олимнинг воқеа бўладиган жиддий бирорта китобини босадими? Режага киритадими?...

Давлат нашриётлари адабий танқидий китобларни чоп этишга эътибор қаратиши лозим. Шунда бу соҳа ўсади, юксалади, дунёга чиқади; ўзбекона илмий-назарий тафаккур меваси сифатида ушбу соҳанинг орзу қилинган донгдор мактаблари майдонга келади. Шунда бу соҳанинг оригинал ва фундаментал китоблари абадиёт йўлига чиқади. Тўғриси, бу воқеликнинг реаллашуви баъзан ширин ҳаёлга ўхшайди. Аммо одамнинг қалбида орзу ва умид асло сўнмаслиги керак.

2013 йил

Одамни турмушдаги турли ҳолатлар, қувончли ҳодисалар, кўргиликлар шоир қилади, ёзувчига айлантиради. Ҳақиқий санъат асарлари дард, гўзал ҳис-туйғулар маҳсули. Адабиётшунослар ҳам дардли ва туйғун одамлар, бадиий ижод аҳлининг ҳамдардлари...

Муайян бир сохага, дейлик, адабиётга кизиқиш ҳар кимда турлича кечади. Кимдир устозига эргашади, бошқаси китоблар билан ошно тутинади. Кундалик ҳаётнинг ўзи бир дунё.

Болаликдан бир шингил... Иккинчи жаҳон уруши биздан анча йироқ. Бироқ уруш даҳшати, унинг азиятини буви-энам – Тозагул Қодир харрат² кизидан кўп эшитдим. Карим бувам урушдан қайтмаган. Тўрт боласи билан йигирма уч ёшида энам бева қолади. Бошқа турмуш қилмайди. Урушнинг юракни ўртагани, оила таянчидан, бир қанотидан ажратгани шу. Етти ёшида етим қолган отамнинг хотирлашича, яқинлари энамни «ҳали ёшсан» деб мажбуран қайта турмушга бермоқчи бўлганларида, иложсизликдан ҳатто ўз жонига қасд қилмоқчи бўлган эканлар. Аллоҳнинг марҳамати билан тирик қолади. Шундан сўнг яна олтмиш йил умр кўриб, саксон уч ёшида бандалик қилди. Бувимизнинг сўзи катъий, суҳбати ширин эди. Айтаётган вокелари бири-иккинчисига занжирдек уланиб, қолиплаб кетаверарди. Бундай ўйлаб топилмаган ҳикояларнинг «сюжет»ига, тугуни ва ечимларига ҳали-ҳалигача ҳайратланиб юраман. Энамнинг кўз ёшини деярлик кўрган эмасман. Такдир ҳукмига бўйин эгган, дийдаси қотган, кунлик ибодатда қойим эдилар, раҳматлик. Муаммоларни жуда осон ҳал қиларди. Гаплари қисқа, кескир, буйрукли, мазмунли, мақолли ёки бир-икки сатр шеърӣ ҳикматли бўларди: «Тинмасанг –

¹ Макола “Ёшлик” журнал 2014 йил 2-сонда “Адиб хонадони” рукнида босилган.

² Харрат – ёғоч уста.

тинарсан, тинсанг – тинмассан», «Истаганинг эмгак бўлса, икки кўзинг кўмгак бўлар», «Йиғлаганни сўрама ўлгани бордир, кулганни сўрама билгани бордир». Агар вақти чоғ бўлса, баъзан қўшиқ айтиб қоларди: «Тахта кўпир устидан, Тойиб тушдим ёр-ёр», ёки ўзи тўкиган «Қора киши қора телпак киярми? Бизни кўйиб тул ... суярми?» тарзда. Бу қўшиқлар унча кўп эмас, санокли, доим тақрорланадиган. Эртақ, чўпчакларни ёқтирмас эдилар. Сўралса, жавоби бир оғиз сўз: «Билмайман». Ёки «Карим буваамизга турмушга чиққанингиздан сўзлаб беринг», деган илтимос ҳам, ҳаё-ибо қилганиданми, ҳар тугул: «Унинг нимасини сўзлайман. Совчи келди. Тўй бўлди. Бир туя арава юк билан келдим. Манглайимга сиғмаган экан, буванг кетди. Мен қолдим», дерди. Энамнинг бошидан ўтган воқеалар шундай ҳазин, шу даражада қисқа, аниқ ва аксар ҳолатларда деталлаштирилган бўларди. Балки шулар изҳори мени сўз йўлига бошлагандир.

Адолатсизлик, тенгсизлик, тухматлар, камситишлар, ҳақоратлар, кўра била туриб бировнинг кўзига чўп тикиш – булар одамни руҳан толиқтиради. Кичик бир мактаб жамоасида, зиёлилар муҳитида ҳақиқат, тўғрилиқ, адолат учун яқка ўзи туриб, қўқрак кериб мардона сўз айтган Отам ноҳақликка, тухматга учрагани – болалик хотирамдан ўчмайдиган ходиса. Мактабдаги отам парваришлаган боғнинг меваларини еб, қолдиқ ва тошдек данакларини унинг ўзларига қараб отишган. Бу ходиса энамнинг сочини оқартирган. Беш ёшлар маҳалимда бир маҳкамага мен билан бирга кириб: «Боламанни кўтаргичлаб-кўтаргичлаб, ер юзига торитиб урдинглар-а!», деб алам ва нафрат билан қўркмай гапиргани ҳали-ҳали қулоғим остида жаранглаб турибди. Онам – Зиёда Абдурахим қизи раҳматли тиббиёт ҳамшираси бўлганлар. Бизга билдирмасдан онамнинг (Аллоҳ раҳмат қилсин, жойлари жаннатда бўлсин) йиғлаб олганларини бутун вужудим билан, юрак-юракдан ҳис қилган паллаларим бўлган. Эсимни танигандан бери билардим:

қишлоқ аҳлига ёрдамини аямадилар. Уйимиз гўё дорихона – ҳар вақт беморга дори-дармон биздан. Кечасими-кундузи – фарқи йўқ. Ярим тунда деразани кимдир чертади ёки давроза такиллади: «Чечамни дард-тўлғоқ тутиб қолди, Зиёда опа, ёрдамингиз керак». Бориб энагалик этиб тонг ёришганда уйга қайтадилар. Бундай ходисалар кўп бўлган. Аммо бирор марта қош чимирганини ёки оғринганини эслай олмайман. Бугун ўша мурувватларни тафаккур тарозисига солиб тортаман...

Шу хотираларнинг ўзи кизиқарли тарих, реалистик адабиёт. Ҳаёт одамни ижодкор қилади, кўнглида эзгуликни уйғотади. Балки шундай ходисалар боис йўлим Сўз томон бурилгандир. Яхши сўздан кўнгил ўсади, ёмонидан чўқади.

Одамнинг энсасини қотирадиган бир ҳолатлар бор-да бизнинг суҳбатларда. Гўё ўз соҳасида ишлаётган яхши бир мутахассис ўша касбига туғилганиданок кизикқан, бошқача ҳолатни тасаввур қилиши мумкин эмасдек ўзларини кўрсатишади. Адабиёт билан шуғулланишимга мактабдаги адабиёт муаллимларим Худойберган Бекчанов, Олим Тўраевлар баробарида кўпроқ отам – Нурмат Каримов сабабчи бўлганлар. Ўзи физика-математика ўқитувчиси бўлсалар ҳам, адабиётни, шеърятни яхши кўрар эди. Оиладаги суҳбатларда, мактабдаги дарс маҳалларида бирор бир формула ёки теорема ёнига беихтиёр Алишер Навоий, Махтимқули, Ҳамид Олимжон, Маяковский ёки бошқа бир шоирнинг мисраларини мисол қилиб келтирар эди. Бу физика дарсидаги лирик чекиниш бизга завқ бағишларди. Физика, математикани яхши ўқиганман. Ҳозир ҳам шу соҳа мутахассисларининг суҳбатларини эшитиб қолсам, завқланиб кетаман. Бир ҳасадим ҳам келади. Агар филолог бўлмасам, физика ёки математика муаллими бўлармидим, деб ўйлаб қўяман. Чунки мактабда шу соҳага тегишли маълумотларни кичкина ён дафтарчамга ёзиб юрар эдим. Олимпиадаларга ҳам шу йўналиш бўйича катнашиб, ўринлар ҳам олган

эдим. Аммо ҳозир ҳам ўша аниқ фанларни соғиниб қолсам, болаликни қўмсаб баъзан адабиёт дарсларида уларга мурожаат қиламан. Университетда математик, физик ўртоқларим бор. Уларнинг мен тушунмайдиган рақамлар устидаги баҳсларидан завкланаман, аммо суҳбатларига аралаша билмайман. Адабиётшуносликда ҳам шундай мураккаб нуқталар бор. Бу руҳият ва эстетик дид масаласи. Шунингга қарамай ва шу диднинг шаклланиши бадий адабиёт қушандаси деб ҳисоблайман.

Университет ёки таҳсил... Миллий университетнинг ўзбек филологияси факультетида ўқидим. Бир соат дарс берган ҳар қандай муаллимдан миннатдорман, қарздорман. Устоз улуғ инсон, сўзи, маслаҳати табарруқ. У зотлар сабоғидан баҳрамандлик, тавсия этган китобларини ўз вақтида ўқиш биз талабаларни ўстирди. Университетда катта авлодга мансуб адабиётшунос, тилшунос устозлардан филология илмининг сир-синоатлари бўйича маърузалар эшитдим; кейинчалик бошқа улуғ олимлар, кўплаб ижодкорлар суҳбатларидан баҳраманд бўлдим... Дарвоқе, ўқиган йилларимиз факультетда ёш, талантли мунажжид Раҳмон Қўчқоров «Ёш танқидчи» тўғрагини бошқарар эди. Баҳс-мунозара, ҳатто деворий газетада чиққан мақолалар муҳокамаси, сўнгра «Ёшлик»нинг анкета саволларига жавоблар, дастлабки қадамлар — буларни эслаш мароқли. Бир пайт шу тўғрақ анжуманида маъруза қилдим. Бадий асар тили тўғрисида. Маъқул келиб, матнни Раҳмон ака «Шарқ юлдузи» журнаliga тавсия этди. Юракда ишонч улғайди. Орадан анча вақт ўтиб, талабаларнинг охириги йили шу «Насрдаги назокат» мақолам чиқди. Биринчи чиқишлар гашти бошқача. Қайта-қайта ёзганимга қараганда, қувонасан, умидланасан, орзуларга бериласан...

Негадир биринчи чиқиш, биринчи китоб ёки умуман китоб чиқаришнинг кейинги даврларга келиб юки анча энгиллашиб қолди. Бунда ҳам гашт бормикин?

Ўқилмаган латифа: Бизнинг ўқув даргоҳимиз билан Лейпциг университети орасида шартнома бор эди.

Улардан талабалар бизнинг университетга келар, ёзда биздан ўн-ўн беш нафар талаба у томонга борар эди.

1989 йил ёзи. Талаба эдик. Университет талабалари билан поездда Москва, Брест, Польша оркали Германияга бордик. Тунда Берлин вокзалига бориб тушилди. Очикқан эдик. Беш-олтитадан тамадди қилиш ниятида атрофга таркалдик. Қаронғу тушган, шаҳар аҳолиси ширин уйкуда. Биз эса ошхона излаймиз. Бир оз юргач, ёш боласини екалаб келаётган бир кишига дуч келдик. Энди хорижга чиққан киши тил билиши лозим. Талабаларимиздан ҳар ким қайсидир тилни билади. Нозим инглиз тилида, Неъмат франсуз, мен эса халиги йўловчидан немис тилида шу атрофда ошхона борми, деган мазмунда чайналиб сўраймиз. Аммо қаршимиздаги кимсадан садо чикмайди. Елка қисади. Жим. Шунда умуман бирор чет тилини билмайдиган Фаррух қўлини оғзига олиб бориб: «Хям-хям, ням-ням», деди. Рўпарадаги кимсага жон кирди: «Наверно там, там, ребята», деди қўли билан ишора қилиб. Шарақлаган кулгу кўтарилди Берлин шохбекти ёнида. Чунки ҳаммамиз рус тилини билар эдик. Ҳалиги киши ҳам бизга ўхшаб энди поезддан тушган ва навбатдаги рейсни кутиб, айланиб юрган экан. У замонлар Германияда рус тили кенг қулоч ёйган эди. Шу-шу сабоқ бўлдики, бир ой давомида олмон юртида юриб бирор нотаниш кимсадан аввал: «Шпрехензи руссиш» дея сўрайдиган бўлдик.

Ҳаётда бир умрга эсдан чикмас воқеалар, отадек мўтабар инсонлар, табаррук масканлар бўлади. Шахсан мен учун Ўзбекистон Миллий университети – бешикдек табаррук маскан. Бу даргоҳдаги устозлар ўғити бир умрлик сабоқ; топган кадрдонларим – кўнгил дўстларим. Инсон жисми заминнинг қайси бир гўшасида бунёд бўлиши, туғилиши мумкин, аммо чин маънодаги маънавият масканларида руҳан таваллуд топади; фикри етилади; мева беради. Ўзбекистон Миллий университети муаллими сифатида хорижда ўтадиган анжуманларда қатнашиш

хам кўнгилга сурур бағишлайди. Лейпциг, Берлин, Пекин, Истанбул, Анкара, Қрим, Ашхободга бордим. Бу жараёнда Гумбольд университети профессори Ингеборг Балдауф ва немис олимаси Зигрид Келайнмихел билан ҳамкорликда ишладим; туркиялик гаспаралишунос Явуз Окпинар, қримтатар адабиётшунослари Исмоил Қаримов, Шавкат Юнус, Аблязиз Велиев, боқулик профессор Олмос Улви, туркиялик кодирийшунос Азиз Мерхан, ўзбек адабиётининг хориждаги билимдонларидан Фотма Ачиқ, Айфер Дурду, Умар Акакча, туркменистонлик профессор Гуртнийаз Ханмирадов, мумтоз адабиёт билимдонлари Аҳмад Мамедов, Аразнепес Маматжумаев ва бошқа олимлар билан танишдим.

Айниқса, истеъдодли математик, физика-математика фанлари доктори, профессор Р.Р.Ашуров билан бирга 2005 йил баҳорида Пекиндаги Миллатлар Марказий университети раҳбарияти билан ўзаро ҳамкорлик, ўша университетда ўзбек тили бўлимини очиш масаласи бўйича ЎЗМУ номидан музокаралар олиб борганимиз эсдан чиқмайди...

Китобли хотиралар... Болаликда ўқилган яхши китоблар таъсирли бўлади, умр бўйи ёдга олинади: «Робинзон Крузо», «Том тоғанинг қулбаси»... — суратлари билан ҳали-ҳали ҳам кўз ўнгимда. Инсоният тафаккурининг энг бебаҳо, тенгсиз кашфиёти китоб. Китоб ёлғизга ошно, беморга дардкаш, мухтожга маслаҳатчи, йўлсизга дарға; маънавий касалликларга дармондори...

Баъзан хотираларда китоб жонланади. Талабалик йилларида «Йиллар армони» китобининг қайта нашрига Хиёбон биқинида жойлашган Ёзувчилар уюшмаси останада туриб, Абдулла Орипов менга биринчи дастхат, ёнимдаги курсдошим, шоир дўстим Бобомурод Эралига «Дастхат №2» деб тилаклар ёзиб бергани, ноширлар китобини қайта чиқаришда шоир сувратини «ёдларидан чиқариб қолдирган»лари хусусидаги бир оғиз гапларини эслайман. Ўша талабаликнинг беғубор паллалари бошқа

ижодкорлардан ҳам дастхатлар олганмиз. Улар беғараз, самимий, биз интилиб, излаб, ютокиб, кувониб олинган дастхатлар. Қадрли, кадрдон, кўзга суртиладиган табаррук ва беғараз имзолар. Даврлар ўтгани сари дастхатларнинг мазмуни ҳам, одамига тақаладиган рост-ёлғон, самимий-носамимий, чин кўнгилдан-тил учида каби сифат кўринишларига ҳам ажралиб боравераркан. Адабиётчи хонадониди китоб бўлади. Китоб жовонимдаги дастхатли китоблар бир дунё. Уларда ҳам хикмат бор. Китоблар мазмунига караб эъзозланади. Улар ҳам одамга ўхшайди. Кўнглинг тиламаган, жининг олишмаган, ёкимсиз бирор кимсага рўбарў келиш, суҳбатлашиш кайфиятни туширади. Жавондаги китоблар ичида бебаҳолари руҳиятни кўтаради, уларни ўқиш, бамаъниликдан баҳрамандлик, завқланиш ва ҳайратланиш муаллифи билан ҳамсуҳбат бўлиш демакдир.

Талабалик йилларимиз «Йиллар армони», «Муҳаббатнома», «Сабр дарахти», «Сени яхши кўраман», «Дарс», «Уйғок тоғлар», «Болаликнинг овози», «Ухлаётган киз» каби шеърий китобларни ўқиб чиндан завқландик, намуналар ёд олган эдик. Негадир кейинги давр китобларидан бундай завқни топиш қийин кечмоқда. Ё калб котиб бораётирми, мулоҳазакор бўлиб қолдикми, манфаатпарастликка йўлиқдикми, майдалашдикми ёки шеър устодлар аҳволи ночорми? Билмадим, билмадим. Сабаби об-ҳавоми ёки нарх-наво? Билолмай ҳайронман.

Ёшлик йиллари катта орзулар денгизида сузасан. Имкондан улкан орзу ниятлар. Ўзинг истаб, китоб ўқиш сурури – бошқача завқ. Мажбурият учун, имтиҳон топшириш ёки машғулотлар ўтказиш учун ўқилган китоб билан кўнглинг тусаб ўқилган китоб ўртасида фарқ бўлади.

Ҳозир баъзан соҳамиз, касбимиз тақозосига кўра китобларнинг қўлёзмаларини ёки янги нашрга тақриз ёзиш учун ўқишга ҳам тўғри келади. Тўғриси, кўп ҳолларда тугай қолса эди, деган илинжда, охириги саҳифаларини қўмсаб, зерикиб, оғриниб, малолланиб, кинна кирган-

дек тинимсиз эснаб, уйқисираб, ғижиниб, кўнгил айниб ўқийди одам.

Нима демоқчиман? Ёзаётган одам ўзи асаридан ўзи завкланмаса, бировнинг қалбида туйғулар туғенини кутиш керакмас. Ўз ёзганингга ижодкорнинг ўзи хайратланмаса, бировдан хайрат кутиш тўғри эмас. «Нима учун ёзасан? Ёзганинг кимга керак? Ёзмасанг бўлмайдами? Шу дарак гапларнинг эга-кесимини алмаштириб «шеър қилиб» ёздинг нимаю, ёзмасанг нима?» Ёш, бошловчи ижодкорнинг шундай саволлар ҳамиша безовта этсин.

Ёзиш... Ҳар ким ўзининг манглайига битилган тақдирни ёзуви измида ҳаёт кечиради. Ҳар кимнинг ишлаш тарзи ҳар хил. Интизом асосида ишлангани яхши. Ҳозир вақт ва жой танлашга вақт йўқ. Адабиётчи учун фикр муҳим. Янгича қарашлар, янгича таҳлиллар, киёслар... Фикр вақт ва жой танламайди, энг ёмони туткич бермайди. Келади-кетади. Шунда «меҳмон»нинг иззатини ўз вақтида жойига қўйиб, бир парча қоғозга нимадир қайд қиламан. Сўнг ҳаммаси ҳаёлда юрган мулоҳазалар секин-аста тизилади, шаклланади. Режалар тузилади, манбалар жамланади: ёзиб ўчирилади, ўчириб ёзилади. Шаклланаётган фикрни аниқ бир изга солиш, ора-орада иборалар ёки ўхшатишлар қўллашни яхши кўраман. «Устоз, ёзишни қандай ўрганса бўлади?» Ёдимдан чиқмайди – бир вақтлар журналистика факультетини битирган йигит шу саволни берган эди. У радиода гапиришга ихтисослашган, шекилли. Аввалига хайрон қолдим, сўнгра тушундим. Нима дейман? Ёзишни фақатгина ёзиб ўрганилади! Ўхшамаган девор қайта қурилади, парчаланади, таъмирланади. Ҳофизларга ҳам, нотиклар ҳам, рассомлар ҳам – умуман ҳар қандай соҳада истеъдодли одам машқлари оқибатда улкан тажриба ва санъат мақомига эришади.

Баъзан ёзадиганларим режаларда, сарлавҳаларда узок қолиб кетади. Масалан бир мақола учун «Тақриз нима? Тақризчи ким?» сарлавҳасини қўйиб, бир-икки жумла ёзганимга бир неча йил бўлди. Дейлик, унда ажойиб шоир

укамиз Нодир Жонузокнинг: «“Камтаррок бўл!” деди менга ёшлигида ўз асарларига ўзи яширин тақризлар ёзган “устозим”», деган фикридан ҳам фойдаланишни мўлжаллаган эдим. Орадан анча вақтлар ўтди, лекин ҳалигача шу мақола ёзилгани йўқ. Эҳтимол, кўнгил тўладиган яхши бир мақола бўлар, балки шу ҳолича охиригача ёзилмасдан қолиб кетиши ҳам мумкин. Шунга ўхшаб йиллаб навбат кутганлари, ҳалигача кутиб турганлари бор. Бундан ўзим ҳам хурсандман. Баъзан фикрни синондан ўтказиш-апробация учун талабалар аудиториясига олиб кираман. Кўзлар чакнаса, саволлар ёғилса, манбаларни суриштириш бошланиб, кизикиш ортса, демак, бунда бир ҳикмат бор, об-ҳаводан баҳор нафаси келади.

Ижод сурури, завки бутунлай бошқа нарса. Уни бошидан ўтказган ҳис қилади. Бугун негадир ижод деганлари ямоқчиликка ўхшаб қолди. Айрим ёзадиганлар китоблардан, бировларнинг мақолаларидан китоблар яшаш саноатига ўтиб олди. Кўчирмалардан тузилган бу тоифа китобларга кесатикли, аммо ҳақиқатли бир рукн топиб қўйдим: «Кўрганларимдан кўчирганларим» деб.

Аслида ёзиш ҳар кимда ҳар хил кечади. Бу ижод ишининг ҳаммага татбиқ қилинадиган, ҳамма учун мос келадиган аниқ формуласи йўқ. Ҳар куни тинимсиз ёзиб, ҳар ойда битта китоб чоп эттирадиган ёзувчилар ҳам бор. Бундай асарнинг тез ёзилгани учун қиймати тушиб кетмаганидек, бир неча ўн йиллаб ёзилган асар узоқ давр мабойнида ёзилгани учун қадри ошиб ҳам қолмайди. Гап асарнинг тез ёки секин ёзилганида эмас, ҳамма гап унинг ҳақиқий санъат намунаси сифатида яшаб қолишида, инсон рухий-маънавий дунёсига озуқа беришидадир.

Одам табиатан насиҳатга, маслаҳатга, ўзи амал қилмайдиган гапларни айтишга уста. Аммо амал қилиш, сўзи устидан чиқиш – бу қаттиқ кийин гап. Мен ижодкорнинг сўзи ўзига, ўзи сўзига ўхшаши тарафдориман. «Ҳайҳот, мен тоза телба», деб ёзган шоирнинг «товламачи» эканини билиб қолиб, ёмон хафа бўлдим.

Ижодкорга аҳамият – бу муҳим тамойил; жамиятнинг маданий, маърифий даражасини намоён қилади. Аммо аҳамият деганлари бу доимий опичлаб, етаклаб юриш, тувакдаги гулдек парваришлаш эмас, албатта. Бу аҳамият бир сониялик, бир соатлик, бир кунлик бўлиши мумкин. Аммо ана шу рухий, маънавий, моддий қувватнинг инерцияси асарларга таъсир этади; асарларга етади.

Назаримда, «Ўз ишимдин булажаброқ достоне топмадим» ёки «Бошимни зўр ишга бериб қўйибмен» каби тамойил ҳақиқий ижодкорга хосдир. Ўз ишини билиш, унга муҳаббат, ўз ижодидан таажжубланиш ва ундан коникмаслик – бу муҳим туйғу ҳаракат манбаидир. Бирор ишни қойилмақом қилиб қўйдим, деган шоир, адиб, адабиётчи адашади. Чунки табиатан инсон заиф қилиб яратилган, унинг ижодида, китоби ёки мақоласида ҳамма вақт номукаммал ўринлар, баҳс-мунозарали масалалар, очиқ нуқталар, бўшлиқлар бўлади. Баъзан менга улкан, дабдадали илмий унвонлар билимсизлик юзига тутилган пардага ўхшаб кўринади.

Эҳтимол аввал ҳам айтгандирман. Ижодкорларнинг болалиги беғубор. Энди ижод майдонига биринчи асарлари билан кириб келган ҳар қандай ижодкор ўзи ижодий биографиясининг гўдаклик даврини бошидан кечи раётган бўлади. Ёш боланинг, энди дунё юзини кўрган чақалоқнинг кўзларига ҳеч қараганмисиз? Чақалоқ кўзида беғуборлик, тозалик, ҳали дунёнинг турфа ўйинларига рўбарў келмаган бир покиза кўнгилнинг, ҳали ёзилмаган оппоқ қоғоздек тозаликнинг инъикоси бордир. Манфаатлар, унвонларга, мукофотларга, шуҳратга, ўзини тарғибташвик қилишга ўчлик ижодкор кўнглини кир ва кўзини кўр қилади.

Узоқ тарихда шундай ижодкорлар бўлганки, уларнинг жисми аллақачон фоний дунёга юз тутган. Аммо асарлари ҳамон тирикдир. Бу асарлар ҳар куни одамлар билан мулоқотга киришади; ишки, дарди, армони одамларнинг юрагига ўрлайди; юрагини ўртайди.

Якин тарихда шундай ижодкорлар ўтганки, жилд-жилд асарлар ёзган ва улар ўз вақтида кўпминг нусхада босилган ҳам. Бироқ улардан ёлғиз «ёзгувчи» номининг ўзигина мерос қолгандек; ўзлари ҳам, асарлари ҳам раҳматли бўлиб кетгандек таассурот қолдиради.

Адабий жараёнда, ён-атрофимизда шундай истеъдодли ижодкорлар борки, уларнинг ўзлари ҳам, асарлари ҳам тирик. Ҳозирда жисман ва руҳан тетик. Улар ўзини, ўзлигини, кимлигини, «мен»лигини, даражасини, ўрнини қайсидир маънода жуда яхши англайди. Руҳи жонидан асарлари умрбоқийлик қувватини олади; тириклик сувини ичади. Мабодо бу тоифа ижодкорлар ажали етиб, фано диёрига йўл олсалар ҳам, асарлари узоқ умр кўрадиганга, кўркам ҳақ сўзи учун қалам эгаларига раҳмат эшигидан савоби етиб турадиганга ўхшайди.

Ижодкор учун ёзганини биров ўқимаганидан каттароқ фалокат ва фожеа бўлиши мумкинми? «Ўзим учун ёзаман», деган камтарлик ортида манманлик ва худбинлик борга ўхшайди. «Танқидга эътибор бермайман», деган ижодкор гапида ғайритабиийлик ва аразлаш борга ўхшайди. Бадиий асар адабий танқид воситасида адабиёт тарихида яшаб қолиш васиқасига эга бўлолмаслигига XX аср гувоҳ. Бадиий асарни адабий танқид соҳаси яшлатирмайди, балки адабий-танқидий мақолани бадиий асар яшлаттиради. Дунёдаги энг машхур адабиётшуносларнинг барчаси бетакрор истеъдод ва улкан қалб эгалари бўлган адибларнинг хизматлари эвазига ном қозонганлар; нонини топиб еганлар. Бу ҳам ҳақиқат.

Йўллар... Бугунги бизнинг адабиётшуносликда таҳлил ва талқин методлари янгиланиши керак. Жаҳондаги янгича адабиётшунослик мактаблари ва талқин услублари жиддий ўрганилиши лозим деб ҳисоблайман. Бадиий асар сюжетини қайта сўзлаш, бадиий асарнинг бир қатор фазилатларини муаллиф кўнгли учун мактаб «жузъий камчиликлари бор» тарзидаги анъанавий қолиплар ўзини окламайди. Бу шаклдаги адабий мақолаларни асарни

ўқимасдан ҳам ёзиш ва ўша типдаги ёпинчиқ мақолаларни исталган бир асарнинг устига ёпиш мумкин. Адабиётшунос бадий асардаги бировлар кўрмаган нукталарини топсин, фазилатини, кўркамлигини, индивидуал хусусиятини очиб берсин.

Бир даврлар бўлдики, ҳамма адабиётшунос ёппасига жадидшунос бўлди кетди. Ҳозирги кунда шу ёпирилишнинг ховури пасайиб қолди. Шахсан мен адабиётшуносликда шу соҳадаги кенг қамровли, киёсий-типологик тадқиқотлар давом этиши лозим деб ҳисоблайман. Чунки ўша миллий уйғониш даври адабий манбаларининг табдилларида, ҳатто қайта нашрларида ўнлаб хатолар кузатилмоқда. Қайта нашрларда, бировлар ҳозирлаган манбани ўзлаштирмасдан, тайёр изохларини стилистик тарафдан ўз номига хатламасдан зарур бўлса, асл манбанинг ўзини айнан кўриб, ўқиб ва шу асосда адабий матнлар билан мулоқотга киришган одам илм адабининг олтин калитини қўлида тутган бўлади.

Бадий асарлар тўғрисида иншолар ёзилганда «фалон-фалон асар менда унга нисбатан нафрат, ҳаётга нисбатан муҳаббат уйғотди», деган босмақолипли (стереотип) фикрлар баён этилади. Аслида инсон ҳаётсевар, умидли бўлиши; ичкарисини такомиллаштириши керак. Бу жараён истайсизми-йўқми бир ҳақиқатни тан олмагунча кемтик бўлиб қолади. Бу ҳақиқат — ўлим ҳодисаси. Ҳар қандай инсон бошига келадиган ўлим ҳақида ўйлаши керак. Л.Толстойнинг, ҳақиқий файласуфлар охир-оқибатда ўлим масаласини муҳокама қила бошлашади, деган мазмунида гапи бор. Ўлим бадий адабиётнинг бу азалий ва абадий мавзуси. Дунё адабиётида ўлим билан ҳаёт чегарасини махсус тасвирлашни ўзлари учун асосий тамойил қилиб олган фалсафий йўналишлар бор. Демокриманки, бадий адабиётнинг энг муҳим вазифаларидан бири инсоннинг ўлим ҳодисасига табиий муносабатини ҳам тарбиялаши лозим. Аслида бу вазифа моҳиятида ҳам эзгулик мавжуддир.

Хонадонда туғилган фикрлар... Чинакам санъат, чин бадиий адабиёт кеча, бугун, эрта – шу уч замон чегарасидан чиқиб, абадийликка юз тутди. Ўзбек адабиётининг бугунги ҳолатига келсак, бу хусусида гапириш осон эмас. Ижод килаётганлар, шеър, дoston, ҳикоя, кисса ва роман ёзаётганлар сони кўп. Китоблар, шеъррий тўпламлар чиқараётганларнинг сони ҳам кўп. Аммо мазмуни, оригинал бадиий кашфиёт масаласи доим муаммо. Биз учун мумтоз адабий сиймолар ва жаҳон адабиёти мезон вазифасини ўтайди. Адабиётда оригинал бадиий кашфиётлар юзага келса, албатта, янгидан-янги адабий назариялар пайдо бўлади. Бугунги адабиётни бойитишга адабий танқид ўз ҳиссасини қўшиши керак, деган мулоҳазалар айтилади. Бироқ адабий танқид учун адабий майдон, таҳлил ва талқин қилиши учун арзигулик адабий манба – бадиий асарлар керак. Чунки саксовулга ҳеч қачон мева битмаслигини, анор ё анжирга дўнмаслигини ҳамма билади. Саксовул ўтин бўлади. Сояси ҳам йўқ ҳисоби. Муҳими – асар матни. Уйга ўхшатиб қурилган бир чайла атрофида гиргиттон бўлиб, «бино»ни Миср эҳромларига қиёслашда қандай мантик бор?

Маънавияти баланд, руҳи тетик, юраги кенг ижодкорларга ҳавас қиламан. Тасаввуримча, улар Сўзга хиёнат қилмайдилар. Шулар борлиги учун дунё гўзал, тинч, осойишта, файзли. Гарчанд бир қанча китоблари оммалашган бўлса ҳам, инсонийликдан тубан ва руҳан мажруҳларини кўриб ўз ҳолимга шукрона айтаман.

Бадиий адабиёт гўзаллик асосига бино бўлиши лозим. Инсон қалби нақадар гўзал, нақадар олийжаноб ва холис бўлса, унинг асари шу даражада улуғворлик касб этади. Агар ижодкор ишқни тасвирламоқчи бўлса, бу бебаҳо мавзунини авайлаши, покиза юрак билан ёзгани маъқул. Ишқ-муҳаббат билан ҳирс ўртасида катта фарқ бор. Ҳирсий майллар баёнини айрим ёзувчилар муҳаббат йўлида асар битганига алмаштириб қўядилар. Ишқ жавҳари нафс ва ҳирс ботқоғига кўмилмасин.

Дарвоке, маънавият хазинасидаги дурдона асарларни китобхон тирилтиради. Асарлари абадий ўқувчиларини топган калби бутун ижодкордан кўра саодатлироқ инсон бўлмаса керак.

Хонадон хотиржамлиги... Бу ижодкор учун жуда муҳим неъмат. Шукр, алҳамдулиллаҳ, оила муҳитидан шикоятим йўқ. Хотиним – Гавҳар Бобожон қизи иқтисодчи, ҳамшира. Аммо бу соҳаларда ишламайди; уйда болаларимнинг таълим-тарбияси билан машғул. Кундалик уй вазифаларига, дарсларига ёрдамлашади. Биз учун шарт-шароитни жуда ўрнига қўяди. Қизларимнинг катталари лицейда ўқийди, кичиги мактабда. Адабиётга ҳам, бошқа соҳаларга ҳам қизиқишлари бор. Уларнинг айрим ёзганларини кўриб ёзмасликни маслаҳат бераман. Баъзиларини ўқиб қувонаман.

02.02.2014

БИР ТАҚРИЗ ТАЛҚИНИ

Абдулла Қаххор ўзбек адабаёти тарихида талабчанлиги, адабий ҳодисаларга жиддий муносабатда бўлганлиги билан машҳур. У ўз даврида барча ёшу кекса адиблар ижодига доимо юксак талаб ва масъулият билан қарагани маълум. Адиб ўзини шунга ҳақли санагани аниқ. Зеро, ёзувчи ўз ижодига ҳам худди шу зайлда шафқатсиз қараган.

Абдулла Қаххор «Ҳаёт ҳақиқатидан бадий тўкимага» деган мақоласида: «Мен ҳаммаси бўлиб саксонга яқин ҳикоя ёзганман, лекин 1957 йилда чиққан танланган асарлар тўпламига шулардан фақат 26 тасини киргизишни лойиқ кўрдим, холос. Тўпламга кирмаган ҳикояларимнинг бир қисми ёзувчилик фаолиятимнинг дастлабки даврида ёзилган, уста кўрмаган шогирднинг машқлари, бир қисми ўзимга боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра бўш, жуда бўш чиққан», деб ёзади. Адабий-эстетик қарашлари

маълум даражада шакллангандан кейин ижодининг илк даврига, хусусан, «Олам яшаради» тўпламига ниҳоятда жиддий танқидий муносабатини баён этади. Китобдаги ёзувчининг ўзи айтмоқчи: «Нима бўлиб илҳомсиз ёзиб қўйган ёзувчи, ўзини билса, ёзганидан пушаймон, хижолат бўлади».

1932 йилда нашрдан чиққан «Қишлоқ ҳукм остида» деган китобининг ноёб бир нусхаси ҳозирда Абдулла Қаҳҳор уй-музейида сақланади. Китобга «ноёб» сифати берилишига боис шуки, унда Абдулла Қаҳҳор қўлининг излари бор, унда адибнинг назари, нафаси сезилади. Энг муҳими, уни варақлаган киши адибнинг ўз ижодига, сўзга нақадар талабчан эканига гувоҳ бўлади. Китоб саҳифалари таҳрирдан лолазорга айланган ва охириги саҳифага айнан 1932 йил санаси ёзиб қўйилган. Адабиётшунос О.Шарафиддинов гарчанд: «Қишлоқ ҳукм остида» киссасининг энг муҳим томонларидан бир шундаки, асар ҳаж-ман кичкина бўлса-да, унда коллективлаштириш жараёнидаги синфий кураш тасвирига кенг ўрин берилган», дея андиша билан мулоҳазалар айтган бўлса-да, асарнинг жиддий камчиликлари борлигини, хусусан, бадий савиянинг юқори эмаслиги, қаҳрамонни «бевосита ҳаракатда кўрсатиш ўрнига кўпроқ ўринларда унинг ҳақида оддий ахборот берилгани» каби нуқсонлар устида тўхталади (О.Шарафиддинов. Абдулла Қаҳҳор. 1988 йил. 158-159-бетлар). Бизнингча, ўша «Қишлоқ ҳукм остида» ва «Олам яшаради» китобларига энг одил ва энг тўғри баҳо – бу адибнинг ўз муносабатида, яъни уларни кейинги ўттиз йиллик ижод даврида қайта нашр этишини раво кўрмаганида намоён бўлса ажаб эмас.

Адабиёт майдонида маза-матрасиз, бадияти саёз, мазмуни ғариб асарларнинг урчиб кетиши адибга маъқул келмайди. А.Қаҳҳор бу масалада энг аввало ўзини ўзи тафтиш, аёвсиз танқид қилиб, тергаб турган эди. Айни чоғда бошқа қаламкашлар ижодига ёзган тақриз-мақолалари моҳиятида ҳам шу ҳолни кузатиш мумкин. 1940

йилда Саид Аҳмаднинг «Тортик» номли хикоялар тўпламига, 1948 йилда эса ёзувчи ва журналистларнинг асарлари жамланган «Тортик» китобига тақриз ёзади.

Абдулла Қаҳҳорнинг адабий-илмий меросида, хусусан, тақризлари ичида Маъруф Ҳакимнинг «Ҳаёт кўшиғи» хикоялар тўплами хусусидаги мулоҳазалари муҳим. Тақриз-мақоланинг ҳажми катта ва энг муҳими, унда адибнинг адабий-назарий қарашлари ўз ифодасини топган. Бу мақола «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1940 йил 27 сентябр сониди, шунингдек, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналининг 5-сониди икки марта нашр қилинади. Мақоланинг қисқартирилган, даврнинг тақозосига кўра таҳрирдан чиққан нусхаси 1968 йили «Ёшлар билан суҳбат» китобида ҳам босилади. Абдулла Қаҳҳорнинг 1987 йилда чоп этилган беш жилдлик асарлари тўпламининг бешинчи жилдига Кибриё Қаҳҳорова мақоланинг 1940 йилги нусхасини қайта нашрга тайёрлаб киритади.

Абдулла Қаҳҳор адабий манбаларни текширганда ҳам адабиётнинг фойдасига, сўзнинг маъно-мазмунига эътибор бергани аниқ сезилади. Адибнинг уй-музейида Маъруф Ҳакимовнинг 1939 йилда нашр қилинган «Ҳаёт кўшиғи» номли хикоялар тўплами бор. Ушбу тўплам шу номда ёзилган тақриз учун асос – манба бўлиб хизмат қилган. Бу ноёб китоб нусхаси А.Қаҳҳорнинг ўзи ёзмакчи бўлган мақоласи устида қай тарзда кунт билан жиддий ишлаганини, муҳокама қилинаётган адабий-назарий масаланинг кўлами кенгайиб, жаҳон адабиёти намуналари билан қиёслашга ўтиб борганини кўрсатади.

Бизнинг тасаввуримизча, А.Қаҳҳор ўша тўпламни камида уч марта ўқиб чиққан. Чунки китоб ҳошияларида қизил қаламда, яшил ва сиёҳ рангли ручкаларда қўйган турли белгилар, ёзувлари муҳрланиб қолган.

Абдулла Қаҳҳор мақолани кўл учида, йўлигагина ёки аллақандай ўткинчи мажбурият остида ёзган эмас. Унда ўттиз ёшдан эндигина ошган ижодкорнинг адабий-эсте-

тик концепцияси акс этган. Такриз-мақола ана шу нуқтаи назардан аҳамиятлидир.

А.Қаҳҳор китобни чизиб ўқиган; пайдо бўлган дастлабки фикрни ўша саҳифа чеккасига ёзган. Шу маънода «Ҳаёт қўшиғи» китобида чизилган ўринлар, турли белгилар, сўзлар, сўз бирикмалари, гаплар, айрим ҳикояларнинг ҳошияларида, боши ёки охирида фикр-мулоҳазалар, баъзан русча, ўзбекча, баъзида арабий ёки латин имлосида ёзиб қўйилган.

«Ҳаёт қўшиғи» китобига «Ҳаёт бошланиши», «Рашк», «Ҳаёт қўшиғи», «Яшасин дўстлик», «Учрашув», «Қаҳрамоннинг ўлими», «Назир», «Бўта» номли етти та ҳикоя киритилган бўлиб, мундарижадаги белгиларга кўра улардан икkitаси – «Бўта» билан «Рашк» такризчига нисбатан маъқул келган (уларнинг тўғрисида қўшув аломати қўйилган), учтаси – «Ҳаёт бошланиши», «Яшасин дўстлик», «Қаҳрамоннинг ўлими» маъқул келмаган (булар тўғрисида айтириш аломати қўйилган), қолган икkitа ҳикоя тўғрисида ярим қўшув аломати қўйилганидан ўртача муносабатда бўлганини англаш мумкин.

Абдулла Қаҳҳор такризида ҳикояларни санасига қараб таҳлил қилмайди. Аввал «Қаҳрамоннинг ўлими»га эътибор беради. М.Ҳакимнинг биринчи ҳикояси эканини айтади. Бу ҳикоянинг биринчи эканини А.Қаҳҳор қаердан билган? Ҳикоя охирида ёзилган йили кўрсатилган эмас. Аммо сарлавҳа тепасида қалам билан латин алифбосида «Шу ҳикоя биринчи ёзган ҳикоям» деган бир ёзув бор. Хўш, бу китобни муаллифнинг ўзи ёзувчига тақдим этмаганмикин? Балки шундайдир. Аммо китобда муаллифнинг дастхати йўқ. Аввалги бетларидаги белгига кўра «Сигнальный» деган муҳрдан кейин яна расмий рухсатлар учун қўйилган икkitа муҳр, кейинги бетда эса «Личная библиотека Абдулла Каххара №544» деган ёзув бор. Бироқ дастхат йўқ. Фикримизча, китобнинг «Сигнальный» нусхасини адибга муаллифнинг ўзи олиб келиб берган кўринади.

А.Қаххор китобни жиддий ўқийди. «Ҳаёт бошланиши» ҳикояси кўп чизғиланган эмас. Ўқиш жараёнида «Возможно», «Любовь», «Ну!» каби ёзувлар қўйилган. Бир жойда (8-бетда) мантик бузилганини сезган Қаххор «доктор ифлос, хотинни уйни тоза тутиш учун олади! (Посторонний факт)», деб ёзиб қўяди. Доктор Мурод билан Динор ўртасидаги муносабатларни тасвирлаётган М.Ҳаким доктор уйидаги «супринди»ни, Динор уйининг покизалигини тасвирлайди. Юқоридаги таққосни «посторонний факт» деган гапни А.Қаххор шу ғайритабиий тасвирдан келиб чиққан ҳолда айтади. Ҳикоянинг охири саҳифасида «Новая жизнь. Люди нового типа», «Ҳаёт занжирининг бир ҳалқаси бўлиш – қонун. Автор бунни ўзи билмайди. Янги одамлар тўғрисида ёздим деб ўйласа керак!» деган ёзув бор. А.Қаххор қахрамон табиати билан тасвир ўртасида зиддиятни кўради. Шу боис «Автор ўз қахрамонига тўғридан тўғри тухмат қилиётти», деб ёзди тақризда.

Бадиий деталь ҳикояда «ишлаши», ёзувчининг асосий ғоясига хизмат қилиши лозим. А.Қаххор Муроднинг табиатига тўғри келмайдиган бадиий деталлар учун ёзувчини танқид қилади. Аслида адиб айнан мана шу ҳикоя мисолида танқидни яна кучайтириш мумкин эди. Бунга мисоллари ҳам бор эди. Масалан, Динорнинг отаси ҳикоянинг бир-икки жойида йўталади. Аммо йўтал ҳикоя учун хизмат қилмайди. Шуни сезиб турган А.Қаххор «Чехотка! Зачем?» деб ёзади. Аммо бу фактни тақризда ишлатмайди.

М.Ҳакимнинг «Рашк» ҳикояси сарлавҳа ёнига «Синаш» сўзи ёзилган. Демак, А.Қаххор бу ҳикояни шундай номлаш маъқул деган фикрга борган. Аммо тақриз-мақолада уни «Бахиллик» деб аташ тўғри бўлар эди, деган гапни айтади. Чунки икки ёш ўртасидаги ўзаро дўстлик, севгига ўхшаш нарсаса рашкми, бахилликми аралашади. Воқеликни ҳикоя қилувчи йигит кизнинг муваффақиятини кўра олмайди. Шу боис у: «Мени бутунлай ак-

лимни олган, ғазаолантирган нарса — рашк ва бахиллик ўти эди», дейди. Покиза туйғули қилиб тасвирланаётган киз бундай пасткаш йигитдан воз кечади. Шу хусусда мактуб ёзади. А.Қаҳҳор М.Ҳакимнинг ғоявий мақсади ноаниқлигини айтади. Агар адибнинг мақсади аниқ бўлганида, гўзал бир киз тимсоли тасвири, унинг маънавий тозаллигини бундан ҳам таъсирлироқ қилиб берган бўларди. Чунончи, А.Қаҳҳор айтмоқчи: «Мақсад аниқ бўлмагани учун ҳикоя ҳам хирароқ бўлиб чиқади. Ҳалиги кизнинг баъзи бир қилмишлари бахил йигитга «кўп вақт мендан уни-бунни сўраб, ўз ишини битказаётган экан-да», дейиш ҳуқуқини беради ва шундай дейди ҳам. Бу киз образини бузади, унга меҳр қўйган китобхонни хафа қилади». Қиз образининг теранлигига йигит томонидан берилган ана шу ёрдам ортиқча. Зеро, А.П. Чеховдан таълим олаётган А.Қаҳҳор ортиқча деталларни, тафсилотларнинг зарарини ҳам яхши англайди. Ўша жойда Чеховнинг куйидаги фикрларини келтиради: «Бир парча мрамрдан кишининг юзини яшаш учун шу юзга алоқаси бўлмаган бирон бўртикни ҳам қолдириш керак эмас — ҳаммасини тарашлаб ташлаш керак».

Бу ҳикоя, гарчанд А.Қаҳҳорга нисбатан маъқул келган, айрим бетлар ҳошиясига «яхши», «хорошо» сифатларини ёзиб қўйган бўлса-да, ҳикоядаги камчиликларни юқоридаги тарзда кўрсатиб беради. Тилдаги нўнок жумлаларни ҳам танқид қилиб ўтади. Ҳикоя охирида «Хорошие испытание человеческое качество. Новое в любви», деган сўзлар ёзилган. Ҳикояда камчиликлар бор. Бирок қайсидир маънода ҳикоя адибга маъқул келганини англаш мумкин.

Абдулла Қаҳҳор тўпламга ном қилиб олинган «Ҳаёт қўшиғи» деган ҳикояни ўқиш жараёнида жуда кўп чизгиламайди. Ҳикоянинг ўзи ихчам. Унда Қипчоқ отанинг ўлим тўшагида ётиши тасвирланади. Хаёли пахта режасини бажариш билан банд. Бунга раиснинг ёрдам бериши, отбоқарнинг от бермаслиги, ўғилларининг чой-

хонада эканлиги, докторни айтиб келиш каби ҳодисалар илова қилинади. Қаҳҳор бу тафсилотлар ҳикоянинг қурилмасини бузган, деб ҳисоблайди. Ҳикоянинг таҳлили учун аввалги ўқишида бир оғизгина қилиб «Суть в чём» деб ёзиб қўяди. Кейинги ўқишида эса «Идеяси аниқ эмас» ёзувидан кейин рақамлар билан учта нарсага диққат қилади. «1. Чол план олиб алаҳлайди. 2. Кампир бориб айтмагунча ҳеч ким ёрдамга келмайди. 3. Отбоқар доктор олиб келгани от бермайди (Бу нимани кўрсатадиган факт?)» Қаҳҳор томонидан ҳикояни ўқигандан кейин ёзиб қўйилган муҳим белгилар шу. Аммо бу фикр-мулоҳазалар тақриз-мақолада ҳар бири алоҳида аҳамият касб этади. Бу фактлар ўзига хос назарий моҳият билан сўзлайди. Қаҳҳор назарида ўлим тўшагида алаҳсираб ётган Қипчоқ отанинг ҳолати ишонарли тасвирланган эмас. Ҳеч ким уни кўргани ҳам келмайди, биров бу касалга нима бўлди ҳам демайди. «Қолбуки, – деб ёзади тақризчи, – Қипчоқ отанинг жуда оғир аҳволда ётгани ҳақидаги хабар муаллифнинг тили билан айтганда «Уч кундан бери ёғаётган қордай бир текис бутун кишлоққа тарқалади». Биров хабар олиш у ёқда турсин, докторга боргани от сўралганда колхоз отбоқари бермайди. Ҳикоя ғоясини очишда отбоқарнинг от бермаслик фактининг қандай аҳамияти бор? Буни автор нима учун киргизган? Бу саволнинг ўзида жавоб ҳам бор.

Энг муҳими, воқеликни тасвирлаётганда муаллиф ишонарли қилиб, ҳақиқатни ёзиши лозим. Ёлғон ёзса, биров ишонмайди. Қолаверса, «адабиётда ёлғоннинг катта-кичиги йўқ. Ҳаммаси ҳам барабар зарарли», деб ёзади Қаҳҳор ушбу тақризда.

Ёзувчи мазкур ҳикоялар тўплами хошияларига, ҳар бир ҳикоянинг охирига ёки аввалига ёзиб қўйган фикрларни кенгайган тарзда, албатта, мақолада ўз мақсади йўлида ишлатган.

М.Ҳаким «Яшасин дўстлик» ҳикоясини «новелла» деб атаган. Бундай атама А.Қаҳҳор назаридан четда қол-

ган эмас. Ҳикоянинг сарлавҳаси тепасига шундай жумлалар ёзилган: «Ҳикоя эканига ўзи ҳам шубҳа қилади. Новелла деб қутулмоқчи. Новелла Декамерон ҳикоялари маъносида бўлса, тўғри келмайди. Ҳозир новелла ҳикоянинг ўзи».

Қаҳҳор бу ҳикоя таҳлилида ҳам асосли мулоҳазалар билдиради. Муаллифнинг бир қатор камчиликларини айтади. Унинг мақсади аниқ эмас. Айрим саволлар очиқ қолган. Бунга на муаллифнинг ўзида ва на китобхонда жавоб бор. Муаллиф ҳикоядаги ноаниқликларни унга «Новелла» деб ёзиб қўйиш билан жавоб бермоқчи бўлади. А.Қаҳҳор тақризиди юкоридаги фикрни кенгайтириб ёзади: «Гўё новелла деган билан унга бир маъно киради. Гўё китобхон: «Э, бу новелла экан, новелла шунақа бўлса керак», деб қўя қолади». Муаллифнинг ҳикояни новелла деб атагани А.Қаҳҳорда бошқа жиддий назарий гапларни айтишга ҳам туртки беради. Жумладан ёзади: «Новелла нима? Ҳикоя эмасми? Ғарбий Европа адабиётида бу термин биздаги ҳикоя маъносида юритилади. Чехов, Мопассаннинг ҳикоялари новелла эмасми? Горькийнинг, масалан, «Челкаш»и новелла бўлганидек, Бокаччо, Генрининг новеллалари ҳикоя, Горький ҳикоялари билан, масалан, «Баҳори дониш» ҳикоялари бир-биридан фарқ қилар экан, унинг бири новелла, бири ҳикоя эмас. Бу фарқ конкрет тарихий шароит, адабий стиллардан келиб чиқади. Ёзувчи нима деяётганини ўзи билмай чулдираса, новелла чиқмайди». Хуллас, М.Ҳаким ҳикоя жанрини «новелла» деб номлашининг ўзи А.Қаҳҳорда бир дунё фикр-мулоҳаза айтишига туртки бўлган. Унинг жиддий мулоҳазалари ёш ёзувчига сабоқ беришга қаратилган.

А.Қаҳҳор М.Ҳакимнинг бошқа ҳикояларини ҳам жиддий текширади. Ақниқса, ҳикоялар тилидаги қусурларни кўрсатишга катта эътибор беради. Айрим ўринларда матндаги сўзлар ўрнига – масалан, «майин шамол» бирикмаси ёнига «ел, шабада» вариантларини, «юзини

тўсди»нинг тагига чизиб, тагига «беркитди» сўзини, икки жойда «Эхе... Эхе» деган йўтални англлатувчи товуш ўрнига «Кхе!» вариантини ёзиб қўйган.

Адиб шу тарзда ҳикоялардаги камчиликларни батафсил кўрсатади. Такризнинг хулоса қисмида эса қуйидагиларни ёзади: «Ҳаёт қўшиғи»ни ҳозир майдонда бўлган кўп ҳикояларга таққослаб, қиёсий баҳо берадиган бўлсак, бугун айтилган гапларнинг охирига каттақон бир «аммо» қўйиб, анча мақташимиз ҳам мумкин эди. Маъруф Ҳаким бундай мулоҳазаларга, қиёсий мақтовларга муҳтож эмас. Унинг кучи бор, лекин етилган эмас, у ишлай олади, лекин бир оз эринчок». Ўша 40-йилларда «ёш, талантли, умидли» деб қаралган Маъруф Ҳакимнинг адабиётимиз тарихидаги холи барчага маълум...

1937 йилда «Сароб»га мукофот берилиши муносабати билан адиб Иттифокни кезиб чиқиш имконига эга бўлган эди. Шунда Москвадан олти кутида жаҳон адабиёти намуналарини олиб келади. Бу китобларнинг жиддий мутолаасидан кейин адиб ўз ижодига ҳам, «Ҳаёт қўшиғи» каби тўпламларга ҳам шу мезон ва талаблар билан қаради. Шу боис такриз аввалида, Гончаров, Добролюбов, Чехов ва Л.Толстойлар тилга олинади. Таққослаш ўрни келганида Жек Лондон ва унинг қаҳрамонларига мурожаат этади.

Умуман айтганда, юқоридаги далиллар А.Қаҳҳорнинг ниҳоятда талабчанлигини, ҳатто оддий бир такриз ёзиш учун манбани нақадар чуқур ўрганганини кўрсатади. Ёзувчи М.Ҳакимнинг ушбу «Ҳаёт қўшиғи» тўплами баҳонасида бадиий асар ғояси, ҳикоя жанрининг хусусияти, бадиий асар тили, тасвирий воситалар, бадиий тасвирдаги ҳаққоният, бадиий деталларнинг ҳикоядаги ўрни, муаллиф, қаҳрамон ва китобхон муносабатлари, далиллаш, шунингдек, «ёзувчилик маҳоратининг энг муҳим жиҳати» (А.Қаҳҳор таъбири) бўлган психологик саҳналар юзасидан қимматли адабий-назарий фикр-мулоҳазаларни баён этади.

Абдулла Қаҳҳорнинг ушбу тақриз-мақоласидаги қарашлар факат ёш ёзувчиларга эмас, барча адабиёт муҳлислари учун ҳам сўз санъати моҳиятини тушуниш ва уни авайлаш йўлида сабоқ берувчи муҳим ҳужжат бўлиб қолаверади.

2007 йил

АДАБИЙ ФИКР ЖАВҲАРИ

(Эркин Воҳидовнинг адабий қарашларига бир назар)

Ёзувчи ёки шоирларнинг адабий-назарий қарашлари бадиий асарларни талқин қилишда муҳим очкич вазифасини ўташи дунё адабиётшунослиги тажрибасидан маълум. Шу боис чинакам истеъдод эгаларининг шеърятга, бадииятга, ижодкорларга, умуман, адабиёт ва санъатга қарашлари махсус китоб ҳолида нашр қилинади. Бундай қарашлар икки жиҳатдан аҳамиятли: биринчи — ижодкорнинг бадиий-эстетик концепцияси маълум бўлади. Иккинчидан, адабий-назарий қарашлар ҳазинаси бойиб, адабиёт майдонига кириб келаётган хаваскорлар учун сабоқ беради.

Зотан, И.В.Гёте, Л.Толстой ёки Ч.Айтматовнинг адабиётга қарашлари илм аҳли учун ҳар доим қимматли бўлган ва шундай бўлиб қолади. Ўзбек адабиётшунослиги тарихида ҳам олимлар кўп мурожаат қиладиган, тайёр назарий қонун-қоидаларни тўлдирадиган мулоҳазалар бор. Абдулла Қодирийнинг «Ёзувчининг ўз иши тўғрисида», «Кулгу ҳақида» каби мақолалари, Абдулла Қаҳҳорнинг «Ёшлар билан суҳбат»и, Ойбек ёки Ғафур Ғуломнинг, Абдулла Орипов ёки Ўткир Ҳошимовнинг қарашлари адабий талқин учун мўътабар манбалардир.

Шунга монанд Эркин Воҳидов: «Санъатнинг, адабиётнинг шарти — баркамоллик ва мукаммалликдир», деб ёзади. Чин маънода ўзининг тиниқ адабий-эстетик концепциясига, мегаобразига эга ижодкор баҳайбат тоғларга

ўхшаб узок-узоклардан кўзга кўринади. Кўпинча бундай истеъдод эгалари асрлар каъридан синовчан нигоҳлари билан бугунга, келажакка назар ташлайди. Истеъдодларнинг ғуж-ғуж бўлиши жуда кам учрайди. Истеъдоднинг уруғи кўп бўлмайди. Шу боис истеъдод нодир, ноёб ва бетакрор ҳодиса. Чунончи, «Истеъдод шундай бир гавҳарки, у денгиз тубида, садаф ичида ҳам-гавҳар, истеъдод шундай бир зилол ирмоқки, унинг ҳар катрасида дарёларнинг қудрати, уммонларнинг теранлиги бор, истеъдод шундай бир гулки, унинг ҳар бир очилмаган гунчасида чаманларнинг бўйи ва таровати бор»¹ («Чакмок умри» мақоласидан). Шеърият, адабиёт истеъдодли ёки мажнунсифат кимсаларнинг қисматидир, деган қадим ўтган замонлардан қолган бир ҳақмат ҳам борки, Э.Воҳидовнинг истеъдодга қараши шунга мос келади. Шоир ёзади: «Барча истеъдодлар каби шоирлик истеъдоди ҳам туғма бўлади ва болаликдан ўзини намоён этади. Бу кундуздек равшан, ҳақиқатнинг ўзидек аён. Туғма истеъдод эгаси бўлмаган, шеъриятига ҳавас туфайли адабиётга кириб қолганлар – умр бўйи ҳаваскор бўлиб қоладилар» («Санъат ва тафаккур» мақоласидан). Ғўзал адабиёт бағоят мафтункор, фусункор ва ҳайбатли қошонадир. Бу мухташам қошонага ҳаваскорлик билан кириб қолганлар ҳам бўлади. Зеро, уларни бу даргоҳдан биров ҳайдаб чиқишга ҳаққи ҳам йўқ. Бундай жохилона ҳуқуқ ҳеч кимга берилган эмас. Аммо давр, замон, вақт, муҳлис уларни саралайди. Шу зайлда «умр бўйи ҳаваскор бўлиб қолади»ган кимсалар ҳаётидан файз кетади. Адабиётнинг абадиятга дахлдор олтин қошонасидаги табиий муҳитда истеъдодсиз одамнинг нафас олиши қийин. Адабиётнинг табаррук даргоҳида зоҳиран қараганда елкасига жанда ёпган, аммо ичкарисини шайтонхонага айланган «дарвеш» ҳам истикомат қила олмайди.

¹ Воҳидов Э. «Шоиру шеъру шуур» китоби. 51-бет. Кейинги кўчирмалар ҳам шу китобдан олинади – Б.К.

Бу ҳақиқатни англаш ва ҳис қилиш нақадар зарур, тан олиш нақадар оғир. Айни чоғда, туғма истеъдод эгасини тарбия қилиш деган гап ҳам ниҳоятда муҳим. «Ижодкор нафас оладиган ҳаво – адабий муҳитдир. Бу ҳаво тоза, мусаффо бўлмоғи керак» (Э.Воҳидов фикри). Тўғри, истеъдоднинг ўсиб-униши учун мусаффо об-ҳаво, отадек меҳрибон устозларнинг кўнгил ҳарорати, хайрихоҳлиги ва оқ йўл тилови лозим.

Шоир зоти ўзи ишонган ҳис-туйғуларни ёзса, бошқалар ҳам ишонади. Ҳар қандай бадиий асар замирида – гарчанд ижодкорнинг ёзганлари ижтимоийлашгандек тассурот қолдирса ҳам, унинг ортида одам, улкан бир қалб эгаси – муаллиф туради. Бу шоирнинг гапи. Мана ўша эътироф: «Шеъриятнинг буюк қудрати унинг ишонтириш кучидадир. Биз ҳар бир шеър ортида унинг эгасини кўрамиз, унинг маънавий оламини тасаввур этамиз, ўша шеър ортида турган одам ўзининг самимияти билан, ҳалоллиги билан бизни ўз туйғуларининг чинлигига ишонтирмоғи керак. Шеър ҳамиша шоирнинг қисмати дир. Агар шоир ўзига, ўзининг қисматига ярашадиган гапни айтмаса, одамлар унга ишонмайдилар» («Шеърият изланишда яшайди» мақоласидан).

Дарҳақиқат шоирнинг сўзига ишониш, унинг сўзидан таъсирланиш лозим. Оддий сўзга образли тафаккур жозиба либосини кийдиради ва шу билан сўзнинг поэтик киймати ошади. Аслида шоирлар индивидуал ҳис-туйғуларини, анланган ҳақиқатларини, ўзида «сеҳрли ҳақиқат»ни мужассам қилган «ёлғон»ни ёзадилар. Эркин Воҳидов мақоласидан бир ривоятни кўчираман:

«Ривоят қиладиларки, Нуширвони одил шоирларни ҳузурига чакириб айтибди: «Бу не бетавфикликки, сиз шоирлар мендек одил шоҳ даврида ёлғон шеърлар ёзасизлар? Ҳеч замонда ошиқнинг оху фиғони саҳрога ўт қўядими? Қиз боланинг киприги ўк бўлиб ошиқ йигитнинг кўкрагига санчилармиш. Бу гапга ким ишонади?

Хуллас, шу бугундан бошлаб ким ёлгон шеър ёзса боши дорда, мулки талонда».

Шу фармондан кейин узоқ вақт ҳеч ким шеър ёзмай қўйди. Ниҳоят бир шоир шундай шеър ёзди:

Тонг отса юлдузлар сўнар осмонда,
Хўрозлар кичкирар Мозандоронда.
Халафда кечкурун куёш ботади,
Кечаси одамлар ухлаб ётади.

Нуширвони одил ҳеч бир ёлғони йўқ, бошдан-охиргача ҳақиқат бўлган ушбу шеърни ўқиб елкасини қисди, бошини кашлади ва яна фармон берди: «Шоирлар ўша ўзининг ёлғонини ёзаверсин». Шундан: «Шоир сўзи ёлғондур», деган гап қолган, шундан Фузулий: «Алданмаки, шоир сўзи албатта ёлғондур», дея лутф қилган.

Шеърятнинг ана шу «ёлғонида» жуда чуқур ҳақиқат, сеҳрли ҳақиқат бор, буюк ишонтириш кучи бор. Ақл бовар қилмас бир қонуниятга кўра кишилар жўн айтилган рост сўзга эмас, ўша «ёлғон»га ишонади («Шеър қадри» мақоласидан).

Бу ҳақиқатни тан олиш керак. Шеърятнинг қонуниятини билмайдиганлар, бадий адабиётнинг хос аурасини англамайдаганлар, гап-сўзларнинг қолипни вертикал шаклини шеър санаб юрганлар кўп. Эҳтимол улар ёзганларидаги бирорта сатрга тегиниб бўлмас, балки ҳар бир гапида гўё улкан ҳақиқат баён қилингандир. Дейлик: «Кечаси одамлар ухлаб ётади», дегандек. Бу гапнинг нимаси хато? Савол изида яна бир савол пайдо: хўш, нимаси шеър? Бу тўғри конструкцияли дарак гап ҳар қандай интонация билан айтилса ҳам, шеърга айланмайди; бундай хабар метамарфозадан узоқ. Уларда оригинал ифодаланган шоирнинг ўзи, мени, руҳи, юраги, телбалиги топилмайди. Бири бирини такрорлаётган шоирлар, ўзаро оҳангдош шеър айтаётган ҳаваскорлар ўзларига: «Менинг ёзганларимни бир асрдан кейин

кимдир ўқийдими», деган саволни бериб, жавоб топишлари қуёшнинг ботиши тўғрисидаги хабарни ёзишдан кўра мухимроқдир.

Шоирлик қисматиға бардош бериш, унинг шон-шуҳратига муносиб яшаш, энг мухими, шоир ўз миллатининг виждони, юзи, сўзи ва кўзи эканини ҳар доим эсида тутиши шарт. Шоир – истеъдод эгаси, шоир – сўз ва тафаккур одами, шоир – дарвешона табиатли шахс, шоир – изтиробли, дардманд инсон, шоир – эл-юрт қувончига шерик одам... Табиийки, шоир зотининг табиати, таъриф ва тавсифи хусусида бундай мулоҳазаларни яна давом эттириш мумкин. Аммо шеър учун мукаммал таъриф топиб бўлмаганидек, шоирлик қисматини ҳам мухтасар сўз билан тўқис англатиш қийин. Буни фақатгина шеърый кайфият изтиробларини бошидан кечирган, «сўз дурларини териш» билан машғул одамгина англайди. Кўнглини қоғозда акс эттириш учун муносиб сўз излаган, сўзларни, товушларни, товушлар рангини туш кўрган кишигина ҳис этади. Қайсидир маънода:

«Сен, эй сен, шеърият, бўлдинг

Ки қайдин ошино менга

Кетурдинг ҳам сафо менга,

Етурдинг ҳам жафо менга»,

дея қалб ҳолатини, дилдаги сафою жафоларни шеъриятга мурожаатан баён этаётган Эркин Воҳидовдай инсон англата олади. Дарҳақиқат, шеърый қисматни англаш, сўзни ҳис этиш, сўзга хиёнат қилмаслик, «ёлғонни ёзган ҳолда рост сўзлаш» маҳоратига эга бўлиш – булар ижод аҳли учун жуда муҳим мезонлардир.

Аслида, шеършунослар шеърни англаши ва ўқувчида шеърый дидни шакллантириш керак. Бу хусусда Э.Воҳидов ёзади: «Шеърни англамакнинг ўзи ҳам истеъдод. Биз бу истеъдоднинг номини назокат деймиз, нозикфаҳмлик

деймиз. Бу фазилатга янгиликни англаш ва баҳо бера олиш сифати қўшилганда у дидга айланади. Дидни эса ёшликдан тарбияламоқ, билим ва туйғулар бойлиги билан камолатга етказмоқ керак» («Шеърят изланишда яшайди» мақоласидан). Бундай эстетик тарбия учун адабиёт муаллимлари масъул. Адабий жараёнга баҳо берувчи мунаққид ва адабиётшунослар китобхон дидини шакллантиришга хизмат қилади.

Гоҳида айрим адабиётчи-тадқиқотчилар куннинг бирор долзарб мавзуи тилга тушса, дарҳол аллақандай «хом-ашё»ни тайёр қолипларга пала-партиш жойлаб мақола ясаб ташлайди. Адабий-илмий анжуманга шошилиш тезис жўнатади ёки маъруза ўқиш учун минбарга минади. Бу гапларнинг бировга нафи бор-йўқлиги баъзан ўйлаб ҳам кўрилмади. Мухими – гўё қатордан, рўйхатлардан қолмаслик. Мақоланинг савияси, ўша фикр юритилаётган ижодкор дунёси, руҳияти, ўртага қўйилиб, ечилиши лозим бўлган муаммо – муҳим эмас. Дарҳақиқат, шу йўсинда ногирон бағишлов ёки адабий мақолалар йиғилади; нафосатга дахлдорлик орзулигича қолади. Ҳолбуки, адабий-танқидий мақола ҳам воқеа бўлиши мумкин. Ҳолбуки, адабий-танқидий мақола ҳам илҳом билан ёзилиши керак. Ҳолбуки, адабий-илмий мақоланинг ҳам ички структураси, композицион қурилиши, ритми, пафоси, оҳанги бўлади. Адабий-тақидий мақола ҳам боқий яшашга, одамлар юрагини забт этишга ҳақли. Адабий мақолада жасоратли ва холис фикр бўлмаса, у қандайдир манманлик ёки майда манфаат ортидан ёзилса – бу ёмон. Шу маънода Э.Воҳидов таъкидлайдики: «Ёзувчиганинг истеъдод даражасига, асарига қараб эмас, балки эгаллаб турган мансабига қараб баҳо берилиши, ҳамма билиб кўриб турган барча жиҳатлардан ожиз асарларнинг макталиб, кўкларга кўтарилиши адабий танкид деб аталган муқаддас соҳанинг обрўйини туширади» («Адолат туйғуси» мақоласидан). Ота-она ўз фар-

зандининг табиатини, бир карашдаёк унинг юзидан шод-хуррамлиги ёки хафалигини бошқаларга нисбатан аъло даражада билганидек, чин маънодаги истеъдодли санъаткор-ижодкор ҳар доим ўз кадр-кийматини ҳам, савиясини ҳам, асарларининг умрини ҳам яхши англайди. Бу замонлар элагидан ўтиб келаётган ҳақиқат. Қолаверса, «Танкидчи душман орттираман, деб кўркса ёки ундаги адолат туйғусидан шафқат туйғуси устун келса – адабий муҳитда ҳеч қачон адолат бўлмайди» (Э.Воҳидов фикри).

Ижодкор руҳий оламини бадиий асар ёзган кишигина яхши билади. Ижодкорнинг адабиёт, шеърят бора-сида айтган фикр-мулохзалари ўша ижодий жараёни, руҳий бир мувозанатсизликни бошидан кечирган кишининг эътирофларидир. Чунки «Шоир қаер тўғрисида, нима тўғрисида ёзмасин, у аввало ўзи тўғрисида, ўз халқи ва юрти тўғрисида ёзади» (Э.Воҳидов фикри). Гоҳида бундай карашлар адабиёт назариясига доир китобларда ёзилган қоидаларга мос келмайди. Чунки ижод жараёни ҳар қимда турлича кечади. Бу жараён учун аксиома йўқ. Ижод жараёнининг қоидаси – ёзиш, изтироб чекиш ва завқланиш. Бошқаси – бекор ва ортиқча гап. Шоир ёки ёзувчининг оқ қоғоз билан учрашуви – агар чин маънодаги гўзал ва умрбоқий асарлар туғилса – ҳақиқатан ҳам улкан саодат. Акс ҳолда – умр исрофи. Бу ҳақиқатни англаш, тан олиш ва бошқаларга бу тажрибанинг сабокларидан сўйлаш ҳам ижодкор зиммасидаги юк.

Умуман олганда, Эркин Воҳидов англаган ва англатган адабий ҳақиқатлар, назарий қарашлар ўз кадр-кийматига эга. Улар сўз санъатини, бадиий ижод психологиясини, хусусан, назм табиатини ҳис этишда жуда зарур. Бунга шубҳа йўқ.

2006 йил

БАДИИЯТ ВА ИСТЕЪДОД ТАЛҚИНИ

(«Бадийлик – безавол янгилик» китоби ҳақида)

Бадий асарни синчиклаб ўқиш, холис таҳлил этиш ва муносиб баҳолаш осон эмас. Бу иш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Чунки адабий асарнинг асл моҳиятини тушуниш учун муайян илмий мезонлар асосида шаклланган эстетик дид лозим; англаш ҳақиқатни ёзма ифодалаш учун эса назарий билим ва истеъдод керак.

Айтиш лозимки, профессор Абдуғафур Расулов сал кам ярим асрдан буён шу машаққатли, аммо завкли юмушни уддалаб келди. Ўзбекистон Миллий университетида талабаларга бадий адабиётнинг сир-синуотини ўргатади; шогирдлар тарбиялайди. Мунаққид сифатида матбуотда чиккан асарларга муносабат билдириб, адабий-танқидий мақолалар ёзади. Дунё адабиётшунослиги ва адабий танқидчилигидаги янгича назарий қарашлар билан илм аҳлини таништиради.

Олим – изланишдаги одам. У ўқиш ва изланишдан тўхтамайди. Ўз билим доирасининг кенгайиши устида тинимсиз ишлаётган чин олим – мавжли дарё. Абдуғафур Расулов бу ҳақиқатни теран англайди. Шу боис адабий жараёнга, хусусан, истеъдодли ёшлар ижодиға бефарқ эмас. Шу боис хориж адабиётшунослигида кечаётган адабий ходисалардан баимкони қадар бохабар.

Олим ўзининг ҳаёти ва илмдаги тажрибасидан ҳар қандай асардаги муаммо энг аввало бадийга – «ўқ илдизи»га бориб тақалишини, бадий адабиётда инсоннинг маънавий-руҳий дунёсини ишонарли тасвирлаш, характерлар яратиш муҳимлигини жуда яхши билади.

Абдуғафур Расуловнинг 2007 йил охирида «Шарк» нашриётида чоп этилган «Бадийлик – безавол янгилик» номли китоби юқорида айтилган фикрлар учун далил бўлади. Китобдан Абдуғафур домланинг кейинги йилларда ёзган энг сара адабий-танқидий мақолалари,

талкин ва этюдлари ўрин олган. Асосийси – А.Расулов бу мақолаларида қаламга олинган мавзуларини жуда кенг миқёсда билимдонлик билан ёзгани сезилиб туради. «Ҳар бир мукаммал ҳаратер – бадий асар жавҳари. Етук характерлар туфайли асар мангу яшаш васиқасини олади. Характер моҳиятини ўзлик, бетакрорлик, такдирнинг ўчмас, ёнмас, чопилмас, кесилмас «ёзуви» белгилайди». «Адабий характер» мавзусига бағишланган мақоласида шундай муҳим илмий гапларни айтади. Олим фикрича, санъат тарихида яшаб келаётган мукаммал характерлар учун дунё адабиётида, мумтоз шарқ адабиётида мисоллар кўп. XX аср ўзбек адабиёти тарихида, хусусан, 30-50-йиллардаги кўпгина образлар характер даражасига кўтарила олмагани учун ҳаётини эмас, табиини эмас. Мажруҳ ва ўткинчи бундай образларнинг завол топишига ҳукмрон мафкура айбдор эди. Бу ҳақиқатдан кўз юмиб бўлмайди. Умуминсоний моҳиятга эга мукаммал характерлар прозаик асар даражасининг нақадар юксаклигини белгилайди. А.Расулов фикрича, кейинги йилларда ёзилган айрим насрий асарлар ҳам айнан адабий характернинг нисбатан оригиналлиги, ўзига хослиги боис адабиётшунослар назарига тушди; китобхонлар эътироф этди.

А.Расуловнинг янги китобида илмий муаммо куруқдан-куруқ баён қилинмайди. Балки мавзунини орада одамнинг дарду дунёсига, ҳис-туйғуларига, борлиққа, инсон ва жамият орасидаги муаммоларга боғлаб кизиқарли таҳлил этади. Бошқа адабиётшунослардан фарқли ўлароқ, домла бадийят ва истеъдод масалаларини муҳокама қилишда табиини фанларга оид «ДНК – дезоксирибонуклейн ишқорлари молекуласи» ёки «ЛЭМ – лепто-энергомагнит кучлар» каби тушунчаларга мурожаат қилади. «Мўъжаз олам – инсон руҳи, маънавияти, ўзлигини кашф этиш бадий адабиёт мақсадидир. Шарқ илмида «нафс-и аммора», «нафс-и лаввома» ва «нафс-и мутмаинна» ҳақида кўп ёзилган...». Шу зайлда баъзан

олим рух, жон ва нафс моҳиятидан баҳс юритади. Демак, бунда адабиётшунос учун, хусусан, бадий асарнинг «руҳ-руҳига, ич-ичига» кириб бориши учун ёндош фан соҳаларидан ҳам боҳабарлик ўз аҳамиятига эга, деган фикр келиб чиқади.

Табиат ва инсон — бадий адабиётнинг азалий ва абадий мавзуси. А.Расулов «Жамодот синоати» мақоласида «уч туғишган — жамодот, наботот ва ҳайвонот», яъни жонсиз табиат, ўсимликлар ва ҳайвонот олами ҳақидаги асарларга назар ташлайди. Бадий адабиётда жонли ва жонсиз табиатлараро муносабатларнинг бадий ифодаси қадим тарихга эга. Олим адабий таҳлил ва талқинлари жараёнида қутилмаган янги фикрларни илгари суради. Масалан, Дақёнусдан қолган тангада «жамодотдаги замон тушунчаси» ифода қилинган; бунда зарб қилинган вақт билан ундан уч юз тўққиз йилдан кейин амалда бўлган замон тушунчаси ҳамда ашёлари орасида тафовут мавжуд. Шунингдек, тарихий тошоҳур ёки Миср эҳромлари, афсонавий Зевс ҳайкали ёки Бобил деворлари каби абадиётга дахлдор гўзал обидалар, яъни «жамодот жисмлари»да замон ўзининг бетакрор муҳрини қолдиради. Жонсиз табиат санъаткор одам қўли тегиши билан гўзаллик касб этади; эстетик қиймати билан инсонларни ўзига мафтун қилади. Бадий асарларда эса сўз воситасида, бадий тасвирлар орқали абадиётга оид адабий обидалар бунёд қилинади. А.Расулов шу каби масалаларни баён этар экан, ўрни келганда, ўзбек адабиётшунослигида ўрганилиши лозим бўлган муҳим муаммоларни айтиб ўтади; илмий мавзуларни тавсия қилади. «Афсуски, хануз Менгзиё Сафаров ижоди ҳақида дурустроқ тадқиқот яратилгани йўқ». М.Сафаров ижоди юзасидан жиддий илмий иш олиб боришга асос-манба етарли. Адиб асарларидаги ўзига хос тасвир, табиатга ошуфта, «табиат кишиси» бўлган ёзувчининг адабий меро-

си ўрганишга муносиб. А.Расулов шу фикрни асослайди ва унга сизни ишонтиради.

Олимнинг «Ибратли яшаш – санъат» деган мақоласи академик Матёқуб Қўшжонов фаолиятига бағишланади. Бир ўринда устози табиатига хос жуда муҳим қиррани топиб айтади: «М.Қўшжонов чет эллардаги энг янги адабиётшунослик ютуқларидан таниш бўлмай туриб маъно ва мезон, қалб ва қиёфа ҳақида шундай қарашларни айтадики, улар структурализм, экзистенциализм сингари қарашлар билан уйғунлашиб кетади». Ҳақиқатан ҳам иқтибоспарастликни хуш кўрмовчи М.Қўшжонов тафаккурдан тўхтамаган, ҳар бир ўқиган асарини вужуд-вужудига сингдирган ва уларга айнан матннинг ўзига таяниб фикр билдирадиган истеъдодли мутахассис эди. Шу боис унинг қарашлари қайсидир даражада жаҳон адабиётшунослигида кечаётган янгиликлар билан табиий равишда уйғунлашди.

Аслида ўзбек адабиётшунослигининг истиқболини жаҳон илм-фанида кечаётган янгиланиш жараёни таълими-тахсилсиз тўқис тасаввур қилиш қийин. Шу маънода А.Расулов ёзади: «...XX асрнинг 70 – йилларида Ғарбий Европа, Англо-Америка адабиётшунослигида рецептив эстетика, герменевтика, аксиология, структурализм ҳақида янгидан-янги назариялар пайдо бўлди». Ҳақ гап. Собиқ шўро адабиётшунослигида ягона бир илмий методология ҳукмронлик қилган даврда жаҳон адабиётшунослиги янгиланиш палласига кирди; изланишдан, бадиий асарга турли жиҳатлардан ёндашув экспериментларидан тўхтамади. «Буржуача назариялар» сифатида қораланган бу йўналишлар бизда ўрганилмади. Қўп ҳолларда тушунмасдан, ожизона танкид қилинди. Аслида ўша назарий концепция ва методлардан бохабарлик, лозим бўлса, бадиий асар таҳлил ва талқинига татбиқ қилиш фойдадан ҳоли эмас. Бугун биз татбиқот жараёни секин-аста ҳосил бераётганига гувоҳмиз. Профессор А.Расулов шу жиҳатдан ўзбек ада-

биётшунослари орасида пешқадамлардан бири. Ушбу «Бадийлик – безавол янгилик» китобидаги «Структура ва структурализм», «Ўзлаштириш эстетикаси ажойиботлари» деб номланган тадқиқотлари ҳам ўзига хос янгилиги билан ажралиб туради. Хўш бу янгиликлар нималарда кўринади? Олим структурализмнинг жаҳон адабиётшунослигида тутган ўрни, асосий тамойиллари, шаклланиши, ривожланиш тарихи ҳамда намоёндалари юзасидан маълумотлар беради. Ўзбек адабиётининг айрим намуналари, масалан, Х.Дўстмуҳаммаднинг «Жимжитхонага йўл» ҳикоясининг мазмун-моҳияти, қаҳрамонларининг «ҳолатлари структурали таҳлилда» намоён бўлишини уқтиради. А.Расулов ўз тадқиқотида «семиотик нуқта», «семиотик калит», «семиотик марказ»ларни ўзбек адабиёти намуналарининг сарлавҳалари ёки биринчи жумлалари мисолида тушунтиради. Гоҳида олим ўша илмий бирикмаларни «эпизод» ёки «услуг» истилоҳига синоним равишда қўллайди. Қиёслаймиз: «Илк семиотик марказ деганда аксарият ҳолларда биринчи мисра (сатр, жумла) тушунилади» (53-бет). «Биринчи жумла – услубнинг ярқ этиб кўриниши, ёзувчи кайфияти...» (298-бет). Энди икки жумлани бириктирамиз. Демак, олим таъкидлаётган масала семиотик марказга дахлдордир.

Ўрни келганда, тушунтирилаётган баъзи оқимлар, метод ва йўналишлар, жумладан, постструктурализм ёки эксизстенциализм масалаларида олимнинг фикрларини тўлдиришга эҳтиёж ҳам йўқ эмас. «Структурализм модернизм моҳиятини ишонарли ёритиб берувчи воситадир. Чунки модернизм ҳаётнинг нафис, теран, юксак, айнаи вақтда маҳоратли чўққисидир. У қилни қирқ ёрувчи санъаткорлар адабиётидир». Баъзан олимнинг бундай фикрлари бемалол баҳслашиш ҳам мумкин.

«Ўзлаштириш эстетикаси ажойиботлари»да А.Расулов ижодкор, бадий асар ва китобхон ўртасида-

ги муносабатларни таҳлил қилади. Ўқувчи муаллифни қандай тушунади? Китобхон бадий асарни тўла идрок қила оладими? Асарни қандай ўзлаштиради? Дарҳақиқат, бадий асарнинг тушунилиши, зиёлилар оммаси, умумкитобхон томонидан ўзлаштирилиши, қабул қилиниши, бадий асар ва китобхон муносабати — бу илмдаги муҳим масала. Ғарб адабиётшунослигида умумсанъатга оид бу илмий муаммо «рецепционная эстетика», «художественная восприятия» истилоҳлари билан юритилади. Ҳар қандай ҳолатда бадий асарнинг англаниши, тушунилиши ва ўзлаштирилиши, санъат асарининг инсонга таъсири хусусида фикр пайдо бўлади. Зотан, авторнинг бадий талкинларини бор ҳолича ўзлаштириш жуда кўп психологик, психобиографик омилларга, ўқувчининг диди ва дунёқарашига тегишли мураккаб масала. Адабиётшунос олим — талкинчи эса санъат асарини тушуниш-тушунтириш эътиборидан турлича илмий талкинларни тақдим этиши мумкин. Зеро, «ўзлаштириш эстетика»си, яъни дунё адабиётшунослигида қабул этилган истилоҳ билан айтганда — рецептив эстетика тушуниш ва тушунтириш жиҳатидан герменевтик методга ҳам дахлдор. Умри боқий санъат намуналарининг моҳияти серқатлам бўлади. Ўқувчи ўзи англаган бадий матннинг қайсидир қиррасидан завқ олади; ўзида қониқиш ҳосил қилади ёки акси бўлади. Чинакам санъат асаридан англалмаган бошқа қатлам айсбергнинг сув остидаги қисмига ўхшаб сирлигича қолди, аммо жозибасини йўқотмайди. Шу маънода ўзлаштириш ҳар бир инсон учун субъектив ҳодисадир. Истеъдодли санъаткорнинг ғоясини, бадий намунасини ҳар ким ўз имкони даражасида ўқийди ва ҳар ким эстетик дидига, билимига яраша тушунади. А.Расулов шу жараёнга эътибор бериб ёзади: «Ёзувчи, адабий матн, китобхон — алоҳида-алоҳида масалалардир. Айни вақтда,

ёзувчи бўлмаса, бадий матн бўлмайди. Бадий матн йўқми, демак, ўқувчи ҳам йўқ». Ҳақ гап. Бири-бирини тақазо қиладиган бу илмий ходисалардан янги бир илмий тушунча юзага келади. Унинг номи – бадий коммуникация. А.Расулов ёзади: «Бадий коммуникация ижод психологияси; бадий идрок этиш эстетикаси; семиотика ва структурализм; адабий-бадий танқид, танқидчи; асарни талқин қилиш (герменевтика), баҳолаш (аксиология) назариясини келтириб чиқаради». Адабиётшунос бундай мулоҳазалар учун ўринли мисоллар топади; муаммонинг айна кунлардаги илдизини адабий танқиднинг «жанговарлик руҳини ҳар қачонгидан кўра орттирмок» заруратига боғлайди. Бу талабнинг А.Расулов амалий фаолиятидаги исботи сифатида «Бадийлик – безавол янгилик» китобидан жой олган «Нурли нигоҳ», «Ҳақақатпараст», «Ибратли яшаш – санъат», «Танқид – топиб, билиб айтиш санъати» ва бошқа мақолаларини келтириш ўринлидир. Уларда истеъдодли мунаққидлар Матёкуб Қўшжонов ва Озод Шарафиддинов фаолиятига, Олим Шарафиддиновнинг ижод йўлига назар ташланади. Адабий танқид майдонидаги баҳсларда ҳолис бўлишга, мунаққиднинг ўйлаб гапириши, топиб ўринли фикр айтиши, «ўйлаб, етти ўлчаб бир кесиш» маданиятига урғу берилади.

Истеъдодли адиб Ўткир Ҳошимов тўғрисидаги «Ижоднинг сирли ибтидоси» мақоласида А.Расулов шундай ёзади: «Санъаткор борки, унинг ўз маънавий оламини яратади. Бу оламнинг ўз фуқаролари, ички тартиботлари, тоғу тошлари, боғу бўстонлари, сиёсатию фалсафаси ва табиийки, ўз маркази, таянч нуктаси бўлади». Ч.Айтматов учун Шакар кишлоғи, Садриддин Айнийга Сакторе кишлоғи, Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулом учун эса қадим Тошкент шаҳрининг турли маҳаллалари «марказ, таянч нукта» бўлиб хизмат қилган. Ўткир Ҳошимов асарлари учун

эса Дўмбиробод мавзеси – таянч нукта, Дўмбиробод ахлидан кимдир адиб қахрамонлари учун прототип. А.Расулов ҳам шу маскан фарзанди, шу боис Ў.Ҳошимов кисса ва романларидаги жойлар тавсифи ёки қахрамонлар биографиясини яхши билади. Дарвоқе, бу ўриндаги муҳим нукта – ҳар бир ижодкор яратган маънавий олам ва адабий макон. Адабий макон ва замон (М.М.Бахтин уни «хронотоп» деб атайти) муаммоси ўзбек адабиётшунослигида чуқур ўрганилган эмас. Адабиёт назарияга доир айрим қўлланмаларда санаб ўтилган шаҳар ёки қишлоқ номлари – бу ҳали адабий макон тушунчасини бермайти. Дунё адабиётида «ўз мамлакати ва ўз фуқаролари»га эга адиблар кўп. Масалан, француз адиби Оноре де Бальзак яратган турли ижтимоий типларнинг сони 2000дан ортиқ эди. Бу унинг фуқаролари. Г.Э.Ионкис маълумотида, Бальзак «Инсоният комедияси» учун режалаштирган 143 асарининг 95 тасини ёзишга улгиради. Бальзакнинг адабий макони муайян тизимга келади. Қахрамонлари эса асарлардан асарларга кўчиб юради, табиатларининг турли қирраларини намоён этади. Ўзбек адабиётида бундай тажрибалар бор. XX асрда гўзал асарлар ёзган Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Ғалатепа»си – бу адабий макон даражасидаги тушунча. Унинг Ғайбаров, Ибодулло маҳсум, Назар Маҳсум, Мустафо, Раим оқсоқол, Жонузоқ араб, Ғуччи чол ва бошқа қахрамонлари худди Бальзакнинг одамларига ўхшаб, катта-кичик насрий асарларнинг жанрий «чегара»сини бузиб, роман ва қиссаларида бемалол ҳаракат қилади. Бу ёзувчи қаровсиз «мамлакат»ида етим қолган «фуқаролари»нинг ҳолидан хабар олса, ўзбек адабиёти учун фойдали иш қилган бўлар эди. А.Расулов эътиборда тутган «маънавий олам», «таянч нукта» бизнинг ҳаёлимизда меҳмон бўлиб юрган ана шундай мулоҳазаларни айтиш учун ҳам импульс-туртки берди.

Хуллас, профессор Абдуғафур Расуловнинг «Бадийлик — безавол янгилик» номли китоби кўплаб фазилатлари, илмий янгиликлари ва фикрга ундаши билан адабиёт муҳибларига муносиб бир совға бўлди.

2008 йил

ВАФО КЎНГЛИНИНГ РАНГИН МАНЗАРАЛАРИ

(«Чакмок ёруғи» китоби ҳақида)

Вафо Файзуллохни адабий жамоатчилик аввало шоир сифатида таниди. Унинг «Хут», «Хабарсиз севинч», «Мангу лахза», «Жон йўли» номли бир неча шеърӣй мажмуалари босилди. Шеърларида бошқаларга ўхшамасликка ҳаракат қилди. Кўнгилдош излаб, юрак дардини: «Юрак сим-сим оғрир, дунё қаронғу, Бир кўнгил изладинг сени тушунган», деб ёзди. Қирқ ёшида: «Рухим синиқ, юрагим яра, Дардимни эшитар сахро йўқ», деди, дардкаш истади. Кўнгил рангларини, ўз дарду дунёсини ошқора намоён этгани, сурурдан аввалроқ ғамларини баён қилгани боис танбех эшитган ҳоллари ҳам бўлди. Аммо шоирнинг ўз кўнглида «ҳеч ким тополмаган» ранглар борлигидан, руҳини тирилтиргувчи баҳорга ишончдан сўйлаган ўринлари ҳам кўп. Вафонинг шеър йўлидаги умри алоҳида мавзу.

Вафо Файзуллохнинг иккинчи бир ижод қирраси — таржимонлиги. Жаҳон адабиёти намуналарини — М.Митерлинкнинг «Сўқирлар» драмасини, Ш.Бодлер, Пвалери, А.Рембо каби шоирларнинг шеърларини рус тили орқали ўзбек тилига ўғирди. Айникса, Ф.Кафканинг отасига мактублари, «Жараён» романини таржима устида кўп заҳматлар чекди. Ўз ишидан ўзи мамнун бўлди.

Вафо Файзуллоҳ шоир ва таржимонгина эмас, у ўзга хос адабий таҳлил ва талкинлар ёзиб, шеърга сиғмаган фикрларини, ҳис-туйғуларини, мутолаа завқларини адабий мақолалар тарзида баён қилди. Бунини биров сезди, биров сезмади. Чунки Вафода иддао йўқ; илмдан кўра унвон, маърифатдан кўра манфаат йўлида югиргилаб юрган кимсаларга ўхшашлик, уларга ҳавасмандлик йўқ. Вафода ҳолислик бор, маънавият манфаати бор, кўнгил мулкини адабий-илмий мақолалар йўсинида изҳор этиш бор. Ваҳоланки, бу ҳаяжонли тадқиқотлар йўл-йўлакай ҳимоя қилиниб, муқовага жойланиб, жавонларда абадий уйқуга кетадиган айрим ўткинчи нарсалардан жонли, фикрли, яшовчанроқдир.

Вафо адабий мақолаларини бировга ўхшатиб ёзмаган, фақат ўзига ўхшатиб ёзган. У қуруқ атамабозлик қилмайди, фикр юритаётган объектини ҳаддан ташқари ўзидан узокда тутиб, унга бегона «бир нарса»дек қарамайди. Балки Вафо инсон ва унинг туйғулари, ижодкор инсон ва унинг ҳаёт тарзи, изтироблари, муайян бир адиб ва унинг қалб гавҳари, ўша гавҳар шуъласидан баҳраамандлик завқ-шавқини баён этади.

Вафо Файзуллоҳ адабий мақолаларни беғидир, таъмасиз, ҳолис, жўшиб, ўзини қўшиб, ҳаёлланиб, ҳаёлланиб, янгилиниб; гоҳида ичкикиб, энтикиб, қайғуриб, баъзан бонг уриб, эзилиб ёзади. Моҳиятга интилиб, кўнгилга қараб, муҳитга қарамай, бировдан сўрамай ўзига хос ёзади. Унинг ёзганларида анъанавий қолип, ҳамма ижодкор асарларига тушаверади диган босмақолип – стереотиплар йўқ ҳисоби. Ҳар инсон ижодини тушуниб, ҳатто, уларнинг айримларини рағбатлантириб, қўллаб-қувватлаб қувонтиради. Ўрни келса, адашганга танбех беришни ҳам унутмайди. Хиёнатни ёмон кўради. Содиқларга ҳавас қилади. Ёза туриб тўғрилиқни кўзлайди. Вафо адабиётга садокатдан, ваъдага вафодан сўзлайди.

Вафо Файзуллоҳ «Бедил»ида мумтоз адабиётимиз мутолаалари жараёнида қалбида кечган туғёнлари-

ни, ўй-фикри ва таҳлилларини шоирона руҳда ифода этади. Муаллиф ҳаёлот денгизига шўнғиб, унинг замирида «етти қат кўк, етти қат зимистон тасвири»ни кўради, «камалак тусда»ги инсон руҳининг сафарини тасаввур қилади. Ҳайратга тушиб айтадики: «Ҳолатим — тиканзорда ялангоёқ чопаётган бола. Ҳайратим — хазинага учраган гадо ҳовлиқиши». Бу узундан узок сўз йўлидаги гаштли, сурур ила изтироб уйғунлашган бир сафар, албатта. Бу сафар одамни чин маънода руҳлантиради. Бедилни шархлаш йўлида дилпарвар Вафо ёзганларини дилдан англаш, тушуниш ва алоҳида шархлаш керак.

«Лолазор» эса — бахорни қўмсаган киши қалбида Алишер Навоийнинг мутолааси жараёнида очилган бир чечак.

Вафо қайси ижодкор тўғрисида ёзмасин — у Лев Толстойми ёки М.Ф.Достоевский, Сергей Есенинми ёки М.Булгаков — моҳиятига кириб, уларнинг энг яқин дарддоши, энг онгли ўқувчиси, энг билимдон таҳлилчиси сифатида ёзади. Бир мақоласининг аввалида: «Вожаб, ҳаммасини хайрлашишдан бошладик. Эриш туюлмасмикин? Дарҳақиқат, шоир ушбу сатрларини ўз кони билан ёзган маҳали биз ҳали дунё билан саломлашмаган ҳам эдик» тарзидаги ўзига хос йўсинда-икки кутбни бир жойга жамлаб бошлаб кетади. «Достоевскийнинг омади кўпроқ омадсизлигида, бахти кўпроқ бахтсизлигида...» сингари зиддиятга қурилган гаплари билан диққатни жалб қилади ва бу тазодларни исботини келтиради. Рус адиблари хусусидаги мақолаларида, ўрни келганида, уларнинг кундаликларидан кўчирмалар олади. Манбаларни эса ўзи таржима қилиб кетаверади.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, Вафо таржима санъатига ҳам қайсидир маънода дахлдорлиги боис жаҳон адабиётидан ўгрилган айрим асарларнинг таржимаси, хусусан, «Мастер и Маргарита»нинг ўзбекча номига «Авлиё ва Боқира», «Санъаткор ва хур», «Мажнун ва

малика», «Донишманд ва фаришта» каби вариантларни беозоргина таклиф қилиб ўтишга ўзини ҳақли санайди.

Вафонинг аксар адабий мақолаларида, албатта, «мен»ига мурожаат бор: ё хотира ёки аллақандай сабаб билан. «Азиз, ўқувчи! Мен шу кунни қанчалик орзиқиб кутгандим. Қанчалик юрак ютиб, ҳаёлан тасаввурлар қилгандим. Ҳозир мендан саодатманд киши йўқ. Ҳолбуки, олдингизда хижолатдаман. Хатокорлигим, тил билмаслигим, сусткашлигим, ғайратсизлигим учун мени кечиргайсиз. Шукр, Франц Кафканинг «Жараён»и ўз тилимда дардини айтди. Сурати қандайу сийрати қанақа чиқди? Бу ёғи сизга ҳавола». «Жараён»га сўнгсўз сифатида ёзилган бу мақолада, бир томондан, роман муаллифининг бадиий оламига кирилади, ижодий биографиясига тўхтаб ўтилади, айтиш мумкин, таржима арафаси ва жараёнидаги кечинмалар — изланиш, тайёргарлик, киришув, маслаҳат ва машаққатлар кичик бир хотирада эсга олинади. Зеро, ижодкорнинг бундай иш жараёни ўқувчилар учун қизиқ.

Ўзбекнинг покиза шоири Шавкат Раҳмон хусусида 1997 йили ёзган «Саҳар турдим, қуёшни кутдим...» мақоласида Вафо Файзуллоҳ: «Ҳа, бизда ҳали-ҳамон ижодкор шахси ва асарлари ўртасидаги яхлитликни тадқиқ қилиш ниҳоятда ўлик, туғилмаган алфозда турадир», деган жуда муҳим ва тўғри фикрларни ёзган эди. Бундай тадқиқ усулининг номи дунё адабиётшунослигида биографик метод деб юритилади. Вафонинг ёзганича бор, чинакам биографик усулда битилган, яъни ижодкорнинг лабораторияси ўрганилиб, асарларига ҳаёт йўли орқали ва аксинча, ҳаётига асарлари негизида қаралиб, энг муҳими, асарлари билан ҳаёти уйғунликда тадқиқ этилган, рост ёзилган илмий-биографик асарлар йўқ ҳисоби. Борлари ҳам «туғилди-ўлди», «ёзди-чизди» тарзидаги ўта қуруқ таржимаи ҳолшуносликдан нарига ўтмади. Ҳолбуки,

ўқувчи, тадқиқотчи ва мухлислар учун адабларнинг архив манбалари, улар ҳақидаги хотиралар, мактублар ижод жараёни, ёзган асарлари сирини очадиган калит. Шу боис Вафо ўша мақолада эзгу бир илинжда ёзди: «Кейин мен Шавкат Раҳмондай дилбар, исёнкор ва тоза калбли шоирнинг ҳаётида энг муҳим ўрин тутган хотиралари, хатлари, ўзидан ҳам қизганган ҳаётбахш фикрларини ўқишни орзу қиламан. Унда бундай, бизга ҳозирча номаълум хотиралар бўлмаслиги мумкин эмас. Ҳеч бўлмаса, Шавкат аканинг кундаликлари бордир...». Ҳолбуки, ижодкор ички «мен»и, ўз худбинлиги ёки ўжарлиги эътироф этилган саҳифаларда пардаланмаган ҳақиқий ўзлик намоён бўлади; муаллифнинг самимияти ва ҳаққонияти юзага қалқиб чиқади. «Гизли чўккилар»га ҳавас қилган Вафо руҳияти «чўккидан чўккига хатлар»кан, яъни адабиёт оламида из қолдирган улкан истеъдод эгалари калбига бир-бир назар солиб, адабий ўйлари билан ўртоқлашаркан, айна дамда, ўз борлиғига нигоҳ ташлашдан тийилиб тура олмайди. Гоҳида ўзини ҳам аёвсиз ошкор эта боради. Зотан, мен билганим, Вафонинг бировдан қисиниб-қимтинадиган жойи ҳам, ўз қиёфасини сохтагарчилик билан беаб юришга эҳтиёжи ҳам йўқ. Ваҳоланки, сўзида ўзи кўринмайдиган, минбарсевар, мадҳиягўй «ижодкор» ҳамма замонларда бор бўлган ва уларнинг ўзларига қўшилиб ижоди ҳам вафот этган. Вафо бу ҳақиқатни яхши билади, шу боис СЎЗига хиёнат қилмайди, исмига яраша яшайди. Мен билган Вафо бор ҳолича кўринади, кўринганидек бўлишга интилади. Вафо зоҳиран синиқтабиатдек, лекин унинг ичи бутун. Сухбатлашганда фикрингизни ҳурмат қилади, дилингизга озор бермайди, беозор бир жилмаяди ва ўз эътиқодига содиқ қолган тарзда нутқини «аммо» ёки «менимча» ёрдамчилари билан беаб, ўзнинг қатъий фикрини айтиди. Чунки у Асқад Мухтордан, Абдулла Ориповдан, Шавкат Раҳмон, Тоғай Мурод, Тилак Жўра, Аъзам Ўк-

там, Одил Хотам каби адиблардан ўзликка садоқат дарсини олди. Уларни кўнглига яқин билди. Шу боис уларни хотирлади; уларнинг инсонийлиги, чўнг юраги ва ижодий бетакрорлигидан сўйлади. Гоҳида уларнинг овозига жўр бўлди: «Шундан бошлаб мен Тоғай Мурод Менгнор бобо наслининг асарларига бепарқ қараёлмадим. Адабиёт ҳаққи, шеърият ҳаққи бу асарларнинг жонли сўзи, маънодор иборалари мени ўзига асир этди. Бу сўзларни ҳаёлимда белгиладим, бу ибораларни кўнглим ила қайтардим. Бу мақол ва нақлларни ўз изохли луғатимда ёзиб-ёзиб қўйдим». Тўғри сезганингиздек, бу сатрлар Тоғай Мурод ҳақида. Вафонинг «Абадият» мақоласидан. Муаллифнинг энг салмоқли, пишиб, етилиб меҳр-муҳаббат билан ёзилган мақолалардан бири. «Абадият»да муаллиф Тоғай Мурод ижодининг қалбига ўтирган турли кирраларидан сўз очади; ўзи билганча адиб ҳаёти саналари, асарлари санокларини талқин доирасига олиб киради; гоҳида жаҳон адабиётининг даҳолари — Л.Толстой, М.Шолохов ёки Ч.Айтматовга қиёслаб ўтилган нукталари ҳам бировда эътироз уйғотмайди. «Абадият» — муаллифнинг адабиётни нақадар теран тушунишини, олимлигини кўрсатадиган кенг кўламли кўнгил изҳори. Ижодкорнинг ижодкорга эзгу тилагидир.

«Тураверар кериб кўкрагин,
Аъзам Ўктам ўлар — эгилса.
Чип-э, бўлсанг кимнинг кўппаги,
Пишт-э, кимнинг мушуги бўлсанг!»,

деган ўктам сатрларни ёзган шоирни эслаган мақоласида Вафо: «Аъзам Ўктам мардона, шиддат билан яшаётганини билардик, аммо шитоб билан ўтиб кетганини билмай қолибмиз», деб ғафлатимиздан қуйинади...

Фақат буларгина эмас, бошқа мақола ва суҳбатлар ҳам – барча-барчаси Вафо Файзуллоҳнинг шоирона қалби, дарду дунёси, фикр-мулоҳазаси.

Ўзбек адабий танкидчилиги, адабиётшуносиги тарихида ўз адабий-эстетик қарашларини баён қилган ижодкорлар оз эмас, ҳатто бу соҳанинг академиклари дея тан олинган шоиру адабларимиз бор. Улар нафақат бадиий асарлар, айти чокда, адабий-илмий асарлари билан ҳам адабиётшунослик хазинасига ўзларининг муносиб улушини қўшди. Бу анъана бугун Вафо ижоди мисолида давом этмоқда. Шу маънода Вафо Файзуллоҳнинг 2012 йили «Мухаррир» нашриётида босилган «Чақмоқ ёруғи» номли китоби – адабий ўйлари бедор кўнгилларга ойдинлик олиб киражак!

2012 йил

Бешинчи фасл

УСТОЗ ҲАҚИДА

*«Ижодкор зоти ижодий ниятлари билан тирик,
ёзган асарлари билан безавол».*

«Қўлга киритилган далилларни ақл тарозисидан, тафаккур чигиригидан ўтказиб, сўнг миллий маданиятимизга, тарихимиз ва адабиётимиз тарихига тегишли бирор янги фикрни айтиши ҳам осон иш эмас».

«Бадиий асарнинг туб моҳияти, сир-асрорини англаш, тушуниб ҳис қилиш ва уни таҳлил жараёнида кўпчиликка маъқул келадиган тарзда тушунтириш бахти ҳаммага ҳам насиб этавермайди».

«Илм излаш – машаққатли, масъулиятли иш. Ундан завқланишининг оқибати хайрли, охири шарафли».

«Одам улуғлардан яхшилик кўрган бўлса, асло унутмайди. Яхши одамлар ўзларининг эзгу ишларини иддао этмайди; кўпинча эсларидан ҳам чиқариб юборади».

ИЖОДИ ҲАМ, ҲАЁТИ ҲАМ ИБРАТ

Академик Матёкуб Қўшжонов қарийб олтмиш йил ижод этди. Бу мўътабар олимимиздан элликка яқин китоб, беш юз-олти юз атрофида илмий мақолалар мерос бўлиб қолди. Уларда олим Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Абдулла Орипов ижодини, шунингдек, образ, композиция, сюжет, конфликт каби адабиёт назарияси ҳамда адабиётда эстетик категориялар каби масалаларни тадқиқ қилди. Шу маънода XX аср ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқидчилиги тарихини Матёкуб Қўшжоновнинг илмий асарлари беэаб туриши табиий.

М.Қўшжонов учун адабий матн энг асосий, энг муҳим манба бўлди. «Услубан таркибшунос», «маҳоратшунос» саналган Матёкуб ака бадиий маҳорат масалаларини тадқиқ қилар экан, «матнга, сўзлар маъноси-га диққатни қаратади» (А.Расулов таъбири). Зеро, айнан адабий матн бўлмаган жойда аллақандай ўринли-ўринсиз тахминларга берилиб, орзу-истаклар ёки ортиқча баҳолар баён этиш зукко адабиётшуносга асло муносиб эмас. «Образлар ўз маъноси билан китобхонга қандай таъсир ўтказади, қай даражада одоб беради, руҳан бойитади, уларнинг қиммати шу билан белгиланади. Бу — азалий ҳақикат!» Бундай фикрлар адабий матнни жумлама-жумла, гапма-гап, сўзма-сўз, яъни имманент анализ қилгандан кейин баён этилади. Шу залда санъат асарининг бадиий-эстетик қимматини аниқлаш Матёкуб Қўшжоновдек забардаст, улкан адабиётшунос истеъдодига, услуби ва табиатига хос фазилатдир. Олим таҳлил ва талқин жараёнида ўз илмий концепциясига садоқат

тан асарда мавжуд бўлмаган жихатларни бўрттирмайди. Санъат ҳодисасига номуносиб эпизодларни аяб-хаспўш-лаб ўтирмайди; танкидий гапини лўнда қилиб айтади-қўяди. Айни пайтда асарнинг бадииятига, фазилатларига, адабиёт тарихи ёки адабий кечимдаги ўрнига жуда холис баҳо беради. Лозим бўлса, мавжуд адабий матнни дунё адабиётининг дурдоналарига қиёслаб, қамровни кенгайтиради; назарияга таяниб, фикрни эркин қўяди.

Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижоди талқини тарихини ўрганишда олимнинг «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати», «Ўзбекнинг ўзлиги», «Қодирий – эрксизлик қурбони» сингари китобларини қайта-қайта ўқидим. Матёқуб Қўшжонов Абдулла Қодирий романлари поэтикасини жиддий тадқиқ қилди; Абдулла Қодирийнинг бошига тушган офатларни тушунтирди, танкидчиликнинг адибга турли муносабати тарихини кузатди. Тадқиқотларида илмий-назарий масалаларни шошилиб ҳал қилмади; тарафкашликка берилмади. Ҳатто, лозим бўлганда, илм манфаатини қўзлаб, ижодидаги давр мафкураси билан чекланган айрим жихатларни мардона эътироф этди. Масалан, «Қодирий – эрксизлик қурбони» китобида ўз вақтида «бир-икки жумлада Қодирийни чекланишда айблаш керак» бўлганини ёзади. Ўша «Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати» рисоласини 60-йилларда «эълон қилиш учун шу хилдаги бир-икки жумла керак» бўлганини тан олади. Зеро, ўз-ўзини таҳрир қила билиш, даврни ҳис этиб туриш, яъни ўз вақтида «мис чақани тиллага» алмаштира олиши – бу ҳам олимнинг донишмандлиги ва маданиятидан далолат беради.

Биринчи воқеа. Хўш, мен Матёқуб Қўшжоновни қачон таниганман?

Албатта, энг аввало, бу олимнинг китобларини кўрганман. Уйимизда Матёқуб Қўшжоновнинг 1965 йилда нашрдан чиққан кўнғир муқовали, қалингина «Ойбек маҳорати» номли – сарлавҳаси қизил рангда, сарлавҳанинг бош «О» ҳарфи оқ рангда ёзилган – китоби бўлар

эди. Китобнинг ёши мендан бир йилга катта. Уни 5-6-синфларда ўқиб юрган кезларим отам – Нурмат Каримовнинг физика-математикага оид китоблари ичидан олиб varaқлаганман. Шунда отам: «Бу киши Матёкуб Қўшжонов бўлади. Ўзимизнинг Ҳаллангдан. Биласанми, унга «ўзбекларнинг Белинскийси» деб от беришган», деб айтган гапларини ҳали-ҳали эслайман.

Мен дастлаб Матёкуб Қўшжоновни ана шу сифат билан танидим. Табиийки, ўша паллада Вассиарион Белинскийнинг кимлигини яхши билмаган бўлсам-да, отамнинг кўтаринки кайфиятидан, жиддий кифёси ва, айникса, гўё баланд бир тепаликка чиқиб олгандек улуғвор пафосда айтган гапларидан Матёкуб Қўшжоновнинг оддий одам эмаслиги маълум эди...

Дарҳақиқат, кейинчалик Матёкуб ака билан бўлган илмий мулоқотларда отам айтган бу ҳақиқат исботланди.

Матёкуб Қўшжонов жуда самимий инсон эди. Бировдан маслаҳатини аяган эмас. Мулоқотда ҳеч кистанмасдан, кисинмасдан гапирар, бирор кўнгилсиз воқеа бўлса ҳам ортиқча ҳаяжонланмай, донишмандларга хос босиқлик билан муаммога ёндашар, маслаҳат берар эди. Маслаҳати бамаъни ва ўринли бўлар, ортиқча эзмаликни ўзи ҳам ёктирмас эди. Оз сўз билан кўп маъноларни ифодалагувчи бир инсон эди домла.

Иккинчи воқеа. Илмий иш химояси арафасида эди. Бундай пайтларда, одатда, диссертантларнинг иши кўп, асаби таранг бўлиб юради. Мен учун ҳам уч юз эллик бетлик докторлик диссертациямга доир бир профессорнинг ярим бетлик фикри кадрли бўлиб турган кунлар. Аммо ундан дарак йўқ, сабрдан ўзга чора. Баъзан қуюшқондан чиқиб, жиғибийрон бўлдим. Ихтисослашган Кенгаш раиси профессор Тўра Мирзаев ҳам сабрдан маслаҳат беради. Бир пайт Тил ва адабиёт институти олдида Матёкуб акани кўриб қолдим. «Ҳа, – деди домла. – Ишлар нима бўлаяпти?» М.Қўшжонов ҳам Ихтисослашган Кенгаш аъзоси. Ҳолатни тушунтирдим. Асабийлашиб юрганимни яширишнинг

хеч иложи бўлмади. Қараб туриб: «Шунга шунчами?» деди. Ва қачонлардир бошидан ўтган ибратли бир воқеани сўзлади. Бир неча тухматчи гуруҳбоз кишиларга қарши ёлғиз курашганини, аммо ҳақгўйлиги туфайли қоматни тик тутиб («Мана мундай», деб аини ҳолатини кўрсатиб беради), асло таслим бўлмаганини ва ҳар кунги одатига кўра бориб Анҳорнинг муздай сувида чўмилганини айтиб берди. Бу тарих олдида мен учун жуда муҳим ва ечимсиздек туюлган ҳалиги ташвишлар арзимаган бўлиб кўринди. Асаблар жойига келди... Муаммолар ҳал бўлди. Диссертацияни ҳимоя қилган кунимда норасмий тақризчи сифатида Матёкуб ака яхши фикрлар, илик гаплар айтди. Иш янги тадқиқотлар учун йўл очиши мумкинлигидан гапирди. Елкамдан тоғ ағдарилди, десам, елкамга юк юкланди. Масъулият залвори сезилди. Чунки академик Матёкуб Қўшжоновдай адабиётшунос билдирган ишончни оклаб ижод этиш осон эмас.

Учинчи воқеа. Бир куни Матёкуб акани кўчада кўриб саломлашдим. Домланинг кўриши яхши бўлмагани боис, ҳар доимгидек саломдан сўнг ўзимни танитиб: «Матёкуб ака, Баҳодирман», дедим. «Ҳа, овозингдан танидим», дея аҳвол сўради домла. Сўнг ёзув-чизув ишларимни суриштирди. Баъзи нарсалар ёзаётганимни айтдим. «Ҳа, яхши-яхши, — деди Матёкуб ака одатдигидек шошилмай. — Шу, томчилаб туравер, томчилаб. Аммо-лекин асло тўхтаб қолмагин. Тўхтаган ёмон». Бу муҳим гап, бу муҳим насихат ва далда эди. Айниқса, қалам аҳли учун.

Янги китобим чикса, албатта, Матёкуб Қўшжоновга дастхат ёзиб берар эдим. Бир куни факультетда ўтирсам, телефон жиринглаб қолади. Олдим. Матёкуб аканинг доимгидай майин-босик овози. «Бир китоб ёзибсан, Боҳодир. Ҳозиргина ўкиб беришди. Яхши китоб экан. Фикрлар лўнда, услуб яхши. Мавзулари, кўтарилган масалалари жуда муҳим, ҳаётий. Уни ҳатто яна шу зайлда

бемалол давом эттириш ҳам мумкин. Ишларингга муваффакият», деди майин оҳангда. Матёкуб ака мўъжазгина «Нега...» деган китобчам ҳақида гапираётган эди. Бу самимий муносабатда биз учун ибрат бор эди.

Матёкуб Қўшжонов уруш кўрган одам. Сухбат чоғи, албатта, шу мавзуга доир бир-икки лавҳа тилга олинади: мерганликданми, ертўладаги азобларми ёки юкхалтадаги китобларми — нимадир эсланарди. Бир марта айна мавзуда гап гапга уланди.

М.Қўшжонов «Шарқ юлдузи» журналида 90-йиллар бошида хоразмлик Матёкуб Абдуллаев тўғрисида «Ўтмиш фожеаларидан бир лавҳа» деган мақола ёзган эди. М.Абдуллаев 30-йилларда адабий жараёнда фаол бўлган. «Қилич» номли роман ҳам ёзган. Бу ижодкор урушда асир тушиб, легионерга айланади. Аммо М.Қўшжонов унинг олмонлар томонидаги тақдиридан беҳабар эди. Мақола айнан шу мазмундаги гаплар билан тугалланади. Илмий сафарга борганимда, Берлиннинг Унтер ден Линден кўчасидаги марказий кутубхонага кириб, Туркистон легионерлари фаолиятига оид матбуот манбаларини изладим. Буни қарангки, М.Абдуллаев ҳақида янги маълумотлар топилди. Шу асосда «Миллий адабиёт», Равшан ва «Қурбон» деган мақола ёздим. Мақола мазмунан Матёкуб ака фикрларини тўлдирган эди. Домла ўз мақоласидаги тахминга ойдинлик киритилганидан мамнун бўлганини яширмади.

Матёкуб Қўшжонов «Тепки босилди», «Дағиш», «Армон» ва «Дийдор» номли хотира китоблар ёзди. «Дағиш» ва «Армон»да муаллиф, асосан, ўзининг болалиги, ўсмирлик йиллари кечган Тошҳовуз заминида бўлган воқеа-ҳодисаларни қизиқарли баён қилади. Урушга борган давридаги жанг тафсилотларини қаламга олади. Ибратларга тўла бундай хотира китоблари ўқувчи учун маънавий озуқа бериши табиий.

«Дийдор» номли аллома замондошлари билан кечган дамларига бағишланган китоби нашрдан чиққач,

Матёкуб акани йўқлаб уйларига бордим. Ҳар доимгидек марокли суҳбат бўлди. Сўнгра «Дийдор»нинг ички саҳифасига дастхат ёзди. Муҳтарам ўқувчи такаббурликка йўймасин, домладан хотира бўлган ўша дуодек дил сўзини шу ўринда эслаб ўтмоқчиман: «Ёш дўстим Баҳодир! Ҳозирнинг ўзида илмда из қолдирадиган анча ишлар қилдингиз. Келажакда илмингиз яна ҳам теранлашсин, борган сари баракали бўлаверсин! Ишларингиз ўнгидан келиб, омад сизга доим ёр бўлсин! Ҳурмату эҳтиром ила имзо. 24.05.2005». Тўғри, мактов кимга ёкмайди? Бирок бу тилакка лойиқ бўлиш осон эмас. Матёкуб Қўшжонов ана шундай меҳр-мурувватли, бағрикенг ИНСОН эди...

Домланинг ҳар куни бир бет ёзиш керак деган қатъий ақидасини, шунга мувофиқ ҳаёли ҳар доим янги асар режаси билан банд бўлганини қўпчилик билади. Сабоб бўладиган бир фазилат бу. Матёкуб ака суҳбат чоғи ижодий режаларини, ёзаётган мақола ёки китобларини яширмай айтарди; суҳбатдошининг мавзуларга муносабатига бефарқ бўлмасди. Хоразмлик ижодкорлар тўғрисида бир китоб ёзаётганини айтиб, мендан ҳам ижодий биография сўраган эди. Китобларимни олиб бордим, ижодий биография масаласи ортга сурилди. Режадаги ўша китоб «Хоразм мўъжизаси» деб номланиши керак эди. Фикримча, унинг маълум қисмлари ёзилган эди. Охирига етмай қолди, чамаси.

Матёкуб ака соғлиқ-саломатликка жиддий эътибор берадиган инсон эди. Соғлиқ хусусида гап кетганда, тананинг сирлари тўғрисида донишманд табибдек гапирар ва гапини тўхтатиб: «Бу тўғрида инсон танасидаги аъзолар баҳси услубида бир асар ёзмоқчиман», деган ниятини айтганди. Асарнинг услуби, композицияси ҳаёлда тайёрлигини, унда Мия, Юрак, Ошқозон каби бир қатор рамзий образлар бўлишини сўзлаган эди.

Матёкуб ака дўстларига гоятда садоқатли эди. Тошховузга борсалар, албатта, ёшликдаги кадрдони Қахрамон бободехкон С. Рўзметовни кўрмасдан қайтмас эди.

Саъдулла акани мен болаликдан «Бошлик» исми-сифати билан таниганман. «ТССР 40-йиллиги» номли колхозизмизнинг раиси эди у киши. Биз тозаёрмишликлар учун бу табаррук инсон ҳар жихатдан бошлик – қатъиятли, бирсўзли, тажрибали раис эди. Ўрта мактабни битиргандан кейин бир муддат колхознинг қурилиш бригадасида ишладим. Шунда колхоз идорасини, айнан раисимиз Саъдулла Рўзметов ўтирадиган хона ва қабулхоналарини таъмирлашимиз керак бўлди. Китобларга қизиққаным учун Раиснинг жавони кўзимни киздирди. Китоблардан айримларини олиб варақладим. Бири – Матёқуб Қўшжоновнинг унча қалин бўлмаган қаттиқ кулранг муковали, хотирам адаштирмаса, «Қалб ва қиёфа» номли китоби... Домла уни кадрдони Саъдулла акага дастхат ёзиб тақдим этган экан. Давримизнинг шундай улуғ қалбли табаррук икки сиймоларига ўша маҳалларда – навқирон ўн саккиз ёшимда ҳавас қилган эдим... Домла ҳақида хотиралар жамланаётганда Саъдулла ака учрашиб, «Қадрдон дўстим эди» деган хотира-мақола ёздириб олдим. Унда: «Матёқуб ҳақиқий дўстларимнинг энг сараси эди», «Матёқубнинг вафотини эшитганимда менинг учун тоғ ағдарилгандай бўлди» каби таъсирли гаплар бор. Саъдулла ака мақоласини менга берар экан: «Яхши гаплар бўлса қўшиб қўйсанг, қарши эмасман», деди маҳзун бир кайфиятда (Саъдулла Рўзметовнинг мақоласи бор ҳолича «Матёқуб Қўшжонов замондошлари хотирасида» китобида босилган).

Матёқуб ака шогирдларидан профессор Бегали Қосимовни яхши кўрар, уни алоҳида ҳурмат билан тилга олар эди. Б.Қосимов тўғрисида хотиралар жамланаётганини эшитиб, мақола ёзиб бермоқчи эди. «Мақоланинг бошланишини ўйлаб қўйдим. Бир йили ёзда шогирдлар билан Амударёда чўмилдик. Улар орасида Бегали ҳам бор. Ўша пайтларда ҳам кўзойнак тақарди Бегали. Кўзойнакни ечмай дарёга шўнғибди. Сувдан бошини чиқарди. Кўзойнак йўк. Мен ўша жойини тахминлаб, каллаотиб (шўн-

гиб – шевада) сув остидан Бегалининг кўзойнагини топиб чиққанман». Хотира-мақола шу воқеадан бошланиши керак эди.

Ижодкор зоти ижодий ниятлари билан тирик, ёзган асарлари билан безавол.

Матёқуб Қўшжонов умр бўйи турли авлодларга мансуб истеъдодларни қўллаб-қувватлади. Айниқса, XX асрда шаклланиб, чин ижодкор номига муносиб бир адабий авлод олим мурувватидан баҳраманд бўлди. Демак, Матёқуб Қўшжоновнинг умри нафақат ўз асарлари ёки фарзандларида, балки шогирдлари ижодида ҳам давом этаётир.

Эскартиш: М.Қўшжонов «Жайхун жилолари» китобида «Ўтмиш фожеаларидан бир лавҳа» («Шарқ юлдузи» жур. 1992 й. «№6) мақоласининг қайта ишланган нусхаси бор. Мен 1998 йил кузда Германияга бориб келгач, М.Абдулла ҳақида бир мақола ёзган эдим. Домла шу мақола билан танишган экан. Китобида мақолам хусусида бир оғиз гап ёзган: «Мустақиллик даврига етиб келгандагина адибнинг ҳаёти ва қисмати билан қизиқиш имконияти туғилди. Филология фанлари доктори Баҳодир Каримов бундан бир неча йил муқаддам махсус сафар билан Германияда бўлганида у ерда душманган асир тушиб тутқунликда яшаган туркистонликлар ҳаёти билан қизиқди. Туркистон лигасининг архивидаги манбалар билан танишди. Шу йўсинда у М.Абдуллаев каламига мансуб қатор асарларга дуч келиб уларни ўрганди. Баъзилари 30-йиллар ҳаётини акс эттирадиган ҳикоялар бўлган бу асарлар билан бир қаторда асир адиб «Қурбон» номли роман ёзгани аниқланди. Бирок бу асарларнинг ҳаммаси қўлга киритилиб нашр қилинганича йўқ. Ўзбек китобхони уларнинг айримлари билангина таниш, холос» (М.Қўшжонов «Жайхун жилолари». «Ўзбекистон» нашриёти. 2008 йил. 123-бет). Домла ана шундай синчков ва холисназар инсон эди.

2008 йил

Ҳар қандай олимнинг китоблари ўзига хос янгилиги, таянч-асоснинг мустаҳкамлиги, исбот ва далилнинг қуввати билан қадрлидир. Бундай асарлар узок изланишлар, машаққатли меҳнатлар натижасида туғилади. Кўхна Туркистоннинг XIX асри, айниқса, чор босқини давридан бошланган тарихи ва адабиётини холис баҳолаш, ҳақ билан ботилни фарқлаш ниҳоятда қийин. Қўлга киритилган далилларни ақл тарозисидан, тафаккур чиғириғидан ўтказиб, сўнг миллий маданиятимизга, тарихимиз ва адабиётимиз тарихига тегишли бирор янги фикрни айтиш ҳам осон иш эмас. Бунинг учун ҳужжатгоҳлардаги забонсиз манбалар, газета таҳламлари чангини ютиш ва уларни тилга киритиш, уларга ҳақиқатни сўзлатиш лозим бўлади. Бу давр манбалари ўз тадқиқотчисидан ўта зукколикни, учинчи бир кўзни, яъни қалб кўзини талаб қилади. Чунки бу мураккаб тарихий даврда манфаатлар тўқнашди, низо ва зиддиятлар урчиди, ватан ва миллат тақдири йўлида турли-турли «хуфия қатламлар» (проф. Ш.Юсупов таъбири) пайдо бўлди. Айниқса, адабиётшунослик билан тарих фани чегарасидаги муаммоларни ўзаро уйғунликда тадқиқ қилиш учун олим икки барабар куч-қувват сарфлаши лозим.

Мен зукко адабиётшунос, профессор Шариф Юсуповнинг кейинги ўн йиллар ичида ёзган тадқиқотларини, нашрдан чиққан китобларини, матбуотда босилаётган мақолаларини ўқиб, ўзбек маданияти, адабиётшунослиги ва тарихи пешонасига шундай билагон бир олим битилганидан ниҳоятда хурсанд бўламан. Домла XIX аср тарихини, хусусан, Тошкент ва Қўқон адабий муҳитини, зиёлилари даврасини ҳижжалаб ўрганди. Бунинг натижасида «Худоёрхон ва Фурқат», «Хуфия қатламлар», «Тарих ва адаб бўстони», «Тарих уммони сирлари» номли жиддий китоблари майдонга келди. Назаримда, бу асарларни ўзини зиёли санаган, ўзини ҳурмат қилган ҳар

бир маданиятли одам, юрт тарихи, мамлакатнинг ўтмиши ва келажаги билан қизиққан, қалбида ватанга заррача муҳаббати бўлган ҳар бир киши ўқиши шартдир. Негаки, уларда эл-юрт тақдирига оид улкан ҳақиқатлар ёзилган. Бу китобларда профессор Шариф Юсуповнинг нақадар ватансевар ва миллатпарвар, нақадар инсонпарвар ва ҳолис ҳамда зукко олимлиги яққол кўринади. Олимнинг қалбида кечган изтироблар силсиласи, инсонни тушуниши, далилларни шарҳлаш санъати, фикрни баён этишдаги маданияти, ҳамкасблар билан баҳслашиш одоби — барча-барчасида улкан бир ибрат ва сабоқ бор.

Ўзбек адабиётшунослигида Зокиржон Фурқат ҳаёти ва ижодини Шариф Юсуповчалик тўқис биладиган ва чуқур илмий тадқиқотлар олиб борган иккинчи бир олим-фурқатшунос йўқ.

Ижодининг аввалида асосан замонавий ва қардош адабиёт масалалари, санъаткорлар ижоди билан шуғулланган Шариф Юсуповга агар «фалакнинг гардиши билан» (домланинг ўз таъбири) 1975 йилда нашрдан чиққан Фурқатнинг «Танланган асарлари»га тақриз ёзиш иши топширилмаганда, эҳтимол, ўзбек фурқатшунослиги соҳаси шундай бир захматкаш ва ҳалол тадқиқотчига дуч келмаган бўларди. Менда бу фикр ўз-ўзидан пайдо бўлгани йўқ. Ижод психологиясига дахлдор бу гап домланинг китоблари замиридан чиқиб келди. Тақриз ёзиш жараёнида Фурқатнинг 1891 йили Истанбулдан йўллаган «Сабога хитоб» асари Ш.Юсупов эътиборини тортади. Унда тилга олинган тарихий шахсларни аниқлаш иштиёқи туғилади. Мавзуни ўша даврнинг билимдон олими Ғулом Каримовга айтганида, у киши Шариф акада изланишга рағбат уйғотади: «уларнинг ҳар бири ақлли, маърифатли, адабиёт-санъатга ихлос қўйган одамлар сифатида халқимиз учун азиз-ку», деган фикрни билдиради. Бизнингча, Шариф Юсуповнинг фурқатшунослиги шу нуктадан бошланади. 1984 йили «Фурқат йўлларида» китоби нашр қилинади. 1990 йили «Фурқат ва

Ўзбек маърифатпарварлик адабиётининг янги боскичи» мавзусида докторлик диссертациясини химоя қилади. Бу даврга келиб, домла аллақачон ўткир фуркатшунос сифатида танилган эди. Улкан олимлар учун ҳам мухаташам даргоҳлар дарвозаси ана шундай бирор баҳонаи сабаб туфайли очилар экан.

Ш.Юсупов маълумотларига кўра, «Сабога хитоб»да тилга олинган шахслардан бири Қўқон хони Худоёрхоннинг суюкли ўғли Фансуруллоҳбек эди. 1872 йилда туғилган Фансуруллоҳбек оддий шахс эмас. Шеърятга майли бор, жадидчилик ҳаракатига қўшилган, Мунаввар қори билан биргаликда «Хуршид» газетасини нашр қилган. 1930 йили қатоғон қурбони бўлган. Фансуруллоҳбек онасининг исми Оғача ойимдир. Абдулла Қодирий «Мехробдан чаён» романида махсус «Оғача ойим» номли фаслда асл исми Маъсуда бўлган хоннинг бу хотинига бежиз эътибор қаратмайди. Роман ўқувчилар аксар ҳолларда Худоёрхон ҳарамидаги муҳитга мос кайфият билан бу эпизодик образга унча эътибор бермай ўтади. Аслида Гулшан билан унинг ўзаро муносабатларида хонни аяш бор. Романдаги эпизодда Оғача ойим жойнамоз устида тасвирланади. Ундаги виқор, маърифат, оқиллик сифатлари яққол сезилади. Зеро, Ш.Юсупов томонидан тақдим қилинган янгиликлар, хусусан, Оғача ойимга тегишли бир маълумот бу аёлининг ўз жуфти ҳалолига садоқати ҳам, шарқона виқор ва иффати ҳам кўринади. Худоёрхоннинг ўлими хабаридан кейин Оғача ойим Туркистондан Ўрмонбек билан Фансуруллоҳбекни ёнига олиб, Тошкентга муқим туриш учун қайтади. Бу даврга келиб рус армиясида полковник унвони остида хизмат қилаётган, ҳаёти фожеа ва жасоратларга тўла собиқ Китоб беги Жўрабек жуда катта мавқега эга эди. Жўрабек Оғача ойимнинг ҳуснига мафтунлиги боисми ёки Худоёрхондан аламини олиш учунми (Худоёрхондан ёрдам сўраб борганида уни хон ушлаб русларга топшириб юборади), баҳарнав, хоннинг бевасига уйланмокчи бўлади.

Анча вақтгача Оғача ойимдан садо чикмайди. «Оғача ойимни тўғрилиқча ўз таклифига кўндира олмаган Жўрабек дўқ-пўписа ва зўравонликни ҳам ишлатиб кўради. Лекин Оғача ойимдан: «Мен хон хотиниман, саллотнинг тенги эмасман», деган тахкирли жавоб эшитиб, тарвузи кўлтиғидан тушади» («Худоёрхон ва Фуркат» китоби, 79-бет). Бу факт Оғача ойимнинг маънавий дунёсини тўқисроқ тасаввур қилишга ёрдам беради, албатта. Романдаги «Оғача ойим» фаслини қайта ўқишга иштиёқ уйғотади. Иккинчи бир муҳим жиҳат шуки, инсон зоти тақдири азалдан қочиб қутила билмайди. Жўрабек вақти келиб Фансуруллоҳбекни ўзига куёв қилади.

Шариф Юсуповнинг бевосита Жўрабекнинг зиддиятли ҳаётига доир мулоҳазалари ҳам жуда муҳим ва қизиқарли. Ўрис армияси сафидаги хизмати жараёнида генерал унвонига эришган бу шахсда ҳам истеъдод, ҳам фожеа мужассамдир. Бир томондан руслар армияси сафида туриб, босқинчи сиёсатчиларга ёрдамчи бўлади, иккинчи томондан Исмоил Гаспринский каби маърифатпарварлар билан хуфёна учрашиб миллатнинг тақдирини ўйлайди. Жўрабекнинг жуда бой кутубхонага эга маърифатли бир инсон экани рус олимлари орасида ҳам маълум бўлади. «Рус шарқшуноси академик В.В.Бартольд 1902 йилда бир мунча муддат» Жўрабек шахсий кутубхонасида қолиб кетади. «Салкам қирқ йил мобайнида Туркистон ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётида муҳим рол ўйнаган, рус армиясининг генерал-майори» Жўрабекни 1906 йили январида номаълум шахслар ўлдириб кетади. Бу фактларни талкин қилар экан, Ш.Юсупов генерал Жўрабекнинг «сирли ўлим»га шубҳа билан қарайди. Унинг моҳиятини ошқора қилишга зарурат борлигини ёзади. Демак, олим кейинги изланишлар учун ҳам мавзулар тақдим этмоқда.

Туркистон ўлкасидаги дин уламоларига яқин тарихимизда турли бўҳтонлар қилингани, гўё улардан айримлари русларнинг босқинчилик сиёсатига хайрихоҳ бўлгани

ҳақидаги тахмин ва тухматнома гаплар, хусусан, Тошкентнинг қозикалони Ҳакимхўжа эшоннинг «ўзининг қозикалонлик лавозимини сақлаб қолиш мақсадида генерал Черняевга шаҳар давозаларини очиб берган таъмагир, амалпараст шахс сифатида» баҳолаб келингани Шариф Юсуповга маъқул келмайди. Чунки бу таъбирлар тарихий ҳақиқатга мос эмас. Олим топган ва таҳлилга тортган манбалар Ҳакимхўжа эшоннинг ҳам, унинг ўғли Мухиддинхўжанинг ҳам мутлақо покдомон инсонлар бўлганини исбот этади. Домланинг «Қозикалоннинг инсофи» мақоласида Ҳакимхўжанинг мансабпарсатлик, таъмагирлик даъволаридан жуда йироқ бир иймон соҳиби бўлганлиги, қозикалонлик мансабини ноилоҳ бир равишда, зарурат юзасидан қабул этганига оид қизиқарли фактлар мавжуд. Ҳакимхўжа ўз зиммасидаги шаръий вазифани жуда ҳалоллик ва адолат билан бажаради. Аммо душман хуфиялари унга бемалол ишлашига, одил ажримлар чиқариб фаолият юритишига имкон бермайди. Ҳийла ишлатиб, масалани охири ариза ёзишгача олиб келишади. Қозикалон душманнинг ҳийла-найрангини, Тошкентда қозикалонлик лавозимининг тугатилаётганини англаб етади. У «ўзининг чўян муҳрини катта темир парчаси устига қўйиб, чўнг болта билан мажақлагач, фон Кауфман номига ёзилган аризага ўраб жўнатиб юборади» («Хуфия қатламлар» китоби, 78-бет).

Ҳакимхўжанинг тўғрисиўзлигини, Аллоҳнинг сўзини, Расуллулоҳнинг суннатларини ҳар қандай шахсий ғаразларидан устун қўйганини ҳатто душманлари ҳам тан олади. Туркистоннинг биринчи генерал губернатори К. П. фон Кауфман Ҳакимхўжа қозикалонни кейинчалик: «У зот Худодан бўлак ҳеч кимдан кўркмаган ажойиб инсон эди», деган сўзлар билан ёдга олади. Бундай тарихий шахслар таҳлилларига бағишланган саҳифаларда олимнинг ҳолис ва теран назари, айниқса, нафақат тарих ҳужжатларини, балки инсоннинг қалбини ҳам бағоят назокат билан англагани сезилиб туради.

Маълумки, мустабид тузум даврида шўро тарихчилари томонидан Марказий Осиёда ўтган хон ва амирлар фаолияти фақатгина қора бўёқлар билан тасифлаб келинди. Бу бирёқламалик Қўқон хонлиги муҳити тарихини ёзишда ҳам содир бўлди. Бу хато қарашларнинг анча-мунча қисмини Ш.Юсупов ўнглади. Хусусан, уч марта турли шароитларда Қўқон тахтига чиқиб, умумий ҳисобда йигирма беш йил давомида ҳукмдор бўлган Худойрхон тақдири, унинг хатолари, шахсиятидаги зиддиятлар очиб берилди. Айниқса, Худойрхоннинг Жўрабекни руслар қўлига – Тошкентга банди қилиб жўнатиб юбориши, охириги марта тахтдан қувилгач, босқинчилардан умид қилиши ёки қўлидаги икки минг тиллосини ташки қўринишидан унча хуш кўрмагани Ҳожи Содик Конибодомийга ишонмай бошқа хушбичим бир бойга бой бергани – булар эҳтимол хоннинг ожиз тарафларидир. Аммо хон ҳам одам, у ҳам адашиши мумкин. Хоннинг хатокорлиги миллат учун жуда катта фожасаларга олиб келгани ҳам бор гап. Айни чоғда, Ш.Юсупов Худойрхон ўз онасини нақадар эъзозлаганини, унинг шарафига «Ҳаким ойим» мадрасасини қўрдиргани, халқ манфаати йўлида бунёдкорлик ишларини амалга оширгани ёки энг катта канал – «Улуғ наҳр» қурилишига киришгани – буларнинг барчаси тарихий ҳақиқатлардир.

Ҳаж зиёратига борганида Худойрхонни тўрақўғонлик ҳамюрти Солиҳ саркор Ортук саркор ўғли уриб икки тишини синдиради. Терговчилар бу уришнинг сабабини сўраганда, Солиҳ саркор «қасоси борлигини» айтади. Жиноятчини тўрт йилга ҳибсга ҳукм қилганларида Худойрхон: «Мен афв қилдим», деб унинг жазосини енгиллаштириб, одамгарчилик қилади. Бу марҳамат ҳам хоннинг олабўжи эмас, балки инсон эканига далил, албатта.

Дарвоқе, ўтмишдаги ҳамма амалдорларнинг тож-тахт учун жикқамушт бўлгани ҳам жуда кўп такрорланган ва ўз миллий тарихимизга нафрат уйғотиш учун тўқилган воқеалардир. Бу ҳақиқатни англаш учун ҳам Ш.Юсу-

повнинг китобларини ўқиш лозим. Зероки, Бухоро амири томонидан Қўқон тахтига Иброҳим ҳаёл деган бир банги ўтказилади. У тахтни ташлаб уйига равона бўлади. Бошқа бир факт. Шундай бир вазият туғиладики, амирлашкар Алимкулга Қўқон тахти таклиф қилинади. Аммо амирлашкар бу таклифни қабул қилмайди. Тарихдаги барча катта мансаб эгалари тахт учун курашган, урушган, талашган деган тамойилнинг нотўғрилиги исботи учун Ш.Юсупов ана шунга ўхшаш бешта кишининг «хон бўлишни хоҳлашма»ганини ёзади.

Қўқон хонлиги тарихида жуда катта фожеаларга Абдурахмон офтобачи Мусулмонкул ўғли билан сохта Пўлатхон (асл исми Исҳоқ Ҳасан ўғли, Андижоннинг Бўтақаро қишлоғидан бўлган) сабабчи бўлди. Ш.Юсупов бу шахсларга нисбатан мустақиллик йилларида «ватан химоячилари бошчиси», «ватанпарвар», «халқпарвар» сифатлари тарих ҳақиқатига мутлақо зид равишда қўллаб юборилганига эътироз билдиради. Қўқон руслар қўлига ўтгач, Абдурахмон офтобачи Екатринаславга «сургун қилинади». Бироқ у ерда боскинчиларнинг эркаси бўлиб, хузур-ҳаловатда, алоҳида эътиборда яшайди. «Офтобачининг Екатринаславдаги ҳаёти сира ҳам сургун қилинган ҳаёти бўлмаганини, аксинча, ҳар жиҳатдан ҳурматга лойиқ кўриб, силаб-сийпалган, эркалатилган, ўз ватани хоинининг ҳаёти эканини кўрсатувчи далиллар архивларда кўплаб сақланиб қолган» («Тарих уммони сирлари» китоби, 88-бет).

Тўрт ойча тахтда ўтириб, бутун ваҳшийликлар бошида турган сохта Пўлатхон ўз отасини қатл эттиради. Худоёрхоннинг яқинларини қиличдан ўтказди. Ш.Юсупов китобларида Худоёрхоннинг ўғли Ибн Яминбекнинг 1893 йили «Туркистон вилоятининг газети»да босилган хотира-мақоласидан кўчириб келтирилган қуйидаги бир фактнинг ўзиёқ сохта Пўлатхоннинг даҳшатли ва жирканч башарасини очиқ ташлайди. «Чунончи отамнинг укаси Сайид Муродбекни ушлаб

катл килди. Баъда ҳар жанибдин Худоёрхон ўғулларини тутуб, ўлдирмок учун истаюб юрурди. Бул арода Пўлотхон икки адад уч яшар ва тўрт яшар онаси бошқа укаларимни топиб ўлдуриб ва Насриддинхоннинг уч боласини ушлаб шаҳид айлабдур ва отамнинг укаси Сайид Муродбекнинг етти ўғлини сўйиб қўюбди. Ушбу фурсатда мазкур Пўлотхонни бир воқеаси қўб таажжуб иш бўлди, яъни Султон Муродбекнинг бир яшар бешикда ётқон ўғлини Пўлотхон жаллодга сўймокка буюрубди. Мазкур жаллод бешикка келиб қўл уриши билан мазкур гўдак жаллодга қараб қўб муҳаббат билан табассум қилибдур. Баъда жаллод мазкур Пўлотхонга арз қилибдур: тақсир, ман бу гўдакни катл этарга қўлум бормади, зероки они ўлдирмакка қасд қилиб ёнига борганимда манга қараб норасида беғуноҳ табассум қиладур, ўшал табассумлари ихтиёримни мандин олди, дебдур. Андин кейин Пўлотхонни ғазаби келиб, жаҳолат илан ўрнидин туруб, ўз қўли билан бешикдаги болани ва ҳам жаллодни қатл айлабдур». («Худоёрхон ва Фурқат» китоби, 50-51-бетлар).

Шу ўринда боланинг беғубор табассумини, бу табассум жаллоднинг кўнглига раҳм-шафқат туйғусини солгани ҳолда сохта Пўлатхоннинг ваҳшийларча қилган жаллодлигини тасаввур этиш мумкин. Шариф Юсупов китобларидаги бундай саҳифаларни ҳаяжонга тушмасдан, таъсирланмасдан, муносабатсиз ўқиш мумкин эмас.

Ш.Юсупов янги маълумотлар пайдо бўлганда, лозим бўлса, ўз қарашларини ҳам таҳрир қилади. Домла қайсидир бир манбага таяниб, 1995 йили нашр қилинган «Худоёрхон ва Фурқат» номли китобида Худоёрхоннинг вафотини 1879 йил деб нотўғри ёзганини ва 2007 йили босилган «Тарих уммони сирлари» китобининг 78-бетиде бунди эътироф этиб, хоннинг 1882 йили вафот қилганига доир маълумотлар «кейинчалик архив манбалари билан пухта танишгани»дан сўнг маълум бўлганини таъкидлайди. Бу ҳам олимнинг фазалати.

Шариф Юсупов Туркистоннинг, айникса, Қўқон хонлиги, Худоёрхон авлод ва аждодлари тарихи ҳамда адабий муҳитига жуда чуқур кириб борди. Унинг тадқиқотларида ўнлаб янги исмлар пайдо бўлди. Улар орасида хон авлодлари, олимлар, шоирлар, қозилар, ҳокимлар, зиёлилар, элчилар, тужжорлар ва бошқа соҳа вакиллари бор. Бевосита зукко адабиётшунос сифатида домла Қўқон адабий муҳитининг забартдаст шоирлари Мухйи ва Ҳазиний ижодига бугунги кун мезонлари асосида қайта баҳо берди. Айрим адабий-илмий, ижтимоий-тарихий масалаларни кун тартибига келтириб қўйди. Олим тадқиқотлари жараёнида, ўрни келганда, ўзи гувоҳ бўлган воқеалардан ҳам, бевосита суҳбатлашган замондошларининг хотираларидан ҳам фойдаланади.

Масалан, Ш.Юсупов «Худоёрхон ва Фурқат» китобида бир сабаб, яъни Худоёрхоннинг васияти муносабати билан Тошкентнинг Лангар маҳалласида яшаган Тождин эшоннинг Афанди ойим исмли хотинини эслайди. «30-йиллар ўрталарида 80-ёшлар чамасида бўлган қорачадан келган чиройли кампир — Афанди ойим барча ўғил-қизлари ва келинлари жиловини маҳкам ушлаганча, худди Саид Аҳмаднинг «Келинлар қўзғалони» комедиясидаги Фармон бибидек оиласида ҳукмфармолик қилганини болалик йилларимда кўп марта кўрганман. Айтганча, Саид Аҳмаднинг Ойпошша Дадахўжаева деган аммаси Афанди ойимнинг келинларидан бири эди ва у аммасиникига ўқтин-ўқтин бориб ўйнаб юрарди. Ўша вақтларда Афанди ойим феъли-атворида кўрган баъзи хусусиятларни Саид Аҳмад кейинчалик Фармонбиби тимсолига кўчирган бўлса ажаб эмас» (81-бет). Шахсан мен айнан мана шу манба асосида биографик методга тегишли маърузаларимни бир мисолга бойитдим. Фармон бибини Саид Аҳмад қаердан олди? Бу типнинг прототипи, биографик қираси Ш.Юсупов ёзган юқоридаги хотирада мавжуддир.

Ш.Юсупов китобларидан бир катор адабий сиймолар ва замондошлари тўғрисидаги хотира мақолалар

ҳам ўрин олган. Уларда домланинг маънавий қиёфасини, дўстга садоқатини, гўзал инсоний фазилатларини кўриш мумкин. Шу жиҳатдан Чустий ҳақида ёзилган «Қирк йиллик кадрдоним» мақоласи муҳим. Ш.Юсупов бир муносабат билан 1974 йили ўша пайтдаги Республиканинг бош раҳбари қабулида бўлади. Орадаги бир соатлик суҳбат охирида раҳбар Шариф акага бирор шахсий илтимосингиз бўлса, марҳамат, деган маънода имкон беради. Бу ўринда Ш.Юсупов шахсан ўзига тегишли тилакларни, сўровларни, илтимосларни баён этиши мумкин эди. Бироқ домла бошқа нарсани сўрайди. Чустий домланинг қариб қолгани, унга ёрдам зарурлигини айтади. Шу олийжаноблик туфайли Чустийга эътибор берилади. Шоирнинг мушқуллари осонлашади, тепасидаги куюқ қора булутлар таркайди.

Шариф аканинг ҳаётида бундай олийжанобликка мисоллар кўп. Домланинг ёрдами, марҳаматидан ҳатто талаба-шогирдлари ҳам бебаҳра қолмаган. Буни биров билади, биров билмайди. Чунки Шариф ака табиатан камтарин, мактанчокликни хуш кўрмайдиган инсон.

Шариф Юсупов ёзган китобларни мутолаа қилиш жараёнида айнан мана шу характердаги тадқиқотлар, китоблар Хева хонлиги тарихий-адабий муҳити, Бухоро амирлиги тарихи, Самарқанд адабий-илмий ҳаёти мисолида ҳам ёзилиши керак, лойкаланган тафаккурни тиниклаштириш учун жуда ҳам зарур, деган мулоҳазалар пайдо бўлди.

Тарихни, адабий ҳаётни, давр талотўпларини идрок қилиш, иймон тафаккурининг адолат тарозусида тортиш ва маърифатга ташна ўқувчига тақдим этиш учун озмунча ақл ва юрак қуввати сарфланмайди.

Ш.Юсуповга ўхшаб, ходисалар ичига кириб, айнан тарих майдонининг қоқ марказида ҳолис туриб ёзиш, ўрганиш ва баҳолаш, ҳўш, енгил-елпи йўллар билан «олимпик»ми ёки расмий илмий унвонга интилиниб ётган ёш тадқиқотчилардан қайси бирининг кўлидан келади?

Ш.Юсуповга насиб этган шарифлик ва саодат ҳар кимга ҳам насиб қилавермайди. Зероки, Шариф Юсуповлар ҳар куни, ҳар йили тарих майдонига чиқавермайди. Бундай олимларнинг шаклланиши, етилиши, виждонига хиёнат қилмай адолат билан, мароқ билан, қуйиб, ёниб, ачиниб, изтироб билан ёзиши, ёза олиш малакасига эришиши учун анча сувлар оқиб ўтгани аниқ.

Ш.Юсупов иншосида ибрат, услубида қалбни ўзига ром этадиган оҳанрабо бор. Ўқиганда юракка чўғ тушади. Домла ёзган ва ёзаётган китоблар инсон зотига бу ўткинчи дунё ҳолига ибрат назари билан қараш юзасидан таълим беради. Аслида, Шариф Юсуповнинг шарифлиги ҳам шунда.

10.03.2008

Эскартиш: 2008 йил 15 май куни ЎзМУ маданият саройининг кичик залида шоир ва адиб Шухратнинг 90-йиллиги бўлиши керак. Меҳмонлар келаётир. Жойлар тирбанд. Одам кўп. Биз каби ёши кичиклар пойгакка томон сурилмоқдамиз. Ўтирғичлар тикилинч. Орқада турган бир стулни олиб профессор Шариф Юсупов ёнида ўтиришга ҳаракат қилдим. Ҳазил аралаш: «Ҳозир бу ерга бир киши келади Баҳодир Карим деган», дедим. Шариф ака ёнида ўтирган тарихчи олим Фатҳулла Эргашев билан менга эшиттириб: «Агар у киши келса, ўтирган жойимни ҳам бўшатиб беришга тайёрман. Шунда ҳам қарздан қутулмайман», дея гўзал бир лутф қилди. «Моҳият» газетасининг 2008 йил 4 апрел сонидида юкоридаги мақолам босилган, лутфнинг замири шу эди. Мен эса жавобан: «Домла, мақола бир шогирднинг устоз олдидаги қарзини ўташи», дедим. Шунда домла бир кун олдин кафедрамиз олдида қайси бир муаллимга айтган гапини яна такрорлади: «Мен тўғримда бундай гўзал мақола ёзилган эмас. Кейинчалик ёзилишини ҳам Худо билади». Бу Ш.Юсупов домланинг бизга миннатдорчилиги

ҳамда ташаккурининг бир оз муболағали изҳори эди. Нокамтарлик бўлса ҳам, устознинг бир оғиз табаррук лутфини шу ўринда эслашни жоиз топдим. – Б.К.

ЧИН МАЪНОДАГИ ФИДОЙИ

Талабалик бахтига мушарраф бўлганлар олий ўқув юртларидаги қайноқ ҳаёт тафтини яхши тасаввур қилдилар. Ҳар қандай факультетда етакчи олимлар, айниқса, талабаларнинг кўнглига яқин домлалар, талабалар оммаси билан осонликча тил топишиб кетадиган муаллимлар бўлади. Бундай профессор-ўқитувчиларнинг маърузаларини, дарс беришдаги маҳорати-ю ҳазил-мутойибларини собиқ талабалар ҳар доим чуқур эҳтиром билан эсга оладилар. Талаба халқининг эътирофию эҳтиромига сазовор бўлиш осон эмас, албатта. Муаллиф билимдон, нотик бўлиши мумкин. У Республика миқёсида тан олиниб, юксак унвонларга муносиб кўрилган бўлиши ҳам мумкин. Бироқ бу ҳол талаба халқининг эътирофига уйғун келмаса, оқибат кўнгилдагидек бўлавермайди. Ҳаётда бундай ҳоллар кузатилган. Бироқ устозимиз Озод Шарафиддинов ҳар жиҳатдан талабаларнинг ҳам, миллатимизнинг ҳам эътирофи ва эътиборига жуда муносиб бир инсон эди. Бу муаллимдан бир соат маъруза эшитган борки, у инсоннинг фасоҳатли дарсини умр бўйи эсдан чиқармайди, деб ўйлайман.

Эслайман. «Ҳозирги адабий жараён» фани бўйича биринчи дарсга Озод ака кирганлар. Аслида ярим йил давомида бу фан машғулотларини устозимиз Умарали Норматов олиб боришлари керак эди. Зарур иш билан Фарғонага кетган шогирдининг узрини бизга бир оғиз лутф билан етказгач, Озод ака биринчи машғулотни бошлаб берганлар.

Кейин юқорироқ курсга бориб, XX аср ўзбек адабиёти тарихига доир маърузаларни Озод акадан эшитдик. Маърузаларнинг савияси ниҳоятда юксак, нутқ ниҳоят-

да равон, силлиқ ва ибратли эди. Машғулот маҳалида ортиқча чалғимас, ўртага қўйилган мавзунини атрофлича ёритиб бергандан кейин савол-жавоблар учун бир оз вақт қолдирар эди. Саволнинг жавоблари эса ҳаминча тайёр эди. Озод ака оддий бир таълим берувчи устозгина эмас, ибратга лойиқ бир инсон эди. У кишида ғурур, ифтихор, юксак инеоний фазилятлар шундай кўриниб турар эди. Шу боис Озод ака кўринишидан салобатли эди. Тиллашиш қийинга ўхшаб кўринарди. Гаплашиб қолингудай бўлса, одамни довдиратиб қўйишлари, кутилмаган саволлар бериб, сўзамол талабанинг дунёкарашини бир синовдан ўтказишлари ҳеч гап эмас эди. Мен Озод ака билан бир кафедра аъзоси бўлганимдан фахрланиб юраман.

Мен у пайтларда аспирант эдим. 20-йилларда мунаққид сифатида фаолият кўрсатган Вадуд Махмуд тўғрисида ёзган номзодлик диссертациям муҳокамасида қатнашиб илиқ фикрлар айтгани, тадқиқотни китоб ҳолида нашр қилиш лозимлигини таъкидлагани ҳали-ҳали эсимда. Зотан, бу давр адабий муҳити ва ижодкорлари, хусусан, Чўлпон ижодининг жуда катта билимдони ва тарғиботчиси эди.

Олимнинг Абдулла Қаҳҳор ижодига, бу адиб сиймосига муносабати ва эҳтироми ўзгача эди. Биз Абдулла Қаҳҳорнинг китобларини ўқиганмиз, ўзини кўрмаганмиз, албатта. Аммо Озод Шарафиддинов сиймоси биз талабаларга ҳар доим Қаҳҳорни эслатиб турар эди. Қаҳҳорга хос ҳақгўйлик, қатъият, одиллик, ваъдага вафо қилиш, истеъдодли шогирдларига меҳр-мурувват кўрсатиш каби қатор фазилятлар бу устозимизда ҳам мужассам эди. Озод Шарафиддиновнинг ўша маҳали ўнга ёш адабиётшунос ёзганларини бир муқовага жамлаб нашр эттириш нияти бор эди. Домланинг «Ижодни англаш бахти» китобида бу ҳақда қисқа бир маълумот бор: «Мен яқинда ўнга мунаққиднинг мақолаларини олдим. Бу китоб мана тайёр. Унга сўзбоши ёзиш ниятим бор. Лекин нашр қилиш муаммо бўлиб турибди. Китобга «Ёш ўзбек танқид-

чилари» деб ном қўйдим...» («Ижодни англаш бахти», 218-бет). Бу ишга Раҳмон Қўчқор масъул эди. Шу ёшлар қаторида менинг ҳам Вадуд Маҳмуд тўғрисида ёзган бир мақолам айти тўпламга муносиб қўрилган эди. Афсуски, шу китоб босилмади, тақдири номаълумлигича қолди...

Бадий асарнинг туб моҳияти, сир-асрорини англаш, тушуниб хис қилиш ва уни таҳлил жараёнида қўпчиликка маъқул келадиган тарзда тушунтириш бахти ҳаммага ҳам насиб этавермайди. Бунинг учун истеъдод лозим. Истеъдодли олимнинг бадий-эстетик олами бошқалардан ажралиб туради; талқинлари, таҳлил, танқид ва баҳолари ҳолис илмий мезонларга асосланади. Озод ака ана шундай нодир олимлардан бири эди. У доимо янги босилган асарларга нисбатан энг тўғри сўзни айтар, муайян бир адабий воқелик ёки маълум бир ижодкор шахсига муносабатда ҳам энг муносиб илмий баҳоларни беради.

Домланинг ижодига хос бундай фазилатлар «Ижодни англаш бахти» китобида ҳам яққол кўринади. Китобга адабиётшунос олимнинг мустақиллик йилларида ёзган асарлари жамланган. «Истиклол нурларида эврилаётган адабиёт», «Истиклол ўйлари», «Адабий суҳбатлар», «Қадрдон чехралар», «Устозлар ва ҳамкасабалар», «Китобсиз яшаб бўлмас», «Жажжи портретлар, муқаддималар, ихчам тақризлар» деб номланган етти бўлимдан таркиб топган бу китобга тақризчи бўлганимдан фахрланаман.

Озод Шарафиддинов ўзбек тилининг жонкуяри эди. Фикрини оғзаки тилда раво баён қилганидек, ёзма тили, услуби ҳам, ёзган барча асарларининг тили ҳам ниҳоятда жозибали эди. Тил тўғрисида қатор маҳсус мақолалар ёзган устознинг айти фазилати бошқа қўпгина олимларга ўрнатилган бўларлиқдир.

Озод ака Миллий университетимизни жуда яхши қўрар эди. «Жаҳон адабиёти» журнаliga бош муҳаррир бўлган даврида ҳам университетдан, талабалар давра-

дан асло узок кетган эмас. Умрининг охирига кадар факультетда профессор У.Норматов раҳбарлик қилган илмий гуруҳда фаолият кўрсатди. Ўзининг янги бир ёзган асари ёки таржима қилган асарлари тўғрисида фикр-мулоҳазаларни ҳам, энг аввало, университет жамоасидан кутар эди. Шу маънода профессор А.Расулов жуда фаол бўлди. Озод Шарафиддинов ижоди тўғрисида мақолалар ва алоҳида «Озод Шарафиддинов» (1980) ва «Истеъдод ва этиқод» (2000) деган китоблар ёзди. Шогирдлик бурчини чин дилдан бажариб, бошқаларга ибрат кўрсатди.

Устозимизнинг «Довондаги ўйлар» номли охириги китобининг тақдимот маросими ҳам Миллий университетда ўтказилган эди. Бундан ташқари Озод аканинг яхши бир фазилати – янги чиққан китобларини кўнглига яқинлари билан уйларида ҳам ўзига хос тақдимот ўтказарди. «Ижодни англаш бахти» ва «Довондаги ўйлар» китоблари тақдими йиғинига – уйларида домла мени ҳам таклиф қилди. Шунда ўзбекнинг улкан шоир ва ёзувчиларининг ажойиб суҳбат ва табрикларига гувоҳ бўлган эдим...

Озод аканинг сабр-бардош эгаси экани, унинг чин маънодаги қаҳрамонлиги хусусида ҳали кўп ёзилса керак. Бироқ мен бу инсоннинг чин маънодаги миллат виждони, миллат фидойиси, миллий маънавиятимиз ва меросимизнинг толмас химоячиси бўлганини алоҳида таъкидлашни истар эдим. Куз эди. Ўшанда Озод ака иккинчи оёқлари амалиётга тортилган, эндигина реанимация бўлимидан палатага олиб кирилган кунлар. Устоз Умарали Норматов билан Озод акани кўргани шифохонага йўл олди. Ўзимизча, юрак ховучлаб, Озод акага қандай гаплар айтиб, кўнглини кўтарсак экан, деган ўй билан кириб бордик. Борсак, Озод ака Эркин Воҳидов ва Иброҳим Ғафуров билан ҳазил-мутуйиба қилиб, гурунглашиб ўтирибди. Қайсидир озарбайжонлик мунаққиддан сўз очилиб, бадандаги қон тез айланиши яхши бўлишидан гапирилар эди.

Бир маҳал домла «Турон» кутубхонаси ҳолидан: «Баҳодиржон, ёзган хатимиз нима бўлди экан?» деб сўради. Биз бир қанча зиёлилар биргалашиб, масъул раҳбарларга Эски шаҳардаги жадидлар бунёд қилган «Турон» кутубхонаси ўз ўрнида қолиши, умуман бино тақдирига доир бир хат ёзган эдик. Шу бетоб ҳолида ҳам домланинг ўша мактубдан гап очгани, лоқайд бўлмагани мени ҳайратга солди.

Озод Шарафиддиновни яқиндан таниган кишилар унинг нақадар бағрикенг ва билимдон инсон эканини яхши биладилар, олим ёзган асарларида бу фазилат яққол сезилади. Фикр эркин ифодаланади, ўртага ташланган адабий-илмий муаммо жаҳон адабиётшунослик мезонлари билан муҳокама қилинади, шунда мавжуд адабий-назарий қолиплар ўз-ўзидан парчаланиб кетади...

* * *

Юқоридаги хотира услубида ёзилган мақоламда «Озод Шарафиддинов Чўлпон ижодининг жуда катта билимдони ва тарғиботчиси эди», деган фикр бор. Шунинг учун домланинг чўпоншуносликдаги хизматларига бир-неча саҳифа ажратишни маъқул кўрдим.

Маълумки, ўтган асрнинг 90-йилларида Чўлпон ижодини холис, тўғри ва асл адабий-эстетик моҳиятига мос ўрганиш жараёни бошланди. Бу жараёнда кўпчилик қатнашди. Уларга сардор сифатида, Чўлпон ижодининг юзага чиқишида жонбозлик кўрсатган олимлар рўйхатининг аввалида эса Озод Шарафиддинов номи туради. Аслида О.Шарафиддинов мустабид шўро замонида ҳам Чўлпон ижодига мурожаатдан, шоир руҳидан ажралган эмас. Айрим мақолалари, «Тирик сатрлар» китоби, шу билан бирга, олимнинг норасмий давраларда, гоҳида талабалар аудиториясида Чўлпон шеърларини ёд айтганига оид хотиралари фикримиз далили.

Шу маънода Чўлпон асарлари оммага қайта тақим қилинаётган паллада О.Шарафиддинов тақдимсўз, сўз бошилар ёзди. Чўлпон ижодини янгича ўрганиш маҳсули бўлиб, унинг «Чўлпон», «Чўлпонни англаш» китоблари, «Адабиёт яшаса – миллат яшар...» тадқиқоти юзага келди.

1991 йилда нашр қилинган «Чўлпон» китоби ички мантикий бир тизимга эга. Олим унда шоирнинг ҳаёт йўли, шеърияти, насри, дарматургияси, мунаққид ва таржимонлигини мухтасар тарзда ёритди. Албатта, Чўлпон ижоди жуда эҳтиёткорлик билан қайта ўрганила бошлаган бир даврда бу китоб ўз олдига қўйган асосий мақсад-вазифасини бажарди. Чунки кейинчалик шоир ижодининг О.Шарафиддинов ёритган ҳар бир қирраси махсус илмий тадиқикотлар учун мавзу бўлди. Табиийки, бу ишларда методологик жиҳатдан олимнинг талқинлари қўл келди.

Ўз вақтида Озод Шарафиддинов Чўлпоннинг лирик меросини, «фавкулудда истеъдодга эга бўлган шоир» руҳиятини, шеъриятининг индивидуал, поэтик, публицистик ва ижтимоий-эстетик моҳиятини жуда теран тушунтирди. Жаҳон шеърияти намуналари билан ёнма-ён турадиган «Гўзал», «Бинафша», «Қаландар ишқи» каби шеърларининг бадиий қувватига – бадиий санъатларига, ритми, қофияси, вазн тизимига эътибор берди. Айни чоғда, Чўлпоннинг замонга мослашган шеърлари юзасидан ҳам ҳолис фикрлар ёзди. Тухматлар уюштириш таҳликаси кучайган, пок ниятли, миллатпарвар ижодкор асарларидан қирлар изланаётган, одамнинг қадри ҳам, сўз киймати ҳам бир пул саналган 30-йилларда Чўлпон шеърларининг «ҳаққоният даражаси» бир оз тушди; «самимият заифлашиб» борди. Олим буни очик таъкидлади: «Ҳақиқий шеъриятни олтинга қиёслаш мумкин бўлса, замонасозлик билан ёзилган шеърларни усти зарҳалланган, лекин асли олтин бўлмаган нарсага тенглаш мумкин. Афсуски, Чўлпоннинг 30-йиллардаги

баъзи бир шеърларида биз ҳаёт ҳақиқатининг сусайиши билан бадииятнинг ҳам, шеърятнинг ҳам сусайганини кўрамиз». Аммо бундай ўринларда «бир сапчиб тушиб, унинг номига маломат тошларини отишга шошмаслик керак». Шоир кайфияти, ҳолати, инсонлигини тушуниш йўлидан бориш лозим. Домланинг маслаҳати шундай.

«Олим китоблари орасидаги энг митти асар «Чўлпонни англаш» ҳар томонлама мукамал, етук» (А.Расулов таъбири) китоб. Ҳақиқатан ҳам ушбу китоб адабий-илмий ҳаётга жиддий таъсир кўрсатди. Буни китобнинг сарлавҳасига ўхшаган, шу тип сарлавҳали мақолалар пайдо бўлди. Иккинчидан, китоб чўлпоншунослик тарихини, адабий танкид тарихининг муайян даври манзарасини кўрсатиб берди. Қолаверса, О.Шарафиддинов услубига хос теранлик, кенглик, холислик, киноявийлик, образлилик каби хусусиятлар бунда ўзи ифодасини топди.

Шоир «муҳаббат осмонида гўзал Чўлпон» бўлиб порлаб турган 20-йилларда унинг шеърларига тўғри баҳо берилган тақризлар босилди. Бунга Вадуд Маҳмуднинг «Булоқлар», Зариф Баширнинг «Уйғониш», Абдулла Қодирийнинг «Тонг сирлари» тўпламларига ёзган тақриз-мақолаларини, шунингдек, Абдурахмон Саъдийнинг айрим тафсилий ёки «Ёш ўзбек шоирлари. Чўлпон» мақолаларини мисол қилиб келтириш мумкин. Бироқ О.Шарафиддинов бу мақолаларни таҳлил қиларкан, шундай умумлашмани ёзади: «бу тақризлар ҳар қанча холисона ёзилган бўлмасин, уларнинг ҳаммасидан ҳам янги чиққан шоирга нисбатан меҳр ва эътибор ҳар қанча барқ уриб турмасин, уларни «биз Чўлпонни англаш йўлидаги бирон-бир жиддий ютуқлар деб атай олмаймиз. Улар жуда ёрлакаганда Чўлпон юксаклигига олиб борувчи улкан зинанинг биринчи пиллапоялари эди, холос». Дарҳақиқат, олим таъкидлаганидек, гарчанд бу мақолаларда Чўлпонни «халқ шоири эмас, зиёлилар шоири» деган танкидлар ёзилган бўлса ҳам, бу сифат сиёсий айб

саналмас эди. Шоирдаги бир кайфият, ўзига хос бир хусусият деб қараларди.

Олим чўлпоншуносликдаги навбатдаги боскич Айннинг «Ўзбек ёш шоирлари. Чўлпон» (1927 йил 14 феврал, «Қизил Ўзбекистон») мақоласи билан бошланганини уктириб, уни батафсил таҳлил этади. Бунда олим услубидаги холислик ва кенглик яққол сезилади. Тўғридан-тўғри мақола талқини ёки адабий ҳаётга кўрсатган таъсирига киришмасдан «Айн»нинг Олим Шарафиддинов эканини, адабиёт майдонидаги тасодифий одам эмаслигини, Алишер Навоий ижодига бағишлаб китоб ёзгани ва ЎЗР ФАга мухбир аъзо бўлгани-ю, кўнгиллилар қаторида урушга кетиб, жангда вафот этганигача ёзади. Табиийки, бундай фактлар ижоди таҳлил қилинаётган инсонга нисбатан эҳтиром аломати. Аммо адабий танқид тарихида қора из бўлиб қолган Чўлпон тўғрисидаги мақоласи ҳам факт. Мақоладаги айрим ижобий қирраларга тўхталган Озод Шарафиддинов адабиётга «синфийлик кўзойнаги»дан қараган мақола муаллифи билан баҳсга киришади; эътирозлар ёзади. Бу баҳс ва эътироз нафақат Айн, балки адабиётни жўнлаштирган, бадиий ижодни бир «қолип»га солган ва санъаткорлар устидан сиёсий ҳукмронлик қилган ўша даврнинг мафкуравий ҳаётига ҳам тўла тааллуқлидир. Адабиёт бўстонини вайрон этган бу тамойил устида чуқурроқ мулоҳаза юритилса, бир талай саволлар пайдо бўлади: «Дарҳақиқат, Пушкинни қайси синфнинг вакили деса бўлади? Дехқонлар синфиданми? Дворянлар вакилими? Ёхуд шаҳарда яшовчи ҳунарманд-косиблар шоирими? Алишер Навоий-чи? У кимнинг вакили бўлади? Ҳукмрон эксплуататорлар манфаатини кўзлаганми? Ё бошқа бирон синф вакилими? Кўриниб турибдики, масалани бу тарзда қўядиган бўлсак, адабиётнинг моҳиятини бузувчи, шоирни масҳара қилишдан бошқа нарсага ярамайдиган хулосалар келиб чиқади». Озод Шарафиддинов бадиий адабиётга нотўғри, ғайриэстетик, ғайриилмий ёндашув усуллари

охир-оқибат ижодкорни бадном қилишга, бирёкламалик ва тутуруқсизликка олиб келишини таъкидлайди. Зеро, Айнга жавоб мақола ёзган Ойбек Чўлпон шеърятига санъат қонун-қоидалари асосида ёндашув лозимлигини таъкидлаган эди.

Шунингдек, О.Шарафиддинов адабий танқиднинг 30-йиллардаги мафқуралашган ва сиёсатлашган муҳи-тидаги Чўлпон ижодига муносабатни ҳам далиллар билан ёритади. Бу даврга хос энг «хавфли касаллик»лардан бири бадиий ижоднинг ижтимоий-сиёсий, синфий томонини бўрттирган вульгар социологизм иллатидир. Бу даврда фақатгина Чўлпон ижоди эмас, балки Абдулла Қодирий, Фитрат, Усмон Носир ва Ойбекларнинг ҳам эрк-ихтиёрига тажовуз қилинган, ҳурликлари кишанланаётган эди. Чунки янги тузум учун тафаккури ўткир, ўз фикрига эга комил инсонлар ҳам, бу «синф»ни тарбиялайдиган юксак савиядаги бадиий адабиёт ҳам зарур эмас эди. «Хукмрон мафкурага ҳамиша ҳест бериб турадиган қул адабиёт, ҳаётдаги ҳамма нарсани маъқуллаб борадиган маддоҳ адабиёт керак эди». Гарчанд Миёнбузрук Солиҳов мадраса таҳсилини олган, «ўзбек адабиётшунослари ичида энг билимдонларидан бири» бўлса-да, унинг «Ўзбек адабиётида миллатчилик кўринишлари» (1933) китоби даврнинг мафкуравий талаблари асосида ёзилган ва табиийки, унда Чўлпон ижоди иложсиз танқид қилинган эди. О.Шарафиддинов бу китобни таҳлил этиш баробарида Чўлпон ҳақида Анкабой ва Туйғун ёзган мақолаларга ҳам тўхталади.

Чўлпон қатағон қилиниб, «улуғ миллатлар отаси» ўлгандан сўнг ҳам шоир ижодига муносабат деярли ўзгариб йўқ. Унинг асарлари босилмади, номи истеъдодли шоирлар қаторида тилга олинмади. 50-йиллардан то Чўлпон асарларининг қайта нашри бошланган 90-йилларгача бўлган бу замон ҳодисаларига Озод Шарафиддиновнинг ўзи гувоҳ бўлди. Мустабид тузум даврида ёзилган «Йиллар ва йўллар» мақоласидаги фикрлар, домла муҳаррир-

лиги остида босилган «Тирик сатрлар» ўзи-ўзидан пайдо бўлгани йўқ. Профессор У.Норматов хотирлашича, «Музнама» муковасига ўраб сотилган «Тирик сатрлар» «вақтида ўзининг тарихий миссиясини аъло даржада» бажарган эди. Бу хизматларни Чўлпонга муҳаббатли олимнинг, довжурак ноширларнинг кишанланган хурликни озод этиш учун қилган улкан жасорати сифатида баҳолаш лозим.

Озод Шарафиддинов табиатида катта олимларга хос бағрикенглик ва мардлик бор эди. Ўзини-ўзи тафтиш қила олиш, ҳатто чигитдай камчилиги бўлса, уни очик тан олиш мақомига ҳамма ҳам кўтарила билмайди. Айниқса, дунёқарашлар эврилишга юз тутган, алғов-далғовли бир паллада «нега мен эътиқодимни ўзгартирдим» дея ўзига савол бериш учун одам аввало мард бўлиши керак. Ўз илмий мақола ёки китобларида ёзиб қўйилган, ўз вақтида тўғри туюлган, вақт ўтиши билан ўзгарган фикрлар ҳақиқатини тан олиш ҳам чинакам жўмард олимга хос фазилат. Озод ака ижодига назар ташланганда бундай ибратга муносиб ўринлар кўринади. Хусусан, «Адабиёт яшаса – миллат яшар» мақоласида Чўлпоннинг «Шўро ҳукумати ва саное нафиса» мақоласини шоирнинг «инкилобни ижобий кутиб олганининг далили» сифатида, «даҳо»нинг «айрим асарлари таъсирида ёзилган» асар деган тахминни илгари сурганини, янги манбалар билан танишгандан кейин эса, фикри ўзгарганини очик ёзади. Ҳолбуки, бу фактларни биров сўраган ҳам, кимдир топиб танқид ҳам қилган эмас. Мабодо, шундай бўлган тақдирда ҳам Озод ака эмин-эркин: «Эй биродари азиз, бориб фалон мақоламни ўқигин...», дея маслаҳат берган бўларди. Зотан, ёзганидаги паст-баланд гапни олимнинг ўзидан кўра яхшироқ биладиган одам йўқ. Озод ака ўзи мансуб авлод олимлари, хусусан, Ҳамза-ю Фитратлар ижодини ўрганганлар ўз ижод йўлларига бир назар талашлари фойдали бўлишини билгани боис бир мақоласида: «Нима ҳам дейиш мумкин – ҳеч ким-

ни мажбурлаб тавба-тазарру килдириб бўлмайди, бу иш ҳар кимнинг виждонига ҳавола», деган бағоят ўринли ва ибратли фикрни ёзган эди.

Бадий асарнинг, хусусан, шеър, ҳикоя ёки романнинг жозибаси, санъатга ҳос сеҳри сабабларини зукко услубшунослар излаб топадилар. Турли бадийят омилларига қўплаб мисоллар келтирадилар. Аммо илмий-адабий асарларда ҳам жозоба бўлади. Ўзига ўқувчини оҳанрабодек тортиб турадиган қувват бўлади. Озод Шарафиддинов ёзганларини ўқиш жараёнида ана шу гап ҳаёлимга келади. Бу хусусиятнинг ифода услуби билан боғлиқ ўз сабаблари бор, албатта. Назаримда, Озод Шарафиддинов юксак бир содда услубга эришган, ўқувчи тушунадиган тилда ёзадиган, ҳаммага англаб турган матнни ўринли-ўринсиз атамалар билан «безаш»ни хуш кўрмайдиган олимлар тоифасидан эди. Агар олимнинг чўлпоншунос сифатида ёзган асарларига услубий нуқтаи назардан қаралса, жўшқин эҳтирос, ўқувчи билан мулоқот ёки унга мурожаат, кириш сўз ва таъкидларни, баъзан баёнида грамматик шахс кўшимчаларининг бирлик-кўплик сонда алмашиб келиш ҳолларини кўриш мумкин. Масалан, матн ичидаги «Ҳой, биродарлар! Нима қилаяпсизлар?», «Сиз, биродар, кўп ҳовлиқаверманг...», «Ие, шошманг, ахир...», «Энди ўзингиз тасаввур қилинг...», «Кўряпсизми...», «Бир лаҳза ўйлаб кўрайлик...», «Шахсан мен...», «Мен қатъий аминманки...» каби иборалардан ўқувчи туйқус сергак тортади ёки илмий муҳокамалардан толиққан асаб толалари бир лаҳза дам олади.

Айниқса, Озод Шарафиддинов мақолалари тилидаги «қоронғи кечаларнинг тонги отмади», «тўрга илинган баликдай», «қуёш чараклаб турган осмонда тўсатдан моқолдиروق гумбирлагандек бўлди» каби ўхшатишлар, «эски ҳаммом, эски тослигича», «бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур?», «беҳуда уриниш белни синдирар», «биров билан дўст бўлсанг, ёнингда ойболтанг бўлсин», «етти ухлаб тушига кирмаган» каби халқо-

на накллар, фразеологик бирликлар уни ўқишли қилади, мазмун-моҳиятини безайди. Шунингдек, Озод Шарафиддинов нафакат Чўлпон, умуман адабиёт ва инсон тўғрисида ёзар экан, истеъдод табиятига, умумадабиётга, санъаткор ёки мунаққидга тегишли «Ҳақиқат йўлида айтилган оташин Сўз мангу яшайди», «Ҳақиқий истеъдод эгаси ҳеч қачон жўнгина формулага тушадиган юзаки одам бўлмайди», «Бунақа мунаққидлар ёхуд «олимлар» ноғорачининг бачасига ўхшайди – ҳали ноғоронинг так-туми эшитилмасдан, ноғорачи чўпини қўлига олиши биланок муком қилиб, йўрғалай бошлайди» каби қатор эсда қоладиган қуйма, ҳикматли фикрларни ёзади.

Чўлпон шеърларида кишан билан хурлик тазоди кўп учрайди. Озод Шарафиддинов чўлпоншунослар сардори сифатида Чўлпон руҳиятини, мураккаб даврнинг зиддиятларини, шоир калбидаги хурлик истагини чуқур англади; теран тушунтирди. Чўлпоншуносликдаги бу жараёнлар, яъни асарларини тадқиқ қилиш, адабий матнларни қиёслаш, турли вақтли матбуот нашрларидан шеърларини излаб топиш ва, энг муҳими, келажақда мукамал асарлар тўпламини нашрга тайёрлаш – Озод Шарафиддинов бошлаган бундай шарафли ишлар давом этади, албатта.

2007 йил

ҚАЛБ ҲАРОРАТИ

Бадий сўзнинг таъсир қувватидан қалб ларзага келади, сеҳрланади, завқ-шавққа тўлади. Ҳақиқий бадий асар зиёсидан кўнгилда ўзгача бир ҳарорат ва ёруғлик пайдо бўлади. Асар муаллифи, унинг қахрамонлари ёки тасвирлаган воқелик моҳияти билан ғойибона мулоқотлар, баҳс-тортишувлар бошланади. Яхши китоб инсоннинг бир умрлик сирдоши ва йўлдошига айланади. Бу тоифа асарларни қайтадан такрор ўқиш ва уқишга ҳавасмандлик, айниқса, адабиётшуносларга тинчлик бермай-

ди: дилини, кўнгил ҳароратини бировлар билан баҳам кўриш, адиб маҳоратидан, покиза тийнатли қаҳрамонлар қисматидан сўз очишга эҳтиёж туғилади. Шу зайдда янгича адабий таҳлил ва талқинлар майдонга келади. Чинакам санъат намунаси билан бирга шу умрбоқий асар моҳиятини илмий-назарий жиҳатдан теран очиб берган мақола ва китобларнинг ҳам умри узаяди.

Ушбу мулоҳазалар Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети профессори Умарали Норматовнинг «Ўзбекистон» нашриётида босиган «Қодирий мўъжизаси» китобига ҳам тегишли. Ўқувчи бу китоб орқали олимнинг қалб ҳароратини ҳис этади; завққа тўла ҳаяжонли адабий-илмий таҳлилларига гувоҳ бўлди. Албатта, олим бу китобни бир-икки йил ичида ёки бир ўтиришда ёзган эмас. Абдулла Қодирий ҳаёти ва ижодининг барча қирраларини, адибга муносабат билдирган илмий асарларни ўрганиш, тадқиқ этиш – узоқ давом этган машаққатли иш. Умарали Норматов бу иш билан умри давомида машғул бўлди. Ўрни келганда изланишларни, кузатишларни қоғозга туширди.

Агар диққат қилинса, У.Норматовнинг вақтли матбуотда босилган мақолаларининг сони беш юздан кўп, алоҳида китоб ҳолида чиққан асарларининг сони йигирмадан ортқ. Табиийки, булар орасида Давлат мукофотига сазовор бўлганлари ҳам бор. Аммо, менинг назаримда, «Қодирий мўъжизаси» – бу мутлақо ўзгача, марокбилан, завқ-шавқбилан, тўлиб-тошиб, меҳр-муҳаббат билан ёзилгани учун домланинг бошқа китобларидан ажралиб туради. Китобнинг «Қодирий боғи» деб номланган аввалги бўлимида Абдулла Қодирийнинг ҳаёт йўлини, бошидан ўтган яхши-ёмон кунларни, ғожеавий қисматни ёритар экан, домла адиб яшаган мураккаб адабий-ижтимоий муҳит руҳини, унинг атрофида кечган иғвою маломатлар моҳиятини чуқур ҳис этиб қуйиб ёзади: «Қамоқда, тергов пайтида устига бўҳтондан иборат айблар қўйилганда, айниқса, ҳамкасбларининг

юзсизларча мунофиқлик қилаётганини кўрганда адиб қандай ахволга тушганини, бу имони бутун, ўта ҳалол, ростгўй, мард йигит калбида қандай туғёнлар кечганлигини ҳаёлан тасаввур қилиш мумкин. Агар ўша кескин драматик рухий ҳолат тўла тикланса, шекспирона трагедия туғилиши аниқ». Бундай аниқ ва кескин фикр-мулоҳазаларни манбаларни чуқур ўрганган ва адибнинг рухий-психогик ҳолатини ҳаёлан теран тасаввур қилган одамгина ёза олади.

У.Норматов ёзувчининг асарларини ва архив ҳужжатларини, мавжуд илмий тадқиқотлар ҳамда биографик маълумотларни қайта назардан ўтказди. Абдулла Қодирий дунёсини, ҳам истеъдодли ижодкор, ҳам ўз замонасининг кишиси эканини яхши тушунади. Адиб дунёқараши шаклланган муҳит об-ҳавоси ҳароратига, таълим-тарбия масканларининг савиясига тўғри ташхис қўяди; бир қанча чигал масалаларга ойдинлик киритади. Олим муайян муаммо устида фикр юритади экан, бир қирғоқни ташлаб, иккинчи қирғоқни забт этиб «замона қаҳрамони»га айланишни хуш кўрмайди. Балки, ўз талқинларида ижод психологиясига, инсон табиатига хос барча хусусият ва майлларни инобатга олади.

Китобдан ўрин олган «Ўткан кунлар»нинг маъно ва бадийят жиҳоларига, «Меҳробдан чаён» ва «Обид кетмон» асарларининг янгича талқинларига бағишланган саҳифаларда ҳам олимнинг қалб ҳарорати уфуриб туради.

Умарали Норматов «Ўткан кунлар» романи негизида «истиклол қайғуси»ни кўради. Романда тасвир этилган социал муҳитнинг муҳим бир қиррасига урғу беради. Табиийки, шу ғоянинг илдизлари Абдулла Қодирий шуурида, асл маслагада мавжуд эди. Домла айни «истиклол қайғуси», «мустамлака балосидан халққа сабоқ бериш» тезисини илгари сурганда оташин эркпарвар шоир Чўлпонни эслайди. Шунингдек, Абдурауф Фитратнинг «Туркистонда руслар» мақоласидан иқтибослар келтиради. Бу саҳифаларда даврдошларнинг дарддошлиги ва малакдошлиги ойдинлашиб боради.

«Обид кетмон» ҳақиқати»да қиссасидаги Хатиб домла ва мулла Мухсин образларини, айникса, мулла Обид образи табиатини синчиклаб ўрганади. Шу асар баҳонасида У.Норматов Абдулла Қодирийнинг дин ва диндорларга муносабатини тушунтирар экан, маълум бир вақтлар оралиғида давр оқимидаги ижодкорга, сўнгра ўз ички бутунлигига қайтган шахс сиймосига урғу беради. Бир неча асарларида диндорлар образини Абдулла Қодирий ниҳоятда холис талкин қилади. «Умуман, 30-йиллар ўзбек адабиётида динга, диндорларга бунақа холис муносабатда бўлган бошқа бирорта асарни, рухонийларнинг бунақа самимий, ҳаётий образларини кўрмаймиз». Шубҳасиз, бу ўринда олим мулла Обидни ҳам назарда тутати; олдинги қодирийшунослар тадқиқотларида учрамайдиган Обид кетмон образининг янги ҳтслатларини ўртага ташлайди; покдомон, ҳалол, ҳақиқатгўй, иймонли бир инсоннинг теварак-атрофидаги «одамча»лардан ҳар жиҳатдан фаркланишини кўрсатади.

Адабиётшунос олимнинг «Меҳробдан чаён» романи тақинлари тарихига, образлари устидаги баҳсларга муносабати, айникса, Худоёрхон образи юзасидан билдирган фикрлари ғоятда ўринли. Маълумки, «Меҳробдан чаён» романидан Қўкон хонлигидан айрим лавҳалар, хусусан, Худоёрхоннинг ҳукмронлиги, амалга оширган ишлари, ўрдадаги фиску фужурлар билан боғлиқ манзаралар ҳам ўрин олган. Ёзувчи хонни ўз истаги йўлида ҳеч қандай зулмдан қайтмайдиган ҳукмдор, айти чоғда, ўзига яраша фазилату нуксонлари бор образ сифатида кўрсатишга интилади. Хон шахсиятининг бадий талқинида адаб мувоzanатни сақлай билган кўринади. Ҳукмдор табиатидаги ҳар икки жиҳат тасвири кўзга ташланади. Бу масалада асарнинг ўзидан келиб чиққан ҳолда Умарали Норматов шундай ёзади: «Энг муҳими, «феодал иерархиянинг чўккисида турган ва бутун адолатсиз тузумни ўзида мужассамлаштирган тарихий шахс» образида кескин қоралаш, фош этиш билан баробар уни ўз ҳолича, йўқни йўндирмай, бор гапларни ёзишга уриниш ҳам мавжуд. Адабиётшуносликда, негадир ҳозирга қадар

Худоёрхон талкинидаги мана шу жихатлар эътибордан чет-да қолиб келаётир».

Домланинг ўзи шу ҳақиқатни таъкидлар экан, роман-даги хонга оид барча эпизодларни, тасвир тамойиллари ва талкинларни синчиклаб ўрганиб чиқади. Натижада Худоёрхон манфий ва мусбат хусусиятлар уйғунлигидан вужуд-га келган образ эканини асослаб беради. Такрор айтамизки, олим хон «образида кескин коралаш, фош этиш билан баро-бар уни ўз ҳолича, йўқни йўндирмай, бор гапларни ёзишга уриниш ҳам мавжуд»лигини таъкидлайди.

Менда китобнинг иккинчи бўлимидаги «Отага таъ-зим», «Адиб ҳақида қайдлар» саҳифаларида берилган таҳлиллар адиб асарларига унинг ҳаёт йўлидаги жуда муҳим «дарича»лар орқали карашдек таассурот кол-дирди. Зеро, жаҳон адабиётшунослигидаги мавжуд ада-биётшунослик методларидан бирида, айнан ана шу та-мойил, яъни муайян бир ижодкор асарларини таржимаи ҳоли воситасида тадқиқ этиш етакчилик қилади. Кимдир «Отам ва большевик» ҳикоясига ёки «1819 йил ёдгори»-га эътибор берган бўлиши мумкин, аммо ҳар икки йирик романи матнида келган, бевосита адибнинг отаси тилга олинган эпизодларни биров эслайди ё эсламайди. У.Нор-матов эса шу кичик эслатмалардан улкан бир маъно – адибнинг отасига эҳтиромини кашф этади.

Кичик сарлавҳаларга ажратилган «Қайдлар» қисқа, лўнда, маълумотларга бой. Унда «Ўткан кунлар» таъ-қиқланган замонда ҳукм сурган кўркув салтанатининг бутун даҳшатларини англаш, қутилмаган саволдан «ҳат-то таҳликали зилзила пайти ҳам бетиним юриб» маъруза ўқийдиган доцент Зикриё Мирҳожиев домланинг «такқа тўхтаб» қолганидаги аҳволини ва савол бергувчи талаба-нинг дом-дараксиз кетганини ҳам тиниқ тасаввур қилиш мумкин. Шунингдек, бир саҳифада «Ўткан кунлар»нинг ёзиб тугалланган санаси жуда ўринли асосланган бўлса, бошқа саҳифада ромanning асл матни муаммосига доир фикрлар – ҳали бу соҳада изланишлар давом этишини

англатади. «Қозон сафари воқеаси»да кўпчилик учун янги маълумотлар бор. «Қайдлар»даги таҳлилларнинг ҳаётий воқеа-ҳодисалар билан уйғунлиги ўқувчининг диққатини ўзига тортади.

XX асар ўзбек адабий танқидчилиги тарихида адабий танқиднинг суҳбат жанрида мутахассислар билан энг кўп мулоқотлар уюштирган мунаққид Умарали Норматов бўлди. Бу гапда муболаға йўқ. Домла бутун ижодий фаолияти давомида қирқдан зиёд суҳбатлар ўтказибди. Улардан ўн бештаси жамланиб, 2008 йили «Ижодкорнинг дахлсиз дунёси» номи билан алоҳида китоб ҳолида нашр ҳам қилинди.

Китобдан ўрин олган «Бадиий сўз қудрати» номли Умарали ака билан Ўткир Ҳошимов ўртасида бўлиб ўтган суҳбат Абдулла Қодирий ижоди хусусида. Бунга қараганда, гарчанд суҳбат чорак аср муқаддам уюштирилган бўлса ҳам, ундаги қарашлар, айниқса, адиб романлари поэтикаси, миллийлиги, энг гўзал эпизодларга тегишли мулоҳазалар ҳозир ҳам асло ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Аксинча, ўша пайтларда суҳбатдошлар тилга олган айрим масалаларни кейинги давр тадқиқотчилари гўё янгиликдек тақдим этган ҳолларига дуч келмоқдамиз. Ҳар ҳолда, У.Норматов суҳбат жараёнида оддий бир савол бергувчи сифатида эмас, балки баҳс-мунозарага киришувчи, суҳбатдош адибнинг кўнглидаги гапларни айтишга ундовчи, энг муҳими, суҳбат баҳонасида мавзуга оид илмий-назарий муаммоларни ўртага ташловчи олим сифатида намоён бўлади.

«Қодирий мўъжизаси» китоби адабиётшунос олимнинг ижодий биографиясидаги бош мавзу ва бош китобдек таассурот қолдиради.

Бу китобда фазилат кўп, унинг айрим қирраларидан сўзладик, холос.

Устоз У.Норматов билан бир олий даргоҳда бақамти ишлаётган бир шогирд сифатида ушбу китобдаги айрим саҳифаларининг майдонга келиш тарихига ҳам гувоҳман.

Гарчанд бу китоб кисмлари, аввал мақолалар ҳолида алоҳида-алоҳида ёзилиб, матбуотда эълон этилган бўлса ҳам, уларнинг асосини Умарали Норматов ҚАЛБ ҲАРОРАТИ – истеъдоди ва табиатиға хос самимият, холис-лик, ҳақгўйлик каби таҳлил тамойиллари бирлаштириб туради. Бу сезим ўқувчи қалбига меҳр-муҳаббат, эҳтирос бўлиб кўчади. Адабиётшунослар бўладики, гўзал сўзлайди, дона-дона сўзлайди, лекин куруқ ёзади. Оғзаки суҳбатлари билан иншолари орасида тафовут бўлади. Аммо Умарали Норматов мақолаларида ўша жўшқин овози жаранглаб туради. Кўз тегмасин, Умарали Норматов шу жарангдор овоз билан сал кам ярим асрдан буён Миллий университет талабалари олдида маърузалар ўқийди; талабалар қалбига кўркам адабиётга муҳаббат уруғини экади. Табиийки, бу педогогик фаолиятдаги мавзунинг кўлами кенг, умумий тарзда сўз санъати, бадиий ижод моҳияти, адабий жараён хусусиятлари тўғрисида. Бироқ бу маърузаларнинг бирортасида Абдулла Қодирийнинг ижод йўли, бадиий асарлари ёки санъаткорлиги, бадиий дунёси, бетакрор образлари, образли тили ёки кейинги авлод ёзувчиларига таъсири хусусида гапирмасдан ўтганига асло ишонгимиз келмайди. Шу билан бирга Умарали Норматов ўз мураббийлик фаолияти давомида Абдулла Қодирий ижоди юзасидан ёзилган ўнлаб диплом ишларига, қодирийшунослик соҳасига тегишли иккита номзодлик ва битта докторлик диссертациясига илмий раҳбарлик қилди.

Ўйлаб қарасам, мен Умарали Норматовни адабий мақолалари орқали «Шарқ юлдузи» журнаlinesи ўқиб, мактабни битириш арафасида таниган эканман. Ўқилган қайси бир бадиий асар қаҳрамони исм таъсириданми, баҳарнав, кейинчалик бир жамоада бақамти ишлашимиз, устоз-шогирд тутинишимиз мутлақо хаёлимга келмаган Умарали Норматов исм ортида турган муаллиф ўша ғойибона илк танишув палламда жуда ёш ва навқирон бўлиб кўринган эди. Университетга ўқишга кириб қарсам,

Умарали Норматов улкан олим, профессор, кафедра му-дири, фан арбоби экан.

Бирок ўқувчилик тасаввуримдаги домлага оид ўша бегубор сифат ҳозиргача ўзгармади. Жарангдор, юрак-дан чиққан маърузалар, ўзига хос марокли, жўшқин сух-батлар... Энг муҳими, домланинг бундай қалб ҳарорати ёзган мақолалари матнидан ҳам яққол сезилади. Ижод-кор инсон учун ёзганлари ўзига, ўзи ёзганларига ўхшаса, шундан ортиқ саодат йўқ.

2011 йил

ШИЖОАТЛИ МУНАҚҚИД

(ёки дарёдан улги олган олим)

Адабий жараён – мураккаб воқелик. Ўз номи билан ўтаётган, кечаётган бу адабий ҳаёт истъодли ижодкор-лари, оригинал адабий дурдоналари, баҳс-мунозаралари, адабий талқинлари, танқид ва танқидчилари билан қи-зик. Адабий жараёнга аралашув мунаққиддан тинимсиз меҳнатни, кўплаб асарлар ўқишни, фикрлаб таҳлил этиш ва муносиб баҳолашни талаб қилади. Мунаққиднинг меҳнатлари гоҳида беҳуда кетади: на асардан, на мақола-дан ном-нишон қолади. Кўпинча яхши самаралар беради – ижодкор ўзини, сўзини ўнглайди ёки ўзининг адабиётга мутлақо алоқасиз эканини англаган ҳолда «бир нарсалар» ёзишдан тўхтайди. Шу маънода таниқли мунаққид, про-фессор Норбой Худойберганов ёзган асарлар ўз вақтида адабий жараёнга жиддий таъсир этгани аниқ. Норбой ака ўтган асрнинг иккинчи ярми, айниқса, охирги чорагида жуда фаол ишлади. Газета ва журналларга тинимсиз ада-бий мақолалар ёзди; китоблари босилди. Ўзбек адабий ҳаётидаги янгиликларни тарғиб этиш ниятида рус тилида мақолалар ёзиб, Москвадаги нуфузли нашрларда қатна-шувчи энг фаол мунаққидлардан бири ҳам Норбой ака эди.

Норбой Худойберганов «ўз дунёси, ўз қиёфаси»-га (домланинг таъбири), ўзининг принципиал сўзига эга олим сифатида шухрат топди. XX аср ўзбек адабий танқиди тарихида профессор Н.Худойбергановнинг ўз ўрни бор. Аслида чин истеъдодни таниш осон иш эмас. Истеъдодни истеъдоддиларгина танийди. Шу маънода ёш адабий танқидчи Норбой Худойбергановга, унинг илк мақолалари ва дадил чиқишларига улкан адиб Абдулла Қаҳҳорнинг назари тушганини айтиб ўтиш жоир. Абдулла Қаҳҳор 1965 йилди ёзган «Талант – халқ мулки» мақоласида тилган олган умидли икки ёш танқидчининг бири Норбой Худойберганов эди. Тўғриси, Н.Худойберганов ҳам Абдулла Қаҳҳор мактабида сабоқ олган ижодкорлардан биридир. Кейинчалик у устози ижодига бағишланган «Хурмат ўз ўрнида...» ёки ижодда устоз ва шогирд муносабати» деган хотира-мақоласида шундай эътирофини ёзади: «Мен танқидчиликда нимага эришган бўлсам, уларнинг барчасида Абдулла аканинг «улуши» бор деб ўйлайман. Негаки, чинакам истеъдодларга меҳр қўйиб, уларни кўз қорачиғидек асрашни ҳам, ғоявий-бадий жихатдан ғўр асарлар моҳиятини очиб ташлаш, баркамол ижод меваларини кадрлашни ҳам ундан ўрганганман» («Ўз дунёси, ўз қиёфаси», китоби, 1986 йил. 194-бет). Истеъдодларни зимдан қўллаб-қувватлаш анъанаси Абдулла Қаҳҳорнинг барча содиқ шогирдларида, жумладан, Норбой ака фаолиятида ҳам давом этди. Домла 70-80-йилларда ёзган мақолаларида бугун элга танилган, ўша замонда ҳали бошловчи бўлган ёш истеъдодлар ижодига жуда тўғри ташҳис қўйди, ўринли баҳолади. Н. Худойберганов учун истеъдод тарбияси муҳим. У кимгадир илиқ сўз айтса, албатта, чин санъаткор бўлиш учун изланишдан, дунё адабиёти дурдоналарини ўқишдан маслаҳат беради. 80-йиллардаги бир ёш шоир шеърларини таҳлил қилиб, хулоса сифатида шунлай мулоҳаза билдиради: «...агар ўзида табиат ато қилган истеъдод мавжудлигини сезса, шеър ёзиш иши жон-танига сингиб

кетган заруратга айланганини ҳис қилса, бошқа ижодкорлар англамаганини англаб, кашф этолмаганини кашф этишга қурби етса, ўқувчилар оммасининг онги, тафаккурини янги поэтик топилмалар билан бойитишга бутун куч-қудрати, имкониятларини, бутун ҳаётини бағишласа, эзгу ниятларини амалга оширишга монетьлик кўрсатадиган ҳар қандай кийинчиликларни енгиб ўтолса, балки чинакам шоир деган номга сазовор бўлармиди, дейишимиз мумкин, холос. Негаки истеъдоднинг туғилиши ҳам, шаклланиши ҳам, камолотга эришиб, ижодий мустақиллигини, нималарга қодир эканини кўрсатиши ҳам ғоятда мураккаб, чигал, зиддиятли жараён бўлиб, бу жараённинг кўп жиҳатларини ақл билан, мантиқ билан тушунтириш амримаҳолдир» («Сени ўйлайман, замондош» китоби, 1983 йил, 50-бет). Бу муҳим бир кўчирма. Бунда олимнинг талабчанлиги бор; ижод психологиясига тегишли бешта шартни ёзади: «кашф этиш», «бутун куч-қудрат», «янги поэтик топилмалар», «чинакам шоир», «зиддиятли жараён» каби. Бундай талаб ва эҳтиёткорлик юзасидан эҳтимолларни баён қилиш Н.Худойберганов услубига хос хусусият. Шунингдек, домланинг шиддатли динамик характерли услуби «Шоир бўлиш шартми?», «Дарднинг давоси қани?», «Нега шеър ёзасиз?», «Фикрлар яхши-ю, бироқ...» каби таажжубли, кескин сарлавҳа ва саволли ифодаларда, масалага «ҳамиша талабчанлик билан» (домла таъбири) ёндашувида ҳам кўринади.

Н.Худойберганов ижодида баҳс жанрида ёзилган яхши адабий танқид намуналари бор. Негаки домла қолпланган фикрларга, бадий асарлардаги қуруқ баёнга, бошланиш ва туганчдаги бир хилликларга, айниқса, ҳаёт ҳақиқатидан ҳам, бадий ҳақиқатдан ҳам узоқ ёлғон ифодаларга асло тоқат қилолмайди. Ўз баҳосини баён этиш ёки ноҳолис танқидга учраган истеъдодни қўллаб-қувватлаш учун дарҳол баҳс-мунозарага киришади. Н.Худойберганов – курашчан мунаққид. У ижод аҳлини ҳар доим баҳс-мунозарага, эркин фикрлаш ва ҳақиқат

учун курашга чорлаб келди. Норбой аканинг ўзини ҳам қалам ахлининг муносиб-номуносиб, ўринли-ўринсиз сўзи курашга чорлади. Домланинг истиқлол йилларида чоп этилган китобларининг бири «Меҳр-муҳаббат йўлларида», иккинчиси «Дилу тил сеҳри» деб номланади. Ҳар икки китобда ҳам мукаддима ўрнида муаллифнинг «изоҳнома»си бор. «Изоҳнома»нинг бирида «...кимлар, нималарни қўллаб-қувватлаб, яна кимлар, нималаргадир эътироз билдирсак, буларнинг ҳаммасини ягона ҳақиқат деб даъво қилишдан йироқмиз. Ниятимиз шулки, ўқинг, уқинг, баҳсга киришинг!» («Меҳр-муҳаббат йўлларида» китоби, 2001 йил, 3-бет), иккинчи китобда ҳам: «Бинобарин, миллий сўз санъатимиз, унинг назму наср, адабий танқид сингари турларидаги нималар, кимлар қўллаб-қувватланса ёки баҳсга тортилса, шу хусусдаги фикрлар ягона ҳақиқат тарзида тақдим этилаётгани йўқ. Бу мулоҳазалар сизларда қандайдир фикр уйғотса, баҳсу мунозарага чорласа, шунинг ўзи кифоя» («Дилу тил сеҳри» китоби, 2002 йил, 3-бет). Бу «изоҳнома»ларда Норбой аканинг услубий фитратига хослик мужассам. Зеро, муаллиф бирор ижодкор ёки қайсидир асар ҳақида ёзар экан, фикрини ўзгармас, «ягона ҳақиқат» деб тақдим этмайди. Профессор Норбой Худойбергенов ижодида бу муҳим тамойил. Қолаверса, домла баҳс-мунозара, эътирофларга муносиб эътирозлар тарафдори. Унинг фикрича, истиқлол йилларида «махорат билан ёзилган бадиий, илмий, ижтимоий ҳақиқатлар самимий, кучли эхтирослар орқали намоён қилинса, улар ўзига хос ижод маҳсули сифатида муайян қадр-қимматга эга». Айни чоғда, бугунги адабиётнинг бадиий-эстетик савияси, саёз, жўн, заиф асарлар танқиди учун «кескин раддиялар, ўткир инкорлар сув билан ҳаводек даркор». Ўринли фикр. Бу талаб-хоҳиш ёки бу орзу-ният шу ҳолича турибди. Чунки бугун Норбой акага ўхшаган жасоратли ва дадил, жанговар ва шижоатли, жонкуяр ва курашчан танқидчилар йўқ ҳисоби. Адабий жараён эса таҳлилга,

талкинга, баҳоланишга, холис синчи-чинчининг ўткир назарига мухтож.

Норбой Худойбергановнинг баъзи чиқишлари ўз вақтида эътирозлар уйғотгани ҳам бор гап. Бироқ домла мақолаларининг илмий аҳамияти ва фойдасини, хусусан, бадиий асар, албатта, ўз баҳосини олиши лозим, деган катъий ақидасини асло инкор этиб бўлмайди...

Маълумки, Амударёнинг баҳор, ёздаги мавжи ўзгача бўлади. Қирғоқларни емиради. Тошади. Одамларни шошириб ховлиқтиради. Тасаввурга эрк берамиз: Норбой Худойбергановнинг болалиги Аму бўйларида ўтган. Дейлик, у адабий танкид майдонига кирар экан, мавжда ҳам, авжда ҳам дарёдан улги олди. Университет аудиторияларида дастлаб ўқилган ноанъанавий маърузалари «қирғоқ»ларни емиради, кейинчалик мақолалари «бўғот-тўғон»ларни парчалади. Кимлардир беҳаловат, безовта бўлди. Бироқ бундай тошқинлардан тўлқинланган, фикр жоловига эрк берган ижодкорлар пайдо бўлди. Бунинг манфаати беҳикмат эмас.

Норбой Худойберганов инсон сифатида очик кўнгил дилидагини дарров тилига чиқарадиган, узоқ андишага бориб ўтирмай, бор гапини мувоҳиси юзига шартта айтишни маъқул топадиган мард, тўғри сўз одам эди.

Олим узоқ йиллар Тошкент давлат университети (Ҳозирги ЎЗМУ)да талабаларга сўз санъатининг сирларидан таълим берди. Шогирдлар етиштирди. Улардан ўринли маслаҳатларини аямади.

Н.Худойберганов шогирдлари билан муомала-муносабатда уларнинг бемалол фикр айтишига имкон берар, ҳатто ўзига тегишли танкидий гапларни ҳам диққат билан эшитар, ортиқча калондимоғлик қилиб, суҳбат ёки маслаҳат учун алоҳида вақт ва мулозамат талаб қилиб ўтирмас эди.

ВОҚЕА: Талабалик йилларимизда Норбой Худойберганов билан турли адабий мавзуларда кўп суҳбатлашардик; баъзан суҳбат мавзуси баҳсларга айланарди. Домла менинг

университетни битириш учун ёзган 20-йиллар адабий танкиди, аниқроғи, Вадуд Маҳмуд ҳақида ёзаётган диплом ишимнинг илмий раҳбари эди. Домланинг яхши одати – матбуотда чиқариш учун бирор арзигулик мақола ёзиб келишга даъват қиларди. Фикрнинг эркин бўлишига, қаламнинг чархланиб ўткирлашувига эътибор берарди. Бирор нарса ёзсам, домлага ўқиш учун берардим. Чизгилаб, турли эътироз ёки маслаҳатларини ёзиб, мақолани қўлимга тутқазарди. Тарбия усули шундай экан, хафа бўлишга ўрин йўқ эди. Бу вазиятларга кўникиб ҳам қолдик. Бироқ Норбой ака баъзида мақолани ўқиб-ўқимай биринчи жумлани «бўлмайди»га чиқарарди. «Буни қаранг-а шу ҳам гап бўлди-ю» каби таажжублар билан тагини чизарди; ёнига ёзарди. Шундай кунларнинг бирида Норбой аканинг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида бир мақоласи босилди. Мақола «Гули яхши, тикон-чи?» деб номланади. 1991 йил 29 ноябрда эълон қилинган (Воқеа эсимда қолгани учун мақола босилган газетани китоб палатасидан излаб топдим). Бу мақолада нималар муҳокама қилингани эсимда йўқ. Аммо у: «Тиконсиз гул бўлмайди, деймизу бироқ оқ сут эмган банда эмасмизми, дарров гулларга маҳлиё бўлиб, тиконлар борлигини унутамиз», деган жумлалар билан бошланарди. Ўша маҳалда мақолани ўқигач, домлага учрашиб: «Домла, биринчи жумла бўлмайди», дедим, Норбой ака бундай кескин эътироздан таажжубланди. «Нега? Тушунмадим?» дегандек жим турди. «Чунки «оқ сут» деган бирикма хато, «хом сут» бўлиши керак. Халқда «Ҳаммамиз ҳам хом сут эмган бандамиз», деган ибора бор», дедим. Норбой ака нима сабабдан биринчи жумлага урғу бераётганимни тушуниб, бағараз шарақлаб кулиб юборди.

Норбой ака ҳар шогирдларини матбуотда мақола билан қатнашишга ундар эди: «Мақола билан чиқ. Сени қўллаб-қувватлайдиган ким бор? Ёзган мақолаларинг сенинг кейинги илмий ишларинг учун қувват бўлади...». Домла ҳақ эди; устознинг айтганича бор экан. Н.Худой-

бергановдан мерос шу тарбия усулдан бугун талабалар билан ишлашда ўзим ҳам унумли фойдаланаман.

Норбой Худойберганов талабаларга берадиган танбехларини ҳам гоҳида адабий истилоҳлар билан, яъни «шаклингиз гўзалу, аммо мазмун чатоқ-ку» деган тарзда самимий ифода қилар эди.

Инсоф юзасидан таъкидлаш керакки, Норбой Худойберганов китобларида давр мафкурасининг таъсири, йўл-йўлаккай сиёсий ҳужжатлардан олинган кўчирмалар ҳам бор. Уларга восита, деб қараш тўғри бўлади. Қолаверса, бу ҳақда ўз имкониятларини, асарлари кадр-қийматини, умрини яхши билган, вазият тақозоси билан ҳар қандай масаланинг очиқча эътирофига одатланган Норбой Худойбергановнинг ўзи шундай ёзади: «Мақолаларимнинг ҳаммаси ҳар жиҳатдан етук, мукаммал бўлиб, ҳаётий, бадий ҳақиқатни моҳирона акс эттиргандай сифат, салмоққа эга, деб ҳисобламаганман. Ҳозирда шундай фикрдаман» – бу Норбой Худойбергановга хос ҳақиқатни англаш ва мардона эътироф, албатта. Бирок айтиш мумкин, мулоҳазалар давомида умумийлик мавжуд: «Аксинча, ўша совет марказий матбуот саҳифаларида чиққан, ҳатто тақдирланган, мукофотланган мақолаларимда ҳам қалбимда тўлиб, тошган кувончларим, ғам-аламларим, дардларимдан жуда кўп деганда 40–45 фоизини ифодалаганман, лекин ҳаёт ҳақиқатини бадий ҳақиқатга қай даражада айлантирилгани ёки айлантирилмаганини рўй-рост кўрсатишга коммунистик партиявийлик, синфийлик талаблари имкон бермаганини айта олманман. Айтишга йўл ҳам кўйилмасди!» («Дилу тил сеҳри» китоби, 2002 йил, 42-бет). Бу гапда мустабид тузум даврида, сўз эркинлиги бўғилган бир муҳитда ёзилган кўпгина олимлар тадқиқотига хос хусусият мужассамдир. Қолиплар ва сиёсий мафкура талаблари илмий-назарий фикрларга чегара қўйгани рост.

Инсоният ўтмишидаги ҳар бир тарихий давр бўҳронлари бетақрор адабий дурдоналар яралишига туртки бериши мумкин. Тарихий муҳит об-ҳавосини адабиёт тарихидаги ўша гўзал санъат намуналари белгилайди. Айтиш мумкин, ада-

бий танқидчи ўз дунёкарашидаги устивор методологик та-
мойилларга, индивидуал тадқиқотчилик усулларига асосла-
ниб, ўша бадиий асарларга муносабат билдиради. Демак,
қайноқ бир дамда уларнинг моҳиятини очган бўлиш эҳти-
молдан узоқ эмас. Шу маънода адабий жараённинг кўпгина
муаммолари, бахс-мунозараларини ёритган Норбой Худой-
берганов ижоди кенг камровлидир. XX асрда ижод қилган
турли авлод адиблари тўғрисида олимнинг қимматли ил-
мий фикр-мулоҳазалари, танқидий қарашлари мавжуд. Бир-
гина мисол. 80- йилларда ёзган «Меъёр ва тасвир» мақола-
сида: «Аммо Ғайбаров ўта ҳалол, виждонли одам сифатида
шундай кўрсатилганки, унинг бу хислати бизда шубҳа уй-
ғотмайди» («Галатепага қайтиш») ёки: «Тоғай Мурод отда
ҳақиқатан ҳам юрак борлигини ёрқин манзараларда тасвир-
лайди, чавондозлик, кўпкари, улоқ ўзига хос ажойиб, гўзал
бир дунё эканлигини кўрсатади» («От кишнаган окшом»
ҳақида) каби муҳим мулоҳазалар бор.

Домланинг асарларини ўрганиш бўйича филолог та-
лабалар учун адабий танқид тарихидан тузилган ўқув
дастурларида, айрим ўқув қўлланмаларда тавсиялар бе-
рилади. Аммо бу етарли этмас. Таассуфки, ҳозирги кун-
да яқин кечмишдаги бадиий асарларни, адабий ҳодиса
қонуниятларини ўрганиб, илмий иш ёзаётган тадқиқот-
чилар Н.Худойберганов китобларига етарлича эътибор
бераётгани йўқ. Бундай муносабат тўғри эмас. Аслида,
менимча, ўндан ортиқ китоблар, беш юздан кўп ада-
бий-танқидий мақолалар ёзган профессор Норбой Ху-
дойбергановнинг ижодий фаолияти атрофлича ўрганиш,
махсус илмий тадқиқотлар учун жуда ҳам муносиб объ-
ектдир. Агар шундай илмий ишлар бажарилса, Норбой
Худойберганов каби олимлар сўзи ҳозирги адабий жара-
ён учун нақадар зарур эканига ҳам, мунаққиднинг ўзбек
адабиётшунослиги ва адабий танқидчилиги тарихидаги
холис хизматларига муносиб баҳо берилган бўлар эди.

2008 йил

Бадиий ижодда истеъдод кадрланади. Истеъдод эгаси ёзган шеърлар, дostonлар, хикоя ва романлар, албатта, бошқалар ёзган асарлардан ўз индивидуал услуби билан ажралиб туради. Бадиий адабиётдаги пўртаналар, тошқинлар, юксак чўккиларга чиқиш, янги назарий қарашлар учун манбалар тақдим қилиш истеъдодли шахсларга боғлиқ. Шунга ўхшаб, адабиётшуносликда ҳам истеъдодлар ўз сўзи ва илм йўлига, ўз услуби ва катъий назарий қарашларига, ўз позицияси ва мактабига, маслакдошларига, ўз устоз ва шогирдларига, умуман, ўзининг мегаоламига, бетакрор ижодий биографиясига, умрбоқий китобларига эга бўлади.

Профессор Бегали Қосимов адабий-ижодий, илмий-педагогик фаолиятига назар ташланганда, юқорида саналган сифатларнинг кўпчилигига гувоҳ бўлиш мумкин. Бундай муаззам сифат ва фазилатларга эга бўлиш учун, табиийки, сўз санъатига, бадиий адабиётга меҳр-муҳаббат, адабий манбалар талқини учун чуқур назарий билим, ўз ишига фидойиларча ёндашув лозим бўлади. Профессор Бегали Қосимов шахсиятида айни жиҳат ҳам хавас қилгулик даражада юксак эди.

Б.Қосимов жадид даврини тўғрисида жуда эркин ёзди. Чунки биринчи манбаларни давр матбуотидан батафсил ўрганиб чиққандир. Бошқа қардош халқлар жадид адабиёти намояндалари ижодига ёки жидидшунос олимларнинг асарларига худди ўзбек тилидаги адабиётдек муножаат қилади. Тилни билади; моҳиятни яхши англайди. Б.Қосимов умумжадид адабиёти уммонига шу даражада табиий шўнғийди ва дуру жавахирлар териб, маърифаттабларга тақдим этади. Олим ўз асарларида ривоят, нақл, эскартмаларни шунчаки саҳифа тўлатиш учун келтирмайди. Ҳикмати ва кадр-қиммати борлиги, ифодаланаётган фикрни тўлатишга хизмат қилишини англагани учун айнан ўз ўрнида ёзиб ўтади. Б.Қосимов нуктаи назарида

миллат манфаати энг муҳим ва энг асосий тушунчалардан бири эди. Ҳар бир ходисага шу мухташам тушунча асосида қарар эди. Бир мисол: «Чўлпон янги ўзбек шеърятининг, Қодирий янги ўзбек насрининг, Фитрат янги ўзбек драмачилиги ва адабиётшунослиги илмининг энг гўзал намуналарини яратдилар. Ва ҳақли суратда XX аср туркий адабиётининг байроқдорлари бўлиб тарихга кирдилар. Уларнинг асарларидаги асосий рух, етакчи ғоя миллийлик эди. Миллий истиқлолдан миллий тафаккурғача, миллий ғоядан миллий ифодағача бўлган масалалар эди».

Б.Қосимовнинг адабий-илмий алоқаларга тегишли фаолиятида бир қанча кирралар кузатилади:

1. Халқаро илмий анжуманларда маърузалар билан қатнашди. Бунинг географияси, кўлами анча кенг – Қозғистон, Қозон, Истанбул, Анқара, Қрим.

2. Франция, Туркия, Татаристон ва Қримда жадиदшуносликка оид илмий мақолалари босилди. Анқарада «Миллий уйғониш» китобининг таржимаси нашр бўлди.

3. Немис, турк, қозок, татар ва бошқа чет эл олимлари билан илмий ҳамкорликда ишлади. Хориждаги олимлар эътирофига сазовор бўлди; 1993 йили Яссавий номидаги халқаро мукофот билан тақдирланди, 1997 йил Туркия Отатурк култур маркази фахрий аъзоси, 1998 йили Туркия Отатурк Араштирама тадқиқот маркази муҳбир аъзоси бўлди. Б.Қосимов ёзган китобларига Х.Меннигулов, Аҳмад Севги, С.Нагаев, Ж.Зайнуллин каби олимлар яхши муносабат билдирди.

4. Энг муҳим кирраларидан бири Б.Қосимов жадиद ижодкорларининг анъаналарини ўз фаолиятида давом эттирди. Қардошлик муносабатларини ўрнатди ва ҳамкорликда илмий анжуманлар ташкил қилди; йўл эсдаликлари, хотира ва кундалик кўринишида асарлар ёзди. Уларда баён қилинган адабий-илмий манбалар ва маълумотларга объект бўлган мамлакат адабиёти ҳамда адабий шахсиятлари, олимларини танитиш йўлидаги тажрибалар, хизматлар сифатида қараш ўринлидир.

Б.Қосимов жаидчилик ҳаракатини кенг кўламда, бутун таъсирланув омиллари, йўлбошчилари, асосий ғоялари, географик кўлами, машҳур шахсиятлари, қрим татарлари ва қозон татарлари, озарбайжон ва қозоклардаги жаидларгача тадиқ қилишга илмий қуввати етадиган улкан бир мутахассис эди. Ўзбек жаидлари ижодини Жамолиддин Афғонийдан Исмоил Гаспирлигача, Шаҳобиддин Маржонийдан Х.Меннигулов, Аҳмад Севги, С.Нагаев, Ж.Зайнуллингача бўлган ораликдаги адабий-ижтимоий қарашлар билан бемалол қиёслай оларди. Дунё олимлари умумжаидчилик юзасидан мулоҳаза юритадиган, илмий тадиқотлар олиб борадиган бўлса, асло Б.Қосимов номини, асарларини четлаб ўта билмайди.

Б.Қосимовнинг XX асрнинг 80-йилларида ёзган мақолаларида ўзбек-татар адабий алоқаларининг қадим тарихидан жаидларгача, янги давргача бўлган қисқача тарихи қамраб олинган эди. Қозон университети кутубхонасидан 1527 йили Бобурнинг ўғли Камронга ёзган мактубини топиб илмий муомалага олиб киргани маълум. Кутубхонада ўн олтинчи асрдан йигирманчи аср аввалигача бўлган даврга оид ноёб адабий манбалар, ўзбек-татар фольклорини ўрганишнинг уйғун жиҳатларига тегишли манбалар сақланаётганидан хабар беради. Қозонда босмахона иш бошлагач, ўзбек-қиғатой адабиёти намуналари нашр этилганини ҳам олим изланишларидан билиб олиш мумкин. Ўрни келганда Б.Қосимов ўз асарларида Ризоуддин Фаҳриддин, Абдулла Тўқай, Абдурашид Қози Иброҳим, Алиаскар Камол, Зоҳир Бегиев ва бошқа кўплаб татар маърифатчи-жаидлари ижодини ўзбек адабиёти билан қиёслайди. Домла татарлар чиқарган «Шўро», «Вақт», «Улфат» каби газета ва журналларни жиддий ўрганди. Шу асосда «Татар матбуоти ва Туркистонда жаидчилик» номли маҳсус мақола ҳам ёзди.

Б.Қосимовнинг адабий алоқаларга доир илмий мақолалари, улардаги қиёслар XX аср аввалидаги адабий-ижтимоий ҳаракатчиликнинг илдизини очишга, ада-

бий ҳодисанинг асл моҳиятини англашга ёрдам беради. Ўз вақтида ижод аҳли бир-биридан таъсирланди; бу ҳолат янги кириб келган жанрларда, ўртага қўйилган бадиий асар ғоясида акс этди. Б.Қосимов жадид адабиёти хусусиятларини ўрганар экан, албатта, ўзбек адабиётига таъсир этган омилларга тўхталиб ўтди. Ҳақиқат солиштирганда ёркин кўринади. Бусиз мумкин эмас. Фитратнинг ҳаёти ва ижодий меросига Истанбулдаги таҳсилдан ажратиб қараб бўлмайди. Маҳмудхўжа Бехбудийни текшира туриб, домла, албатта, Гаспралини, уларнинг муштарак ғояларини, учрашувларини эсга олади. Домланинг «Исмоил Гаспринский ва Маҳмудхўжа Бехбудий» мақоласи шундай жиддий қиёсий текширувлар ҳосиласидир. Б.Қосимов 1991 йили 18-23 март кунлари Семфиropolда бўлиб ўтган Гаспрали таваллудининг 140 йиллигига бағишланган халқаро анжуманда қатнашди. Исмоил Гаспринскийга оид ўнлаб янги маълумотларни анжуман тафсилотлари билан уйғунликда «Исмоилбек Гаспрали» (Таништириш йўлида бир тажриба) рисоласида баён қилди. Унда америкалик Лаззери, турк олимлари Нодир Давлат, Меҳмед Сарой, Аҳмад Байжон Эржиласин ва бошқа кўплаб москвалик, қозонлик, кримлик гаспралишуносларнинг хизматлари юзасидан маълумотлар келтирилади. Б.Қосимов илмий фаолиятидаги бир томони жуда табиий равишда Қримга боғланади. Чунки Исмоил Гаспринский ижодини Б.Қосимовдан кўра теранроқ, чуқурроқ тадқиқ этган иккинчи бир ўзбек олими йўқ. 1883-1918 йилларда босилган «Таржимон»ни ўрганиш асносида «Таржимон» ва Туркистон» номли мақола ёзди. Шунга яқин мавзунини шоғирди Зайнобиддин Абдирашидовга диссертация мавзуси қилиб берди. Биргаликда Исмоил Гаспринскийнинг «Танланган асарлар»ини ўзбек тилида нашрга тайёрлади; «Ҳаёт ва мамот масаласи» («Маънавият» 2006) номи билан нашр қилди.

Истиклол йилларида Б.Қосимов фаолиятида адабий алоқалар йўналишида янги саҳифалар очилди. Ўз-

бек-турк адабий алоқалари бўйича тадқиқотлар олиб борди. Махсус дарслик, қўлланмалар ёзиш; антология, энциклопедик сўзликлар тузиш ишларига бош-кош бўлди. 1991 йилдан 2002 йиллар орасида Туркиянинг турли шаҳарларида бўлиб ўтган ўнга яқин халқаро анжуманларда катнашди: маърузалар қилди, музокаралар олиб борди.

Ўзбек-турк адабий алоқаларига оид мақолаларидан Содик Турол, Жавдот Ҳайъат, Шуайб Қорақош ва бошқа турк олимларининг фаолияти билан танишиш мумкин. 2002 йили анкаралик тадқиқотчи Фатма Ачик Тошкентда Б.Қосимов илмий раҳбарлигида «Ёш Туркистон» журнали тарихий-адабий манба сифатида» мавзусида номзодлик диссертацисини ёқлади.

Б.Қосимов турли миллатга мансуб дунё олимлари, хусусан, туркий халқларнинг олимлари билан ижодий-илмий ҳамкорлик қилди. Бу фикр исботи учун олимнинг халқаро анжуманлардаги «Туркий халқлар адабиёти» дарслиги ёки «Турк дунёси энциклопедияси сўзлиги» режасини тузиш бўйича олиб борилган музокаралардан бир мисол келтиришни истар эдик. Б.Қосимов Туркиядаги бир илмий анжуманда даврани бошқарувчи олимга танбех беради. Мазмуни: биз имкони борича сўзларимизни сизлар тушунсин учун тилимизни бураб сўзлаймиз. Сизда эса бундай муомала маданияти сезилмайди. «Умумтурк адабий тилининг асоси Истанбул туркчасидан олинмоғи керак», деган фикрдамисиз? Бунинг нотўғрилигини Номик Камол Зейбек етказиб айтди-ку» (Номик Камол Зейбек – туркиялик олим, жамоат арбоби – Б.К.), деб таъкидлайди. Муштарак дарслик ёзиш муҳокамасида озарбайжонлик Аскар Гулиев исмли олимнинг: «Навоий Низомийнинг назираси» деган гапи домланинг жонидан ўтиб кетади. Тафсилотларини ёзаётганда Б.Қосимов «чакиб олдим», «назирачи» деган сўзининг захри ичимдан хануз чиқмайди» деган таъбирларни қўллайди. Адабий-илмий алоқалар олимнинг хориждан ўз-

бек адабиётшунослигига олиб кирган янгиликлари ва ўзбек олимнинг хорижлик мутахассисларни таништирув йўлида қилган хизматлари тарзида икки киррали бўлади. Албатта, Б.Қосимов ижодий меросида ҳар икки жиҳатнинг ҳам ёрқин изи бор. Домла Ўзбекистондаги архив ва ноёб фондларни жуда яхши билар эди. Сарғайган газета ва журналларнинг чангини ютиб, қорайтирилган тарихини илм зиёси билан ёритди; тарихий шахсларнинг миллат фидойилари эканини далиллар билан исботлади. Шунингдек, хорижда илмий сафарларга бориб, муҳим адабий манбаларни ўрганди.

Ўзбек бадиий адабиёти қандай қийинчилик билан дунёга йўл топаётган бўлса, ўзбек адабиётшуносларининг ёзганлари ҳам дунё билан бўйлашиш учун йўлга осонгина чиқаётгани йўқ. Аввало, хориж олимлари, соҳа мутахассислари олимнинг каламини таниб, билимини билиб эътироф этиши лозим. Б.Қосимов йирик адабиётшунос, ўзбек адабиёти ва маданиятнинг билимдони сифатида чет эл олимлари томонидан эътироф этилган.

* * *

Биз Бегали Қосимовдан таълим олдик. Шунга доир айрим хотира ва мулоҳазаларни ҳам шу ўринда илова қиламан.

Профессор Бегали Қосимов миллий адабиётимизнинг ҳақиқий билимдони эди. 60-йиллардан бери жаҳид адабиёти, мумтоз адабиёт тарихи, адабий алоқалар юзасидан салмоқли илмий мақолалар, «Излай-излай топганим», «Миллий уйғониш» каби фундаментал асарлар ёзган, адабий меросимиз хазинасидан олиб, табдил қилинган катор китоблар нашрига бош-қош бўлган шу мўтабар устоз билан бир илмий-педагогик жамоада бирга ишлаганимдан ва айниқса, талабалик йилларимда маърузалар эшитиб, сабоқ олганимдан фахрланиб юраман. Бугун кўпчилик эътибор бераётган жаҳид адабиёти та-

риhini Б.Қосимов ва унинг Ш.Ризаев, У.Жўрақулов, О.Тўлабоев, З.Абдирашидов каби шогирдлари хизматларисиз тугал тасаввур қилиш мумкин эмас. Б.Қосимов миллий уйғониш даври адабиётининг етук олими эди. На фақат ўзбек адабиёти, балки айнан жадидчилик даврига дахлдор бошқа қардош халқларнинг адабиёти тарихи ҳамда адабий сиймоларини жуда яхши билар эди. Бирор бир жадид зиёлиси тўғрисида гап кетса — у ўзбеки ёки татар, қозоқми ёки турк бундан қатъий назар — дарҳол бир қатор далиллар асосида суҳбат мавзусига илмий мазмун, жон бахш этар эди. Ўша даврнинг жуда кўп манбаларини синчиклаб ўрганган устозги бирор манба хусусида гап очиб қолинса, адабий манбанинг нақадар аҳамиятли ёки аҳамиятсиз эканини қайфиятидан, авзоидан билиб олиш қийин эмас. Агар манба муҳим бўлса, домла дарҳол жиддий тортиб, унинг қийматли қирраларини айтар, агар иккинчи даражали ҳисобланса, бир оз камгап бўлиб, тортиниб, гўё сўзлаш малол келаётгандек қиска фикр билдирар эди. Мен Вадуд Маҳмуд ижодини ўрганиб юрган кезларимда, бу адабиётшунос тўғрисида бир неча бор илҳом билан гапирганига гувоҳ бўлганман.

Бегали Қосимов адабиётнинг қай бир соҳаси тўғрисида ёзиш ёки гапириш лозим бўлса, бирор манбани излаб юрмасдан қўйилган масала юзасидан бемалол соатлаб гапириши мумкин эди. Б.Қосимов қалби дарё инсон эди. Илмга лиммол-лим тўлиб турган бир дарё эдиким, ундан қанчадан-қанча илмга чанкок шогирдлар сув ичгани билан қамаймайдиган, асло тугамайдиган бир дарё олим эди. Устоз айнан шу тўлиб-тошиб турган ҳолида касалликка чалиниб, вафот этгани биз шогирдларни чуқур қайғуга солди...

80-йиллар охирларида Бегали Қосимов ўзбек филологияси факультети талабаларига мумтоз адабиётимиз тарихидан, хусусан, Алишер Навоий ижодидан мазмунли маърузалар ўқир ва узок муддат эсда қоладиган имтихонлари бўлар эди. Албатта, бу жараёнда талаба-

ларнинг билим даражаси, дунёқараши турли усулларда холис текширилар, кўп ҳолларда, гарчанд пастрок баҳо олсалар-да, талабалар домланинг жуда объектив баҳо қўйганини очик тан олишар эди...

Биринчи воқеа: Алишер Навоий ижоди юзасидан маъруза ва амалий машғулотлар якунланган. Б.Қосимовга айнан шу адабий давр манбаларидан имтиҳон топширишимиз керак. Эсимда, мен «Ҳайратул аброр»нинг композицион қурилиши билан боғлиқ саволга жавоб берган эдим. Иккинчи бир сабоқдош ўртоғимизга эса Алишер Навоийнинг дostonлари тушган. Курсдошимизга мавзу оғирлик қилади, жавобга қийналиб, гапни айлантиради ва бир неча бор «Панжи ганж»лаб чайналади. Б.Қосимов ҳузурида аравани куруқ олиб қочиш кетмайди. Домла дарҳол йўналтирувчи-ёрдамчи саволга ўтади:

– «Панжи ганж» – «Панж ганж» дейсиз. «Панж ганж» дегани нима ўзи?

Курсдошимиз кўшимча саволдан довдирайди. «Панж»нинг «беш» эканини билади, аммо «ганж»ни негадир ўйсизик билан «ганч»га айлантириб маъно чиқарган бўлади:

– Ие, «Панж ганж»ми? Ҳа-ҳа, беш... беш ғишт дегани...

Бундай бемаъни жавобни кутмаган домла унга:

– Ғишт, ғувала, кесак – бу қанақа гаплар? Боринг, ўқиб келасиз, – дейди.

Иккинчи воқеа: Бу ҳам ўша имтиҳонда юз берган.

Сирдарёлик бир курсдошимизга Алишер Навоийнинг ҳаётига оид маълумотларини сўйлаш лозим бўлди. Албатта, ҳар кимга маълум ҳақиқат – Алишернинг Ҳиротда таваллуд топгани, ота-онасининг кимлиги, Ҳусайн Бойқаро билан бирга ўқигани, болалиги гапирилади. Бирок талаба кутилмаганда Ҳирот тегарасида айланиб қолган ва беихтиёр имтиҳон олувчи профессорнинг эътиборини ўзига тортади. Шунда домла аниқловчи саволни беришни мажбур бўлади:

– Тўғри айтасиз, Ҳирот – Алишер Навоийнинг туғилган жойи. Хўш, Ҳирот қаерда жойлашган экан? (Жим-

лик) Тошкент билан Самарқанд орасидами ёки Тошкент билан Бекобод оралиғидами?

Сабокдошимиз Тошкент-Самарқанд орасида Гулистон, Жиззах шаҳарлари борлигини, Ҳирот бу атрофда эмаслигини яхши билади. Бирок Тошкент-Бекобод томонларга йўли тушмаган, география фанидан ҳам саводи ўзига яраша экан, чамаси, домланинг чалғитиб текширувчи «жавоб»ининг иккинчи вариантыни танлайди:

– Ҳирот Тошкент билан Бекобод орасида жойлашган, домла.

– Ҳа, шунақами? – домланинг қошлари чимирилади, талабанинг синов дафтарчасини ёпиб қўлига тутқазди: – Чикинг, ўқиб келасиз».

Менга бунда ўн беш-йигирма йиллар илгари юз берган хангомасифат ушбу ҳодисаларни эслаш бироз нокулай, албатта... Аммо домла табиатидаги талабалар билимини адолат юзасидан ҳолис баҳолашга доир бундай мисолларни ёзмасликнинг ҳам ҳеч иложи йўқдек туюлди. Зеро, ҳар бир муаллим дунёси киши хотирасида айнан талабалик йилларида муҳрланиб қолади.

Домлаларнинг таъмагирлигию, принципааллагини ҳам талабалар тезда асосан тўғри баҳолайди. Айримлар домла зотининг уйига бозор орқали бориб, баҳо олган паллаларини ҳам эшитганмиз. Бунга талабагина эмас, бечора домла ҳам аксар ҳолларда мойил бўлади. Буни хушёр талаба муаллимнинг илмоқли гапларидан англаб олади. Бирок Б.Қосимов таъмасиз, бу жиҳатдан талабанинг дилига асло озор етказмаган бир инсон эди.

Учинчи воқеа: Журналистикада ўқийдиган Тешабек ёзда уйланиши керак. Аммо кетолмайди. Ёзги сессияни ёпмаган. Б.Қосимов фанидан қарздор. Нима қилсин? Аллақайси домалаларга қўллаган услубни ишга солмоқчи бўлади. Аввал Б.Қосимовнинг уй адресини билиб олади. Сўнгра курсдоши Ботир билан бозорга тушади. Бозорлик қилган бўлади. Бегали Қосимов эшикни очганда қарздор талабани, қолаверса, қўлида нимадир кўтариб

келганини кўриб хайратга тушади. Мулозамат учун тил учида: «Келинлар», дейди майин караб. Домланинг салобати босган икки курсдошнинг тили калимага келмайди. Нима киларини билмай Тешабек дархол мақсадга кўчади бир амаллаб, ерга караб. «Қарздор эдим. Имтихон топширишим керак эди. Уйдагилар кутиб турибди. Уйлантирмоқчи эдилар...». Сухбат узоқ чўзилмайди. Домла қиска гапиради. «Сизга ким айтди Бегали Қосимов уйида имтихон олармиш деб?» Бундай саволнинг жавоби оғир. Тешабек лол. Ёрдамчи Ботир минғиллайди. «Энди домла, шу ўртоғимиз ...». Табиийки, Б.Қосимовнинг: «Сиз ўртада даллол бўлиб келдингизми?», деган кинояли писандасидан кейин Ботир ҳам кўрқокка дўниб тилдан қолади. Бегали Қосимов ана шундай тоза бир муаллим эди. Бу жиҳатдан ҳам кўпчиликка ибрат эди.

1996 йили домла факультет декани, мен ўқув ишлари бўйича муовин эдим. Бегона факультетдан келган бир домланинг таъмагирлиги ҳақида гап урчиди. Нима қилиш керак? Бу шубҳани аввал исботлаш лозим. Бамаслаҳат ишга киришдик. Мен ўша курс талабаларини бир четдан савол-жавоб қиладиган, ҳақиқий вазиятни аниқлайдиган бўлдим. «Тергов»ларим узоққа чўзилмади. Ўнтача талабадан кейин сир ошкор бўлди. Ноконуний вазиятга чек қўйилди... Таъмагир домла уяти бор экан кизаринди, ерга каради; кейинги ўқув йили бизнинг факультетга келмади. Бегали Қосимов проректор бўлганларида университет, декан бўлганларида факультет мухитининг покизалигига жуда жиддий эътибор берди.

Бегали Қосимовнинг илмий рисола ва мақолаларида ҳам мавзу-муаммога холис ёндашуви яққол сезилиб туради. Бир тоифа одамлар борки, нафакат оддий гапни, балки бутун бошли жумлаларни ёши ва илмий даражасига кўра ўзидан қуйроқ касбдошларидан кўчириб, ўз фикри сифатида мақолаларига ва ҳатто китобларига киритиб юбораверади. Айнан шу тоифа олимлар бошқа тиллардан ўгирилган ёки эски ўзбек ёзувидан табдил қи-

лингман манбалардан зарур ўринларда фойдаланиб, қора меҳнатини бажарган кимсаларнинг исм-шарифини ёзиб ўтиши «унутиб» қолдиради. Менимча, бу тоифадаги ёш кекса олимларга Б.Қосимов илмий фаолиятидаги бағрикенглик, бировлар меҳнатини кадрлаш тамойили сабоқ бўлади. Тўғриси, юқоридаги фикр-мулоҳазалар адабиётшунос устозимиз томонидан сўзбоши ва изоҳлар билан нашр этилган Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Танланган асарлари»ни ўқиш жараёнида ҳаёлимга келган эди. Б.Қосимов унда Бехбудий ижодига тегишли мақола ёзган ва ёки кичик бир манбани табдил этган талаба-тадқиқотчилар хизматини таъкидлаб ўтган. Аслида, илмий этиканинг оддий талаби ҳам шудир.

Бегали Қосимов Туркияда нашр қилинган кўпжилдлик «Турк дунёси адабиёти» лойиҳасининг ишчи гуруҳига аъзо, жуда кўп адабий манбалар ва шахсиятларнинг ўша китоблардан жой олишига бош-қош бўлди. Ўша лойиҳанинг «Турк дунёси адабиётчилари энциклопедияси» нашр қилинганда домла менга берди. Мен китоб билан танишиб, бу китоб ва умуман лойиҳа тўғрисида «Маънавият қасрининг олтин қалити» деган мақола ёздим. Мақола 2001 йил «Ўжаҳон адабиёти» журналининг 4-сонида босилди. Аммо мақоладаги: «Биздан эса, ўзбек адабиёти бўйича мутасадди ҳамда гуруҳ раҳбари Ўзбекистон Миллий университети профессори, филология фанлар доктори Бегали Қосимовдир» деган жумла, «Бу ҳақда проф. Б.Қосимов ўзининг «Ўжаҳон адабиёти» журналида (2000 йил 1-сон) эълон қилинган «Сафар қундалиги» номли хотира-мақоласида маълумот берган» деган изоҳ, шунингдек, энциклопедия учун мақолалар ёзган олимларимиздан энг биринчи бўлиб саналган Б.Қосимовнинг исм-фамилияси ўчирилган эди (Бу фактлар қўлёзмада турибди). Босилган мақолани домла кўрди, нусха кўчириб, ташкилотчи – туркиялик таниқли олим Содик Туролга олиб ҳам кетди. Бироқ Б.Қосимов ўзи хусусида бир оғиз гап очган эмас. Ўзини кўз-кўз қилиш ёки вазиятни тушуниб турган ҳолда биров дилига озор етказиш

Бегали Қосимов табиатига мутлақо бегона эди. Бу ўринда домла тахририятдан ҳам хафа бўлгани йўқ. Чунки аллақандай тушунмовчиликлар боис номи, мақолалари ўша бир-икки йил матбуотга чиқмаётганини билар, бировга шикоят қилмас, изтиробни ичига ютар эди. Аммо ёзишдан тўхтамади. Хабарим бор: бир мақоласи «Бек Муҳаммад Мурод» имзоси билан эълон қилинган эди.

Б.Қосимов сўзи амалига мос келадиган, ҳақиқаттўй ва тўғрисиўз, чин маънодаги миллатпарвар бир инсон эди. Шу боис ҳар қайси тadbир ёки анжуманларда ўзини кўрсатиб, қуйиб-пишиб гапирадиган, аммо сўзи амалига тескари сохта оташинларни ёқтирмас эди. Гарчанд очик гапирмаса ҳам, гоҳида жимгина ўтирган сабр-бардошли домланинг изтиробли юзидан шу туйғуни англаш мумкин эди. «Ҳеч кимдан бирор нарса қутмас, конгрессларда учрашиб қолганимизда қулимсираб турган юзида дўстликдан ҳам вафо топмаган, дўстликдан ҳам хиёнат кўрганлик изтирови сезилиб турар эди» («Сўнгги жаҳид» кассаси. 122-бет). Содик Турулнинг бу гапида Б.Қосимов сувратига хос жуда муҳим бир чизгиси берилган экан. Шу гап узоқ вақт ҳаёлимдан кетмади.

Илм излаш — машақатли, масъулиятли иш. Ундан завқланишнинг оқибати хайрли, охири шарафли. Бугунги авлод Б.Қосимовдек истеъдодли, заҳматқаш олимни, фидойи, қалбқўзи очик, ҳолис ва одил зиёлини унутмаслиги керак.

2012 йил

БАҒРИКЕНГ ОЛИМ

Замонавий ўзбек адабиёти ва адабиётшунослигининг билимдони академик Бахтиёр Назаров адабий танқид тарихининг етакчи тамойиллари, методи ва методологияси бўйича илмий тадқиқотлар олиб борди. Натижада «Ўзбек адабий танқидчилиги. Ғоявийлик. Метод. Қаҳрамон», «Бу сеҳрли дунё», «Ҳаётийлик — безавол мезон»,

«Ғафур Ғулом олами» каби монография ва рисоалари майдонга келди. Олий ўқув юртлари учун ҳозирги ўзбек адабиёт, адабий танқидчилик тарихи фанлари бўйича дарсликлар ёзди. Адабий жараёнга фаол қатнашган олим Одил Ёқубов, Пиримкул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфи, Ўткир Ҳошимов ва бошқа кўплаб ижодкорларнинг бадиий ижодини холис баҳолади. Масалан, бир мавзудаги икки бетакрор шеърий асарга муносабат билдириб ёзади: «Эркин Воҳидов ижодининг ва, умуман, минг йиллик ўзбек адабиётининг гултож асарларидан бири «Ўзбегим» қасидаси дунёга келганда Абдулла Ориповнинг «Ўзбекистон»и яратилганига, янгилишмасам, икки йил бўлган эди». Шундай бир вазиятда бири иккинчисини такрорламаслик учун кейинги шоир ўзига хос йўл, шакл ва вазн танлаганига урғу беради. «Иккинчи бир жиҳатдан «Ўзбегим» «Ўзбекистон» чорлаган ижобий мусобакага муносиб жавоб, мумтоз сўз санъатининг «панжага панжа урмоқ» анъанасининг муосир ўзбек адабиётидаги ёрқин кўринишларидан бири ҳам эдики, натижада тарих, миллат, қолаверса, XX аср жаҳон адабиёти ўзбек халқи ва ўзбек диёри ҳақида бир-биридан қолишмайдиган, бир-бирини такрорламайдиган, бир-бирини бойитиб, давом эттирадиган иккита бакувват асарга эга бўлди», деб ёзади («Ўзбек адабий танқиди. Анотология». Тошкент. 2011 йил. 319-бет). Ҳар икки асар хусусида кўп гаплар айтилган, диссертацияларда фикрлар билдирилган. Аммо Б.Назаровнинг мулоҳазаси ижод майдонида ёнма-ён, тенгма-тенг бораётган икки шоирнинг асарларига нисбатан айтилган энг ўринли ва кенг-қамровли фикр сифатида ажралиб туради. Олимнинг адабий-танқидий асарлари бундай ўзига хос талкинларга бой ва улар илмий жиҳатдан махсус ўрганишга лойиқ, албатта.

Иккинчи бир гап шуки, ўзбек адабиётшуносларининг янги бир авлодини тарбиялаб етиштиришда академик Бахтиёр Назаровнинг ҳам билимдон олим, ҳам масъул раҳбар сифатида катта хизматлар қилди. Илм даргоҳига

қадам қўйган ёшларни маънан рағбатлантирди, қўллаб қувватлади...

Ўтган асрнинг 90-йилларида Бахтиёр Назаров ЎзМУ-нинг «Ҳозирги ўзбек адабиёти» кафедрасида ҳам қўшимча ишлар, талабалар билан машғулотлар олиб борар эди. Машғулотларда баъзан мен ҳам катнашардим. Бир гал аудиториядаги талабалар билан энди суҳбатни бошлаб турсам, домла кириб келди-да, «давом этинг» ишорасини килиб, тўғри охирги партага ўтиб ўтириб олди. Академик, салобатли олим... Тўғриси, маъруза ўқишим осон бўлмади; аммо домла машғулот сифатини, адабий жараён ва бадиий ижодга оид шахсий фикрларимга яхши баҳо берди. Ҳозирга келиб, таълим-тарбиянинг, синов-имтиҳоннинг шундай йўл-усуллари ҳам бўлган эканда, деб ўйлаб қўяман. Бахтиёр Назаров менинг «Вадуд Маҳмуднинг 20-йиллар адабий танқидчилигидаги ўрни» мавзусида ёзган номзодлик ишимга илмий раҳбарлик қилди. Ёш ниҳол парвариш талаб этади; унга куёш нури ҳам, ёруғлик билан сув ҳам, айниқса, меҳр-мурувват жуда зарур. Тажрибали боғбон ниҳолнинг тили ва дилини қанчалар теран англаса, назаримда, Бахтиёр Назаров ҳам ўз шогирдларининг кўнглини кўзгуда кўргандек жуда аниқ ва равшан кўриб туради. Кимнинг қобилияти нимага етишини, қайси шогирди қандай юкни кўтара олишини жуда тўғри чамалайди ва кўп ҳолларда домла хато қилмайди.

Менга Б.Назаровнинг шогирд тарбиясидаги бир усули жуда маъкул келади. Ўзига бириктирилган илмий тадқиқотчиларни анча эркин қўяди; уларнинг мустақил қарашларига кўп ҳам дахл қилмайди; шогирдларини ўз қолипларига солишни истамайди. Айни дамда ёзилган ишда назарий хатолар ўтиб кетса ёки бировлардан кўчирмалар номига – йўл-йўлақай, ноўрин олинса ё мавзуга алоқаси бўлмаса, аёвсиз ўчиради; ўринли танбехлар беради. Вадуд Маҳмуд илмий меросини ўрганиб, тадқиқот ёзган ва домладан маслаҳат олган пайтларим

шу ҳолатларга гувоҳ бўлдим. Б.Назаров 20-30-йиллар ўзбек адабий танкиди тарихининг билимдони; муҳитни, шахсиятларни, илмий-ғоявий йўналишларни жуда яхши билади. Ибратли жиҳати шундаки, Вадуд Маҳмуд маколаларини таҳлил этишда домланинг айрим фикрлар билан баҳсга киришишга тўғри келди. Бошқа биров бўлганида шогирднинг бундай ўзбилармонлигини, билмадим, қандай қабул қилган бўларди? Аммо Бахтиёр Назаров устоз-шогирдлик этикасида илмий фактни ва илмий ҳақиқатни юкори кўядиган, ўз шогирдларини илм майдонида ўзи билан барабар фикр айтишга имконият яратиб берадиган бағрикенг устоз олимлар тоифасига мансубдир. Айни эркинлик тамойил бугун ёшлар билан ишлашда менга қўл келаётганини мамуният билан таъкидлашни истар эдим.

Номзодлик ишим муҳокамасида кимдир ноўрин кўнгилни хира этганда: «Бу диссертацияни мен ёздим. Агар лозим бўлса, унинг расмини чизиб бераман», деб дадил гапирганимни ҳали-ҳали эслайман. Бундай очик гапириш, ахлоқ доирасида катъий баҳс-мунозара юритиш ва хатто хато қилишдан қўрқмасликни биз қайсидир маънода устозлардан ўргандик.

Кўпинча академик Бахтиёр Назаровнинг илмий мажлислардаги, адабий анжуманлардаги нутқларини эшитиб бошқалар билан киёслашга тушиб кетаман. Натижада, домланинг қандайдир тарғиб-ташвиқлар билан «бебаҳо даҳо»га айланган айрим кимсалардан катта фарқ қилишига, нақадар бағрикенг, холис ва тозаюрак инсон эканига амин бўламан. Тўғриси, кейинги ўн-ўн беш йиллар давомида гоҳ Фанлар Академияси ё Миллий университет ёки Ёзувчилар уюшмасидаги чиқишларида Б.Назаровнинг ноўрин гапларга берилиб, бировнинг кўнглига озор етказганини эслай олмадим. Хусусан, ёшларнинг ютуқларини кўрганда домла чин кўнгилдан қувонади; самимий табриклайди, уларнинг кейинги изланишларига рағбат уйғотади. Газета ёки журналда босилган мақола

мавзусидан бирор муносабат билан гап очиб, ўз фикрини айтади; табиийки, тажрибали олимнинг бундай суҳбатларидан ёш тадқиқотчилар катта манфаатлар олади.

Академик Бахтиёр Назаровнинг инсоний фазилатларини шахсий суҳбатларимизда академик Матёкуб Қўшжоновдан кўп бора эшитганман. М. Қўшжонов Бахтиёр ака номини қандайдир фахр-ифтихор ва мамнунлик билан, кўзлари чақнаб тилга олар эди. Бунинг сабабини ўзимча ўйлаб топдим: Бахтиёр Назаров «салкам афсонавий одам» — Матёкуб Қўшжонов ижодий фаолиятининг чинакам билимдонидир. Чунки «Танкидчи шахси ва ижодий ўзига хослик» мақоласида устозининг табиятини яқиндан билган бир шогирд эътирофларини, иккинчидан, Матёкуб Қўшжонов ижодига хос, улкан илмий тадқиқот учун асос бўладиган энг муҳим тезислар баёнини кузатиш мумкин. Менга ҳар икки устоз табиятидаги самимият, холислик, тозалик, сабр-матонат каби гўзал фазилатлар уларни ўзаро сирдошга айлантиргандек туюлади. Зотан, Б.Назаров «Сабргул» мақоласида М.Қўшжонов билан кишининг совуқ кунларида анҳор сувига бирга шўнғиганларини эслаб ёзади. Сабр-тоқат бобида ҳам икки академик олим устоз-шогирд эди. Бундай иноклик ва садокатни кўриб, тўғриси, одамнинг ҳаваси келади.

Одам кўпинча сафарларда синалади; характер кирралари очилади. Бир йили ёз кунида академик Бахтиёр Назаров, профессор Абдуғафур Расулов ва мен Нукус Давлат университетига — бир қорақалпоқ олимининг докторлик диссертацияси ҳимояси бўйича Ихтисослашган Илмий кенгаш йиғинига таклиф килиндик. Б.Назаров у ердаги яқин дўстлари, шогирдлари даврасида ўз уйида ўтиргандек эмин-эркин яйраб ўтирди. Қирғоқлар билан дагишиб, шовуллаб оқаётган улкан Амударёни кўриб кўнгли жўшди; кўприк устида туриб дарёга қармоқ ташлаган балиқчилар билан худди яқин оғайнилари билан гаплашаётгандек суҳбатлаша кетди. Уларнинг кў-

лидан қармокни олиб, балиқ овлагандек завкланди. Бир маҳал дарё қирғоғига бориб, шериклар билан оқкин сувга шўнғиди. Шундан кейин дарё балиғидан олиб, профессор Каримбой Курамбоевнинг уйида баликхўрлик қилдик. Лутфлар бўлдики: «Дунёда Амударё балиғидан кўра мазалироқ таом йўқдир»... Шунда Бахтиёр аканинг нақадар камтар, нақадар дилкаш ва очиккўнгил одам эканига қойил қолган эдим.

Одам улуғлардан яхшилик кўрган бўлса, асло унутмайди. Яхши одамлар ўзларининг эзгу ишларини иддао этмайди; кўпинча эсларидан ҳам чиқариб юборади. Мен ҳар гал Бахтиёр Назаровга дуч келганимда елкамда бир қарздорлик ҳиссини туяман. Чунки мени баъзан ошқора, баъзан ғойибона қўллаб-қувватлаган бу бағрикенг, покиза қалбли инсондан кўп яхшиликлар, меҳр-мурувватлар кўрдим; таълим олдим.

30.03.2015

ИСМЛАР КЎРСАТКИЧИ

А

- Абдулла Аъзам. – 49.
Абдулла Қаххор. – 175, 258-267, 290, 310, 328.
Абдулла Қодирий. – 29, 51, 80, 112, 176-177, 185, 192, 209, 226, 243, 267, 280, 290-291, 300, 317, 321-326.
Абдулла Орипов. – 88-89, 147, 177, 191, 218, 250, 267, 286, 290, 347.
Абдулҳамид Чўлпон. – 15, 51, 53, 55, 80, 114, 121, 136-137, 143, 162, 310, 313-320, 322.
Абдумажид Пўлатов. – 48.
Абдунаби Бойқўзиев. – 93.
Абдурауф Фитрат. – 58, 169, 192, 205, 237, 317, 322, 338.
Абдурахмон Муръашлий. – 214.
Абдурахмон офтобачи. – 304.
Абдурахмон Саъдий. – 164, 315.
Абдуғафур Расулов. – 175, 199, 212, 233, 237, 274-282, 290, 312, 315, 350.
Абдуқаюм Йўлдошев. – 24, 25.
Аблязиз Велиев. – 250.
Абу Бакр. – 31.
Абу Фидо Исмоил ибн Касир. – 214.
Адҳамбек Алимбеков. – 233.
Азиз Бек. – 206.
Азиз Мерхан. – 250.
Азизбек Анвар. – 97.
Азнаурова Э.С. – 203.
Айфер Дурду. – 250.
Алберти Р. – 124.
Алибек Рустамов. – 64.
Алишер Навоий. – 29, 99, 106, 191, 205, 221, 247, 284, 316, 341-342.
Алишер Назар. – 94.
Анбар отин. – 92.
Анвар Обиджон. – 233.
Аразнепес Маматжумоев. – 250.
Аристотель. – 232.
Аскар Гулиев. – 339.

Аскад Мухтор. – 286.
Атоий. – 221.
Ахтамкули. – 94, 146-151.
Ахмад Мамедов. – 250.
Ахмад Севги. – 336.
Ахмад Яссавий. – 115-116.
Аъзам Ўктам. – 19, 128-140, 286-287.

Б

Бальзак О. – 77-78, 170, 172-173, 281.
Барахов В.С. – 174.
Барт Р. – 8, 184, 188, 194-198, 213, 232.
Бартольд В.В. – 301.
Бахтиёр Назаров. – 237, 346-351.
Бахтин М.М. – 56, 73, 75, 79, 182, 198, 211-212, 228, 241, 281.
Баҳодир Карим. – 297, 308.
Баҳриддин Умрзоқ. – 19.
Баҳром Рӯзимуҳаммад. – 96.
Башляр Г. – 182.
Бегали Қосимов. – 64, 72, 234, 238-239, 296, 335-346.
Бедил. – 284.
Белинский В.Г. – 160, 165, 222, 228, 232, 292.
Бертрам Э. – 179.

Бехзод Бийболаев. – 95.
Бехзод Фазлиддин. – 239.
Блок А. – 203.
Бобомурод Эрали. – 250.
Бобур. – 337.
Богословский М. – 183.
Бодлер Ш. – 197, 282.
Бодуэн де Куртенэ И.А. – 193.
Болтабой Бекматов. – 96.
Бомарше П. – 168.
Борев Ю. – 167, 210.
Борхес Л.Х. – 49.
Ботир Эргашев. – 96.
Бокирғоний. – 116.
Брик О.М. – 187.
Булгаков М. – 284.
Бунёд Абдуллаев. – 31.
Бурҳон Абдулхайров. – 237.
Бушмин А.С. – 188.

В

Вадуд Маҳмуд. – 39, 192, 205, 311, 315, 341, 348-349.
Вальцель О. – 186.
Вафо Файзуллох. – 96, 233-234, 282-288.
Ваҳоб Раҳмонов. – 192.
Вельфлин Г. – 48, 186, 188, 198.
Виготский Л.С. – 182, 194.
Виноградов В.В. – 187, 190, 201, 241.

Винокур Г.О. – 187.
Волошинов В.Н. – 182.
Вундт В. – 178-179.

Г

Гавҳар Бобожон қизи. – 258.
Гадамер Г.Г. – 210, 232.
Гарин И. – 37, 232.
Гегель Г. – 157.
Генис А. – 191.
Гердер Г.И. – 157.
Герцен А.И. – 160.
Гёте И.В. – 30, 125, 174, 176, 180, 231, 267..
Гиро П. – 203-204.
Гог В. – 197.
Гоголь. – 58, 75.
Горифельд А.Г. – 179.
Горький М. – 56, 174, 256.
Гроссе Э. – 179.
Гўзал Бегим. – 97.
Гуковский Г.А. – 201.
Гулжамол Аскарлова. – 97, 151-154.
Гулноз Мўминова. – 94.
Гумбольдт В. – 180.
Гуртнийаз Ханмирадов. – 250.
Гюго В. – 167-168.

Д

Дибелиус В. – 186.
Дидро Д. – 168.
Дилмурод Куронов. – 176, 199.

Дилмурод Содиков. – 33.
Дильтей В. – 210.
Дио Буцатти. – 40-41.
Добролюбов Н.А. – 165, 266.

Достоевский Ф.М. – 181, 184, 228, 284.
Дубровский С. – 184, 222.

Ё

Ёкубжон Исоқов – 94, 148.

Ж

Жавдот Ҳайъат. – 339.
Жалолиддин Румий. – 115.
Жамолиддин Афғоний. – 337.
Жасур Кенгбоев. – 33.
Женет Ж. – 304.
Жирмунский В.М. – 187, 204.
Жойс Д.Ж. – 194.
Жойс Ж. – 207.
Жорж Санд. – 168, 173.
Жўрабек Жаҳон. – 95.
Жўрабек. – 301.

З

Зайнобидин Абдирашидов. – 72, 236, 338, 341.
Зайнуллин Ж. – 336.
Зариф Башир. – 315.

Зебо Мирзо. – 97.
Зигрид Келайнмихел. –
250.

Зиёда Абдурахим кизи. –
246.

Зикриё Мирхожиев. –
324.

Зулфия. – 92.

И

Ибодат Ражабова. – 97.
Иброхим Ғафуров. –
312.

Иброхим Ҳақкул. – 137.

Иззат Султон. – 67, 175.

Икром Искандар. – 97.

Икром Отамурод. – 92.

Икбол Мирзо. – 88, 91.

Илхом Ғаниев. – 235.

Ингеборг Балдауф. –
250.

Ионкис Г.Э. – 281.

Исажон Султон. – 19, 22.

Исмоил Гаспринский. –
71-84, 301, 337-338.

Исмоил Каримов. – 250.

Исхоков Ф. – 67.

К

Каримбой Курамбаев. –
235, 351.

Кауфман К. П. – 302.

Кафка Ф. – 194, 282, 285.

Кибриё Қаххорова. –
280.

Колмогоров А.Н. – 198.

Комил Ҳамроев. – 239.

Коэло П. – 227.

Л

Лакан Ж. – 184.

Лафарг П. – 159.

Леви-Стросс К. – 193-
194.

Лезин Б. – 179.

Лихачев Д.С. – 198.

Лорка Ф.Г. – 124-128.

Лотман Ю. – 198, 232.

Луначарский А.В. – 160.

М

Мальро А. – 184.

Маматкул Ҳазраткулов. –
28.

Манн Т. – 194.

Маркес Г.Г. – 194.

Матёкуб Абуллаев. –
294, 297.

Матёкуб Қўшжонов. –
238-239, 277, 280, 290-297,
350.

Махтумқули. – 103, 235,
247.

Маҳмуд Тоир. – 88-90.

Маҳмудхўжа Бехбудий. –
222, 338, 345.

Махфуза Имомова. – 95.

Машраб. – 116.

Маъруф Ҳаким. – 260-
266.

Маяковский В. – 247.

Менгзиё Сафаров. – 276.

Меннигулов Х. – 336-337.
Меринг Ф. – 159.
Меҳриноз Аббосова. – 97.
Миён Бузрук Солихов. – 164, 317.
Мирпўлат Мирзо. – 93.
Миртемир. – 121.
Митерлинк М. – 282.
Моррис Ч. – 193.
Моруа А. – 169.
Мунаввара Курбонбоева. – 97.

Мунаввара. – 97.
Муртазо Қаршибой. – 93.
Мурод Муҳаммад Дўст. – 281.
Муҳаммад Али. – 233.
Муҳиддинхўжа. – 302.
Мухйи. – 306.

Н

Наби Жалолиддин. – 24, 28, 92-93.
Набижон Боқий. – 123.
Набоков В. – 182.
Нагаев С. – 336-337.
Назар Эшонқул. – 7-8, 43, 207.
Наим Каримов. – 175, 236-237.
Наркирьер Ф. – 169, 171.
Низомий. – 205.
Нодир Жонузок. – 253.

Нодира Афоқова. – 236.
Нодира. – 92.
Номик Камол Зейбек. – 339.
Норбой Худойберганов. – 327-334.
Нормурод Норқобилов. – 24.
Носиржон Жўраев. – 97.
Нурилла Чори. – 31.
Нурмат Каримов. – 247, 292.
Ньютон И. – 43.

О

Овсяннико-Куликовский Д.Н. – 179-181.
Огюст Конт. – 156.
Одил Ёкубов. – 242.
Одил Оға. – 92.
Одил Ҳотам. – 287.
Озод Шарафиддинов. – 259, 280, 309-320.
Ойбек. – 51, 54-55, 121, 162-163, 175, 185, 192, 167, 280, 290, 317.
Ойдин Нисо. – 97.
Ойпошша Дадахўжаева. – 306.
Олим Тўлабоев. – 341.
Олим Тўраев. – 247.
Олим Шарафиддинов. – 162, 316.
Олимжон Иброҳимов. – 222.
Олмос Улви. – 250.
Ориф Толиб. – 97.

Отабек Сафаров. – 239.
Отажон Ҳошим. – 161,
237.

Отаули. – 233-234.
Ошиқ Вайсал. – 115.

П

Парандовский Я. - 232.
Переверзев В. – 161.
Пипин А.Н. – 158.
Пиримкул Кодиров. –
347.
Пирса Ч. – 193.
Пифагор. – 47.
Плеханов Г.В. – 159-160.
По Э. – 38.
Поливанов Е.Д. – 187.
Потебня А.А. – 179-180.
Пропп В.Я. – 187.
Пруст М. – 170, 197.
Пушкин А.С. – 9, 75,
228, 316.

Р

Равшан Ашуров. – 250.
Райнов Т. – 179.
Рассел Б. – 193.
Рауф Парфи. – 347.
Рашид Зоҳид. – 114.
Раҳмат Маҷидий. – 192.
Раҳмон Қўчкор. – 123,
248, 311.
Рейхенбах Х. – 193.
Рембо А. – 37, 207, 282.
Рудакий. – 205.
Руссо Ж.Ж. – 168.

Рустам Мирвоҳид. – 97.
Рустам Мусурмон. – 96.

С

Садриддин Айний. – 280.
Саид Аҳмад. – 175, 260,
306.
Сакулин П.Н. – 158-159.
Салим Абдурахмон. –
32.
Сартр Ж.П. – 184.
Сафарали Курбонов. –
239.
Саъдулла Қуронов. –
239.
Саъдулла Рўзметов. – 295-
296.
Саъдулла Ҳаким. – 93.
Сент-Бёв Ш. О. – 167-
169, 171, 179, 220.
Сергей Есенин. – 284.
Сироҷиддин Рауф. – 96.
Сироҷиддин Саййид. –
88, 91.
Содиқ Турол. – 238, 339,
345-346.
Соссюр Ф. – 193.
Сотти Ҳусайн. – 164.
Софокл. – 181.
Сувон Мелиев. – 199.
Сукрот. – 17.
Сўфи Оллоёри. – 103.

Т

Талъат Солихов. – 167.
Тилак Жўра. – 286.

Тинянов Ю.Н. – 187.
 Тодоров Ц. – 204.
 Тозагул Кодир харрат
 кизи. – 147, 245.
 Толстой Л. – 35, 160,
 169-170, 174, 209, 256,
 267, 284, 287.
 Томашевский Б.В. – 187.
 Топоров В.Н. – 198.
 Тоғай Мурод. – 286-287,
 334.
 Тохир Малик. – 19, 24.
 Тўра Мирзаев. – 292.
 Тургенев И. – 35, 170.
 Турсун Али. – 93.
 Тэнь И. – 157-158, 179.

У

Увайсий. – 92.
 Узоқ Жўракулов. – 341.
 Улуғбек Долимов. – 234.
 Улуғбек Ҳамдам. – 12,
 18, 234.
 Умар Акакча. – 250.
 Умарали Норматов. –
 232, 309, 312, 318, 321-327.
 Умид Яъқуб. – 32.
 Усмон Носир. – 317.
 Усмонхон. – 163.

Ф

Фансуруллохбек. – 300.
 Фарида Афрўз. – 97.
 Фароғат Худойкулова. –
 94.
 Фаррух Жабборов. – 31.

Фатма Ачик. – 250, 339.
 Фатхулла Эргашев. –
 308.
 Фахриёр. – 96.
 Феруза Нуриддинова. –
 236.
 Фирдавсий. – 205.
 Флобер Г. – 168.
 Фозил Зоҳид. – 101-116.
 Фолькельт И. – 178.
 Фолькнер У. – 78.
 Фрейд З. – 181-183.
 Фриче В. – 161.
 Фромм Э. – 232.
 Фузулий. – 99, 145, 191,
 270.
 Фуркат. – 299.

Х

Хайдеггер М. – 210.
 Хайриддин Султонов. –
 57-58, 67.
 Хименес Х.Р. – 124.
 Хлебников В. – 190, 206.
 Хованская З.И. – 204.
 Хол Мухаммад Ҳасан. –
 96.
 Холмухаммад Каримий.
 – 68-71.
 Хосият Рустамова. – 97.
 Худоёрхон. – 300-303,
 323.
 Худойберган Бекчанов. –
 247.
 Худойберди Тўхтабоев.
 – 232-233, 237.

Хуршид Даврон. – 101.
Хуршид Дўстмухам-
мад. – 24-25, 39-42, 278.

Ч

Чайковский П.И. – 197.
Чернишевский Н.Г. –
160, 165, 222.
Чехов А.П. – 170, 174,
263, 265.
Чингиз Айтматов. – 267,
280, 287.
Чустий. – 307.

Ш

Шавкат Рахмон. – 117-
128, 238-239, 285-286.
Шавкат Юнус. – 250.
Шариф Юсупов. – 298-
308.
Шатобриан. – 168.
Шахобиддин Маржо-
ний. – 337.
Шекспир У. – 170, 181.
Шерали Турдиев. – 236.
Шкловский В. – 186-
187, 241.
Шлейермахер Ф. – 210.
Шоди Отамурод. – 95.
Шодикул Ҳамроев. – 8.
Шодмонкул Салом. – 97.
Шойим Бўтаев. – 24, 26-
27.
Шоира Аҳмедова. – 237.
Шолохов М. – 287.
Шпитцлер Л. – 186.

Шуайб Қорақош. – 339.
Шухрат. – 309.
Шухрат Ризаев. – 341.
Шукур Холмирзаев. –
239.
Шулятиков В. – 161.

Э

Эйхенбаум Б. – 59, 187,
241.
Эккерман И.П. – 174.
Эльстер Э. – 179.
Эннекен Э. – 178-179.
Эркин Аъзам. – 24.
Эркин Воҳидов – 64, 88-
89, 267-273, 312, 347.

Ю

Юнг К.Г. – 182.

Я

Явуз Окпинар. – 250.

Ў

Ўткир Ҳошимов. – 267,
280, 325, 347.

Қ

Қориев Б. – 236.
Қудрат Дўстмухаммад.
– 46.
Қурдош Қахрамонов.
– 237.
Қутлибека. – 140-146.
Қўчқор Норқобил. – 27-
28, 96.

Ғ

Ғайрат Мажид. — 97.
Ғафур Ғулом. — 175, 267,
280.

Ғофур Йўлдошев. — 23.
Ғулом Каримов. — 299.

Х

Ҳабиб Абдуназар. — 96.
Ҳабтбулла Қодирий. — 177.

Ҳазиний. — 108, 116,
Ҳакимхўжа Эшон. — 302.
Ҳамид Олимжон. — 121.

247.
Ҳамидулла Болтабоев. —
199.

Ҳенрих Бёлл. — 46-47.
Ҳомил Ёкубов. — 67.

МУНДАРИЖА

Муаллифдан.....	3
-----------------	---

Биринчи фасл: Наср ҳақида

Бадий талкин жозибаси.....	6
Изланиш фасли.....	30
Координаталар текислигидаги уч ҳикоя.....	36
Таъсирли кульминациялар.....	50
Насрдаги назокат.....	56
Одамларни таниш йўлида.....	68
«Дорул-роҳат» ҳукмдори	71

Иккинчи фасл: Назм ҳақида

Назмдаги нафосати	86
Қақнус парвози.....	101
Шоирнинг ўткир сўзи.....	117
Аъзам шоирнинг ўктам овози.....	128
Жаранглаб турган кўркем сўз.....	140
Иштиёқ	146
Ишкпараст.....	151

Учинчи фасл: Метод ҳақида

Социологик метод.....	156
Биографик метод.....	166
Психологик метод.....	178
Формал метод.....	186
Структурал метод.....	193
Лингвистик метод.....	200
Герменевтик метод.....	209

Тўртинчи фасл: Танкид хақида

Танкидчи сўзининг қиймати.....	216
Адабий танкид – жиддий ижод.....	231
«Бошимни зўр ишга бериб кўйибмен...».....	245
Бир тақриз талкини.....	258
Адабий фикр жавҳари.....	267
Бадиият ва истеъдод талкини.....	274
Вафо кўнглининг рангин манзаралари.....	282

Бешинчи фасл: Устоз хақида

Ижоди ҳам, хаёти ҳам ибрат.....	290
Шарифлик саодати.....	298
Чин маънодаги фидойи.....	309
Қалб ҳарорати.....	320
Шижоатли мунаққид.....	327
Илм шарофати.....	335
Бағрикенг олим.....	346
Исмлар кўрсаткичи.....	352

Адабий-бадий наир

Баходир Карим

РУҲИЯТ АЛИФБОСИ

Адабий-илмий мақолалар

Мухаррир *Даврон Улугмуродов*

Бадий муҳаррир *Иззатилла Юлдашев*

Техник муҳаррир *Хосият Ҳасанова*

Мусаххих *Фотима Ортиқова*

Компьютерда саҳифаловчи *Сурайё Раҳмедова*

Нашриёт лицензия раками AI №290. 04.11.2016.
2018 йил 12 апрелда босишга рухсат этилди.
Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$. Times New Roman гарнитураси.
Офсет босма. 18,9 шартли босма тобок. 16,8 нашр тобок.
Адади 3000 нусха. 272 рақамли буюртма.
Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон матбуот ва ахборот агентлигининг
Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа
ижодий уйида чоп этилди.
100128, Тошкент, Лабзак кўчаси, 86.

Телефонлар: (371) 241-25-24, 241-48-62, 241-83-29
Факс: (371) 241-82-69

www.gglit.uz,

[e-mail: info@gglit.uz](mailto:info@gglit.uz)

